CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आर्यसद्धर्म-

लङ्कावतारसूत्रम्

प्रकाशक : जयतु संस्कृतम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बौद्ध - ६२२

जयतु संस्कृतम् संस्थाको दशौं पुष्प - १०

नेपालीभाषानुवादसहित

आर्यसद्धर्म-
लङ्कावतारसूत्रम्

अनुवादक
सहप्राध्यापक : डा. काशीनाथ न्यौपाने

सम्पादन
सहप्राध्यापक : नवराज कट्टेल

प्रकाशक
जयतु संस्कृतम्
काठमाडौं, नेपाल ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुस्तक नाम : आर्यसद्धर्म– लङ्कावतारसूत्रम्
Book Name : Aryasaddharma—Lankavatarasutram

प्रकाशक : जयतु संस्कृतम् (दूरभाष : ४-२३०३७१)
Publisher : *Jayatu Sanskritam*
Anamanagar, Kathmandu

संस्करण : प्रथम
Edition : *First, 2068 (2012)*

पुस्तक सङ्ख्या : १,००० प्रति
Printed Copies : *1,000 copies*

प्रकाशन वर्ष : २०६८ चैत्र
Publication Year : 2068

पुन:प्रकाशनाधिकार : लेखक
© : *Authors*

अनुवादक : सहप्राध्यापक : डा. काशीनाथ न्यौपाने
Translator : *Reader Dr. Kashinath Nyaupane*

सम्पादक : सहप्राध्यापक : नवराज कट्टेल
Editor : *Reader Nawaraj Kattel*

आवरण : राज श्रेष्ठ
Cover Design : Raj Shrestha

टङ्कण : रञ्जन घिमिरे
Type Setting : Ranjan Ghimire : *9851003016*

मुद्रक : किशोर अफसेट प्रेस (प्रा.) लि., काठमाडौं ।
Printed : *Kishor Offset Press (P.) Ltd., KTM., Nepal*

मूल्य : रू. ४५०/-
Price : Rs. 450/-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशकीय

जयतु संस्कृतम् विशुद्ध सामाजिक सेवामूलक गैर-सरकारी संस्था हो । जयतु संस्कृतम् आन्दोलन २००४ ले राजनीतिक, सामाजिक, शैक्षिक आदि विभिन्न क्षेत्रमा ठूलो हलचल ल्यायो । सोही आन्दोलनको पचास वर्ष पुगेको स्मृतिमा वि.सं. २०५४ सालमा जयतु संस्कृतम् आन्दोलन २००४ को स्वर्णमहोत्सव मनाउने सन्दर्भमा वर्षभरि नै अनेक कार्यक्रमहरू आयोजना गरिए । त्यसै आन्दोलनको गरिमा र स्वर्ण महोत्सवको स्मृतिलाई जीवन्त राख्ने ध्येयले वि.सं. २०५५ मा जयतु संस्कृतम् संस्था स्थापनाको घोषणा गरी सोही वर्ष जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौँमा (द.नं.२४२, ०५५/०५६) दर्ता भएपछि औपचारिक रूपमा सामाजिक र प्राज्ञिक क्रियाकलापका साथ अगाडि बढिरहेको छ ।

तत्काल संस्कृत पढ्ने छात्रहरूले पनि संस्कृत वाङ्मयका विभिन्न विधाका साथै इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र आदि अनेक आधुनिक विषयको अध्ययन गर्न पाउनुपर्ने माग सहित यो आन्दोलन सुरू भएको थियो । जयतु संस्कृतम् आन्दोलनको पृथक् महत्त्व रहन गएको छ । त्यही आन्दोलनको उत्तराधिकारी यो संस्था आज संस्कृत भाषाको लोकप्रियता बढाउन संस्कृत पठनपाठन प्रक्रियालाई अरू व्यापक बनाउने, संस्कृत वाङ्मयका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूलाई नेपालीसहित विभिन्न लोकभाषामा अनूदित गर्दै प्रकाशित गर्ने, संस्कृत भाषाको प्रचारप्रसार गर्दै नेपाली संस्कृति र सभ्यताको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने, गोष्ठी, प्रशिक्षण, कार्यशाला आदि सञ्चालन गर्ने, उत्तर महाभारतजस्ता महत्त्वाकाङ्क्षी गुरुयोजना सञ्चालन गर्ने जस्ता विविध उद्देश्य एवं लक्ष्यका साथ कार्य गर्दै आइरहेको छ । संस्कृतमा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरू लेखी प्रकाशित गर्ने विद्वान्हरूलाई जयतु संस्कृतम् पुरस्कारद्वारा सम्मान गर्नु पनि यसको उद्देश्य र कार्यक्रम रहेको छ ।

ग्रन्थ प्रकाशन योजनाअन्तर्गत हालसम्म नौवटा ग्रन्थ प्रकाशित भइसकेका छन् । प्रकाशित ग्रन्थहरू निकै महत्त्वपूर्ण छन्, । कतिपय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुस्तकहरूका सबै प्रति सिद्धिएका छन् । पुनः प्रकाशन गर्नुपर्ने भएको छ । २०६८ मा ४ वटा ग्रन्थ ब्रह्मसूत्र, गौतमन्यायसूत्र, लङ्कावतारसूत्र, र चार्वाक दर्शन अनुवाद एवं सम्पादन भई प्रकाशनको आलोकमा आउँदा हामीलाई ज्यादै खुसी लागेको छ । जयतु संस्कृतम् संस्थाले ग्रन्थानुवाद र ग्रन्थ प्रकाशन परियोजनालाई पनि आफ्नो उद्देश्यअन्तर्गत समावेश गरेको छ । तदनुसार वर्तमान कार्यसमितिका अध्यक्ष प्रा. विद्यानाथ उपाध्यायज्यूको विशेष सक्रियता र निर्देशनमा संस्कृतमा रहेका मुख्य दश दर्शनका मुख्य-मुख्य सूत्रग्रन्थहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गरी नेपाली भाषाभाषीका माझमा पुऱ्याउने अठोट गऱ्यो यस संस्थाले । जस अनुसार आस्तिक दर्शन (वेदप्रामाण्य मान्ने) वेदान्त, मीमांसा, न्याय, वैशेषिक, योग, साङ्ख्य र नास्तिक दर्शनमा बौद्ध (योगाचार, सौत्रान्त्रिक, माध्यमिक, वैभाषिक) ४, जैन र चार्वाक गरी ६ दर्शन रहेका छन् । यी दर्शनबाहेक शैव दर्शन र यसका ४ (नकुलीशपाशुपत दर्शन, वीरशैवदर्शन, शैवसिद्धान्त दर्शन, प्रत्यभिज्ञा दर्शन) भेद समेत गरी सर्वदर्शनसङ्ग्रहमा १६ दर्शनको व्याख्या गरिएको पाइन्छ । यी सबै दर्शनलाई नेपाली पाठक समक्ष प्रस्तुत गर्ने इच्छा राखेको छ संस्थाले । साधन-स्रोतले भ्याएसम्म संस्था अगाडि बढ्ने नै छ । संस्कृत भाषामा लेखिएका र सम्पादन गरिएका महत्त्वपूर्ण कृतिहरूलाई पनि प्रकाशनको आलोकमा लैजाने संस्थाको पूर्वप्रतिबद्धता पनि यथावत् नै कायम छ ।

यस परियोजनालाई आर्थिक सहयोग गर्नुहुने अध्यक्ष विद्यानाथ उपाध्याय, उपाध्यक्ष शरदकुमार भट्टराई, अर्थव्यवस्थापनको चाँजोपाजो मिलाई दिनुहुने कोषाध्यक्ष डा.बद्री पोखेल, विद्याकुमारी बज्राचार्य, भैरव रिसाल, अच्युतराज रेग्मी, केशव भट्टराई, संस्थाको अनुसन्धान एवं प्रकाशन परियोजनालाई सहयोग गर्ने नेपाल सरकार, संस्कृति मन्त्रालय र यसका सहयोगी कर्मचारीहरू सबैलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं । लङ्कावतारसूत्रको नेपालीमा अनुवाद गर्न संस्थाले गरेको अनुरोधलाई स्वीकारी सहयोग पुऱ्याउनुभएकामा यसका अनुवादक डा. काशीनाथ न्यौपाने विशेष धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । एवं रीतले यस ग्रन्थलाई सम्पादन, प्रकाशन र अन्य कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने सम्पूर्ण महानुभावहरूलाई हार्दिक धन्यवादज्ञापन गर्दछौं ।

-जयतु संस्कृतम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूमिका

लङ्कावतारसूत्रमा चित्तलाई परमार्थसत् मानिएको छ। यसबाहेक लोकमा दृश्यमान समस्त जगत् मायामय मानिएको छ, त्यसैले उक्त जगत्लाई आकाशपुष्प तथा स्वप्नवत् मिथ्या नै बुझ्नुपर्छ।

यो त्रिविधभव (कामधातु, रूपधातु र अरूपधातु) तिमिररोगीले देखेको केशोण्डुक (केशजाल) समान भ्रममात्र हो। यथा- "उत्पादभङ्गरहितो लोकः, खपुष्पसन्निभः"।
सम्पूर्ण पञ्चस्कन्धहरू पनि जलमा पतित छायाझैं असार छन् : यथा-

जलवृक्षछायासदृशाः स्कन्धा विज्ञानपञ्चमाः ।

माया स्वप्नोपमा दृश्याः...................... ॥

वस्तुतः चित्त नै यी विविध आकारहरूमा ग्राह्य-ग्राहक भावले प्रवृत्त हुन्छ, अत एव लङ्कावतारसूत्रमा भनिएको छ-

चित्तमात्रमिदं सर्वं द्विधा चित्तं प्रवर्तते ।

ग्राह्यग्राहकभावेन, आत्मात्मीयं न विद्यते ॥

संसार

प्राणीहरूद्वारा विभिन्न योनीहरूमा संसरण गर्नु नै संसार हो। त्यो संसरण (आवागमन)-लाई लङ्कावतार सूत्रमा भित्तामा उत्कीर्ण आकृतिझैं निश्चेष्ट दृश्यमात्र मानिएको छ। अतः त्यस्तो मिथ्याभूत एवं निश्चेष्ट सत्त्वको संसरण कसरी हुन सक्छ, सक्दैन। त्यसैले चित्तका स्वरूपमा सूक्ष्म विश्लेषण गर्दा चित्तको नै संसरण हुन्छ भन्ने स्पष्ट

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुन्छ। "कल्याणमित्रजिनपुरस्कृतैर्महामते ! शक्यं चित्तमनोविज्ञानं स्वचित्तदृश्यभाव-गोचरविकल्पसंसारभवोदधिं कर्मतृष्णाज्ञानहेतुकं तर्त्तुम् ।"

यस लङ्कावतारसूत्रमा चित्त (विज्ञान) आठ प्रकारको मानिएको छ। ती मध्ये आलयविज्ञान मूल विज्ञान हो। त्यही आलयविज्ञान नै अन्य विज्ञानहरूको आश्रय मानिन्छ। उक्त आलयविज्ञान समुद्रका तरङ्गझैँ सदा प्रवाहमान हुन्छ। उक्त प्रवाह अनवरत गतिले तथा व्युच्छेदरहित भएर चलि नै रहन्छ। एउटा योनिको स्थिति समाप्त भएपछि आलयको विच्छेद हुँदैन। त्यही आलय एउटा योनिबाट अर्को योनिमा संसरण गर्दछ। त्यस आलयको त्यही प्रवृत्तिलाई 'संसार' भन्दछन्।

निर्वाण

आलयविज्ञानको अनादिकालिक प्रपञ्चवासनाले वासित भएर ग्राहय-ग्राहक रूपले प्रवृत्त हुनु नै संसार हो। उक्त आलयविज्ञानबाट सबै वासना, क्लेश तथा कर्मबीजहरूको विनाश भएर आलयको शुद्ध रूपमा हुने परिणति नै 'निर्वाण' हो। अथवा समस्त विकल्परहित चित्त नै निर्वाण हो।

जब समस्त दृष्टिगत वासनाहरूका उत्पादक आलय, मन तथा मनोविज्ञान आदि समस्त विज्ञानहरू स्वभाव तथा वासनारहित भएर परावृत्त हुन्छन्, त्यही अवस्था निर्वाण हो। "सर्वविज्ञानस्वभाववासना-लयमनोविज्ञानदृष्टिवासनापरावृतिः निर्माणमित्युच्यते सर्वबुद्धैः"।

सविकल्प मनोविज्ञानको व्यावृत्ति नै निर्वाण हो। सविकल्प चित्त-चैत्यकलापको व्यावृत्तिसँग तथागतको प्रत्यात्म आर्यज्ञानले निर्वाणको अधिगम हुन्छ। चित्तको विविध विकल्पहरूका रूपमा प्रवृत्तिको जो निवृत्ति हो त्यही निर्वाण हो।

शुद्ध चित्त नै निर्वाण हो। त्यही परमार्थसत् हो। तथता, शून्यता, निर्वाण र धर्मधातु शुद्ध चित्तका पर्याय हुन्।

निर्वाण भनेको नाश पनि होइन र मरण पनि होइन किनभने मरण हुनेबित्तिकै पुनर्जन्म हुन्छ। निर्वाण नाश पनि होइन किनभने त्यसो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुँदा निर्वाण संस्कृतलक्षणयुक्त हुन्छ। त्यसैले निर्वाण नाश र मरण हुन सक्दैन।

निर्वाणको न प्रहाण हुन्छ न त्यसलाई प्राप्त नै गर्न सकिन्छ। त्यो न उच्छेद हो न शाश्वत। त्यो न एक छ न अनेक नै। उपर्युक्त विवेचनाबाट वोध हुन्छ कि निर्वाण भनेको समस्त विकल्परहित, अस्तिरूप र शुद्ध विज्ञानस्वरूप हो। यसको साक्षात्कार योगीले मात्र गर्न सक्छ।

लङ्कावतारसूत्र

महायान परम्परानुसार भगवान् बुद्धले सारनाथका पञ्चभद्रवर्गीय भिक्षुहरूसमक्ष धर्मचक्रप्रवर्तन गरेको १६ वर्षपछि राजगृहको समीपवर्ती वैपल्य पर्वतमा केही भिक्षुहरूलाई ९ वटा सूत्रको उपदेश दिएका थिए। ती नौवटा सूत्रका उपदेशहरू क्रमशः यी हुन्- १. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सूत्र, २. ललितविस्तर सूत्र, ३. सधर्मपुण्डरीक सूत्र, ४. लङ्कावतार सूत्र, ५. सुवर्णप्रभाससूत्र, ६. गण्डव्यूहसूत्र, ७. तथागतगुह्यक सूत्र, ८. समाधिराज सूत्र र ९. दशभूमीश्वर सूत्र यी सवै सूत्रहरू भगवान् बुद्धका सिद्धान्तहरूलाई हृदयङ्गम गर्नका लागि पठनीय, मननीय र अभ्यसनीय छन्।

लङ्कावतारसूत्रको प्रतिपाद्यविषय निरूपण गर्न गाह्रो छ। यद्यपि कतिपय स्थलमा त दुईवटा परस्परविरोधी विचारधाराहरू देख्दा उक्त प्रसंग प्रक्षिप्त हो कि भन्ने आभास हुन्छ तथापि यस ग्रन्थमा विशेष रूपमा विज्ञानवादको प्रतिपादन गरिएको छ। यस ग्रन्थमा प्रसंगवश आत्मवादको स्थापनापूर्वक निराकरण, शून्यवाद, लोकायतवाद, शाश्वतवाद र अशाश्वतवादको विवरण तथा चित्तको परमार्थसत्ताको निरूपण गरिएको पाइन्छ तापनि सिद्धान्ततः यस ग्रन्थले विज्ञानवादको नै समर्थन गर्दछ।

यस ग्रन्थमा निम्नलिखित प्रसंगहरूमाथि विचार गरिएको छ :

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१. तथागतगर्भका व्याजले आत्मवादको स्थापना तथा पुनः त्यो (आत्मवाद) तीर्थिकहरूका आकर्षणका लागि हो भनेर त्यसको निराकरण,

२. अनात्मवादको समर्थन,

३. माध्यमिक दर्शनप्रति सिद्धान्तको उन्मुखता र

४. चित्त (विज्ञान)-को परमार्थसत्का रूपमा निरूपण ।

यस सूत्रग्रन्थमा तथागतगर्भको वर्णन प्राप्त हुन्छ। तथागतगर्भलाई स्वभावतः प्रभास्वर, अतिविशुद्ध, मलिनवस्त्रमा वेष्टित रत्नवत् समस्त प्राणीहरूका देहअन्तर्गत स्कन्ध, आयतन तथा धातुद्वारा वेष्टित, राग-द्वेष-मोहाभिभूत, परिकल्प मलद्वारा मलिन, नित्य, ध्रुव, शिव तथा शाश्वत बताइएको छ । तथागतगर्भको यो उपदेश आत्मवादीहरूको आत्मवादझैँ प्रतीत हुन्छ तर उक्त उपदेश वस्तुतः नैरात्म्यवादका लागि गरिएको छ ।

लङ्कावतारसूत्रमा कतै-कतै सिद्धान्तका रूपमा मध्यमक दर्शनको शून्यवादको पनि वर्णन प्राप्त हुन्छ ।[1] जस अनुसार आकाश, शशशृङ्ग र खपुष्पझैँ भावपदार्थहरू नभए पनि तिनको कल्पना गरिन्छ । त्यसै गरी काल, निर्वाण, धर्मता, बुद्ध, सत्य, फल र हेतु आदि सबै अवास्तविक हुन् अर्थात् ती सबै प्रतिविम्ब मात्र हुन् । यसरी लङ्कावतार सूत्रले मध्यमक दर्शनको पोषण गर्दछ परन्तु उक्त शून्यतावादको निष्ठाको निर्वाह पनि सर्वत्र देखिँदैन । मध्यमक दर्शनमा जहाँ शून्यवाद सिद्धान्तको स्थापना गरिएको छ त्यहाँ कतै पनि आदिबाट मध्य वा अन्त्यसम्म त्यसको विरोध पाइँदैन, अपितु त्यहाँ त्यस सिद्धान्तको युक्ति तथा आमगपूर्वक सर्वत्र स्थापना नै उपलब्ध छ। ततूतत् स्थलमा त्यसको विरोधमा केही पनि लेखेको पाइँदैन, किन्तु लङ्कावतारसूत्रमा त्यस्तो युक्तिमय पद्धति प्राप्त छैन ।

---

१. **देशेमि शून्यतां नित्य शाश्वतोच्छेदवर्जितम्** । (ल.सू. २/१३५) ।
यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे । (म.का. २४/१८) ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लङ्कावतारसूत्रमा चित्तलाई परमार्थसत् मानिएको छ। त्यसमा (चित्तका) अतिरिक्त व्यवहारमा जे देखिन्छ त्यो सबै अलीक (मिथ्या) हो। ग्रन्थमा अनेकत्र वर्णित छ कि चित्तमात्र सत् हो र अवशिष्ट समस्त दृश्यपदार्थ त्यसका विकल्पमात्र हुन्। त्यो चित्त स्वभावतः प्रभास्वर छ, किन्तु त्यो आगन्तुक मलद्वारा उपक्लिष्ट भइरहन्छ। त्यो आगन्तुक मल भनेको आलयमा सञ्चित वासना वा क्लेशबीज हो। त्यही अनादिकालिक वासनाले वासित भएपछि चित्तको द्विधा प्रवृत्ति हुन्छ र जब चित्तको यो अनादिकालिक वासना प्रहीण हुन्छ अनि त्यो आफ्नो शुद्ध रूपमा स्थित हुन्छ। यी समस्त विकल्परहित चित्त नै निर्वाण हो। यस ग्रन्थमा अनेक स्थलमा चित्तलाई सत् तथा अन्य पदार्थलाई असत् मानिएको छ। चित्तलाई नै शून्यता, तथता, निर्वाण, धर्मधातु तथा मनोमय काय आदि भनिएको छ।

उक्त चित्त भाव, अभाव, शाश्वत, उच्छेद एवं विकल्परहित शुद्ध विज्ञान मात्र हो।[२] उक्त उद्धरणबाट स्पष्ट हुन्छ कि लङ्कावतारसूत्रमा विज्ञानवादका सिद्धान्तको प्रतिपादन पनि गरिएको छ।

उपयुक्त विवरणबाट सिद्ध हुन्छ कि यस ग्रन्थमा कुनै एउटा मात्र सिद्धान्तको वर्णन उपलब्ध भएकाले कुनचाहिँ प्रमुख सिद्धान्तको निरूपणहेतु यस ग्रन्थको रचना भएको हो भन्ने ठम्याउन गाह्रो पर्छ। आत्मवादको निरूपण हो कि ? अनात्मवादको पो हो कि ? अथवा शून्यतावादको हो ? वा विज्ञानवादको ? यस्ता कठिन स्थलमा तात्पर्यनिर्णयार्थ मीमांसाशास्त्रकारहरूले सातवटा उपायबोधक चिह्नहरू बताएका छन् :

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

१. **उपक्रम** भनेको आरम्भ हो र उपसंहार भनेको अन्त हो। जहाँ कुनै शास्त्र-ग्रन्थमा एउटा सिद्धान्तको प्रतिपादन रहन्छ त्यहाँ यी दुवै उपक्रम र उपसंहारमा प्रतिपादित विषयका बिचमा एकरूपता हुनु

---

२. **चित्तमात्रं वदाम्यहम्** । (ल.सू. **अनित्यतापरिवर्त : मूलो. १२२**)।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आवश्यक हुन्छ। यस दृष्टिले लङ्कावतारसूत्रमा सर्वप्रथम कुन सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्न आरम्भ छ भन्ने कुराको बोध आवश्यक छ। प्रस्तुत ग्रन्थ सर्वप्रथम चित्तको चर्चाबाट आरम्भ भएको छ जसबाट अनुसार लङ्काधिपति रावणको जिज्ञासा शान्त गर्नका लागि भगवान् बुद्धले चित्तलाई प्रकृतिशुद्ध, परमार्थसत् र धर्मता भनी वर्णन गरेका छन्। तथागत र तथागतगर्भ त्यसै शुद्ध चित्तका पर्यायमात्र हुन्। चित्त समस्त विकल्प तथा प्रपञ्चरहित स्वभावतः शुद्ध छ। वाह्य जगत् त्यसको विकल्प मात्र हो। त्यो विकल्प स्वप्न, माया र गन्धर्वनगरसमान छ। यो सम्पूर्ण जगत् त्यसै चित्तको विवर्तमात्र हो। यसरी यस ग्रन्थका आरम्भमा चित्तलाई नै परमार्थसत् र वाह्य जगत्लाई मिथ्या बताइएको छ।

२. **उपसंहार** भनेको अन्त हो। यस ग्रन्थमा उपसंहारमा पनि तिनै तथ्यको समर्थन र प्रतिपादन गरिएको छ जसको प्रतिपादन ग्रन्थका आरम्भमा भएको छ। विज्ञानको परमार्थता एवम् जगत्को असारताको पुष्टि (यस तथ्यको समर्थन) यस ग्रन्थका प्रत्येक अध्याय (परिवर्त)-का उपसंहारवाक्यबाट हुन्छ।[३]

३. **अभ्यास** तात्पर्यनिर्णायक तृतीय चिह्न हो। अझ स्पष्ट भन्नु पर्दा अभ्यास भनेको कुनै सिद्धान्तको ग्रन्थमा बारम्बार उल्लेख वा पुनः पुनः कथन हो। यस ग्रन्थमा जुन विषयको पुनः पुनः कथन छ त्यो हो चित्त। यथा–

अणुशो भज्यमानं हि नैव रूपं विकल्पयेत्।
चित्तमात्रव्यवस्थानं कुदृष्ट्या न प्रसीदति।

अपि च–

चित्तं मनश्च विज्ञानं स्वभावं धर्मपञ्चकम्।
नैरात्म्यं द्वितयं शुद्धं प्रभासन्ते विनायकाः।

---

३. **ब्रह्मादिस्थानपर्यन्तं चित्तमात्रं वदाम्यहम्।**
चित्तमात्रविनिर्मुक्तं ब्रह्मादिर्नोपलभ्यतो॥ (ल.सू., ३/१२२)।
चित्तं हि सर्व सर्वत्र, सर्वदेहेषु वर्तते।
विचित्रं गृह्यतेऽसद्भिश्चित्तमात्रं ह्यलक्षणम्॥ (**समाकथम्; १३४ गाथा**)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसरी अनेक स्थलमा चित्तको बारम्बार उल्लेख यस ग्रन्थमा पाइन्छ।

४. **अपूर्वता** भनेको अज्ञातपूर्वता (अकथित पूर्वता हो। अर्थात् ग्रन्थमा कुनै सिद्धान्तको निरूपण गरिंदै छ भने त्यो अपूर्ण रूपले कथित हुनुपर्छ। यस ग्रन्थमा चित्तलाई परमार्थसत् भनिएको छ। त्यो वचन अज्ञातपूर्व तथा अकथितपूर्व हो। निर्वाणको स्वरूपलाई प्रकाशित गर्दै भनिएको छ कि अनादिकालिक प्रपञ्चवासना तथा विकल्परहित चित्त नै निर्वाण हो। यो निरोध नभएर अविनाशी हो। त्यो प्रकृतिप्रभास्वर हो- आदि। निर्वाणलाई त्यस रूपमा प्रतिपादन गर्नु नै यस ग्रन्थको अपूर्णता हो। बौद्धपरम्परामा जुन निर्वाणको कल्पना स्थविरवाद, सौत्रान्तिक, सर्वास्तिवाद, मध्यमक तथा क्षणिक विज्ञानवादमा छ, त्यसको अपेक्षा यहाँ अपूर्वता उपलब्ध हुन्छ।

५. **फल**को अर्थ प्रयोजन वा लाभ हो। न्यायदर्शनमा भनिएको छ कि "यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्।"(जुन अर्थको प्राप्तिका लागि मनुष्य क्रियामा प्रवृत्त हुन्छ त्यसलाई फल, प्रयोजन वा अर्थ भन्दछन्।) जस अनुसार जुन सिद्धान्तको निरूपण गरिन्छ। त्यसको एउटा निश्चित प्रयोजन हुनु पर्दछ। उक्त दृष्टिले यस ग्रन्थको अध्ययनबाट स्पष्ट प्रतीत हुन्छ कि यसको आफ्नो एउटा विशिष्ट प्रयोजन छ। तथागतको धर्मदेशनाले निर्वाणतर्फ लैजान्छ।[४] अतः निर्वाणको अधिगम नै ग्रन्थको प्रयोजन हो।

६. **अर्थवाद** भनेको प्रस्तुतप्रकरणविषयक प्रशंसा वा निन्दा हो जस अनुसार विधेय अर्थको प्रशंसा एवं निषेध्य अर्थको निन्दाको सम्यक् निर्वाह हुनुपर्दछ।

यस ग्रन्थको विधेय अर्थ भनेको चित्त हो। त्यसको स्थापना एवं निरूपणका प्रसङ्गमा यसग्रन्थमा सर्वत्र प्रशंसा गरिएको छ।

---

४. **महामते! सर्वबुद्धानां धर्मदेशना निर्वाणप्रवाहानुकूला संवर्तते।** (ल.सू. ६, क्षणिकपरिवर्तः)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथता, शून्यताकोटि, निर्वाण, धर्मधातु आदि चित्त हुन्[५] । वन्धन, मोक्ष, धर्म, अधर्म, बुद्ध, निर्वाण आदि मिथ्या हुन सक्छन् परन्तु चित्तलाई मिथ्या भन्न सकिँदैन । चित्तका कारण संसार र निर्वाण छन् । अमलका विषयको पवनेरित भएर प्रवृत्त हुनु 'संसार' हो भने त्यसको व्यावृत्ति नै निर्वाण हो ।

यथा–

न कोटि न च वै शक्तिर्न मोक्षो न च बन्धनम् ।.......
न च बुद्धो न सत्यानि न फलं न च हेतवः ॥..........
सर्वदृष्टिप्रहाणाय चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥

(सगा : २७५-२७८)

तथा च–

"आलयौघस्तथा नित्यं विषय पवनेरित : ।
चित्रैस्तरङ्गविज्ञानैर्नृत्यमानः प्रवर्तते ॥" (ल.सू., २/१००)

अर्को पक्ष, जसले अविधेय (निषेध्य) अर्थको निन्दा गर्छ, त्यसको पनि निर्वाह यस ग्रन्थमा पूर्णतया पालन गरिएको छ। क्षणिकवाद, शून्यवाद, लोकायतवाद, नित्यानित्यवाद शाश्वत अशाश्वततावाद र आत्मवाद आदिको खण्डन नै गरिएको छ[६] ।

यसरी लङ्कावतार सूत्रमा अर्थवादका दृष्टिले विज्ञान अर्थात् चित्तमात्र नै प्रतिपाद्य विषयका रूपमा वर्णन सिद्ध हुन्छ ।

७. **उपपत्ति** भनेको 'प्रमाणाबाधता' हो। अर्थात् प्रतिपाद्य सिद्धान्त प्रत्यक्षादि प्रमाणहरूद्वारा वाधित हुनु हुँदैन । लङ्कावतारको सिद्धान्त

---

५. **तथता शून्यताकोटि निर्वाणं धर्मधारकम् ।**
कायं मनोमयं चित्रं चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥ (ल.सू., ३/३१)

६. **योगिनां हि समापत्तिः, सुवर्ण जिनधातवः ।**
आभास्वरविमानाश्च, अभेद्या लोककारणात् ॥
स्थितयः प्राप्तिधर्माश्च, बुद्धानां ज्ञानसम्पदः ।
भिक्षुत्वं समयप्राप्तिर्दृष्ट्वा वै क्षणिकाः कथम् ॥ (ल.सू., ६/१५-१६) ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भनेको चित्तमात्र सत् हो। बाह्यार्थ सबै मिथ्या हुन्। चित्त नै ग्राह्य-ग्राहक भावले प्रवृत्त हुन्छ।

प्रश्न उत्पन्न हुन सक्छ कि यदि बाह्यार्थ अलीक छन् भने तिनका अभावमा विषयविज्ञान कसरी हुन्छ ? अनुभवमा त बाह्य विषयका अभावमा विज्ञानको सत्त्व (सत्ता) अनुभवले बाधित भन्न सकिन्छ ?

त्यसको उत्तर यस्तो छ- विषयका अभावमा पनि विज्ञानको सत्ता (हुनु) अनुभवसिद्ध छ। जस्तो तिमिर व्याधिग्रस्त पुरूषले सर्वत्र केशगुच्छ र द्विचन्द्र आदिलाई देख्दछ। यद्यपि उसले जुन ठाउँहरूमा केशगुच्छादि देख्दछ, ती ठाउँमा केशगुच्छादिको स्थिति हुँदैन, परन्तु तैमिरिकका लागि त्यहाँ विज्ञान सिद्ध हुन्छ।[७] यसरी नै सर्वत्र बुझ्नुपर्दछ।

जसरी वेदान्तशास्त्रमा एउटा मात्र सत्, चित् र आनन्दरूप व्रह्मलाई परमार्थसत् भनिएको छ र त्यस अतिरिक्त समस्त बाह्य पदार्थहरू अवास्तविक छन्; त्यहाँ बाह्य दृश्यको प्रतीतिमात्र हुन्छ त्यसो हुँदा वेदान्तशास्त्रको सिद्धान्त बाधित हुँदैन त्यसरी नै लङ्कावतारसूत्रले पनि प्रकृतिप्रभास्वर चित्तलाई सत् र बाह्य अर्थलाई अवास्तविक मान्दछ अतः उक्त पद्धतिले यस ग्रन्थका सिद्धान्तको बाध हुँदैन त्यसैले लङ्कावतारसूत्रद्वारा प्रतिपादित विषय प्रमाणबाट बाधित हुँदैन।

यसरी तात्पर्यनिर्णयका यी सातवटा गमक चिह्नका आधारमा यस ग्रन्थको समीक्षा गर्दा यसको प्रतिरूप विषय अक्षय, अविनाशी, नित्य र सुखस्वरूप चित्त अर्थात् विज्ञान नै सिद्ध हुन्छ। अतः लङ्कावतारसूत्रको मुख्य प्रतिपाद्य विषय शुद्ध विज्ञानवाद नै हो।

---

७. **केशोण्डुकं यथा मिथ्या गृह्यते तिमिरैर्जनैः।**
तथा भावविकल्पोऽयं मिथ्या बालैर्विकल्प्यते ॥ (ल.सू., ३/५१)।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सद्धर्मलङ्कावतारसूत्रको रचनाकाल

महायान परम्पराको मान्यतानुसार भगवान् बुद्धको अवतारकालमा राजगृह एउटा धनधान्यसम्पन्न तथा सर्वथा समृद्ध नगर थियो । त्यसलाई 'गिरिव्रज' पनि भन्दथे, किनभने त्यो चारैतिरबाट (१. ऋृषिगिलि, २. पाण्डव, ३. वेभार, ४. गृध्रकूट, ५. वैपुल्य) पाँचवटा पर्वतहरूले घेरिएको थियो । त्यसबेला त्यो नगर मगधप्रदेशको राजधानी थियो र बिम्बिसारनामक राजा त्यहाँका शासक थिए । तिनले श्रद्धावश साधनाहेतु भगवान्को वासका लागि वेभार पर्वतको उपत्यकामा स्थित आफ्नो वेणुवननामक उद्यान दान गरेका थिए । उक्त वनमा वस्ता भगवान् यदा कदा साधनाहेतु उपर्युक्त समीपस्थ पर्वतहरूमा पनि जाने गर्थे । त्यस्तै कुनै वेला वैपुल्यपर्वतमा विराजमान् भगवान्ले भिक्षुसङ्घका लागि नौवटा सूत्र-ग्रन्थहरूको उपदेश गरेका थिए । ती सबै सूत्र-ग्रन्थहरू महायानमतानुयायी भिक्षुहरूका लागि सर्वथा पठनीय, मननीय र अभ्यसनीय छन्, त्यसैले तिनका दृष्टिमा ती ग्रन्थहरू परम पवित्र एवं पूजनीय मानिन्छन् । भगवान्ले वैपुल्यपर्वतमा विराजमान भएर ती सूत्रको उपदेश गरेकाले ती सबैको नाम वैपुल्य हुनगयो । ती नौवटा सूत्रहरू निम्नवत् छन् :

१. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमितासूत्र,
२. ललितविस्तारसूत्र,
३. सद्धर्मपुण्डरीकसूत्र,
४. लङ्कावतारसूत्र,
५. सुवर्णप्रभाससूत्र,
६. गण्डव्यूहसूत्र,
७. तथागतगुह्यकसूत्र,
८. समाधिराजसूत्र,
९. दशभूमीश्वारसूत्र ।

विद्वान्हरूका मतमा सम्राट् कनिष्क (प्रथम शतक)-का शासनकालमा आयोजित चतुर्थसंगीति अनंतर नैं यी ग्रन्थहरूको रचनाको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूत्रपात भएको हो। यस आधारमा उक्त ग्रन्थहरूको रचनाकाल प्रथम शतकदेखि चतुर्थशतकसम्म मान्नुपर्ने हुन्छ किनभने यसको ४४३ ई. मा चिनियाँ भाषामा गरिएको अनुवाद उपलब्ध छ।

लङ्कावतारसूत्रको प्रमुखपात्र : लङ्काधिपति रावण

यस ग्रन्थमा प्रथम परिवर्तको कथा समुद्रस्थ नागराजभवनबाट निस्किएर लङ्कापुरी नजिक मलयगिरिका शिखरमाथि विराजमान भगवान् बुद्धसँग धर्मद्वयका उपदेशको अध्येषणा गर्दै लङ्काधिपति रावणको यात्राचर्चाबाट आरम्भ हुन्छ। यसमा रावणलाई राक्षसेन्द्र, लङ्काधिपति तथा दशग्री आदि विशेषणहरूले महिमामण्डित गरिएको छ। लङ्कावर्णनका क्रममा अशोकावनिकाको पनि चर्चा आएको छ त्यसैले यसलाई लङ्कावतारसूत्र भनिएको हो।

-अनुवादक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयक्रम

रावणाध्येषणापरिवर्तः / १

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम परिवर्तः / २९

अनित्यतापरिवर्तः / १६८

अभिसमयपरिवर्तः / २५७

तथागतनित्यानित्यप्रसङ्गपरिवर्तः / २६४

क्षणिकपरिवर्तः / २६८

नैर्माणिकपरिवर्तः / २९१

मांसभक्षणपरिवर्तः / २९६

धारणीपरिवर्तः / ३१४

सगाथकम् / ३१७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रावणाध्येषणापरिवर्तः प्रथमः

एवम् मया श्रुतम् । एकस्मिन् समये भगवाँल्लङ्कापुरे समुद्रमलय-शिखरे विहरति स्म नानारत्नगोत्रपुष्पप्रतिमण्डिते महता भिक्षुसङ्घेन सार्ध महता च बोधिसत्त्वगणेन नानाबुद्धक्षेत्रसंनिपतितैर्बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः अनेकसमाधि-वशिता-बलाभिज्ञाविक्रीडितैर्महामतिबोधिसत्त्वपूर्वगमैः-सर्वबुद्धपाण्यभिषेकाभिषिक्तैः स्वचित्तदृश्यगोचरपरिज्ञानार्थकुशलैर्नानासत्त्व-चित्तचरित्ररूपनयधारिभिः पञ्च-धर्मस्वभावविज्ञाननैरात्म्याद्वयगतिङ्गतैः ॥

लङ्कावतारसूत्रम्

मैले यस्तो सुनें । कुनै एक समयमा लङ्कापुरीका समीपमा रहेको समुद्रमा स्थित मलयशिखरमा, भगवान् विहार गर्दै हुनुहुन्थ्यो । जुन पर्वत शिखर अनेक रत्नसमूह र धेरै प्रकारका फूलहरूले सुशोभित थियो । त्यसै पर्वत शिखरमा धेरै भिक्षुसमूह, धेरै बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरू जो भिन्न-भिन्न बुद्धक्षेत्रबाट आएका थिए । ती महासत्त्व, बोधिसत्त्वहरू अनेक प्रकारका समाधि, सिद्धि, बल एवम् प्रज्ञामा निपुण थिए । त्यस्ता महाज्ञानी बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूले घेरिएर साथै सबै पूर्व-बुद्धका पवित्र हातहरूद्वारा गरिएका अभिषेकले अभिषिक्त, आफ्ना- चित्तद्वारा देखिने दृश्यको ज्ञानका लागि प्रसिद्ध धेरै प्राणीहरूका चित्त, चरित्र, रूप, नीति, विनयलाई धारण गर्न सक्ने, र पाँच धर्म, स्त्रीस्वभाव, आठ विज्ञान, दुई नैरात्म्य र अद्वयतत्त्व बुझेका यी बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरूद्वारा सुशोभित एवम् पूजित भगवान् तथागत हुनुभयो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रावणाध्येषणापरिवर्तः प्रथमः

तेन खलु पुनः समयेन भगवान् सागरनागराजभवनात् सप्ताहेनोत्तीर्णोऽभूत् । अनेकशक्रव्रह्मनागकन्याकोटिभिः प्रत्युम्यमानो लङ्कामलयमवलोक्य स्मितमकरोत् पूर्वकैरपि तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्संवुद्धैरस्मिँल्लङ्कापुरीमलयशिखरे स्वप्रत्यात्मार्यज्ञानतर्कदृष्टितीर्थ्यश्रावकप्रत्येकबुद्धार्यविषये तद्भावितो धर्मो देशितः । यन्वहमपि अत्रैव रावणं यक्षाधिपतिमधिकृत्यैतदेवोद्भावयन् धर्मं देशयेयम् ॥

त्यो वेला निश्चय पनि भगवान् फेरि सागरमा अवस्थित नागराजका भवनवाट एक सप्ताहमा वाहिर आउनुभयो । त्यो वेला भगवान् तथागत धेरैकोटि– इन्द्र, व्रह्मा र नागकन्याहरूद्वारा चारैतिरवाट घेरिएर– अगाडि लगाइएर लङ्काको मलयपर्वतलाई हेर्दै, केही मन्द मुस्कुराउनुभयो र भन्नुभयो मभन्दा पहिलेको तथागत, अर्हत् एवम् सम्यक् सम्वुद्ध वुद्धहरूले यस लङ्कापुरीका मलयशिखरमा स्वचित्त–आर्यज्ञान-तर्कदृष्टि-तीर्थ्य-श्रावक-प्रत्येक वुद्ध एवम् आर्यहरूका विषयमा र उनीहरूद्वारा वुझ्नु पर्ने धर्मका विषयमा उपलेश गरेका थिए । त्यसैले मैले पनि यक्षहरूका अधिपति रावणलाई चेला वनाई त्यही पूर्ववुद्ध, अर्हत् र तथागतहरूद्वारा पहिले उपदेश गरिएको धर्मको उपदेश गर्नु उचित हुन्छ ।

अश्रौषीद्रावणो राक्षसाधिपतिस्तथागताधिष्ठानाद्-भगवान् किल सागरनागराजभवनादुत्तीर्य अनेकशक्रव्रह्मनागकन्याकोटिभिः परिवृतः पुरस्कृतः समुद्रतरङ्गानवलोक्य आलयविज्ञानोदधिप्रवृत्तिविज्ञानविषये प्रेरितितांस्तेभ्यः संनिपतितेभ्यश्चित्तान्यवलोक्य तस्मिन्नेवस्थितः उदानमुदानयतिस्म-यन्वहं गत्वा भगवन्तमध्येष्य लङ्का प्रवेशयेयम् । तन्मे स्याद्दीर्घरात्रमर्थाय हिताय सुखाय देवानां च मनुष्याणां च ॥

भगवान् तथागतले सागरमा अवस्थित नागराजका भवनवाट वाहिर आएर धेरैधेरै कोटि इन्द्र, व्रह्मा र नागकन्याहरूद्वारा घेरिएर आफू अगाडि लागेर समुद्रका तरङ्गहरूलाई हेरेर आलयविज्ञान आदि र प्रवृत्ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विज्ञान आदिका विषयमा उनीहरूद्वारा संप्रेरित भएर तिनीहरू, जो त्यहाँ चारैतिरवाट आएका थिए, उनका चित्तहरूलाई हेरेर त्यहीँ बसेर उदान-उपदेश गर्नुभएको कुरा राक्षसहरूका अधिपति रावणले पनि सुने । त्यसपछि भगवान्लाई त्यहाँ गएर मैले लङ्का प्रवेश गराउनुपर्दछ भन्ने विचार गरे । भगवान्लाई लङ्का प्रवेश गराउनाले मेरो मात्र नभएर देवता र मनुष्यहरूको पनि सुख, समृद्धि, कल्याण धेरै समयसम्म हुनेछ ।

अथ रावणो राक्षसाधिपतिः सपरिवारः पौष्पकं विमानमधिरुह्य येन भगवांस्तेनोपजगाम । उपत्य विमानादवतीर्य सपरिवारो भगवन्तं त्रिष्कृत्वः प्रदक्षिणीकृत्य तूर्यतालावचरैः प्रवाद्यद्भिरिन्द्रनीलमयेन दण्डेन वैदूर्यमुसार प्रत्युप्तां वीणां प्रियङ्गुपाण्डुना अनर्घ्येण वस्त्रेण पार्श्वावलम्बितां कृत्वा षड्जर्षभगान्धारधैवतनिषादमध्यमकौशिकगीतस्वरग्राममूर्छनादियुक्तेनानुसार्य सलीलं वीणामनुपविश्य गाथाभिगीतैरनुगायति स्म–

त्यसपछि राक्षसहरूको अधिपति रावण, सपरिवार पुष्पकविमानमा चढेर जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहीँ गए । त्यहाँ पुगेर विमानवाट सपरिवार उत्रिएर भगवान्लाई तीनपटक प्रदक्षिणा गरेर तुरीयतालले युक्त भएका वाद्यवाद सहित इन्द्रनीलजडित दण्ड लगाएको वैदुर्यमणि जडित अति उज्ज्वल वीणा, जसलाई नील एवम् श्वेत अति उत्तम वस्त्रद्वारा दुईतिर ढाकेर मयूर, ऋषभ, गान्धार, धैवत, निषाद मध्यम, कौशिक आदि उत्तम स्वरयुक्तगीत एवम् ग्राय, मूर्छना आदि सहितका अनेक रागहरूद्वारा युक्त भएका लीलायुक्त वीणालाई भुईंमा (बजाउने स्थितिमा) राखेर अनेक गाथाले युक्त गीत गाए–

चित्तस्वभावनयधर्मविधिं नैरात्म्यं दृष्टिविगतं ह्यमलम् ।
प्रत्यात्मवेद्यगतिसूचनकं देशेहि नायक इह धर्मनयम् ॥१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हे नायक ! चित्तको स्वभाव के हो ? नीति के हो ? धर्मविधि के हो ? नैरात्म्य, दृष्टिशुद्धि एवम् प्रत्यात्मवेद्य गतिसूचकतत्त्व के हो र अत्यन्त पवित्र धर्मनय के हो ? उपदेश गर्नुहोस् ॥१॥

शुभधर्मसंचिततनो सुगत निर्माणनिर्मितप्रदर्शनक ।
प्रत्यात्मवेद्यगतिधर्मरत लङ्कां हि गन्तुं समयोऽद्य मुने ॥२॥

हे ! शुभधर्मशरीर धारण गर्ने, हे सुगत, निर्माणरूपी सिद्धिद्वारा आफ्नो स्वरूप प्रदर्शन गर्ने, हे सर्वजनवेद्यगति, धर्ममा हजुरको अब लङ्का प्रस्थान गर्नुहोस् । हे मुनि आज लङ्का जाने समय भइसकेको छ ॥२॥

लङ्कामिमां पूर्वजिनाध्युषितां पुत्रैश्च तेषां बहुरूपधरैः ।
देशेहि नाथ इह धर्मवरं श्रोष्यन्ति यक्षबहुरूपधराः ॥३॥

हे प्रभु, यस लङ्कापुरीमा पूर्वबुद्धहरू र उनका धेरै प्रकारका भिन्न रूपधारी बोधिसत्त्वहरूले पनि बास गरेका थिए । त्यसैले यही लङ्कामा पजानमान भई उत्तम धर्मको उपदेश गर्नुहोस् । हजुरको उपदेशलाई भिन्नभिन्न रूपधारी यक्षहरूले त्यसलाई सुन्नेछन् ॥३॥

अथ रावणो लङ्काधिपतिः तोटकवृत्तेनानुगाय्य पुनरपि गाथाभिगीतेनानुगायतिस्म–

अब यसरी लङ्काधिपति रावणले तोटक छन्दयुक्त गाथाको गान गरिसकेपछि फेरि पनि गाथाले युक्त गीत गाएका थिए –

सप्तरात्रेण भगवान् सागरान्मकरालयात् ।
सागरेन्द्रस्य भवनात् समुत्तीर्य तटे स्थितः ॥४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सात रातसम्म भगवान् गोहीहरूको वासस्थान बनेको सागरमा अवस्थित सागरका स्वामी नागराजका भवनबाट बाहिर निस्किएर समुद्रतटमा बस्नुभयो ॥४॥

स्थितमात्रस्य बुद्धस्य रावणो ह्यप्सरैः सह ।
यक्षैश्च नानाविविधैः शुकसारणपण्डितैः ॥५॥
ऋद्धया गत्वा तमध्वानं यत्र तिष्ठति नायकः ।
अवतीर्य पौष्पकाद्यानाद्वन्द्य पूज्यतथागतम् ।
नाम संश्रावयंस्तस्मै जिनेन्द्रेण अधिष्ठितः ॥६॥
रावणोऽहं दशग्रीवो राक्षेसेन्द्र इहागतः ।
अनुगृह्वीहि मे लङ्कां ये चास्मिन् पुरवासिनः ॥७॥

जब भगवान् त्यहाँ बस्नु मात्र के भएको थियो अप्सरागणहरूले सहित र यक्षहरूको समूह एवम् भिन्नभिन्न सुगा कोइली आदि प्रसारण एवम् दुरुक्ति पण्डितले घेरिएर रावण त्यहाँ आए। ऋद्धिसिद्धि आदिले युक्त भगवान् जुन ठाउँमा विराजमान हुनुभएको थियो त्यसै ठाउँमा पुष्पक विमानबाट उत्रेर वन्दनीय, पूजनीय तथागतलाई आफ्नो परिचय दिए त्यसपछि भगवान्का समीपमा अवस्थित भएर उनले भने– हे प्रभो राक्षसहरूको मुखिया, दसवटा शिर भएको म रावण हुँ। कृपया यस नगरका बासी र म आफैँलाई पनि अनुग्रह गर्नुहोस् ॥५-७॥

पूर्वैरपि हि संबुद्धैः प्रत्यात्मगतिगोचरम् ।
शिखरे रत्नखचिते पुरमध्ये प्रकाशितम् ॥८॥
भगवानपि तत्रैव शिखरे रत्नमण्डिते ।
देशे तु धर्मविरजं जिनपुत्रैः परीवृतः ।
श्रोतुकामा वयं चाद्य ये च लङ्कानिवासिनः ॥९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हे प्रभो, परापूर्वकालमा पनि अतीतकालीन वुद्धहरूले यसै रत्नखचित विभिन्न पुरमा सर्वजनवेद्य गति-ज्ञानको प्रकाश पार्नुभएको थियो। भगवान्‌ले पनि यस अवसरमा रत्नले भरिएको पवित्र शिखरमा मलरहित धर्मको देशना गर्नुहुन प्रार्थना गर्दछु जहाँ भगवान्‌का आफ्ना शिष्यहरू पनि चारैतिर उपस्थित हुनुहुन्छ।

साथै हामी लङ्काकावासीहरू पनि प्रभुको त्यो अपूर्व उपदेश सुन्नका लागि यहाँ उपस्थित छौं ॥ ८-९॥

देशनानयनिर्मुक्तं प्रत्यात्मगतिचगोचरम् ।
लङ्कावतारसूत्रं वै पूर्वबुद्धानुवर्णितम् ॥१०॥
स्मरामि पूर्वकैर्बुद्धैर्जिनपुत्रपुरस्कृतैः ।
सूत्रमेतन्निगद्यते भगवानपि भाषताम् ॥११॥

हे प्रभो, उपदेशक नियमभन्दा भिन्न रहेको प्रत्येक व्यक्तिले आचरण एवम् ज्ञान गर्ने योग्य पूर्व बुद्धहरूद्वारा पनि उपदिष्ट लङ्कावतारसूत्र म आफैं पनि स्मरण गरिरहेको छु, जुन सूत्र पूर्व-पूर्वबुद्ध एवम् उनका शिष्यहरूद्वारा वर्णित थियो र आज फेरि उक्त सूत्रको व्याख्या गर्नका लागि म आग्रह गर्दछु ॥१०-११॥

भविष्यन्त्यनागते काले बुद्धा बुद्ध सुत्राश्व ये ।
एतमेव नयं दिव्यं शिखरे रत्नभूषिते ।
देशयिष्यन्ति यक्षाणामनुकम्पाय नायकाः ॥१२॥

अनागत अर्थात् भविष्यमा पनि जुन वुद्ध एवम् बुद्धशिष्यहरू हुनेछन्, उहाँहरूले पनि यस पवित्र, दिव्य नीति एवम् धर्मलाई यसै रत्नविभूषित शिखरमा यक्षहरूका कल्याणका लागि उपदेश गर्नु हुनेछ ॥१२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिव्यलङ्कापुरीम्यां नानारत्नैर्विभूषिताम् ।
प्राग्भारैः शीतलैः रम्यै रत्नजालवितानकैः ॥१३॥
रागदोषविनिर्मुक्ताः प्रत्यात्मगतिचिन्तकाः ।
सन्त्यत्र भगवन् यक्षाः पूर्ववुद्धैः कृतार्थिनः ।
महायाननये श्रद्धानिविष्टान्योन्ययोजकाः ॥१४॥
यक्षिण्यो यक्षपुत्राश्च महायानवुभुत्सवः
आयातु भगवान् शास्ता लङ्कामलयपर्वतम् ॥१५॥

हे प्रभो, यो लङ्कापुरी अत्यन्त स्मरणीय छ। भिन्नभिन्न धेरै रत्न आभूषणद्वारा यो अत्यन्त आह्लादजनक एवम् मन्द सुगन्ध शीतल वायुद्वारा सदासेवित, यो लङ्कापुरी राग द्वेष आदि दोषद्वारा रहित तथा आफ्नो ज्ञानद्वारा सर्वथा अनुशासित चिन्तक यक्षहरू छन्। जसलाई पूर्व वुद्धहरूले उपदेश गर्नुभएको थियो। ती यक्षहरू कृतार्थ छन् र महायान धर्म एवम् शास्त्रप्रति विशिष्ट श्रद्धा राख्दछन् र अरूलाई पनि प्रेरित गर्दछन्। यक्ष, यक्ष-पुत्रपुत्रीहरू सवै नै महायान शास्त्र-धर्म वुझ्न धेरै नै लालायित छन्। त्यसैले यस मलय पर्वतमा भगवान् आउनुहोस् र सद्धर्मको उपदेश गरिदिनुहोस्। (१३-१५।

कुम्भकर्णपुरोगाश्व राक्षसाः पुरवासिनः ।
श्रोष्यन्ति प्रत्यात्मगतिं महायानपरायणाः ॥१६॥

हे नाथ, यस नगरका निवासी राक्षसहरू र कुम्भकर्ण समेतले यस विशिष्ट प्रत्यात्मगति (प्रत्येक व्यक्तिले जान्नु पर्ने ज्ञान) लाई सुन्ने छन् किनकि ती सवै नै महायान धर्ममा दीक्षित छन् ॥१६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृताधिकारा बुद्धेषु करिष्यन्त्यधुना च वै ।
अनुकम्पार्थ मह्यं वै याहि लङ्कां सुतैः सह ॥१७॥

ती सबै महायान परायण पुरवासीहरू बुद्धक्षेत्रमा अधिकार प्राप्त छन्। भविष्यमा पनि तिनले धर्मको श्रवण एवम् आचरण गर्ने नै छन्। त्यसैले मेरो र पुरवासीहरूको कल्याणार्थ आफ्ना शिष्यहरूसहित यहाँ आउनुहोस् ॥१७॥

गृहमप्सरवर्गाश्च हाराणि विविधानि च ।
रम्यां चाशोकवनिकां प्रतिगृह्य महामुने ॥१८॥
आज्ञाकरोऽहं बुद्धानां ये च तेषां जिनात्मजाः ।
नास्ति तद्यन्न देयं मे अनुकम्प महामुने ॥१९॥

यहाँ भएका रमणीय आरामगृहहरू, अप्सराहरू, राम्रा मालाहरू र रमणीय अशोकवाटिका समेत म प्रभुलाई समर्पण गर्दछु। हे महामुनि ! ग्रहण गर्नुहोस्। भगवान् बुद्ध एवम् उनका शिष्यहरूको म आज्ञाकारी सेवक हुँ (भगवान् बुद्धलाई नै भनिरहेका छन्) त्यसैले हे नाथ मेरो लागि भगवान्लाई समर्पण नगर्ने केही पनि छैन। कृपया ग्रहण गर्नुहोस् र ममाथि अनुकम्पा गर्नुहोस् ॥१८-१९॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उवाच त्रिभवेश्वरः ।
अतीतैरपि यक्षेन्द्र नायकैः रत्नपर्वते ॥२०॥
प्रत्यात्मधर्मो निर्दिष्ट त्वं चैवाप्यनुकम्पितः ।
अनागताश्च वक्ष्यन्ति गिरौ रत्नविभूषिते ॥२१॥
योगिनां निलयो ह्येष दृष्टधर्मविहारिणाम् ।
अनुकम्प्योऽसि यक्षेन्द्र सुगतानां ममापि च ॥२२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यक्षाधिपति रावणको यस्तो विचार सुनेर तीनै लोकका स्वामी भगवान्ले भन्नुभयो– हे यक्षेन्द्र ! यस रत्नमय पर्वतमा अतीतकालीन बुद्धहरूले प्रत्यात्म धर्मको उपदेश गर्नुभएको थियो र तिमीमाथि करुणा प्रदर्शित गर्नु भएको यसै रत्नभूषित पर्वतमा अनागत बुद्धहरूले पनि धर्मको उपदेश गर्नु हुनेछ। किनकि यो पर्वत प्रत्यक्ष धर्ममा विहार गर्ने योगीहरूको निवासस्थान नै हो। त्यसैले हे यक्षेन्द्र ! म र अन्य सुगतहरूद्वारा पनि तिमी कृपा गर्न योग्य छौ ॥२०-२१॥

अधिवास्य भगवांस्तूष्णीं शमबुद्ध्या व्यवस्थितः ।
आरुढः पुष्पके याने रावणेनोपनामिते ॥२३॥
तत्रैव रावणोऽन्ये च जिनपुत्रा विशारदाः ।
अप्सरैर्हास्यलासाद्यैः पूज्यमानाः पुरीं गताः ॥२४॥

यति भनिसकेपछि भगवान्ले शमथद्वारा आफूलाई मौन अवस्थामा राखी रावणको आग्रहलाई स्वीकार गरेर पुष्पक विमानमा आरुढ भएर रावण एवम् अन्य आफ्ना शिष्यहरूले घेरिएर, भिन्नभिन्न अप्सरा यक्ष आदिद्वारा हास-परिहास आदिद्वारा पूजित हुँदै भगवान् लङ्कापुरीमा प्रविष्ट हुनुभयो ॥२३-२४॥

तत्र गत्वा पुरीं रम्यां पुनः पूजां प्रलब्धवान् ।
रावणाद्यैर्यक्षवर्गैर्यक्षिणीभिश्च पूजितः ।
यक्षपुत्रैर्यक्षकन्याभी रत्नजालैश्च पूजितः ॥२५॥

त्यस रमणीय नगरमा पुगेपछि फेरि पनि भगवान्को पूजा भयो। त्यसमा रावण, यक्षवर्ग यक्षिणीहरू, यक्षपुत्र, यक्षपुत्री-कन्या आदि सबैले विभिन्न रत्नसमूहद्वारा पूजा गरे ॥२५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रावणेनापि बुद्धस्य हारा रत्नविभूषिताः ।
जिनस्य जिनपुत्राणामुत्तमाङ्गेषु स्थापिताः ॥२६॥

त्यस अवसरमा रावण– आफैँले पनि उत्तम रत्नजडित हारहरू भगवान्का उत्तमाङ्गमा लगाइदिए साथै जिनपुत्रहरूलाई पनि हार लगाइदिए ॥२६॥

प्रगृह्य पूजां भगवान् जिनपुत्रैश्च पण्डितैः ।
धर्मं विभावयामास प्रत्यात्मगतिगोचरम् ॥२७॥

यसरी भगवान् एवम् जिनपुत्रद्वारा उक्त पूजा ग्रहण गरियो र विद्वान् बुद्धशिष्यहरूले र स्वयं भगवान्ले पनि प्रत्यात्मगतिगोचर धर्मको उपदेश गर्नुभयो ॥२७॥

रावणो यक्षवर्गाश्च संपूज्य वदतां वरम् ।
महामतिं पूजयन्ति अध्येषन्ति पुनः पुनः ।
त्वं प्रष्टा सर्वबुद्धानां प्रत्यात्मगतिगोचरम् ॥२८॥
अहं हि श्रोता यक्षाश्च जिनपुत्राश्च सन्निहः ।
अध्येषयामि त्वां यक्षा जिनपुत्राश्च पण्डिताः ॥२९॥
वादिनां त्वं महावादी योगिनां योगवाहकः ।
अध्येषयामि त्वां भक्त्या नयं पृच्छ विशारद ॥३०॥
तीर्थ्यदोषैर्विनिर्मुक्तं प्रत्येकजिनश्रावकैः ।
प्रत्यात्मधर्मताशुद्धं बुद्धभूमिप्रभावकम् ॥३१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वोल्नेहरूमध्ये सर्वश्रेष्ठ वुद्धको पूजा गरेर रावण एवम् यक्षवर्गले पुन: पुन: पूजा एवम् प्रार्थना गरी नै रहे। हे नाथ, सबै वुद्धहरूको प्रतिनिधि स्वरूप प्रत्यात्मगति ज्ञानको वक्ता हुनुहुन्छ। हे प्रभो ! यहाँ म स्वयं र यक्षहरू भगवान् एवम् यहाँका शिष्यहरू जो विद्वान् छन् लाई वारम्वार प्रार्थना गर्दछु। वादीहरूमा तपाइँ महावादी, योगीहरूमा महायोगी त्यस्ता प्रभुलाई भक्तिपूर्वक प्रार्थना गर्दछु। कृपया धर्मको उपदेश गर्नुहोस्। तीर्थिकहरूका दोषले रहित, प्रत्येक वुद्ध, श्रावक आदिद्वारा ग्राह्य आत्मधर्मरहित वुद्धभूमिमा स्थान प्राप्त गराउने धर्मको उपदेश गर्नुहोस् ॥२८-३१॥

निर्माय भगवांस्तत्र शिखरान् रत्नभूषितान् ।
अन्यानि चैव दिव्यानि रत्नकोटीरलङ्कृताः ॥३२॥
एकैकस्मिन् गिरिवरे आत्मभावं विदर्शयन् ।
तत्रैव रावणो यक्ष एकैकस्मिन् व्यवस्थितः ॥३३॥
अत्र ताः पर्षदः सर्वा एकैकस्मिन् हि दृश्यते ।
सर्वक्षेत्राणि तत्रैव ये च तेषु विनायकाः ॥३४॥
राक्षसेन्द्रश्च तत्रैव ये च लङ्कानिवासिनः ।
तत्प्रतिस्पर्धिनी लङ्का जिनेन अभिनिर्मिता ।
अन्याश्च शोकवनिका वनशोभाश्च तत्र याः ॥३५॥

रावणको यस्तो प्रार्थनापछि भगवान्ले ती समग्र शिखरहरूलाई रत्नविभूषित गर्नुभयो साथै अन्य कोटिकोटि रत्नहरूद्वारा दिव्यरूपमा सुसुज्जित गराउनुभयो। प्रत्येक पर्वतप्रान्तमा आफूलाई स्थिर गराउनु भयो। तीमध्ये एउटा पर्वत शिखरमा रावण यक्ष बसे, सबै पार्षदहरू, यक्ष किन्नर आदि र वुद्धपुत्रहरू पनि एकएक क्षेत्रमा व्यवस्थित भए। त्यसक्षेत्रका रक्षकहरू पनि अन्य पर्वतमा बसे। अर्को कुरा, भगवान्ले आफ्ना ऋद्धिद्वारा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.

त्यो लङ्काभन्दा राम्रो अर्को नगर, अशोकवाटिका, रमणीय वन, नदी, पर्वत आदिको निर्माण गर्नुभयो ॥३२-३५॥

एकैकस्मिन् गिरौ नाथो महामतिप्रचोदितः ।
धर्मं दिदेश यक्षाय प्रत्यात्मगतिसूचकम् ।
दिदेश निखिलं सूत्रं शतसाहस्रिकं गिरौ ॥३६॥

त्यस अवसरमा प्रत्येक पर्वतशिखरमा भगवान्ले महाविद्वान् रावणद्वारा उत्प्रेरित भएर प्रत्येक प्राणीको आफ्नो मूलस्वरूप बुझाउने धर्मको उपदेश गर्नुभयो । त्यो धर्मसूत्र एक लाख सूत्रले युक्त भएको थियो जसको उपदेश त्यस पर्वतशिखरमा गरिएको थियो ॥३६॥

शास्ता च जिनपुत्राश्च तत्रैवान्तर्हितास्ततः ।
अद्राक्षीद्रावणो यक्ष, आत्मभावं गृहे स्थितम् ॥३७॥

त्यसपछि भगवान् शास्ता, उहाँका शिष्यहरू सबै नै अन्तर्ध्यान हुन पुगे । रावणले आफूलाई आफ्नै घरभित्र पाए ॥३७॥

चिन्तेति किमिदं कोऽयं देशितं केन वा श्रुतम् ।
किं दृष्टं केन वा दृष्टं नगरो वा क्व सौगतः ॥३८॥
तानि क्षेत्राणि ते बुद्धा रत्नशोभाः क्व सौगताः ।
स्वप्नोऽयमथ वा माया नगरं गन्धर्वशब्दितम् ॥३९॥
तिमिरो मृगतृष्णा वा स्वप्नो बन्ध्याप्रसूयतम् ।
अलातचक्रधूमो वा यदहं दृष्टवानिह ॥४०॥
अथ वा धर्मता ह्येषा धर्माणां चित्तगोचरे ।
न च बालावबुध्यन्ते मोहिता विश्वकल्पनैः ॥४१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उनी भयङ्कर चिन्तामा परे । तर्कना गर्न थाले । यो के भयो ? देशना भगवान्ले कसरी र कहाँ गर्नुभयो । र ककसले यसलाई सुने । ककसले के देखे, त्यो नगर कहाँ गयो साथै सुगत भगवान् कहाँ जानुभयो । ती सबै क्षेत्रहरू कता गए । ती बुद्धहरू, रत्नहरूको शोभा के भयो । के यो स्वप्न हो, माया हो, या गन्धर्वनगरजस्तै हो ? यो अँध्यारो हो या मृगतृष्णा हो ? अथवा स्वप्न, बन्ध्यापुत्र, अलातचक्र, धूम, अथवा के हो जो मैले देखेँ । अथवा यो धर्मको मूलरहस्य हो ? जुन धर्म चित्तमा स्फुरित हुन्छ तर मूर्खहरूले त्यसलाई बुझ्न सक्तैनन् किनकि तिनीहरू विश्वकल्पनाद्वारा मोहित हुने गर्दछन् ॥३८-४१॥

न द्रष्टा न च द्रष्टव्यं न वाच्यो नापि वाचकः ।
अन्यत्र हि विकल्पोऽयं बुद्धधर्माकृतिस्थितिः ।
ये पश्यन्ति यथादृष्टं न ते पश्यन्ति नायकम् ॥४२॥

यहाँ न द्रष्टा, न दृश्य, न वाच्य न वाचक नै छ । यो विकल्पमय जगत् हो जसलाई बुद्धधर्मका गम्भीर उपदेशद्वारा सदाका लागि भ्रम नष्ट हुन्छ । जसले यस जगत्लाई यथार्थरूपमा बुझ्दछन् तिनले बुद्ध र धर्मलाई बुझ्न सक्दैनन ॥४२॥

अप्रवृत्तिर्विकल्पश्च यदा बुद्धं न पश्यति ।
अप्रवृत्तिर्भवे बुद्धः संबुद्धो यदि पश्यति ॥४३॥

जब, अप्रवृत्ति र विकल्पलाई नै सत्य मान्दछन् तिनले बुद्धलाई जान्दैनन् विकल्पको बोधद्वारा बोधिद्वारा जब भव प्रति अप्रवृत्ति हुन्छ अनिमात्रै त्यसले बुद्ध र उनका धर्मलाई जान्दछ ॥४३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समनन्तरप्रतिविवुद्धे परावृत्ताश्रये खचित्तदृश्यमात्राधिगमेSविकल्प-प्रचार-स्थितस्य लङ्काधिपतेः पूर्वकुशलमूलसंचोदितस्य सर्वशास्त्रविदग्ध-बुद्धेर्यथातथ्य-दर्शनस्य अपरप्रणेय स्वबुद्धिविचालनकुशलस्य तर्कदृष्टिव्यपेतदर्शनस्य अपरप्रणेयस्य महायोगयोगिनो महाविश्वरूपधारिणः उपायकौशल्यगतिङ्गतस्य सर्वभूम्युत्तरोत्तरस्वलक्षणाधिगमनकुशलस्य चित्तमनोमनोविज्ञानस्वभावविवेकरतस्य त्रिसंततिव्यवच्छिन्नदर्शनस्य सर्वकारणतीर्थ्यब्यपेतबुद्धेः तथागतगर्भवुद्धभूम्यध्यात्मसमापन्नस्य स्थितबुद्धबुद्धेर्गगनादध्यात्मवेंद्यशब्दमश्रौषीत्-साुध साधु लङ्काधिपते, साधु खलु पुनस्त्वं लङ्काधिपते । एवम् शिक्षितव्यं योगिना यथा त्वं शिक्षसे । एवम् च तथागता द्रष्टब्या धर्माश्च, यथा त्वया दृष्टाः । अन्यथा दृश्यमाने उच्छेदमाश्रयः । चित्तमनोमनोविज्ञानविगतेन त्वया सर्वधर्मा विभावयितव्याः । अन्श्चारिणा न वाह्यार्थदृश्यभिनिविष्टेन । न च त्वया श्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थाधिगमपदार्थगोचरपतितदृष्टिसमाधिना भवितव्यम् ।

त्यसपछि लङ्काधिपति रावणका समस्तमोह-विकल्पवोध नष्ट भइसकेपछि दृश्यको अस्तित्त्व समाप्त भएर अविकल्पित पदार्थको स्वरूपा वोधको अवस्था उत्पन्न भएपछि, पहिलेका कुशल कर्म परिपाकद्वारा प्रेरित हुँदै, सर्वशास्त्रज्ञाता रावणको वुद्धिले यथार्थ तत्त्व बुझेपछि, मूलतत्त्वज्ञाता, आफ्नो वुद्धिद्वारा तर्क गर्न सक्ने, तर्कद्वारा तत्त्व नवुझिने ठहर गरेर, मूलतत्त्ववोद्धा, महान् योगी, महाविश्वरूपधारी, उपाय कौशल गतिमा पुगेका सबै भूमिलाई पार गरेर स्वलक्षणद्वारा निर्दिष्ट स्वभूमिमा जान सक्ने चित्त, मनोविज्ञान, त्रिस्वभाव, विवेकमारत, सवै त्रिसन्तति, विज्ञान, इन्द्रिय, विषयलाई वुझेका, सवै तीर्थिकशास्त्रवाट माथि उठेका, तथागत गर्भ-वुद्धभूमिमा अवस्थित रावणले स्थिरवुद्धि, वोधद्वारा आकाशवाट आएको शब्द सुने– साधु, साधु लङ्काधिपति !. फेरि पनि साधु साधु । जसरी तिमीले वुझ्यौ त्यसरी नै योगीहरूले वुझ्नुपर्दछ । त्यसरी नै तथागत एवम् धर्मलाई जान्नुपर्दछ, जसरी तिमीले जान्यौ । अन्य तरिकाले वुझ्दा उल्टो हुन्छ । चित्त, मन, मनोविज्ञानलाई जानेका तिमीले सवै धर्मको मनन गर्नु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पर्दछ। तिमीले भित्र हेर्नुपर्दछ– चित्तलाई, वाहिर होइन– दृश्यलाई। तिमीले श्रावक, प्रत्येक वुद्ध, वुद्धतीर्थले जाने र छोडेका पदार्थ दृष्टि अर्थात् सत्कायदृष्टियुक्त समाधिमा जानुहुँदैन।

नाख्यायिकेतिहासरतेन भवितव्यम्। न स्वभावदृष्टिना, न राजाधिपत्यमदपतितेन, न षड्ध्यानादिध्यायिना। एष लङ्काधिपते अभिसमयो महायोगिनां परप्रवादमथनानामकुशलदृष्टिदालनानामात्मदृष्टिव्यावर्तन-कुशलानां सूक्ष्ममभिविज्ञानपरावृत्तिकुशलानां जिनपुत्राणां महायानचरितानाम्। तथागतस्वप्रत्यात्मभूमिप्रवेशाधिगमाय त्वया योगः करणीयः। एवम् क्रियमाणे भूयोऽप्युत्तरोत्तरविशोधकोऽयं लङ्काधिपते मार्गो यस्त्वया परिगृहीतः समाधिकौशलसमापत्या। न च श्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थ्यानुप्रवेशसुखगोचरो यथा बालतीर्थ्ययोगयोगिभिः कल्प्यते आत्मग्राहदृश्यलक्षणाभिनिविष्टैर्भूत-गुणद्रब्यानुचारिभिरविद्याप्रत्ययदृष्ट्यभिनिवेशाभिनिविष्टैः शून्यतोत्पाद-विक्षिप्तैर्विकल्पाभिनिविष्टैर्लक्ष्यलक्षणपतिताशयैः।

आख्यायिका इतिहासरत भएर तिमीले रहनु हुँदैन। निस्वभादृष्टि र राजाहरूले गर्ने मदमा पनि फस्नुहुँदैन। छ प्रकारको ध्यानमा पनि लाग्नु हुँदैन। हे लङ्काधिपति ! यो अभिसमय, महायोगिहरूको, अरूको प्रवादमथन गर्न कुशलदृष्टि सम्पन्न, एवम् आत्मदृष्टिलाई हटाउन सक्ने, अतिसूक्ष्मज्ञानद्वारा अकुशललाई हटाउन सक्ने ठूलो चरित्र भएका वुद्धशिष्यहरूद्वारा अभ्यास गरिने यो (अभिसमय) समाधि हो। तथागतद्वारा आफैंले वुझेर अरूलाई त्यस स्थितिमा लैजाने जुन योग हो त्यो तिमीले गर्नु पर्दछ। यसरी गर्न थालेपछि फेरि पनि उत्तरउत्तर संशोधक यो मार्ग, जुन तिमीले लिएका छौ, त्यो हो समाधिकौशल समापत्तिद्वारा हे लङ्काधिपति।

तर श्रावक, प्रत्येक बुद्ध तथा तीर्थिकहरूद्वारा प्रवेश गरेर सुखको चाहनामा रमाउने जस्तो कि वालक, तीर्थिक, योगिहरूद्वारा कल्पना गरिन्छ– त्यो हो आत्मग्रहदृष्टि लक्षणले युक्त सिद्धपदार्थद्वारा आफूलाई

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अविद्या दृष्टिमा अभिनिविष्ट गराउने, शून्यतालाई उत्पन्न गर्नमा बाधक विकल्पहरूमा रमाउने लक्ष्यभ्रष्ट बालिशहरूको आशयमा तिमीले रमाउनु हुँदैन ।

विश्वरूपगतिप्रापकोऽयं लङ्काधिपते स्वप्रत्यात्मगति-बोधकोऽयं महायानाधिगमः । विशेषभवोपपत्तिप्रतिलम्भाय च प्रवर्तते । पटलकोशविविध-विज्ञानतरङ्गव्यावर्तकोऽयं लङ्काधिपते महायानयोगप्रवेशो न तीर्थ्ययोगाश्रयपतनम् । तीर्थ्ययोगो हि लङ्काधिपते तीर्थ्यानामात्माभिनिवेशात्-प्रवर्तते । विज्ञानस्वभावद्वयार्थनामभिनिवेशदर्शनादसौम्ययोगस्तीर्थकराणाम् । तत्साधु लङ्काधिपते एतमेवार्थमनुविचिन्तये । यथा विचिन्तित्त्वांस्तथागतदर्शनात् । एतदेव तथागतदर्शनम् ॥

हे लङ्काधिपति ! यो महायान धर्मको बोध विश्वरूप गतिलाई प्राप्त गराउने, आफ्नो वास्तविक स्वरूप शून्यतालाई दर्शाउने हो। संसारको विशेष वन्धनात्मकतालाई हटाउनमा समर्थ छ। संसारका भिन्न पदार्थ ज्ञानका तरङ्गलाई हटाउने यो महायानयोग प्रवेश हो तर तीर्थिकहरूको योगमा पतन गराउने होइन। तीर्थिकहरूको योग हे लङ्काधिपति ! आत्मवुद्धि गराउने योग हो। विज्ञानका दुई स्वभावका अभिनिवेशद्वारा अनुपयुक्त आत्मदृष्टिवर्धक योग नै तैर्थिकहरूको योग हो। त्यसैले हे लङ्काधिपति ! यसै शून्यतामूलक अर्थको चिन्तन गर। जस्तो तिमीले विचार गऱ्यौ त्यो तथागत दर्शनकै अनुरूप छ। त्यही नै तथागत बुद्धको दर्शन हो ।

अथ तस्मिन्नन्तरे रावणस्यैतदभवत्-यन्न्वहं पुररपि भगवन्तं सर्वयोगवशवर्तिनं तीर्थ्ययोगव्यावर्तकं प्रत्यात्मगतिगोचरोद्भावकं नैर्मितनैर्माणिकव्यपेतमधिगमबुद्धिर्यद्योगिनां योगाभिसमयकाले समाधिमुखे समाधीनामधिगमो भवति । तस्य च अधिगमाद्योगिनां योगशब्दो निपात्यते अधिगमनेनेति । तदहं कारुणिकं क्लेशेन्धनविकल्पक्षयकरं तं जिनपुत्रैः परिवृतं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वसत्त्वचित्ताशयानुप्रविष्टं सर्वगतं सर्वज्ञं क्रियालक्षणविनिवृत्तं तयैवमृद्ध्या पश्येयम्, तद्दर्शनान्नाधिगतमधिगच्छेयम्, अधिगतं च मे निर्विकल्पाचारः सुखसमाधिसमापत्तिविहारस्तथागतगतिभूमिप्रापको विवृद्धिं यायात् ॥

अब, त्यसपछि महामति रावणको मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो– मैले फेरि पनि तिनै भगवान्, सबै योगहरूलाई आफ्नो वशमा गर्ने, तीर्थिकहरूको योगलाई हटाउने, प्रत्यात्मगतिलाई जान्ने र जनाउने, मायाद्वारा निर्मित वस्तु र वस्तुबुद्धिलाई हटाएर महायोगिजनद्वारा योगावस्थामा जुन योगको उद्भव हुन्छ त्यस्ताको शरणमा जानु पर्दछ। त्यस्ता ज्ञानद्वारा योगीहरूलाई पनि अझ उत्कृष्ट योगमा प्रवेश गराइन्छ।

त्यसैले परमकारुणिक, क्लेश स्कन्धविकल्पलाई नाश गर्ने, शिष्यगणद्वारा परिवृत्त, त्यस्ता सबै प्राणीका चित्तभित्र प्रवेश गर्न सक्ने, सर्वव्यापक, सर्वज्ञ, कर्मलक्षणद्वारा मुक्त त्यस्ता बुद्धलाई त्यसै ऋद्धिद्वारा हेर्नु पर्दछ। उनको दर्शनद्वारा प्राप्तव्यलाई पाउन सक्तछु। त्यसलाई पाएपछि निर्विकल्पसमाधिमा मेरो प्रवेश हुन्छ, सुख समाधिमा प्रविष्ट भएर त्यहाँ विहार गर्नाले तथागतको जुन भूमि हो त्यहाँ पुग्न सकिन्छ र मेरो प्रवेश त्योभन्दा माथिको भूमिमा (अवश्य) हुनेछ।

अथ भगवांस्तस्यां वेलायां लङ्काधिपतेरनुत्पत्तिकधर्मक्षान्त्यधिगतं विदित्वा तयैव शोभया दशग्रीवस्यानुकम्पया पुनरप्यात्मानं शिखरे सुबहुरत्नखचिते रत्नजालवितते दर्शयति स्म। अद्राक्षीद्दशग्रीवो लङ्काधिपतिः पुनरपि दृष्टानुभूतां शोभां शिखरे तथागतमर्हन्तं सम्यक्संबुद्धं द्वात्रिंशद्वरलक्षणविभूषिततनुम्। स्वात्मभावं चैकैकस्मिन् गिरौ तथागतानां पुरतः सम्यक्संबुद्धानां महामतिना सार्धं तथागतप्रत्यात्मगतिगोचरकथां प्रकुर्वन्तं यक्षैः परिवृतं तां देशनापाठकथां कथयन्तम्। ते च क्षैत्राः सनायकाः ॥

अब, त्यसपछि त्यसै समयमा लङ्काधिपति रावणको चित्तमा व्यवस्थित अनुत्पत्तिक शान्तिलाई बुझेर त्यसै शोभाद्वारा युक्त भएर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रावणमाथि अनुकम्पा गरेर फेरि पनि त्यसै भिन्न रत्नहरूद्वारा सुशोभित रत्नैरत्नले निर्मित पर्वत शिरमा भगवान्ले आफूलाई देखाउनुभयो । दश शिर भएका लङ्काधिपति रावणले फेरि पहिले देखेर अनुभूत गरेको शोभा र त्यस पर्वत शिखरमा अर्हत् सम्यक्संवुद्ध, ३२ लक्षणले विभूषित देशयुक्त भगवान्लाई देखे । आफूलाई पनि एउटा पर्वत शिखरमा तथागतहरूका अगाडि, सम्यक्सम्वुद्धहरूले घेरिएर महामति (रावण आफैंलाई) सँग तथागतद्वारा अववुद्ध प्रत्यात्मगतिपक्षिक कथा वनाइरहेका यक्षहरूद्वारा घेरिएका देशना गाथाहरूलाई गाउँदै, भन्दै गरेको भगवान्लाई देखे । त्यहाँ सवै महासत्त्व एवम् वोधिसत्त्वहरू पनि उपस्थित हुनुहुन्थ्यो ।

अथ भगवान् पुनरपि तस्यां वेलायां पर्षदमलोक्य वुद्ध्या न मांसचक्षुषा सिंहराजवद्विजृम्भ्य महाहासमहसत् । ऊर्षाकोशाश्च रश्मिं निश्चार्यमाणः पर्श्विासकटिकायाच्च श्रीवत्सात्सर्वरोमकूपेभ्यो युगान्तादिग्गरिरिव दीप्यमानः तेजसेन्द्रधनुरुदयभाष्करोपमेन प्रभा- मण्डलेन देदीप्यमानः शक्रव्रह्मलोकपालैर्गगनतले नीरीक्ष्यमाणः सुमेरुशृङ्गप्रतिस्पर्धिनि शिखरे निषण्णो महाहासमहसत् । अथ तस्या बोधिसत्त्वपर्षदः तेषां च शक्रव्रह्मादीनामेतदभवत्-को नु खल्वत्र हेतुः, कः प्रत्ययो यद्भगवान्, सर्वधर्मवशवर्ती महाहासं स्मितपूर्वकं हसति ? रश्मींश्च खविग्रहेभ्यो निश्चारयति ? निश्चार्य तूष्णीमभवत् स्वप्रत्यात्मार्यज्ञानगोचरसमाधिमुखे पतिताशयोऽविस्मितः सिंहावलोकनतया दिशोऽवलोक्य रावणस्यैव योगगतिप्रचारमनुविचिन्त्यमानः ॥

फेरि पनि भगवान्ले त्यस समयमा त्यहाँ उपस्थित सभ्यजनहरूलाई वुद्धिद्वारा देखेर, न कि माँसका आँखाहरूले सिंहराज जस्तै हाई गरेर ठूलो हाँसो हाँस्नुभयो । आफ्ना रोमकूपहरूवाट किरणहरू निकाल्दै, आफ्ना पार्श्वभागवाट, कम्मरभागवाट, शरीरवाट, समग्ररोमकूपहरूवाट, भयङ्कर ठूलो पर्वतजस्तै भएर तेजकिरणहरू निकालेर देदीप्यमान, तेजको समूहजस्तो कि उदयकालीन सूर्यूजस्तै भएर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रभा– मण्डलद्वारा देदीप्यमान भएर इन्द्र, ब्रह्मा र लोकपालहरू जो आकाशमा थिए– द्वारा हेरिँदै सुमेरूपर्वतको जस्तै उच्च शिखरमा वसेर ठूलो हाँसो हाँस्नुभयो। त्यो देखेर वोधिसत्त्वसमूह र इन्द्र आदिको मनमा यस्तो विचार आयो– के कारण छ यहाँ, के उद्देश्यले सर्वधर्मलाई आफूमा अन्तर्निहित गर्ने भगवान्‌ले गम्भीरतापूर्वक यस्तो हाँसो हाँस्नुभयो। किन र आफ्ना शरीरवाट तपः किरण निकाल्नु भयो। त्यस्ता किरणहरू निकालेर फेरि मौन हुनुभयो। विशिष्ट स्ववोध्य आर्यज्ञानमा अवस्थित भएर आनन्दित भएर सिंहावलोकन जस्तै सवै दिशाहरूलाई हेरेर रावणको नै योगगतिलाई अझ अगाडि वढाउने चिन्तामा लाग्नुभयो।

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पूर्वमेवाध्येषितो रावणस्यानुकम्पामुपादाय तस्या बोधिसत्त्वपर्षदश्चित्ताशयविचारमाज्ञाय अनागतां जनतां चावलोक्य देशनापाठाभिरतानां सत्त्वानां चित्तविभ्रमो भविष्यतीति यथारुतार्थाभिनिविष्टानां सर्वश्रावकप्रत्येकवुद्धतीर्थ्ययोगबलाभिनिविष्टानां तथागता अपि भगवन्तो विनिवृत्तविज्ञानविषया महाहासं हसन्ति। तेषां कौतूहलविनिवृत्यर्थं भगवन्तं परिपृच्छतिस्म कः खल्वत्र हेतुः, कः प्रत्ययः स्मितस्य प्रवृत्तये ? भगवानाह–साधु साधु महामते, साधु खलु पुनस्त्वं महामते, लोकस्वभावमवलोक्य कुदृष्टिपतितानां च लोकानां त्रैकाल्यचित्तावबोधाय मां प्रस्टुमारब्धः। एवम् पण्डितैः परिपृच्छनजातीयैर्भवितव्यं स्वपरोभयार्थम्। एष महामते रावणो लङ्काधिपतिः पूर्वकानपि तथागतानर्हतः मामप्येतर्हि प्रष्टुकामो यदनालीढं सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थ्ययोग-योगिनां प्रश्नद्वयप्रभेदगतिलक्षणं विभावयितुम्। य एष प्रष्टुकामो दशग्रीवोऽना-गतानपि जिनान् प्रक्ष्यति ॥

त्यसपछि महामति नामक वोधिसत्त्व महासत्त्वले पहिला नै प्रार्थनाद्वारा रावणमाथि अनुकम्पा गर्ने उद्देश्यले त्यस वोधिसत्त्वसमूहका चित्तको आशयलाई जानेर भावी जनताका चित्तस्थितिलाई वुझेर भगवान्‌का देशना पाठमा लाग्ने प्राणीहरूको चित्तभ्रम हुनेछ भन्ने वुझेर शास्त्रमा वर्णन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गरिएको तत्त्वमा मात्र लाग्ने श्रावक, प्रत्येक बुद्धयानमा स्थित तथा तैर्थिक योगद्वारा भ्रमित हुनेहरूलाई (कुनै चित्तभ्रम नहोस् भन्ने आशयले) समग्रज्ञानका क्षेत्रलाई पार गरिसकेका तथागतहरू पनि महाहाँसो हाँस्दछन् । त्यसैले ती सबैको कौतुहल निवृत्तिका लागि भगवान्लाई सोधे तिनै महामतिले– हे भगवान् यत्रो हाँसो हाँस्नुमा के कारण छ ? कुन रहस्य छ ? भगवान्ले भन्नुभयो– साधु, साधु महामति ! साधु फेरि पनि तिमी अति राम्रो गर्दछौ, लोकको स्वभावलाई बुझेर कुदृष्टिमा फँसेका संसारको उद्धारका लागि उनको ज्ञान बढाउनका लागि तिमीले यस्तो प्रश्न गरेका हौ । आफ्नो र अर्काको कल्याणार्थ पण्डितले सधैँ नै सोध्ने गर्नुपर्दछ ।

हेर महामति ! यस लङ्काधिपति रावणले पहिलेका तथागत अर्हत सम्यक्सम्बुद्धहरू सबैलाई नै दुईवटा प्रश्न सोधेको थियो । त्यसैले मलाई पनि तीनै प्रश्न सोध्ने इच्छाले (प्रार्थनारत छ) सीधा सरल, सबै श्रावक, प्रत्येक बुद्धयान एवम् तैर्थिक योगीहरूको पनि त्यही प्रश्न छ त्यो हो यस रावणद्वारा भावी बुद्धहरूलाई पनि यो प्रश्न (फेरि पनि) सोधिने नै छ । लङ्काधिपतिको आशय बुझेर पनि भगवान्ले भन्नुभयो– सोध लङ्काधिपति ! तथागतले तिमीलाई अनुमति दिनुभएको छ । मुकुटधारी राजन् ढिला नगर । जे तिमीले चाहन्छौ तिम्रा ती प्रश्नहरूको उत्तर दिएर तिम्रो चित्तको आराधना गर्नेछु ।

जानन्नेव भगवांल्लङ्काधिपतिमेतदवोचत्-पृच्छ त्वं लङ्काधिपते । कृतस्ते तथागतेनावकाशः । मा विलम्ब प्रचलितमौलिन् । यद्यदेवाकांक्षसि, अहं ते तस्य तस्यैव प्रश्नस्य व्याकरणेन चित्तमाराधयिस्यामि । यथा त्वं परावृत्तविकल्पाश्रये भूमिविपक्षकौशलेन प्रविचयबुद्धया विचार्यमाणः प्रत्यात्मनयलक्षणसमाधिसुखविहारं समाधिबुद्धैः परिगृहीतः शमथसुखव्यवस्थितः श्रावकप्रत्येकबुद्धसमाधिपक्षानतिक्रम्य अचलासाधुमतीधर्म-मेघाभूमिव्यवस्थितो धर्मनैरात्म्ययथातथाकुशलो महारत्नपद्मविमाने समाधिजिनाभिषेकतां प्रतिलप्स्यसे । तदनुरूपैः पद्मैः स्वकायवित्रिचाधिष्ठानाधिष्ठितैस्तैः पद्मैः स्वकायं निषण्णं द्रक्ष्यसि, अन्योन्यवक्रमुखनिरीक्षणं च करिष्यसि । एवमचिन्त्योऽसौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयः यदेकेनाभिनिहरकौशलेनाभिर्निर्हृतश्चर्याभूमौ स्थितः । उपायकौशलपरिग्रहाभिनिर्हाराभिर्निर्हृते तमचिन्त्यविषयमनुप्राप्स्यसि, बहुरूपविकारतां च तथागतभूमिम् । यददृष्टपूर्वं श्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थ्य-ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रादिभिस्तं प्राप्स्यसि ॥

जस्तो कि तिमी पाँचविकल्पहरूको वास्तविकतालाई बुझेर दशभूमिका विघ्नहरूलाई पराजित गर्दै, विचारपूर्वक प्रत्यात्मनयलक्षणले युक्त समाधिमा विहार गर्दै, समाधिबुद्धिद्वारा परिगृहीत छौ, शमथसुखमा व्यवस्थित हुँदै श्रावक, प्रत्येक बुद्ध आदिद्वारा सेवित समाधिहरूलाई उछिनेर, अचला, साधुमती, धर्ममेघा भूमिमा व्यवस्थित भयौ, साथै धर्मनैरात्म्यमा कुशल हुँदै महारत्नपद्मविभावनामक अवस्थामा पुगेर जिनहरूद्वारा प्रदत्त अभिषेक ग्रहण गर्दछौ । त्यस अनुरूप कमलहरूद्वारा आफ्नो शरीरमा विचित्ररूपले सुशोभित ती कमलद्वारा सम्पूर्ण शरीर भरिएको देख्नेछौ । एकअर्कालाई हेर्नेछौ । यो विषय अत्यन्त अचिन्त्य हो जहाँ अनेक सेवकहरूद्वारा सुशोभित हुँदै चर्याभूमिमा स्थित हुने छौ । उपायकौशलमा पारङ्गत सहयोगीहरूद्वारा सुशोभित चर्याभूमिको अचिन्त्य विषयलाई पाउने छौ । धेरै प्रकारका अवयवले युक्त तथागतभूमिलाई पाउने छौ । योभन्दा पूर्व श्रावक, प्रत्येकबुद्धयानी, ब्रह्मा, इन्द्र, देवता आदिद्वारा प्राप्त गर्न नसकेको स्थान तिमीले पाउनेछौ ।

अथ खलु लङ्काधिपतिर्भगवता कृतावकाश उत्थाय तस्माद्रश्मिविमल(प्रभाद्रन्तः पद्मसदृशाद्रन्तः शिखरात् साप्सरोगणपरिवृतो विविधैरनेकविधैर्नानाप्रकारैः पुष्पमाल्यगन्धधूपविलेपनच्छत्रध्वजपताका-हारार्धहारकिरीटमुकुटैरन्यैश्च अदृष्टश्रु- तपूर्वैराभरणविशेषैर्विशिष्टैस्तूर्यताला-वचरैर्देवनागयक्षराक्षसगन्धर्वकिन्नरमहोरगमनुष्यातिक्रान्तैः सर्वकामधातुपर्या-पन्नान् वाद्यभाण्डानभिनिर्माय ये चान्येषु बुद्धक्षेत्रेषु तूर्यविशेषा दृष्टाः, तानभिनिर्माय भगवन्तं बोधिसत्त्वांश्च रत्नजालेनावष्टभ्य नानावस्त्रोच्छ्रितपताकां कृत्वा सप्ततालन् गगनेऽभ्युन्दम्य महापूजामेधानभिप्रवृष्य तूर्यतालावचराणि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निर्नाद्य तस्माद्गगनादवतीर्य सूर्यविद्युत्प्रभे द्वितीये महारत्नपद्मालङ्कृतौ रत्नशिखरे निषसाद ।

यसपछि निश्चय पनि लङ्काधिपति भगवान्‌को आज्ञा पाएर त्यस रश्मिविमलप्रभावाट, कमल जस्तो शिखरवाट उठेर, अप्सरा गणद्वारा परिवेष्टित, भिन्नभिन्न प्रकारका पुष्प माला ग्रन्थ, धूप, लेपन द्रव्य, ध्वजा, पताका, अर्थहार, हार, किरीटमुकुट, अरू पनि यो भन्दा पूर्व नदेखिएका र नसुनिएका विशेष आभूषणद्वारा तथा तुर्य, ताल आदिले युक्त देव, नाग, यक्ष, राक्षस, किन्नर, महोरग, मनुष्य आदिलाई अतिक्रान्त, सवै कामधातुमा भएका र अन्य लोकका पनि वाद्यहरूलाई वजाएर, अरूअरू वुद्धक्षेत्रमा जुनजुन विशेष बाजाहरू देखिएका थिए, तिनलाई वजाएर, भगवान् एवम् वोधिसत्त्वहरूलाई पनि रत्नहरूले पूरै ढाकेर, राम्रा धेरै वस्त्रहरूका पताका उठाएर, सात तालहरूलाई आकाशमा नै बजाएर, ठूलो पूजाको समूहमा प्रवेश गरेर, धेरै तालहरूको अभ्यासद्वारा त्यस आकाशवाट ओर्लिएर, सूर्य या विजुलीको जस्तो प्रभा भएको दोस्रो महारत्न पद्मप्रभा अलङ्कृत रत्न विशेषको शिखरमा वस्नुभयो ।

निषद्य उपचारात्स्मितपूर्वभगवता कृतावकाशो भगवन्तं प्रश्नद्वयं पृच्छति स्म पृष्टा मया पूर्वकास्तथागता अर्हन्तः सम्यक्संवुद्धाः । तैश्चापि विसर्जितम् । भगवन्तमप्येतर्हि पृच्छामि । देशनापाठे चायं वुद्धैस्त्वया चावश्यमनुवर्णितं भविष्यति । निर्मितनिर्माणभाषितमिदं भगवन् धर्मद्वयम् । न मौनैस्तथागतैर्भाषितम् । मौना हि भगवँस्तथागताः समाधिसुखगोचरमेवोद्भावयन्ति । न च गोचरं विकल्पयन्ति । तं देशयन्ति । तत्साधु मे भगवान् स्वयमेव धर्मवशवर्ती धर्मद्वयं तथागतोऽर्हन् सम्यक्संबुद्धो देशयतु । श्रोष्यन्तीमे जिनपुत्रा अहं च ॥

त्यहाँ भगवान् वसेपछि आदरपूर्वक पूर्व हास्नु भएका भगवान्‌द्वारा आज्ञा पाएका रावणले दुईवटा प्रश्न सोधे– प्रभो ! मैले पूर्व तथागत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वुद्धहरूलाई पनि दुईवटा प्रश्नहरू सोधेको थिएँ। उहाँहरूले केही उत्तर दिनुभएन। त्यसैले अहिले भगवान्‌लाई यो प्रश्न सोद्धछु। देशना पाठमा पनि यो कुरा छ कि अहिले सम्वुद्धले अवश्य यसको उत्तर दिनु हुनेछ। हे भगवान् निर्मित एवम् निर्माणद्वारा भगवान्‌ले वताउनु भएको छ। पूर्व तथागतहरू मौन भएकोले केही वताउनु भएन। किनकि भगवान् तथागतहरू मौन रहेर समाधि सुखस्मृतिमा रम्दछन्। पदार्थलाई विकल्पित गरेर वताउँदैनन्। मौनद्वारा नै वताउँदछन्। त्यसैले यो अति उत्तम कुरा हो भगवान् आफैं धर्मको वशमा परेर यी दुई धर्मलाई तथागत अर्हत् सम्यक्‌सम्वुद्धद्वारा उपदेश गरियोस्। सबै जिनपुत्र एवम् म समेतले सुन्नेछौं॥

भगवानाह ब्रूहि लङ्कांधिपते धर्मद्वयम्। राक्षसेन्द्र आह- किरीटाङ्गदहारवज्रसूत्रावबद्धाभरणतनुशोभाशोभित, धर्मा एव प्रहातव्याः प्रागेवाधर्माः। तत्कथं भगवन् धर्मद्वयं प्रहाणं भवति ? के चाधर्मा धर्माः ! कथं सति द्वित्वं प्रहाणधर्माणां विकल्पलक्षणपतितानां विकल्पस्वभावाभावानाम-भौतिकभौतिका-नामालयविज्ञानपरिज्ञानादविशेष-लक्षणानां केशोण्डुक-स्वभावावस्थितानामशुद्धक्षय-ज्ञानविषयिणाम्। तत्कथं तेषां प्रहाणमेवंभाविनाम्।

भगवान्‌ले भन्नुभयो–

हे लङ्काधिपति दुई धर्म के हुन् भन। राक्षसेन्द्रले भने किटीर, वलय, मोति हीराका माला आदिद्वारा सारा शरीरको शोभा वढाउनु हुने हे भगवन्! धर्म नै छोड्नु पर्दछ, त्योभन्दा पूर्व नै अधर्महरू छोड्नु पर्दछ। हे भगवन् कसरी ती दुई धर्म छोडिन्छन्? कुन चाहिँ अधर्म हुन् र कुन चाहिँ धर्म हुन्? हे नाथ, यो कसरी सम्भव हुन्छ कि दुई हुँदाहुँदै त्याज्य धर्महरूको, जो विकल्पका क्षणमा रहेका छन्, विकल्प-स्वभावरहित अभौतिक आलयविज्ञानको अपरिज्ञानद्वारा अविशेष लक्षण केशोण्डुक स्वभावमा रहेका अशुद्ध– नाशवान् ज्ञानका विषय भएका (पदार्थहरूको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्याग कसरी सम्भव हुन्छ ?) त्यस्ता पदार्थहरूको कसरी प्रहाण सम्भव हुन्छ ?

भगवानाह- ननु लङ्काधिपते, दृष्टो घटादीनां भेदनात्मकानां विनाशधर्मिणां बालविकल्पगोचरैः प्रतिविभागः । एवमिहापि किं न गृह्यते ? अस्ति धर्माधर्मयोः प्रतिविभागो बालप्रतिविकल्पमुपादय, न त्वार्यज्ञानाधिगमं प्रति दर्शनेन । तिष्ठन्तु तावल्लङ्काधिपते घटादयो भावा विचित्रलक्षणपतिता बालानां न त्वार्याणाम् । एकस्वभाविकानामेकज्वालोद्भवप्रज्वालितानां गृह-भव-नोद्यानप्रासादप्रतिष्ठापितानां दृष्टः प्रतिविभागः इन्धनवशाद्दीर्घह्रस्वप्रभाल्पमहा-विशेषाश्च । एवमिहापि किं न गृह्यते ? अस्ति धर्माधर्मयोः प्रतिविभागः । न केवलमग्निज्वालाया एकसन्तानपतिताया दृष्टोऽर्चिषश्च प्रतिविभागः । एकबीजप्रसूतानां यत्संतानानामपि लङ्काधिपते नालाङ्कुरगण्डपर्वपत्रपलाशपुष्प-फलशाखाविशेषाः । एवम् सर्वधर्मप्ररोहधर्मिणां बाह्यनामाध्यात्मिकानामप्यविद्या-निर्यातानां स्कन्धधात्वायतनोपगानां सर्वधर्माणां त्रैधातुकोपपन्नानां दृष्टमुखसंस्था नाममिलाप्यगतिविशेषाः विज्ञानानामेकलक्षणानां विषयाभिग्रहणप्रवृत्तानां दृष्टो हीनोत्कृष्टमध्यमविशेषो व्यवदानाव्यवदानतश्च कुशलाकुशलतश्च । न केवलमेषां लङ्काधिपते धर्माणां प्रतिविभागविशेषः, योगिनामपि योगमभ्यस्यतां योगमार्गे प्रत्यात्मगतिलक्षणविशेषो दृष्टः । किमङ्ग पुनर्धर्माधर्मयोः प्रतिविकल्पप्र-वृत्तयोर्विशेषो न भवति ? भवत्येव ॥

भगवान् भन्नुहुन्छ– निश्चय पनि हे लङ्काधिपति ! हेर, सामान्य बालबुद्धिद्वारा विनाशशील भेदात्मक घटपट आदिमा, पदार्थहरूमा विभाग देखिन्छ नै। यसरी नै यहाँ पनि किन नबुझ्ने ? जस्तो कि धर्म र अधर्ममा विभाग = भेद, छ नै- बाल बुद्धिद्वारा, परन्तु आर्य = श्रेष्ठ ज्ञानद्वारा त्यो देख्न सकिँदैन। हेर लङ्काधिपति ! घटादि पदार्थहरू विचित्र विकल्पलक्षणद्वारा बालबुद्धिले अनुभव गरिऊन् तर आर्यहरूका दृष्टिमा ती छैनन्। एकस्वभाव भएका एउटै ज्वालाद्वारा उद्भासित एवम् प्रज्वलित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशद्वारा देखिने घर, भवन, उद्यान प्रासादमा प्रतिष्ठापित पदार्थहरूमा विभाग जसरी देखिन्छ र त्यहाँ इन्धनद्वारा लामो, छोटो, दीर्घ, ह्रस्व प्रकाश थोरै र धेरै देखिन्छन्। त्यसरी नै यहाँ पनि किन नलिने ? धर्म र अधर्ममा प्रतिविभाग छँदैछ। न केवल अग्निज्वालाद्वारा निर्मित एक सन्तानमा रहेको र त्यहाँ ज्वालामा विभाग सन्तानहरूमा पनि हे लङ्काधिपति ! एउटै वीजद्वारा समुत्पन्न अङ्कुर, गण्ड, पर्व, पत्र, पलाश, धेरै प्रकारका नाम, पुष्प, फल, शाखा आदि धेरै चीज हुन्छन्। यसरी नै सबै पदार्थ (धर्म) हरूलाई उमार्ने शक्ति भएका वाह्य एवम् आध्यात्मिक अविद्याद्वारा जनित स्कन्ध-धातु-आयतन आदि सबै धर्महरूका र त्रैधातुद्वारा समुत्पन्न सुख संस्थाहरूको पनि अभिलाप्य (शव्द कल्पना) विशेष देखिन्छ नै। एकलक्षण भएका विज्ञानहरूको विषयको प्रभावग्रहण गर्ने प्रवृत्त भएका पदार्थहरूको हीन, उत्कृष्ट मध्यम र विशेष व्यवदान एवम् अव्यवदान कुशल र अकुशल धर्म पनि देखिन्छन् नै। हे लङ्काधिपति न केवल यी पदार्थहरूको मात्र विशेष प्रतिभाग हुन्छ किन्तु योगमा रहेका योगीहरूको पनि योगमार्गमा प्रत्यात्मगतिलक्षण विशेष विभाग देखिएको छ। त्यसैले हे प्रिय ! धर्म र अधर्मको प्रतिविकल्पप्रवृत्ति किन नहोस् त ॥

अस्ति लङ्काधिपते धर्माधर्मयोः प्रतिविभागो विकल्पलक्षणत्वात् । तत्र लङ्काधिपते धर्माः कतमे ? यदुत एते तीर्थ्यश्रावकप्रत्येक-बुद्धबालविकल्पकल्पिताः कारणतो गुणद्रव्यपूर्वका धर्मा इत्युपदिश्यन्ते, ते प्रहातव्याः । न लक्षणतः प्रतिविकल्पयितव्याः । स्वचित्तदृश्यधर्मताभिनिवेशान्न सन्ति घटादयो धर्मा बालपरिकल्पिता अलब्धशरीराः । एवम् विदर्शनया प्रतिविपश्यतः प्रहीणा भवन्ति ॥

हे लङ्काधिपति धर्म र अधर्मको विभाग छ नै किनकि त्यहाँ विकल्पका लक्षणहरू छन्। हे लङ्काधिपति ! के के विकल्पहरू छन् ? किन्तु यी तीर्थिक, श्रावक, प्रत्येक बुद्ध, बालबुद्धिहरूद्वारा कल्पना गरिन्छन्– विकल्पहरू खडा गरिन्छन्। गुणद्रव्य आदिका कारणहरूले नै यिनलाई धर्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भनिन्छ। तिनैलाई छोड्नुपर्दछ। तर लक्षणहरूद्वारा तिनलाई विकल्पित गर्नु हुँदैन।

आफ्नो चित्तमा रहेका दृश्यधर्मको विशेष अभिनिवेशद्वारा नै घटपट आदि धर्महरू वालवुद्धिद्वारा कल्पित हुने गर्दछन् जसका कुनै शरीर हुँदैनन्। यसरी समग्र विकल्पहरू विशेष दृष्टिद्वारा प्रहीण हुन्छन्।

तत्र अधर्माः कतमे ? येऽलब्धात्मका लक्षणविकल्पाप्रचारा धर्मा अहेतुकाः तेषामप्रवृत्तिदृष्टा भूताभूततः। अथ धर्मस्य प्रहाणं भवति। पुनरप्यलब्धात्मका धर्माः कतमे ? यदुत शशखरोष्ट्रवाजिविषाण-वन्ध्यापुत्रप्रभृतयो धर्माः। अलब्धात्मकत्वान्न लक्षणतः कल्प्याः। तेऽन्यत्र संव्यवहारार्था अभिधीयन्ते नाभिनिवेशतो यथा घटादयः। यथा ते प्रहेया अग्रहणतो विज्ञानेन, तथा विकल्पभावा अपि प्रहेयाः। अतो धर्माधर्मयोः प्रहाणं भवति। यदुक्तवानसि लङ्काधिपते धर्माधर्माः कथं प्रहेया इति, तदेतदुक्तम्॥

अधर्म के हुन्। जुन पदार्थहरू उपलव्ध हुँदैनन् लक्षण एवम् विकल्पद्वारा एवम् जसमा हेतु छैन, जसमा कुनै कर्मको प्रवृत्ति नै हुन सक्तैन वस्तुतः ती नै अधर्म हुन्। यसरी अव धर्मको प्रहाण हुन्छ। फेरी अप्राप्य धर्म के हुन् ? जस्तो कि खरायो, ऊँट, घोडाहरूको सिङ्ग र वन्ध्यापुत्र आदि धर्महरू अप्राप्त हुन्। अप्राप्य हुनाले लक्षणद्वारा कल्पना गरिँदैनन्। ती पदार्थहरू व्यवहार अयोग्य मानिन्छन् तर घटादि पदार्थहरू व्यवहारयोग्य मानिन्छन्। जसरी पदार्थहरू विज्ञानद्वारा अस्वीकृत हुनाले प्रहेय हुन्छन् त्यसरी नै विकल्पका अभावहरू पनि हेय नै हुन्। यसरी धर्म र अधर्मको प्रहाण हुन्छ। जस्तो कि तिमीले सोधेका थियौ लङ्काधिपति ! धर्म र अधर्म कसरी हेय हुन्छन् भनेर मैले यही नै वताइसकें।

यदप्युक्तवानसि लङ्काधिपते पूर्वका अपि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संवुद्धा मया पृष्टाः, तैश्च विसर्जितं पूर्वम्। इति लङ्काधिपते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विकल्पस्यैतदधिवचनम् । अतीतोऽप्येवं विकल्प्यते अतीतः । एवमनागतोऽधुनापि धर्मतया । निर्विकल्पास्तथागता सर्वविकल्पप्रपञ्चातीताः । न यथा रूपस्वभावो विकल्प्यते अन्यत्राज्ञानाधिगमतः सुखाथो विभाव्यते । प्रज्ञया अनिमित्तचारिणः । अतो ज्ञानात्मकास्तथागता ज्ञानशरीराः न कल्पन्ते न विकल्पन्ते । केन न कल्पन्ते ? मनसा आत्मतो जीवतः पुद्गलतः । कथं न विकल्पन्ते ? मनोविज्ञानेन विषयार्थहेतुकेन यथा रूपलक्षणसंस्थानाकारतश्च । अतो विकल्पाविकल्पागतेन भवितव्यम् ॥

जस्तो कि तिमीले भनेका छौ लङ्काधिपति ! पूर्व तथागतहरू र अर्हत्, सम्यक्सम्वुद्धहरूलाई पनि मैले सोधँ तर उहाँहरूले यत्तिकै छोडिदिनु भयो यसरी हे लङ्काधिपति ! विकल्पको यो नै रहस्य हो। अतीत पनि यसरी नै विकल्पित हुने गर्दछ अतीत रूपमा। यसरी नै अनागत अहिले पनि धर्मका रूपमा रहन्छ। तथागतहरू निर्विकल्प हुन्छन्। सबै विकल्प एवम् प्रपञ्चरहित हुन्छन्। जसरी रूप स्वभाव विकल्पित हुँदैन। अरू ठाउँमा अज्ञानका कारणले सुखका लागि कल्पना गरिन्छ। प्रज्ञाद्वारा तिनलाई निमित्त (कारण) का रूपमा स्वीकार गरिँदैन। अतः ज्ञानले युक्त तथागतहरू ज्ञानशरीर हुन्छन्। उनीहरू कल्पित एवम् विकल्पित हुँदैनन्। कसद्वारा कल्पित हुँदैनन् ? मनद्वारा, आत्माद्वारा, जीव र पुद्गलद्वारा पनि। कसरी विकल्पित हुँदैनन्। मनोविज्ञानद्वारा, विषयगत पदार्थद्वारा जस्तो कि रूपलक्षणयुक्त पदार्थाकारद्वारा पनि विकल्पित हुँदैनन्। अतः विकल्प एवम् अविकल्परहित हुनु पर्दछ।

अपि च लङ्काधिपते भित्तिखचितविग्रहसमः सत्त्वप्रचारः । निश्चेष्टो लङ्काधिपते लोकसंनिवेशः कर्मक्रियारहितोऽसत्त्वात्सर्वधर्माणाम् । न चात्र कश्चिच्छृणोति श्रूयते वा । निर्मितप्रतिमो हि लङ्काधिपते लोकसंनिवेशः । न च तीर्थ्यवालयोगिनो विभावयन्ति । य एवम् पश्यति लङ्काधिपते स सम्यक्पश्यति । अन्यथा पश्यन्तो विकल्पे चरन्तीति । स्वविकल्पा द्विधा गृह्वन्ति । तद्यथा दर्पणान्तर्गतं स्वबिम्बप्रतिबिम्बं जले वा स्वाङ्गच्छाया वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्योत्स्नादीपप्रदीपिते वा गृहे वा अङ्गच्छाया प्रतिश्रुत्कानि । अथ स्वविकल्पग्रहणं प्रतिगृह्य धर्माधर्मं प्रतिविकल्पयन्ति । न च धर्माधर्मयोः प्रहाणेन चरन्ति । विकल्पयन्ति पुष्णन्ति, न प्रशमं प्रतिलभन्ते । एकाग्रस्यैतदधिवचनम्– तथागतगर्भस्व-प्रत्यात्मार्यज्ञानगोचरस्यैतत्प्रवेशो यत्समाधिः परमो जायत इति ॥

अझ पनि लङ्काधिपति ! भिन्नभिन्न भित्तामा लेखिएको चित्र जस्तै नै प्राणीहरूको स्थिति मान्नु पर्दछ । हे लङ्काधिपति ! संसारको संनिवेश जड नै हो । सबै प्राणीहरू कर्मक्रियारहित असत्त्व नै हुन् सबै धर्महरू अधर्म नै हुन् । न कसैले सुन्छ न त सुनिन्छ नै । संसारको समागम केवल मायानिर्मित पदार्थ जस्तो मात्रै हो । तीर्थिक, बालक, योगिहरूले पनि देख्न सक्तैनन् । जसले यसरी हेर्दछ त्यसैले मात्र लङ्काधिपति ! सम्यक् रूपले जान्दछ । अन्यथा हेर्नेहरू विकल्पमा नै फस्दछन् आफ्ना विकल्पहरू दुई प्रकारले ग्रहण गर्दछन् । जस्तो कि ऐनाभित्र आफ्नो बिम्बको प्रतिबिम्व पानीमा अथवा आफ्नो अङ्गको छाया अथवा चन्द्रकिरण अथवा दीप प्रदीपित घरमा अङ्गच्छाया देखिने गर्दछ । यसरी आफ्नो विकल्प (छाया) ग्रहण गरेर धर्म अधर्म दुवै विकल्पित हुन्छन् । तर धर्म र अधर्म दुवैको प्रहाण भने गर्दैनन् ।

विकल्प बुद्धिद्वारा ती बढ्दैनन् । कल्याणकारक हुँदैनन् । विचारपूर्वक बोल्दा यो निष्कर्ष निस्कन्छ– तथागत गर्भ-स्वप्रत्यात्म आर्यज्ञानद्वारा नै जहाँ प्रवेश हुन्छ त्यो नै समाधि हो । त्यही नै परम ज्ञान हो । त्यही नै तथागत पनि हो ।

रावणाध्येषणपरिवर्तो नाम प्रथमः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो महामतिबोधिसत्त्वसहितः सर्वबुद्धक्षेत्रानुचारी बुद्धानुभावेन उत्थायासनादेकांसमुत्तरासङ्गं कृत्वा दक्षिणं जानुमण्डलं पृथिव्यां प्रतिष्ठाप्य येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्तं गाथाभिरभ्यष्टावीत्–

उत्पादनभङ्गरहितो लोकः खपुष्पसंनिभः ।
सदसन्नोपलब्धस्ते प्रज्ञया कृपया च ते ॥१॥
मायोपमाः सर्वधर्माः चित्तविज्ञानवर्जिताः ।
सदसन्नोपलब्धास्ते प्रज्ञया कृपया च ते ॥२॥
शाश्वतोच्छेदवर्ज्यश्च लोकः स्पप्नोपमः सदा ।
सदसन्नोपलब्धस्ते प्रज्ञया कृपया च ते ॥३॥
मायास्वप्नस्वभावस्य धर्मकायस्य कः स्तवः ।
भावानां निःस्वभावानां योऽनुत्पादः स सम्भवः ॥४॥
अथ द्वितीय परिवर्तः

यसपछि निश्चय पनि, महामति बोधिसत्त्व, महासत्त्व, महामति बोधिसत्त्वसहित भएर सबै बुद्ध क्षेत्रमा रहने, भगवान् बुद्धका कृपाले आफ्ना आसनबाट उठेर आफ्नो चीवरलाई एकतरफ पन्साएर, दाहिने घुँडालाई

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भुइँमा टेकेर जता भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यतैतिर अञ्जलीद्वारा प्रणाम गरेर निम्न गाथाहरूद्वारा स्तुति गरे–

हे प्रभो भगवान्‌का कृपाले प्रज्ञाद्वारा सत् र असत् यी दुवै देखि पर एवम् उत्पाद विनाशरहित यो संसार आकाश पुष्प जस्तै छ भन्ने हामीले थाहा पायौँ ॥१॥

यी सारा पदार्थहरू मायाजस्तै छन् चित्त विज्ञानरहित छन् । सत् र असत् दुवै नै पदार्थ उपलव्ध छैनन् यो प्रभुका कृपाद्वारा प्राप्त प्रज्ञाका प्रभावले हामीले वुझ्यौँ ॥२॥

यो सारा जगत् शाश्वतवाद एवम् उच्छेदवाद दुवै रहित तथा स्वप्नोपम मात्र छ यो हामीले वुझ्यौँ । जो सत् र असत् रहित छ भन्ने भगवत् कृपावाट उत्पन्न प्रज्ञाद्वारा हामीले वुझ्यौँ ॥३॥

माया, स्वप्नस्वभावयुक्त धर्मकायको स्तुति कसरी सम्भव हुन्छ र !! निःस्वभाव पदार्थहरूको जुन अनुत्पत्ति धर्मता हो त्यो मात्र सम्भव छ ॥४॥

इन्द्रियार्थविसंयुक्तमदृश्यं यस्य दर्शनम् ।
प्रशंसा यदि वा निन्दा तस्योच्येत कथं मुने ॥५॥
धर्मपुद्गलनैरात्म्यं क्लेशज्ञेयं च ते सदा ।
विशुद्धमानिमित्तेन प्रज्ञया कृपया च ते ॥६॥
न निर्वासि निर्वाणेन निर्वाणं त्वयि संस्थितम् ।
बुद्धवोद्धव्यरहितं सदसत्पक्षवर्जितम् ॥७॥
ये पश्यन्ति मुनिं शान्तमेवमुत्पत्तिवर्जितम् ।
ते भान्ति निरूपादाना इहामुत्र निरञ्जनाः ॥८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हे प्रभु ! इन्द्रियजन्यपदार्थवाट भिन्न जसको दृश्य जगत् छ या, जसलाई दर्शन हुन्छ– त्यस्ता व्यक्तिको निन्दा होस् या प्रशंसा त्यसमा उसलाई केही लिनुदिनु रहँदैन ॥५॥

हे प्रभो, भगवान्‌का कृपायुक्त प्रज्ञाद्वारा धर्म नैरात्म्य एवम् पुद्‌गल नैराम्य, क्लेशावरण र ज्ञेयावरणवाट हामीहरू विशुद्ध भयौँ ॥६॥

निर्वाणद्वारा प्रभु तपाइँ निभ्नुहुन्न किनकि निर्वाण तपाइँमा अवस्थित छ। ज्ञान र ज्ञातव्यरहित तथा सन् र असत् पक्षरहित जसले भगवान्‌लाई हेर्दछन्, सदा शान्त तथा उत्पत्तिरहित रूपमा वुझ्दछन् ती सवै नै उपादानरहित यहाँ र अर्को लोकमा पनि निरञ्जन हुन्छन् ॥७-८॥

अथ खलु महामतिर्वोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमाभिः सारूप्याभिर्गाथारभिष्टुत्य स्वनामगोत्रं भगवते संश्रावयति स्म–

महामतिरहं भगवन् महायानगतिं गतः ।
अष्टोत्तरं प्रश्नशतं पृच्छामि वदतां वरम् ॥९॥

यसपछि महामति वोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरूले भगवान्‌लाई निम्न सारूप्यगाथाहरूद्वारा स्तुति गरेर आफ्नो गोत्र र नाम भगवान्‌लाई निवेदन गरे–

हे भगवान्, मेरो नाम महामति हो। म महायान गतिमा गएको छु। त्यसैले हे प्रभो १०८ प्रश्नहरू, वोल्नेमा सर्वश्रेष्ठ भगवान्‌लाई सोध्न चाहन्छु ॥९॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुद्धो लोकविदां वरः ।
निरीक्ष्य परिषदं सर्वामलपी सुगतात्मजम् ॥१०॥
पृच्छन्तु मां जिनसुतास्त्वं च पृच्छ महामते ।
अहं ते देशयिष्यामि प्रत्यात्मगतिगोचरम् ॥११॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवता कृतावकाशो भगवतश्चरणयोर्निपत्य भगवन्तं प्रश्नं परिपृच्छति स्म–

कथं हि शुध्यते तर्कः कस्मात्तर्कः प्रवर्तते ।
कथं हि दृश्यते भ्रान्तिः कस्माद्भ्रान्तिः प्रवर्तते ॥१२॥
कस्मात्क्षेत्राणि निर्माय लक्षणं तीर्थिकाश्च ये ।
निराभासः क्रमः केन जिनपुत्राश्च ते कुतः ॥१३॥
मुक्तस्य गमनं कुत्र बद्धः कः केन मुच्यते ।
ध्यायिनां विषयः कोऽसौ कथं यानत्रयं भवेत् ॥१४॥
प्रत्यये जायते किं तत्कार्यं किं कारणं च किम् ।
उभयान्तकथा केन कथं वा संप्रवर्तते ॥१५॥
आरूप्या च समापत्तिर्निरोधश्च कथं भवेत् ।
संज्ञानिरोधश्च कथं कथं कस्माद्धि मुच्यते ॥१६॥

महामतिका यस्ता वचनहरू सुनेर लोकविद् भगवान् बुद्धले आफ्ना समूहको निरीक्षण गरेर सुगतात्मजबोधिसत्त्वलाई भन्नुभयो–

हे बोधिसत्त्व, महासत्त्वहरू हो ! हे महामति ! जे साध्न चाहन्छौ सोध म सबैका प्रश्नहरूको उत्तर दिनेछु जसमा प्रत्यात्मगतिलाई व्याख्या गरिने छ ॥१०-११॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरूले, भगवान्द्वारा आज्ञा पाएर भगवान्का चरणमा ढोगेर प्रश्न सोध्दछन्–

हे प्रभो ! कसरी तर्क शुद्ध हुन्छ, तर्कको प्रवृत्ति किन हुन्छ ? भ्रान्ति किन देखिन्छ र कसरी भ्रान्तिको प्रवृत्ति हुन्छ ? ॥१२॥

बुद्धक्षेत्रहरू कसरी हुन्छन्, निर्माणको लक्षण के हो ? तीर्थिकहरूको लक्षण के हो ? निराभासक्रम के हो ? जिनपुत्रहरू कसरी हुन्छन् ? मुक्त पुरुषको गमन कहाँ हुन्छ ? को बद्ध हो ? को कसरी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मुक्त हुन्छ। ध्यानीहरूको विषय के हो ? तीनयान कसरी हुन्छन् ? पदार्थको कारण के हो र कार्य के हो ? दुईवटा उच्छेदवादी कथाहरू कसरी र कसले प्रारम्भ गरेको हो। आरूप्य समापत्ति एवम् निरोध समापत्ति कसरी हुन्छ ? संज्ञा निरोध कसरी हुन्छ र कसरी त्यसवाट मुक्ति हुन्छ ? ॥१३-१६॥

क्रिया प्रवर्तते केन गमनं देहधारिणाम् ।
कथं दृश्यं विभावो कथं कथं भूमिषु वर्तते ॥१७॥
निर्भिद्येत्रिभवं कोऽसौ किं स्थानं का तनुर्भवेत् ।
स्थितः प्रवर्तते कुत्र जिनपुत्रः कथं भवेत् ॥१८॥
अभिज्ञा लभते केन वशिताश्च समाधयः ।
समाध्यते कथं चित्तं व्रूहि मे जिनपुंगव ॥१९॥
आलयं च कथं कस्मान्मनोविज्ञानमेव च ।
कथं प्रवर्तते दृश्यं कथं दृश्यान्निवर्तते ॥२०॥
गोत्रागोत्रं कथं केन चित्तमात्रं भवेत्कथम् ।
लक्षणस्य व्यवस्थानं नैरात्म्यं च कथं भवेत् ॥२१॥
कथं न विद्यते सत्त्वः संवृत्या देशना कथम् ।
कथं शाश्वत उच्छेददर्शनं न प्रवर्तते ॥२२॥
कथं हि तीर्थिकास्त्वं च लक्षणैर्न विरुध्यसे ।
नैयायिकाः कथं व्रूहि भविष्यन्ति अनागते ॥२३॥

गमनक्रिया शरीरधारीहरूको कसरी प्रारम्भ हुन्छ। दृश्य पदार्थहरू पृथ्वीमा कसरी उत्पन्न हुन्छन् ? शून्यमा यो त्रिभव कसरी हुन्छ, स्थान के हो, शरीर के हो ? पृथ्वी कहाँ स्थित छ। वुद्धशिष्य कसरी हुन्छ। ज्ञान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कसरी प्राप्त हुन्छ वशिता र समाधिहरू कसरी हुन्छन् ? हे प्रभो कसरी समाधिको उपलब्धि हुन्छ कृपा गरेर सबै बताउनुहोस् ॥१७-१९॥

आलय विज्ञान कसरी हुन्छ, मनोविज्ञान कसरी प्रवर्तित हुन्छ। दृश्य कसरी हुन्छ र दृश्य कसरी नष्ट हुन्छ। गोत्र र अगोत्र कसरी भए ? चित्तमात्र कसरी हुन्छ। लक्षणको व्यवस्था कसरी हुन्छ, नैरात्म के हो ? प्राणी किन छैन ? संस्कृतिद्वारा उपदेश कसरी हुन्छ। शाश्वत दर्शन एवम् उच्छेददर्शन किन रहँदैनन्। तीर्थिकहरू कसरी भए ? समग्र ३२ लक्षणद्वारा भगवान् किन लक्षित हुनुहुन्छ ? भविष्यमा कसरी नैयायिकहरू हुनेछन् कृपया बताउनुहोस् ॥२०-२३॥

शून्यता च कथं केन क्षणभङ्गश्च ते कथम् ।
कथं प्रवर्तते गर्भः कथं लोको निरीहिकः ॥२४॥
मायास्वप्नोपमः केन कथं गन्धर्वसंनिभः ।
मरीच्युकचन्द्राभः केन लोको ब्रवीहि मे ॥२५॥
बोध्यङ्गानां कथं केन बोधिपक्षा भवेत्कुतः ।
माराश्च देशसंक्षोभो भवदृष्टिः कथं भवेत् ॥२६॥
अजातमनिरुद्धं च कथं खपुष्पसंनिभम् ।
कथं च बुध्यसे लोकं कथं ब्रूषे निरक्षरम् ॥२७॥
निर्विकल्पा भवेत्केन कथं च गगनोपमाः ।
तथता भवेत्कतिविधा चित्तं पारमिताः कति ॥२८॥
भूमिक्रमो भवेत्केन निराभासगतिश्च का ।
नैरात्म्यं च द्विधा केन कथं ज्ञेयं विशुध्यति ॥२९॥
ज्ञानं कतिविधं नाथ शीलं सत्त्वाकराणि च ।
केन प्रवर्तिता गोत्राः सुवर्णमणिमुक्तजाः ॥३०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शून्यता कसरी हुन्छ ? क्षणभङ्गको व्यवस्था कसरी गरिन्छ ? गर्भको उत्पति कसरी र लोक किन निरीह हुन्छ ? माया-स्वप्न-गन्धर्वलोक-मृगमरीचिका, पानीको चन्द्र जस्तो संसार किन भनिएको हो ? वोध्यङ्गहरू कसरी भए, वोधिपक्षहरू कसरी भए ? मनुष्यहरू कसरी भए ? देशको नाश कसरी ? कसरी सांसारिक दृष्टि बन्ने गर्दछ ? अजातवाद एवम् अनिरोधवाद किन आकाश पुष्प जस्तै हुन् ? संसारलाई कसरी वुझ्नु हुन्छ र संसार निरक्षर छ भनेर किन भन्नुहुन्छ ? ॥२४-२७॥

निर्विकल्प समाधि कसरी हुन्छ, र त्यो कसरी गगनोपम हो ? तथता कति प्रकारको हुन्छ, चित्र एवम् पारमिता कति प्रकारका हुन्छन् । भूमि क्रम कसरी हुन्छ ? निराभासगति के हो ? नैरात्म्य दुई प्रकारको किन कसरी त्यों विशुद्ध हुन्छ ?

ज्ञान कति प्रकारको हुन्छ ? शील एवम् सत्त्वाकार कति हुन्छन् ? कसले गोत्रको प्रवर्तन गरेको हो ? सुवर्णमणि एवम् मोतिहरू कसरी उत्पन्न भए ? ॥२८-३०॥

अभिलापो जानिकः केन वैचित्रसत्त्वभावयोः ।
विद्यास्थानकलाश्चैव कथं केन प्रकाशितम् ॥३१॥
गाथा भवेत्कतिविधा गद्यं पद्यं भवेत्कथम् ।
कथं युक्तिः कतिविधा व्याख्यानं च कथं विधम् ॥३२॥
अन्नपानं च वैचित्र्यं मैथुनं जायते कथम् ।
राजा च चक्रवर्ती च मण्डली च कथं भवेत् ॥३३॥
रक्ष्यं भवेत्कथं राज्यं देवकायाः कथंविधाः ।
भूनक्षत्रगणाः केन सोमभास्करयोः कथम् ॥३४॥
विद्यास्थानं भवेत्किं च मोक्षो योगी कतिविधिः ।
शिष्यो भवेत्कतिविध आचार्यश्च भवेत्कथम् ॥३५॥
बुद्धो भवेत्कतिविधो जातकाश्च कथंविधाः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मारो भवेत्कतिविधः पाषण्डाश्च कतिविधाः ॥३६॥

स्वभावस्ते कतिविधश्चित्तं कतिविधं भवेत् ।

प्रज्ञप्तिमात्रं च कथं व्रूहि मे वदतांवर ॥३७॥

अभिलापको उत्पत्ति कसरी भयो ? सत्त्व र भावको विचित्रता कसरी हुन्छ ? विद्या, स्थान, कला कसरी कसले प्रकाशित गऱ्यो ? गाथा कति प्रकारको हुन्छ, गद्य र पद्य कसरी हुन्छन् ? युक्ति कसरी हुन्छ र त्यो कति प्रकारको हुन्छ, व्याख्यान कति प्रकारको हुन्छ ? अन्न एवम् पेय पदार्थ कसरी र कति प्रकारको हुन्छ ? मैथुनको उत्पत्ति कसरी भयो ? राजा, चक्रवर्ती एवम् मण्डलाधिपति कसरी हुन्छ ? ॥३१-३३॥

राज्यको रक्षा कसरी हुन्छ, देवताका शरीर कति हुन्छन् ? पृथ्वी एवम् नक्षत्रहरू कसले वनायो ? चन्द्र एवम् सूर्यको उत्पत्ति कसरी हुन्छ ? विद्याको स्थान के हो ? मोक्ष एवम् योगी कति प्रकारका हुन्छन् ? शिष्य कति प्रकारका हुन्छन्, आचार्य कस्ता हुन्छन्, वुद्ध कति प्रकारका हुन्छन्, जातक कथा कति छन् मार (काम) कति प्रकारको हुन्छ, पाखण्डहरू कति हुन्छन् ? ॥३४-३६॥

हे नाथ तपाईंको स्वभाव कस्तो छ ? चित्त कति प्रकारको हुन्छ ? कसरी विज्ञप्तिमा मात्रता हुन्छ ? सवै कृपा गरेर वताउनु होस् ॥३७॥

घनाः खे पवनं केन स्मृतिर्मेधा कथं भवेत् ।

तरुवल्लयः कथं केन व्रूहि मे त्रिभवेश्वर ॥३८॥

हया गजा मृगाः केन ग्रहणं यान्ति बालिशाः ।

उहोडिमा नराः केन व्रूहि मे चित्तसारथे ॥३९॥

षड्ऋतुग्रहणं केन कथमिच्छन्ति को भवेत् ।

स्त्रीपुंनपुंसकानां च कथं जन्म वदाहि मे ॥४०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथं व्यावर्तते योगात्कथं योगः प्रवर्तते ।
कथं चैवविधा योगे नराः स्थाप्या वदाहि मे ॥४१॥
गत्यागतानां सत्त्वानां किं लिङ्गं किं च लक्षणम् ।
धनेश्वरो कथं केन व्रूहि मे गगनोपम ॥४२॥
शाक्यवंशः कथं केन कथमिक्ष्वाकुसंभवः ।
ऋषिर्दीर्घतपाः केन कथं तेन प्रभावितम् ॥४३॥
त्वमेव कस्मात्सर्वत्र सर्वक्षेत्रेषु दृश्यसे ।
नामैश्चित्रैस्तथारूपैर्जिनपुत्रैः परीवृतः ॥४४॥
अभक्ष्यं हि कथं मांसं कथं मांसं निषिध्यते ।
क्रव्यादगोत्रसंभूता मांसं भक्ष्यन्ति केन वै ॥४५॥

वादल (मेघ) आकाशमा कसरी हुन्छन्, स्मृति, मेधा कसरी हुन्छन्, रुख, हाँगा, लहराहरू कसरी हुन्छन् ? हे त्रिलोकपति ! वताउनुहोस् । हात्ति, घोडा, मृगहरू कसरी हुन्छन् र तिनलाई वालवुद्धिहरूले कसरी ग्रहण गर्दछन् । सांसारिक मनुष्यहरू कसरी हुन्छन् ? हे चित्तका सारथि ! मलाई वताउनुहोस् ॥३८-३९॥

छ ऋतुहरूको ग्रहण कसरी गरिन्छ ? ती कसरी उत्पन्न हुन्छन् ? स्त्री, पुरुष एवम् नपुंसकहरूको जन्म कसरी हुन्छ ? योगवाट कसरी फर्किन्छ एवम् योग कसरी प्रारम्भ हुन्छ ? कसरी यति धेरै मानिसहरूलाई योगमा लगाउन सकिन्छ ? आगमन एवम् गमनमारत प्राणीहरूका चिह्न के हुन् र लक्षण के हुन् ? कसरी कुवेर भए सवै मलाई वताउनुहोस् हे आकाशजस्तै व्यापक प्रभु ! ॥४०-४२॥

शाक्यवंश कसरी प्रारम्भ भयो ? इक्ष्वाकुवंश पनि कसरी भयो ? कसरी ऋषिहरू लामो तपस्वी भए, कसरी उनीहरूद्वारा संसार प्रभावित भयो । कसरी भगवान् नै सवै ठाउँमा, सवै क्षेत्रमा देखिनु हुन्छ ? विचित्र नामधारी स्वरूपधारी भगवत्शिष्यहरूद्वारा ढाकिएर रहनुहुन्छ ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

मांस किन अभक्ष्य हो ? कसरी मांसको निषेध गरिन्छ ? क्रव्याद गोत्रमा उत्पन्न व्यक्तिले किन मासु खाएको होला ? ॥४३-४५॥

सोमभास्करसंस्थाना मेरूपद्मोपमाः कथम् ।
श्रीवत्ससिंहसंस्थानाः क्षेत्राः केन वदाहि मे ॥४६॥
व्यत्यस्ता अधमूर्धाश्च इन्द्रजालोपमाः कथम् ।
सर्वरत्नमया क्षेत्राः कथं केन वदाहि मे ॥४७॥
वीणापणवसंस्थाना नानापुष्पफलोपमाः ।
आदित्यचन्द्रविरजाः कथं केन वदाहि मे ॥४८॥
केन निर्माणिका बुद्धाः केन बुद्धा विपाकजाः ।
तथता ज्ञानबुद्धा वै कथं केन वदाहि मे ॥४९॥
कामधातौ कथं केन न विबुद्धो वदाहि मे ।
अकनिष्ठे किमर्थं तु वीतरागेषु बुध्यसे ॥५०॥
निर्वृते सुगते कोऽसौ शासनं धारयिष्यति ।
कियत्स्थायी भवेच्छास्ता कियन्तं स्थास्यते नयः ॥५१॥
सिद्धान्तस्ते कतिविधो दृष्टिश्चापि कथंविधा ॥
विनयो भिक्षुभावश्च कथं केन वदाहि मे ॥५२॥
परावृत्तिगतं केन निराभासगतं कथम् ।
प्रत्येकजिनपुत्राणां श्रावकाणां वदाहि मे ॥५३॥

चन्द्र सूर्यहरू कसरी सुमेरु, पद्मजस्तो ठूला किन भए ? स्त्रीवत्स सिंहका आकार र क्षेत्रहरू कसरी भए ? कुनै सीधा र कुनै उँधो फर्किएका र इन्द्रजाल जस्तै कसरी भए ? सबै रत्नमय क्षेत्रहरू कसरी कसद्वारा भए ? वीणा, मादल आदि पदार्थहरू र नाना पुष्प, फल कसरी भए साथै सूर्य, चन्द्ररहित क्षेत्रहरू कसरी बने कृपया बताउनुहोस् ॥४६-४८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निर्माण काययुक्त, त्रिकायजन्य एवम् तथता ज्ञानयुक्त बुद्धहरू कसरी भए। कामधातुमा कसरी बुद्ध हुनु भयो ? किन ज्येष्ठ वीतरागहरूमा बुद्ध मोडिनु हुन्छ– जागृत हुनुहुन्छ ? सुगत यहाँबाट मुक्तिपथमा गएपछि बुद्ध शासन कसले धारण गर्नेछ ? शास्ता कहिलेसम्म रहनुहुन्छ ? नीति धर्म कहिलेसम्म रहनेछ ? तपाइँको सिद्धान्त कति प्रकारको छ ? कतिविधि दृष्टिहरू छन् ? विनय के हो ? भिक्षुभाव के हो ? परावृत्तिको गमन कसरी हुन्छ र निराभास के हो ? र सबै बोधिसत्त्व एवम् श्रावकहरूको विषयमा बताउनुहोस् ॥४९-५३॥

अभिज्ञा लौकिकाः केन भवेल्लोकोत्तरा कथम् ।
चित्तं हि भूमयः सप्त कथं केन वदाहि मे ॥५४॥
सङ्घस्ते स्यात्कतिविधः सङ्घभेदः कथं भवेत् ।
चिकित्साशास्त्रं सत्त्वानां कथं केन वदाहि मे ॥५५॥
काश्यपः क्रकुच्छन्दश्च को नाकमुनिरप्यहम् ।
भाषसे जिनपुत्राणां वद कस्मान्महामुने ॥५६॥
असत्यात्मकथा केन नित्यनाशकथा कथम् ।
कस्मातत्त्वं न सर्वत्र चित्तमात्रं प्रभाषसे ॥५७॥
नरनारीवनं केन हरीतक्यामलीवनम् ।
कैलासश्चक्रबालश्व वज्रसंहनना कथम् ॥५८॥
अचलास्तदन्तरे वै के नानारत्नोपशोभिताः ।
ऋषिगन्धर्वसङ्कीर्णाः कथं केन वदाहि मे ॥५९॥

लौकिक अभिज्ञा कसरी हुन्छन् ? साथै ती लोकोत्तर कसरी हुन्छन् ? चित्तका सात भूमिहरू के हुन् ? सङ्घ कति प्रकारको हुन्छ ? सङ्घभेद कसरी गरिन्छ ? प्राणीहरूका लागि चिकित्साशास्त्र कसरी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुन्छ ? काश्यप, ककुच्छन्द, कनकमुनि पनि मनै हुँ भनेर भन्नुहुन्छ यो कसरी हुन्छ सबै शिष्यहरूलाई वताउनुहोस् ।

असत्यकथा र नित्यनाशक कथा किन गरिन्छ ? किन सबै ठाउँमा चित्तमात्र एउटा तत्त्व हो भनेर भन्नुहुन्छ ?

नरनारी कसरी भए कसद्वारा वनाइयो, हर्रो, अमलाको वन र कैलाशपर्वत, चक्रवाल एवम् वज्रसंहनन नामक पर्वतहरू कसरी भए ? कृपया वताउनुहोस् ॥५४-५८॥

ती पर्वतहरूभन्दा अरू पर्वतहरू, जसमा धेरै रत्नहरू सुशोभित छन्– जसमा धेरै ऋषि, गन्धर्वहरू व्याप्त छन्, कसले किन वनायो कृपया वताउनुहोस् ॥५९॥

इदं श्रुत्वा महावीरो बुद्धो लोकविदां वरः ।
महायानमयं चित्तं वुद्धानां हृदयं बलम् ॥६०॥
साधु साधु महाप्रज्ञ महामते निवोधसे ।
भाषिष्याम्यनुपूर्वेण यात्वया परिपृच्छितम् ॥६१॥

यस्तो सुनेन महान् वीर लोकलाई जान्ने भगवान् वुद्धले, जसको हृदय महायानमय छ र हृदय वलियो छ– भन्न थाले– साधु-साधु महामति ! महाप्रज्ञ ! तिमीले राम्ररी वुझेका छौ ! तिमीले जे सोध्यौ त्यो सबै क्रमशः तिमीलाई वताउने छु ॥६०-६१॥

उत्पादमथ नोत्पादं निर्वाणं शून्यलक्षणम् ।
संक्रान्तिमस्वभावत्वं वुद्धाः पारमितासुताः ॥६२॥
श्रावका जिनपुत्राश्च तीर्थ्या ह्यारूप्यचारिणः ।
मेरुसमुद्रा ह्यचला द्वीपा क्षेत्राणि मेदिनी ॥६३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नक्षत्रा भास्करः सोमस्तीर्थ्या देवासुरास्तथा ।
विमोक्षा वशिताभिज्ञा बला ध्याना समाधयः ॥६४॥
निरोधा ऋद्धिपादाश्च बोध्यङ्गा मार्ग एव च ।
ध्यानानि चाप्रमाणानि स्कन्धा गत्यागतानि च ॥६५॥

उत्पत्ति, अनुत्पत्ति, निर्वाण, शून्यता, संक्रान्ति, अस्वभाव, वुद्धहरू, पारमिता, श्रावक, जिनपुत्र, तीर्थ्य, अरूपचारी, सुमेरु, समुद्र पर्वत, द्वीप, क्षेत्र, पृथिवी, नक्षत्र, सूर्य, चन्द्र, तीर्थिक, देव, असुर, मोक्ष, वशिता, अभिज्ञा, वल, ध्यान, समाधि, निरोध, ऋद्धि-सिद्धि, वोध्यङ्ग, मार्ग, ध्यान, अप्रमाण, स्कन्ध गति, आगति कसरी हुन्छन् ? ॥६२-६५॥

चितं मनश्च विज्ञानं नैरात्म्यं धर्मपञ्चकम् ॥६६॥
स्वभावः कल्पना कल्प्यं दृश्यं दृष्टिद्वयं कथम् ।
यानाकराणि गोत्राणि सुवर्णमणिमुक्तिजाः ॥६७॥
इच्छन्तिका महाभूता भ्रमरा एकवुद्धता ।
ज्ञानं ज्ञेयो गमं प्राप्तिः सत्त्वानां च भवाभवम् ॥६८॥
हया गजा मृगाः केन ग्रहणं व्रूहि मे कथम् ।
दृष्टान्तहेतुभिर्युक्तः सिद्धान्तो देशना कथम् ॥६९॥
कार्यं च कारणं केन नानाभ्रान्तिस्तथा नयम् ।
चित्तमात्रं न दृश्योऽस्ति भूमीनां नास्ति वै क्रमः ॥७०॥
निराभासपरावृत्तिशतं केन ब्रवीषि मे ।
चिकित्सशास्त्रं शिल्पाश्च कलाविद्यागमं तथा ॥७१॥
अचलानां तथा मेरोः प्रमाणं हि क्षितेः कथम् ।
उदधेश्चन्द्रसूर्याणां प्रमाणं ब्रूहि मे कथम् ॥७२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

समापत्ति, निरोध, व्यूत्थान, चित्तदेशना, चित्त, मन, विज्ञान, नैरात्म्य पञ्चधर्म, स्वभाव, कल्पना, कल्प, दृश्य, दृष्टिहरू कसरी हुन्छन् ? वाटो वनाउने गोत्रहरू, सुवर्ण, मणि एवम् मोतिद्वारा उत्पन्न भएका कारण भूत महाभूतहरू, मरणहरू, एकवुद्धता, ज्ञान, ज्ञेय, गमन, प्राप्ति, प्राणीहरूको भव-संसार र अभव-मोक्ष, हात्ति, घोडा, मृग आदिलाई कसले ग्रहण गर्दछ, दृष्टान्त र कारणले सहि सिद्धान्तको देशना कसरी गरिन्छ ? कार्य एवम् कारण कसले गऱ्यो, नाना भ्रान्ति एवम् नीति कसले वनायो ? चित्त मात्रलाई पाउन सकिन्न, भूमिको कुनै काम छैन। धेरै निराभास परावृत्तिहरू किन बताउनुहुन्छ ? चिकित्साशास्त्र, शिल्पविद्या, कला, विद्यागम तथा अचल-पर्वत एवम् सुमेरुको प्रमाण र पृथिवीको प्रमाण कस्तो छ। समुद्र, चन्द्र एवम् सूर्यको प्रमाण पनि मलाई वताउनु होस्। ॥६६-७२॥

समापत्तिर्निरोधाश्च व्युत्थानं चित्तदेशना ।
सत्त्वदेहे कति रजांसि हीनोत्कृष्टमध्यमाः ।
क्षेत्रेक्षेत्रे रजाः कृत्तो धन्वो धन्वे भवेत्कति ॥७३॥
हस्ते धनुःक्रमे क्रोशे योजने ह्यर्धयोजने ।
शशवातायनं लिक्षा एडकं हि यवाः कति ॥७४॥
प्रस्थे हि स्याद्यवाः क्यन्तः प्रस्थार्धे च यवाः कति ।
द्रोणे खार्यां तथा लक्षाः कोट्यो वै बिंबराः कति ॥७५॥
सर्षपे ह्यणवः क्यन्तो रक्षिका सर्षपाः कति ।
कतिरक्षिको भवेन्माषो धरणं माषकाः कति ॥७६॥
कर्षो हि धरणाः क्यन्तः पलं वै कति कार्षिका ।
एतेन पिण्डलक्षणं मेरुः कतिपलो भवेत् ।
एवम् हि पृच्छ मां पुत्र अन्यथा किं नु पृच्छसि ॥७७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राणीहरूका देहमा कति धूलो छ, हीन मध्यम र उत्कृष्ट गरी प्रत्येक क्षेत्रमा कति धूलो छ। प्रत्येकस्थानमा, प्रत्येक हातमा एकधनुको मापनमा, योजन र आन्तरयोजनमा कति छ ? ससाना यान कति छन् ? एडक एवम् यवहरू कति छन्। पाथीमा, डालामा कति कोटि अन्न हुन्छ ? डालामा राखिएका सस्यौं कति हुन्छन् ? मास कतिविध हुन्छ ? डालामा राखिएका मास कति हुन्छन् ? यसरी पिण्डस्वरूप भएको सुमेरुको मापन कति हुन्छ। हे पुत्र मलाई यसरी सोध अर्को प्रकारले किन सोध्छौ ? ॥७३-७७॥

प्रत्येकश्रावकाणां हि बुद्धानां च जिनौरसाम् ।
कत्यणुको भवेत्कायः किं नु एवम् न पृच्छसि ॥७८॥
वह्ने शिखाः कत्यणुकाः पवने ह्यणवः कति ।
इन्द्रिये इन्द्रिये क्यन्तो रोमकूपे भ्रुवः कति ॥७९॥
धनेश्वराः नराः केन राजानश्चक्रवर्तितः ।
राज्यं च तैः कथं रक्ष्यं मोक्षश्चैषां कथं भवेत् ॥८०॥
गद्यं पद्यं कथं ब्रूषे मैथुनं लोकविश्रुता ।
अन्नपानस्य वैचित्र्यं नरनारिवनाः कथम् ॥८१॥
वज्रसंहननाः केन ह्यचला ब्रूहि मे कथम् ।
मायास्वप्ननिभाः केन मृगतृष्णोपमाः कथम् ॥८२॥
घनानां संभवः कुत्र ऋतूनां च कुतो भवेत् ।
रसानां रसाता कस्मात्कस्मात्स्त्रीपुंनपुंसकम् ॥८३॥

प्रत्येक बुद्ध, श्रावक एवम् बुद्ध र उनका पुत्रहरूको शरीर कति अणुले युक्त भएको हुन्छ यो किन सोध्दैनौ ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

आगाका शिखरहरू कति परमाणुयुक्त हुन्छन्, हावामा कति अणु हुन्छन् ? इन्द्रियहरूमा कति इन्द्रिय हुन्छन् । रोमकूपमा कति रौँ हुन्छन् ? धनी कसरी भए ? राजा चक्रवर्ती कसरी हुन्छन् ? उनीहरूले कसरी राज्यको रक्षा गर्दछन्, यिनीहरूको मोक्ष कसरी हुन्छ ? गद्य र पद्य कसरी भयो, लोकमा प्रख्यात मौथुन कसरी प्रारम्भ भयो ?

अन्न पानको विभिन्नता कसरी ? नरनारीको समूह कसरी भयो ?

व्रजद्वारा पंख काटिएका धेरै पर्ततहरू कसरी भए ? माया, स्वप्न, मृग तृष्ण सदृश पदार्थ कसरी भए ? मेघहरूको उत्पत्ति कसरी भयो ? ऋतुहरू कसरी वने, रसहरूको रस कसरी भयो ? स्त्री, पुरुष, नपुंसक कसरी भए ? ॥७८-८३॥

शोभाश्च जिनपुत्राश्च कुत्र मे पृच्छ मां सुत ।
कथं हि अचला दिव्या ऋषिगन्धर्वमण्डिताः ॥८४॥
मुक्तस्य गमनं कुत्र बद्धः कः केन मुच्यते ।

शोभा एवम् वुद्ध शिष्यहरू कहाँ हुन्छन् यो मलाई सोध मेरा छोरा ! कसरी पर्वतहरू दिव्य छन् र ऋषि गन्धर्व आदिले मण्डित छन् ॥८४॥

ध्यायिनां विषयः कोऽसौ निर्माणस्तीर्थकानि च ॥८५॥
असत्सदक्रिया केन कथं दृश्यं निवर्तते ।
कथं हि शुध्यते तर्कः केन तर्कः प्रवर्तते ॥८६॥
क्रिया प्रवर्तते केन गमनं ब्रूहि मे कथम् ।
संज्ञायाश्छेदनं केन समाधिः केन चोच्यते ॥८७॥
विदार्य त्रिभवं कोऽसौ किं स्थानं का तनुर्भवेत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असत्यात्मकथा केन संवृत्या देशना कथम् ॥८८॥
लक्षणं पृच्छसे केन नैरात्म्यं पृच्छसे कथम् ।
गर्भा नैयायिकाः केन पृच्छसे मां जिनौरसाः ॥८९॥

मुक्त पुरुषको गन्तव्य कहाँ हुन्छ ? को वद्ध हुन्छ र कसले मुक्त गराउँछ। ध्यान गर्नेको विषय के हो ? निर्माण के हो तीर्थिकहरू को हुन् ? असत्, सत्, एवम् अक्रिया के हो र दृश्य कसरी समाप्त हुन्छ ? तर्क शुद्धि कसरी, तर्कको प्रवृत्ति कसले गराएको हो ? क्रियाको प्रारम्भ कसले गरायो, गमन कसरी हुन्छ ? संज्ञाको छेदन कसले गर्दछ ? समाधि कसले वताउँदछ ? तीनजगत्लाई कसले हटाउँछ ? स्थान के हो, शरीर के हो ? असत्य कथाहरू कसले प्रारम्भ गऱ्यो, संस्कृतिद्वारा कसरी उपदेश हुन्छ ? लक्षण किन सोध्छौ, नैरात्म्य किन चाहियो ? नैयायिकहरूमा घमण्ड कसरी भयो ? किन यी सबै मलाई सोध्छौ ॥८५-८९॥

शाश्वतोच्छेददृष्टिश्च केन चित्तं समाध्यते ।
अभिलापस्तथा ज्ञानं शीलं गोत्रं जिनौरसाः ॥९०॥
युक्तव्याख्या गुरुशिष्यः सत्त्वानां चित्रता कथम् ।
अन्नपानं नभो मेघा माराः प्रज्ञप्तिमात्रकम् ॥९१॥
तरुवल्ल्यः कथं केन पृच्छसे मां जिनौरस ।
क्षेत्राणि चित्रता केन ऋषिर्दीर्घतपास्तथा ॥९२॥

शाश्वत एवम् उच्छेददृष्टि कसरी ? चित्तको समाधि कसरी हुन्छ अभिलाषा, ज्ञान, शील, गोत्र, युक्तियुक्त व्याख्या, गुरुशिष्य प्राणीहरूको विचित्रता, अन्नपान, आकाश, मेघ, काम, ज्ञान, रुख, लहरा आदिको विषया किन मलाई सोधेको हे मेरा पुत्र ! ठाउँहरूको विचित्रता, तीर्थतपस्वी ऋषिहरू को हुन् कसरी भए आदि तिमीले किन सोधेको ? ॥९०-९२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वंशः कस्ते गुरुः केन पृच्छसे मां जिनौरस ।
उहोडिमा नरा योगे कामधातौ न बुध्यसे ॥९३॥

तपाइँको वंश के हो ? गुरु को हो ? हे पुत्र मलाई सोध्दै छौ तर यहाँ काम धातुमा तिमीले यो कुरा बुझ्न सक्तैनौ ॥९३॥

सिद्धान्तो ह्येकनिष्ठेषु युक्तिं पृच्छसि मे कथम् ।
अभिज्ञां लौकिकां केन कथं भिक्षुत्वमेव च ॥९४॥
नैर्माणिकान् विपाकस्थान् बुद्धान् पृच्छसि मे कथम् ।
तथाताज्ञानबुद्धा वै सङ्घाश्चैव कथं भवेत् ॥९५॥
वीणापणवपुष्पाभाः क्षेत्रा लोकविवर्जिताः ।
चित्तं हि भूमयः सप्त पृच्छसे मां जिनौरस ।
एतांश्चान्यांश्च सुबहून् प्रश्नान् पृच्छसि मां सुत ॥९६॥
एकैकं लक्षणैर्युक्तं दृष्टिदोषविवर्जितम् ।
सिद्धान्तं देशनां वक्ष्ये सहसा त्वं शृणोहि मे ॥९७॥
उपन्यासं करिष्यामि पदानां शृणु मे सुत ।
अष्टोत्तरं पदशतं यथा बुद्धानुवर्णितम् ॥९८॥

एकनिष्ठ व्यक्तिमा सिद्धान्त एवम् युक्ति किन सोधेको ? लौकिक ज्ञान र कसरी भिक्षु भएको कुरा पनि सोध्दछौ। निर्माणकाय एवम् विपाकस्थान र बुद्धहरूको विषयमा पनि किन सोध्छौ। तथताज्ञानले युक्त बुद्ध एवम् सङ्घ कसरी हुन्छन् ?

लोक विवर्जित क्षेत्र कसरी हुन्छन् ? चित्त कसरी हुन्छ, चित्तका सात भूमिहरू के हुन् ? यी र अन्य धेरै प्रश्नहरू तिमी मलाई सोधिरहेका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छौ मेरा प्रिय पुत्र ! एउटा एउटा लक्षण सिद्धान्तगत दोषरहित म सबै नै भन्नेछु। सिद्धान्तको रहस्य पनि वताउने छ । तिमीले ध्यानपूर्वक सुन्नु पर्दछ। समस्तपदहरूको व्याख्या पनि गर्नेछु। जसरी पूर्व बुद्धहरूले १०८ पदहरू बताउनु भयो म पनि फेरि त्यसलाई बताउने छु ॥९४-९८॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमेतमोचत्–कतमद् भगवन् अष्टोत्तरपदशतम् ? भगवानाह–उत्पादपदम् अनुत्पादपदम्, नित्यपदम् अनित्यपदम्, लक्षणपदम् अलक्षणपदम्, स्थित्यन्यथात्वपदम् अस्थित्यन्यथात्वपदम्, क्षणिकपदम् अक्षणिकपदम्, स्वभावपदम् अस्वभावपदम्, शून्यतापदम् अशून्यतापदम्, उच्छेदपदम् अनुच्छेदपदम्, चित्तपदम् अचित्तपदम्, मध्यमपदम् अमध्यमपदम्, शाश्वतपदम् अशाश्वतपदम्, प्रत्ययपदम् अप्रत्ययपदम्, हेतुपदम् अहेतुपदम्, क्लेशपदम् अक्लेशपदम्, तृष्णापदम् अतृष्णापदम्, उपायपदम् अनुपायपदम्, कौशल्यपदम् अकौशल्यपदम्, शुद्धिपदम् अशुद्धिपदम्, युक्तिपदम् अयुक्तिपदम्, दृष्टान्तपदम् अदृष्टान्तपदम्, शिष्यपदम् अशिष्यपदम्, गुरुपदम् अगुरुपदम्, गोत्रपदम् अगोत्रपदम्, यानत्रयपदम् अयानत्रयपदम्, निराभासपदम् अनिराभासपदम्, प्रणिधानपदम् अप्रणिधानपदम्, त्रिमण्डलपदम्, अत्रिमण्डलपदम्, निमित्तपदम् अनिमित्तपदम्, सदसत्पक्षपदम् असदसत्पक्षपदम्, उभयपदम् अनुभयपदम्, स्वप्रत्यात्मार्यज्ञानपदम् अस्वप्रत्यात्मार्यज्ञानपदम्, दृष्टधर्मसुखपदम् अदृष्टधर्मसुखपदम्, क्षेत्रपदम् अक्षेत्रपदम्, अणुपदम् अनणुपदम्, जलपदम् अजलपदम्, धन्वपदम् अधन्वपदम्, भूतपदम् अभूतपदम्, संख्यागणितपदम् असंख्यागणितपदम्, अभिज्ञापदम् अनभिज्ञापदम्, खेदपदम् अखेदपदम्, घनपदम् अघनपदम्, शिल्पकलाविद्यापदम् अशिल्पकलाविद्यापदम्, वायुपदम् अवायुपदम्, भूमिपदम् अभूमिपदम्, चिन्त्यपदम् अचिन्त्यपदम्, प्रज्ञप्तिपदम् अप्रज्ञप्तिपदम्, स्वभावपदम् अस्वभावपदम्, स्कन्धपदम् अस्कन्धपदम्, सत्त्वपदम्, असत्त्वपदम्, बुद्धिपदम अबुद्धि पदम, निर्वाणपदम् अनिर्वाणपदम, ज्ञेयपदम अज्ञेयपदम, तीर्थ्यपदम अतीर्थ्यपदम, डमरपदम अडमापदम्, मायावदम् असायापदम, स्वप्नपदम्, अस्वप्नपदम्, मरीचिपदम् अमरीचिपदम्, बिम्बपदम् अबिम्बपदम्, चक्रपदम् अचक्रपदम्, गन्धर्वपदम् अगन्धर्वपदम्, देवपदम् अदेवपदम्, अन्नपानपदम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

अनन्तपानपदम्, मैथुनपदम् अमैथुनपदम्, दृष्टपदम् अदृष्टपदम्, पारमितापदम् अपारमितापदम्, शीलपदम् अशीलपदम्, सोमभास्करनक्षत्रपदम् असोमभास्करनक्षत्रपदम्, सत्यपदम् असत्यपदम्, फलपदम् अफलपदम्, निरोधपदम् अनिरोधपदम्, निरोधव्युत्थानपदम् अनिरोधव्युत्थानपदम्, चिकित्सापदम् अचिकित्सापदम्, लक्षणपदम् अलक्षणपदम्, अङ्गपदम् अनङ्गपदम्, कलाविद्यापदम् अकलाविद्यापदम्, ध्यानपदम् अध्यानपदम्, भ्रान्तिपदम्, अभ्रान्तिपदम्, दृश्यपदम् अदृश्यपदम्, रक्ष्यपदम् अरक्ष्यपदम्, वंशपदम् अवंशपदम्, ऋषिपदम् अनर्षिपदम्, राज्यपदम् अराज्यपदम्, ग्रहणपदम् अग्रहणपदम्, रत्नपदम् अरत्नपदम्, व्याकरणपदम् अव्याकरणपदम्, इच्छन्तिक पदम् अनिच्छन्तिकपदम्, स्त्रीपुंनपुंसकपदम् अस्त्रीपुंनपुंसकपदम्, रसपदम् अरसपदम्, क्रियापदम् अक्रियापदम्, देहपदम् अदेहपदम्, तर्कपदम् अतर्कपदम्, चलपदम् अचलपदम्, इन्द्रियपदम् अनिन्द्रियपदम्, संस्कृतपदम् असंस्कृतपदम्, हेतुफलपदम् अहेतुफलपदम्, कनिष्ठपदम् अकनिष्ठपदम्, ऋतुपदम् अनृतुपदम्, द्रुमगुल्मलतावितानपदम् अद्रुमगुल्मलतावितानपदम्, वैचित्र्यपदम् अवैचित्र्यपदम्, देशनावतारपदम् अदेशनावतारपदम्, विनयपदम् अविनयपदम्, भिक्षुपदम् अभिक्षुपदम्, अधिष्ठानपदम् अनधिष्ठानपदम्, अक्षरपदम् अनक्षरपदम्। इदं तन्महामते अष्टोत्तरं पदशतं पूर्वबुद्धानुवर्णितम् ॥

यसपछि महामति वोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वले भगवान्लाई सोधे– भगवन् ? अष्टोत्तरपद के हो ? (त्यसरी सोधेपछि) भगवान्ले भन्नुभयो–

उत्पादपद, अनुत्पादपद, नित्यपद, अनित्यपद, लक्षणपद, अलक्षणपद, स्थित्यन्यात्वपद, अस्थित्यन्ययात्वपद, क्षणिकपद, अक्षणिकपद, स्वभावपद, अस्वभावपद, शून्यतापद, अशून्यतापद, उच्छेदपद, अनुच्छेदपद, चित्तपद, अचित्तपद, मध्यमपद, अमध्यमपद, शाश्वतपद, अशाश्वतपद, प्रत्ययपद, अप्रत्ययपद, हेतुपद, अहेतुपद, क्लेशपद, अक्लेशपद, तृष्णापद, अतृष्णापद, उपायपद, अनुपायपद, कौशल्यपद, अकौशल्यपद, शुद्धिपद, अशुद्धिपद, युक्तिपद, अयुक्तिपद, दृष्टान्तपद, अदृष्टान्तपद, शिष्यपद,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अशिष्यपद, गुरुपद, अगुरुपद, गोत्रपद, अगोत्रपद, यानत्रयपद, उनयानत्रयपद, निराभासपद, अनिराभासपद, प्रणिधानपद, अप्रणिधानपद, त्रिमण्डलपद, अत्रिमण्डलपद, निमित्तपद, अनिमित्तपद, सदसत्पक्षपद, असदसत्यक्षपद, उभयपद, अनुभयपद, स्वप्रत्याच्त्मार्यज्ञानपद, अस्वप्रत्यात्मार्थज्ञानपद, दृष्टधर्मसुखपद, अदृष्टधर्मसुखपद, श्रेत्रपद, अक्षेत्रपद, अणुपद, संख्झागणितपद, असंख्यागणितपद, अभिज्ञापद, अनभिज्ञापद, खेदपद, अखेदपद, घनपद, अघनपद, शिल्पकलाविद्यापद, अशिल्पकलाविद्यापद, वायुपद, अवायुपद, भूमिपद, अभूमिपद चिन्त्यपद, अचिन्त्यपद, प्रज्ञाप्तिपद, अप्रज्ञाप्तिपद, स्वभावपद, अस्वभावपद, स्कन्धपद, अस्कन्धपद, सत्त्वपद, असत्त्वपद, बुद्धिपद, अबुद्धिपद, निर्वाणपद, अनिर्वाणपद, ज्ञेयपद, अज्ञेयपद, तीर्थ्यपद, अतीर्थ्यपद, डमरपद, अडमरपद, मायापद, अमायापद, स्वप्नपद, अस्वप्नपद, मरीचिपद, अमरीचिपद, बिम्बपद, अविम्बपद, चक्रपद, अचक्रपद, गन्धर्वपद, अगन्धर्वपद, देवपद, अदेवपद, अन्नयानपद, अनन्नयानपद, मैथुनपद, अमैथुनपद, दृष्टपद, अदृक्ष्टपद, परमितापद, अपारमितापद, शीलपद, अशीलपद, सोमभास्करनक्षत्रपद, असोमभाष्करनक्षत्रपद, सत्यपद, असत्यपद, फलपद, अफलपद, निरोधपद, अनिरोधपद, निरोधव्युत्थानपद, अनिरोधव्युत्थानपद, चिकित्सापद, अचिकित्सापद, लक्षणपद, अलक्षणपद, अङ्गपद, अनङ्गपद, कलाविद्यापद, अकलाविद्यापद, ध्यानपद, अध्यानपद, भ्रान्तिपद, अभ्रान्तिपद, दृश्यपद, अदृश्यपद, रक्ष्यपद, अरक्ष्यपद, वंशपद, अवंशपद, ऋषिपद, अनर्षिपद, राज्यपद, अराज्यपद, ग्रहणपद, अग्रहणपद, रत्नपद, अरत्नपद, व्याकरणपद, अव्याकरणपद, इच्छ्रान्तिकपद, अनिच्छ्रन्तिकपद, स्त्रीपुंनपुंसकपद अस्त्रीपुंनपुंसकपद, रसपद अरसपद, क्रियापद अक्रियापद, देहमद अदेहपद, तर्कपद अतर्कपद, चलपद अचलपद, इन्द्रियप् अनिन्द्रियप्, संस्कृतपद असंस्कृतपद, हेतुफलमद अहेतुफलपद, कनिष्ठपद अकनिष्ठपद, ऋतुपद अनृतुपद, द्रुमगुलपलतापवतानपद अद्रुपगुलपतावितानपद, वैचित्र्यपद अवैचित्र्यपद, देशनावतारपद अदेशनावतारपद, विनियपद अविनयपद, भिक्षुपद अभिक्षुपद, अधिष्ठानपद अनधिष्ठानपद, अक्षरपद अनक्षरपद। हे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

महामति ! पहिलेका बुद्धहरूद्वारा वर्णन गरिएका एकसय आठ पदहरू यिनै हुन् ।

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्- कतिविधो भगवन् विज्ञानानामुत्पादस्थितिनिरोधो भवति ? भगवानाह-द्विविधो महामते विज्ञानानामुत्पत्तिस्थितिनिरोधो भवति, न च तार्किका अवबुध्यन्ते यदुत प्रबन्धनिरोधो लक्षणनिरोधश्च । द्विविध उत्पादो विज्ञानानाम्, प्रबन्धोत्पादो लक्षणोत्पादश्च । द्विविधा स्थितिः प्रबन्धस्थितिर्लक्षणस्थितिश्च । त्रिविधं विज्ञानं प्रवृतिलक्षणं कर्मलक्षणं जातिलक्षणं च । द्विविधं महामते विज्ञानं संक्षेपेण अष्टलक्षणोक्तं ख्यातिविज्ञानं वस्तुप्रतिविकल्पविज्ञानं च । यथा महामते दर्पणस्य रूपग्रहणम्, एवम् ख्यातिविज्ञानस्याख्यास्यति । ख्यातिविज्ञानं च महामते वस्तुप्रतिविकल्पविज्ञानं च । द्वेऽप्येतेऽभिन्नलक्षणेऽन्योन्यहेतुके । तत्र ख्यातिविज्ञानं महामते अचिन्त्यवासनापरिणामहेतुकम् । वस्तुप्रतिविकल्पविज्ञानं च महामते विषयविकल्पहेतुकमनादिकालप्रपञ्चवासनाहेतुकं च ॥

अनि फेरी महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले भगवान्लाई यसरी सोधे हे भगवान् विज्ञानहरूका उत्पत्ति, स्थिति र निरोधहरू हुन्छन् ? भगवान्ले जवाफ दिनुभयो- हे महामते ! विज्ञानहरूका उत्पत्ति, स्थिति, र निरोध दुई प्रकारका हुन्छन् जसलाई नैयायिकहरूले बुझ्न सक्दैनन्। ती के के हुन् भने-प्रबन्धनिरोध र लक्षणनिरोध। प्रबन्धोत्पाद र लक्षणोत्पाद गरी विज्ञानको उत्पत्ति दुई प्रकारले हुन्छ। स्थिति तीन प्रकारले हुन्छ ती हुन्- प्रवृत्तिलक्षण, कर्मलक्षण र जातीलक्षण। हे महामते ! संक्षेपमा भन्दा अष्टलक्षणले युक्त ख्यातिविज्ञान र वस्तुप्रतिविकल्पविज्ञान गरी विज्ञान दुई प्रकारको छ। हे महामते। जसरी दर्पण (ऐना) द्वारा पदार्थका प्रतिविम्बलाई देखाइन्छ त्यसरी नै ख्याति (भ्रम) विज्ञानद्वारा पनि बुझाइन्छ। हे महामते ! ख्याति विज्ञान र वस्तुप्रतिविकल्पविज्ञान यी दुई उस्तै लक्षणले युक्त एक अर्काका कारण हुन्। हे महामते ! त्यहाँ अचिन्त्यवासनापरिणामको कारण ख्याति विज्ञान हो। त्यसरी नै हे महामते ! विषयलाई विकल्पबनाउने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कारण र अनादिकालिक प्रपञ्च वासनाको हेतु गरी वस्तुप्रतिविकल्प विज्ञान दुई प्रकारको छ ।

तत्र सर्वेन्द्रियविज्ञाननिरोधो महामते यदुत आलयविज्ञानस्य अभूतपरिकल्पवासनावैचित्र्यनिरोधः । एष हि महामते लक्षणनिरोधः । प्रबन्धनिरोधः पुनर्महामते यस्माच्च प्रवर्तते यस्मादिति महामते यदाश्रयेण यदालम्बनेन च । तत्र यदाश्रयमनादिकालप्रपञ्चदौष्ठुल्यवासना यदालम्बनं स्वचित्तदृश्यविज्ञानविषये विकल्पाः । तद्यथा महामते मृत्परमाणुभ्यो मृत्पिण्डः, न चान्यो नानन्यः, तथा सुवर्णभूषणात् । यदि च महामते मृत्पिण्डो मृतपरमाणुभ्योऽन्यः स्यात्, तैर्नारब्धः स्यात् । स चारब्धस्तैर्मृत्परमाणुभिः , तस्मान्नान्यः । अथानन्यः स्यात्, मृत्पिण्डपरमाण्वोः प्रतिभागो न स्यात् । एवमेव महामते प्रवृत्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानजातिक्षणादन्यानि स्युः, अनालयविज्ञानहेतुकानि स्युः । अथानन्यानि प्रवृत्तिविज्ञाननिरोधे आलयविज्ञाननिरोधः स्यात्, स च न भवति स्वजातिलक्षणनिरोधः । तस्मान्महामते न स्वजातिलक्षणनिरोधो विज्ञानानां किं तु कर्मलक्षणनिरोधः । स्वजातिलक्षणे पुनर्निरुध्यमाने आलयविज्ञाननिरोधः स्यात् । आलयविज्ञाने पुनर्निरुध्यमाने निर्विशिष्टस्तीर्थकरोच्छेदवादेनायं वादः स्यात् । तीर्थकराणां महामते अयं वादो यदुत विषयग्रहणोपरमाद्विज्ञानप्रबन्धोपरमो भवति । विज्ञानप्रबन्धोपरमादनादिकालप्रबन्धव्युच्छित्तिः स्यात् । कारणतश्च महामते तीर्थकराः प्रबन्धप्रवृत्तिं वर्णयन्ति । न तक्षुविज्ञानस्य रूपालोकसमुदयत उत्पत्तिं वर्णयन्ति अन्यत्र कारणतः । कारणं पुनर्महामते प्रधानपुरुषेश्वरकालाणुप्रवादाः ॥

हे महामते ! त्यहाँ आलयविज्ञानको विचित्रतायुक्त अभूतपरिकल्पवासनाको निरोधले समग्र इन्द्रियविज्ञानहरूको निरोध हुन्छ । त्यही नै लक्षणनिरोध हो । फेरी हे महामते ! यसैबाट प्रबन्धनिरोध प्रवृत्त हुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

हे महामते जुन कारणले, जुन आश्रयले जसका आलम्बनले यो सारा प्रपञ्च देखिन्छ त्यो विज्ञान नै हो। जुन कारणले अनादिकालदेखि यो विचित्रप्रपञ्च देखिन्छ त्यसको मूलमा दौष्ठुल्य वासना छ जसका आलम्बनद्वारा चित्तमा रहेका दृश्यहरू विज्ञानद्वारा विकल्पित हुन्छन्। जस्तै कि हे महामति ! माटाको डल्लो माटाका परमाणुहरूवाट बन्दछ। यदि परमाणु नहुने हो भने त्यो माटो हुनै सक्दैन। त्यहि माटोको परमाणुबाट मृत्पिण्डहरू हुने गर्दछन् अन्यथा मृत्परमाणुहरूको कुनै पनि प्रपञ्च हुन सक्दैन। यसरी नै हे महामति। प्रवृत्तिविज्ञानहरू आलयविज्ञानवाट उत्पन्न हुने गर्दछन्। आलयविज्ञान विना प्रवृत्तिविज्ञान हुन सम्भव छैन। त्यसैले प्रवृत्तिविज्ञान हुन सम्भव छैन र त्यसैले प्रवृत्तिविज्ञानको निरोधले आलयविज्ञानको निरोध हुँदैन। त्यसैले स्वजातीलक्षणको निरोध सम्भव छैन। हे महामति ! विज्ञानहरूको कर्मलक्षण निरोध मानिएको छ। जातिलक्षणको निरोध गर्ने हो भने आलयविज्ञान नै निरुद्ध हुन्छ। यसरी आलयविज्ञानको निरोध भएपछि यो कुरा पनि तीर्थिकहरूको जस्तै समानरूपमा उच्छेदवादमा परिणत हुन्छ। त्यसैले हे महामति ! यो विषय पदार्थको ग्रहण गरिसकेपछि विज्ञानको आफ्नो सत्ता समाप्त हुन्छ। यसरी विज्ञान नै आफ्नो जडबाट उखेलिन्छ र अनादिकालदेखि चलीआएको व्यवस्था प्रवृत्तिको स्थिति रहन्छ। तर रूपका कारणले चक्षुर्विज्ञानको उत्पत्तिको वर्णन गर्दैनन्। त्यसमा कारणचाहीँ हे महामति ! प्रधान, पुरुष, ईश्वर, काल, अणु आदि वादहरू हुन्।

पुनरपरं महामते सप्तविधो भावस्वभावो भवति यदुत समुदयस्वभावो भावस्वभावो लक्षणस्वभावो महाभूतस्वभावो हेतुस्वभावः प्रत्ययस्वभावो निष्पत्तिस्वभावश्च सप्तमः ॥

पुनरपरं महामते सप्तविधः परमार्थो यदुत चित्तगोचरो ज्ञानगोचरः प्रज्ञागोचरो दृष्टिद्वयगोचरो दृष्टिद्वयातिक्रान्तगोचरः सुतभूम्यनुक्रमणगोचरस्तथागतस्य प्रत्यात्मगतिगोचरः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हे महामति ! अर्को पनि फेरी सात प्रकारको भावस्वभाव हुन्छ । (पदार्थको आफ्नो स्वभाव) जस्तो कि समुदय स्वभाव, भावस्वभाव, लक्षणस्वभाव, महाभूतस्वभाव, हेतुस्वभाव, प्रत्ययस्वभाव र निष्पत्ति स्वभाव ।

हे महामति ! फेरी अर्को पनि सात प्रकारको परमार्थ हुन्छ । जस्तो कि- चित्त गोचर, ज्ञानगोचर, प्रज्ञागोचर, दृष्टीद्वयगोचर, दृष्टीद्वयान्तिक्रान्तगोचर, सूतभूमि, अनुक्रमणगोचर र तथागतको प्रत्यात्मगतिगोचर हो ।

एतन्महामते अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां तथागतानामर्हतां सक्यक्संबुद्धानां भावस्वभावपरमार्थहृदयं येन समन्वागतास्तथागता लौकिकलोकोत्तरतमान् धर्मानार्येण प्रज्ञाचक्षुषा स्वसामान्यलक्षणपतितान् व्यवस्थापयन्ति । तथा च व्यवस्थापयन्ति यथा तीर्थकरवादकुदृष्टिसाधारणा न भवन्ति । कथं च महामते तीर्थकरवादकुदृष्टिसाधारणा भवन्ति ? यदुत स्वचित्तविषयविकल्पदृष्ट्यनवबोधनाद्विज्ञानानाम् । स्वचित्तदृश्यमात्रानवतारेण महामते बालपृथग्जना भाभाभावस्वभावपरमार्थदृष्टिद्वयवादिनो भवन्ति ॥

यसरी नै हे महामति ! अतीत, अनागत, प्रत्युत्पन्न, तथागत, अर्हत्, सम्यक्-सम्बुद्धहरूको भावस्वभाव - परमार्थ हृदयलाई जसले, आउनेवाला तथागतहरूले लौकिक र लोकोत्तर धर्महरूलाई आर्यप्रज्ञा चक्षुद्वारा स्वसामान्य लक्षणमा आएकालाई व्यवस्थित गर्नेछन्। त्यसरी स्थापित गर्नेछन् जसले गर्दा तीर्थिकहरूको बादरूपी कुदृष्टीहरूद्वारा बच्नेछन्। हे महामते ! तीर्थिकहरूको कुदृष्टी कसरी हुन्छ। जस्तो कि आफ्नो चित्तगत विषयका विकल्पहरूलाई बोध गर्न नसक्नु। हे महामति ! आफ्नो चित्तगत दृष्यमामात्र रमाउनु। बालबुद्धि भएका मूर्खजनहरू भावाभावस्वभाव परमार्थदृष्टीद्वयवादी हुन्छन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

पुनरपरं महामते विकल्पभवत्रयदुःखविनिवर्तनमज्ञानतृष्णाकर्मप्रत्ययविनिवृत्तिं स्वचित्तदृश्यमायाविषयानुदर्शनं भाषिष्ये । ये केचिन्महामते श्रमणा वा ब्राह्मणा वा अभूत्वा श्रद्धाहेतुफलाभिव्यक्तिद्रव्यं च कालावस्थितं प्रत्ययेषु च स्कन्धधात्वायतनानामुत्पादस्थितिं चेच्छन्ति, भूत्वा च व्ययम्, ते महामते संततिक्रियोत्पादभङ्गभवनिर्वाणमार्गकर्म-फलसत्यविनाशोच्छेवादिनो भवन्ति । तत्कस्य हेतोः ? यदिदं प्रत्यक्षानुपलब्धेराद्यदर्शनाभावात् । तद्यथा महामते घटकपालाभावो घटकृत्यं न करोति, नापि दग्धबीजमङ्कुरकृत्यं करोति, एवमेव महामते ये स्कन्धधात्वायतनभावा निरुद्धा निरुध्यन्ते, निरोत्स्यन्ते, स्वचित्तदृश्यविकल्पदर्शनाहेतुत्वान्नास्ति नैरन्तर्यप्रवृत्तिः ॥

हे महामति ! विकल्परूपी भवत्रयको दुःखलाई हटाउने अज्ञानरूप तृष्णाका जति पनि कर्महरू छन् ती कर्महरूलाई हटाउनको लागि आफ्नो चित्तमा देखिने भावजन्य विषयहरूलाई बोध गराउनका लागि उपदेश गर्न गईरहेको छु। जो कोहि पनि हे महामति ! श्रमण हुन् वा ब्राह्मण जो नभईकन श्रद्धाको कारणभूत फलको अभिव्यक्ति दिने पदार्थलाई र कालमा अवस्थित पदार्थहरूमा स्कन्ध, धातु, आयतनहरूको उत्पत्ति र स्थिति चाहन्छन् त्यसपछि तिनको नाश हुन्छ भन्ने बुझ्दछन् हे महामति ! ती व्यक्तिहरू सन्तति क्रियाको उत्पत्ति, नाश संसारको नाश, निर्वाण र निर्वाणको मार्ग एवम् कर्म र फलआदिका उच्छेदवादी हुन्छन् । किनकि जे जती प्रत्यक्षद्वारा अनुपलब्ध भएकाले र आदि दर्शनको अभावले । जस्तो कि हे महामति ! कपालको अभावद्वारा घटरूपी कर्म सम्भव हुँदैन । त्यसरी नै डढेका बीजबाट अङ्कुरको उत्पत्ति हुँदैन । यसरी नै हे महामति ! स्कन्ध, धातु, आयतनहरू निरुद्ध भएका थिए, निरुद्ध छन् र निरुद्ध हुनेछन् । आफ्नो चित्तगत दृश्यका विकल्पदर्शन न हुनाले नैरन्तर्य प्रवृत्ति हुँदैन ।

यदि पुनर्महामते अभूत्वा श्रद्धाविज्ञानानां त्रिसङ्गतिप्रत्ययक्रिया-योगेनोत्पत्तिरभविष्यत्, असतामपि महामते कूर्मरोम्णामुत्पत्तिरभविष्यत्, सिकताभ्यो वा तैलस्य । प्रतिज्ञाहानिर्नियमनिरोधश्च महामते प्रसज्यते,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रियाकर्मकरणवैयर्थ्यं च सदसतो ब्रुवतः । तेषामपि महामते त्रिसङ्गतिप्रत्ययक्रियायोगेनोपदेशो विद्यते हेतुफलस्वलक्षणतया अतीतानागतप्रत्युत्पन्नासत्सल्लक्षणास्तितां युक्त्यागमैस्तर्कभूमौ वर्तमानाः स्वदृष्टिदोषवासनतया निर्देक्ष्यन्ति । एवमेव महामते बालपृथग्जनाः कुदृष्टिदष्टा विषममतयोऽज्ञैः प्रणीतं सर्वप्रणीतमिति वक्ष्यन्ति ॥

हे महामति ! फेरी पनि प्रवृत्ति विज्ञानको उत्पत्ति नभईकन तीन प्रकारका क्रियाको सङ्गतिद्वारा उत्पत्ति हुने हो भने-जस्तो कि असत् पदार्थबाट पनि हे महामति ! कुर्महरूबाट रौं को उत्पत्ति र बालुवाबाट तेलको उत्पत्ति हुन सक्छ। प्रतिज्ञाहानि र नियमको निरोधपनि हुन्छ। क्रियाका योगको उपदेशद्वारा हेतु, फल, स्वलक्षण रूपले अतीत, अनागत, प्रत्युत्पन्न, सत्, असत्, लक्षणको अस्तित्त्व युक्ति, आगम र तर्कको भूमिमा वर्तमान आफ्नो दृष्टीजन्य दोषका वासनाबाट निर्देशित हुनेछन् ।

यसरी नै हे महामति ! बालपृथक्जनहरू कुदृष्टीको बसमा परेर विषममतिद्वारा अज्ञानि व्यक्तिहरूद्वारा निर्मित सिद्धान्तहरूलाई सर्वज्ञ बुद्धद्वारा निर्मित भन्ने मान्दछन् ।

ये पुनरन्ये महामते श्रमण वा ब्राह्मण वा निःस्वभावघनालात-चक्रगन्धर्वनगरानुत्पादमायामरीच्युदकचन्द्रस्वप्नस्वभावबाह्यचित्तदृश्यविकल्पानादिकालप्रपञ्चदर्शनेन स्वचित्तविकल्पप्रत्ययविनिवृत्तिरहिताः परिकल्पिताभिधानलक्ष्यलक्षणाभिधेयरहिता देहभोगप्रतिष्ठासमालयविज्ञानविषयग्राह्यग्राहकविसंयुक्तं निराभासगोचरमुत्पादस्थितिभङ्गवर्ज्यं स्वचित्तोत्पादानुगतं विभावयिष्यन्ति, नचिरात्ते महामते बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः संसारनिर्वाणसमताप्राप्ता भविष्यन्ति । महाकरुणोपायकौशल्यानाभोगगतेन महामते प्रयोगेन सर्वसत्त्वमायाप्रतिविम्बसमतया अनारब्धप्रत्ययतया अध्यात्मबाह्यविषयविमुक्ततया चित्तबाह्यादर्शनतया अनिमित्ताधिष्ठानानुगता अनुपूर्वेण भूमिक्रमसमाधिविषयानुगमनतया त्रैधातुकस्वचित्ततया अधिमुक्तितः प्रतिविभावयमाना मायोपमसमाधिं प्रतिलभन्ते । स्वचित्त निराभासमाभावतारेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

प्रज्ञापारमिताविहारानुप्राप्त उत्पादक्रियायोगविरहिताः समाधिवज्रबिम्बोपमं तथागतकायानुगतं तथतानिर्माणानुगतं बलाभिज्ञावशिताकृपाकरुणोपाय-मण्डितं सर्वबुद्धक्षेत्रतीर्थ्यायतनोपगतं चित्तमनोमनोविज्ञानरहितं परावृत्त्यानुश्र-यानुपूर्वकं तथागतकायं महामते ते बोधिसत्त्वाः प्रतिलप्स्यन्ते । तस्मात्तर्हि महामते बाधिसत्त्वैर्महासत्त्वैस्तथागतकायानुगमेन प्रतिलाभिना स्कन्ध धात्वायतनचित्तहेतुप्रत्ययक्रियायोगोत्पादस्थितिभङ्गविकल्पप्रपञ्चरहितैर्भवितव्यं चित्तमात्रानुसारिभिः ॥

यी अन्य व्यक्तिहरू हे महामति ! श्रमण हुन् वा ब्राह्मण यिनीहरू निःस्वभाव बादल, अलातचक्र, गन्धर्वनगर, अनुत्पाद, माया, मरीचि, उदकचन्द्र, स्वप्न पदार्थ, बाह्यचित्तदृश्यविकल्प र अनादिकालिक प्रपञ्चको दर्शनद्वारा स्वचित्तगत विकल्पित पदार्थहरूबाट निवृत्त नभईकन परिकल्पित आदि स्वभावको ज्ञान नभईकन देहभोगनिष्ठ आलय विज्ञान विषयक ग्राहक विचार रहित निराकार उत्पत्ति, स्थिति, नाश रहित आफ्नो चित्तमा हुने पदार्थको उत्पत्तिलाई स्वीकार गर्नेछन् । र चाँडै नै हे महामति ! ती व्यक्तिहरू बोधिसत्त्व र महासत्त्व भएर संसारबाट निर्वाण प्राप्त गर्ने क्षमतायुक्त हुनेछन् । ती व्यक्तिहरू महाकरुणाद्वारा प्राप्त उपायकौशल्यहरूको आभोगद्वारा र प्रयोगद्वारा हे महामति ! सम्पूर्ण प्राणिहरूमा हुने मायाजन्य प्रतिबिम्ब रूपले कर्मको आरम्भ नगरेका कारणले र भित्री र बाहिरी विषयबाट मुक्त भएका हुनाले, चित्तभन्दा बाहिर नदेख्ने हुनाले, अनिमित्त अधिष्ठानमा लागेका हुनाले क्रमशः दश भूमिको क्रमैले समाधिमा प्रविष्ट भएको हुनाले तीनै लोकलाई आफ्नो चित्तमा धारण गरेका हुनाले, मुक्तिबाट आफूलाई फकाएको हुनाले, मायोपम, समाधिलाई प्राप्त गर्दछन् । स्वचित्त निराभासमात्रद्वारा प्रज्ञापारमितामा विहार गर्नाले कर्मको उत्पत्तिबाट टाढा हुने हुनाले समाधि बज्रविम्बजस्तै तथागत कायमा भएको तथागतको कायलाई हे महामति ! बोधिसत्त्वहरूले प्राप्त गर्नेछन् । त्यसो हुनाले हे महामति ! बोधिसत्त्वहरूले र महासत्त्वहरूले पनि जो तथागत कायको अनुशरण गरिरहेका छन् त्यसलाई पाउन चाहन्छन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उनीहरूले चित्तको मात्र अनुसरण गर्नुपर्दछ र स्कन्ध, धातु, आयतन, चित्तहेतु, प्रत्यय, क्रियोत्पाद, स्थितिभङ्ग, विकल्प, आदि प्रपञ्चहरूबाट टाढै रहनु पर्दछ ।

अनादिकालाप्रपञ्चदौष्ठुल्यविकल्पवासनहेतुकं त्रिभवं पश्यतो निराभासबुद्धभूम्यनुत्पादस्मरणतया प्रत्यात्मार्यधर्मगतिङ्गतः स्वचित्तवशवर्ती अनाभोगचर्यागतिङ्गतो विश्वरूपमणिसदृशः सूक्ष्मैः सत्त्वचित्तानुप्रवेशकैर्निर्माण-विग्रहैश्चित्तमात्रावधारणतया भूमिक्रमानुसंधौ प्रतिष्ठापयति । तस्मात्तर्हि महामते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन स्वसिद्धान्तकुशलेन भवितव्यम् ॥

अनादिकालिक प्रपञ्च दौष्ठुल्य विकल्पवासनाको कारण त्रिजगत्लाई हेर्दै निराभास बुद्धभूमि अनुत्पादस्मरणद्वारा प्रत्यात्मधार्य बुद्धधर्ममा प्रविष्ट भएर अनाभोग चर्याको गतिमा पुगेर, विम्वरूपमणि जस्तै सूक्ष्म, सत्त्वहरूका चित्तमा प्रविष्ट निर्माण कायका विग्रहहरूद्वारा, चित्तमात्रका अवधारणाद्वारा भूमिक्रमानुसन्धिमा प्रतिष्ठापित हुन्छन् । त्यसैले हे महामति ! बोधिसत्त्वले एवम् महासत्त्वले पनि आफ्नना सिद्धान्तमा कुशल हुनु नै पर्दछ ॥

पुनरपि महामतिराह-देशयतु मे भगवान् चित्तमनोमनो-विज्ञानपञ्चधर्मस्वभावलक्षणकुसुमधर्मपर्यायं बुद्धबोधिसत्त्वानुयातं स्वचित्त-दृश्यगोचरविसंयोजनं सर्वभाष्ययुक्तितत्त्वलक्षणविदारणं सर्वबुद्धप्रवचनहृदयं लङ्कापुरिगिरिमलये निवासिनो बोधिसत्त्वानारभ्योदधितरङ्गालय विज्ञानगोचरं धर्मकायं तथागतानुगीतं प्रभाषस्व ॥

फेरि पनि महामतिले सोधे- भगवान् मलाई चित्त, मन, मनोविज्ञान, पञ्चधर्मस्वभाव-लक्षण, धर्मपर्याय, बुद्ध, बोधिसत्त्वद्वारा अनुसृत, स्वचित्तदृश्य पदार्थबाट मुक्ति, सर्वबुद्धद्वारा वताइने युक्ति तत्त्व रहस्य, सबै बुद्धहरूको प्रवचनहृदय (सूत्र)लाई यस लङ्कापुरीका मलयपर्वतमा निवासी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

बोधिसत्त्वहरूलाई यस समुद्र तरङ्गहरूको समीपमा विज्ञानगोचर धर्मकाय एवम् तथागतका उपदेशको कृपया वर्णन गर्नुहोस् ।

अथ खलु भगवान् पुनरेव महामतिं बोधिसत्त्वंमेतदवोचत्-चतुर्भिर्महामते कारणैश्चक्षुर्विज्ञानं प्रवर्तते । कतमैश्चतुर्भिः ? यदुत स्वचित्तदृश्यग्रहणानवबोधतोऽनादिकालप्रपञ्चदौष्ठुल्यरूपवासनाभिनिवेशतो विज्ञानप्रकृतिस्वाभावतो विचित्ररूपलक्षणकौतूहलतः । एभिर्महामते चतुर्भिः कारणैरोघान्तरजलस्थानीयादालयविज्ञानात्प्रवृत्तिविज्ञानतरङ्ग उत्पद्यते । यथा महामते चक्षुर्विज्ञाने, एवम् सर्वेन्द्रियपरमाणुरोमकूपेषु युगपत्प्रवृत्तिक्रम-विषयादर्शबिम्बदर्शनवत् उदधेः पवनाहता इव महामते विषय-पवनचित्तोदधितरङ्गा अव्युच्छिन्नहेतुक्रियालक्षणा अन्योन्यविनिर्मुक्ताः कर्म-जातिलक्षणसुविनिबद्धरूपस्वभावानवधारिणो महामते पञ्च विज्ञानकायाः प्रवर्तन्ते । सह तैरेव महामते पञ्चभिर्विविज्ञानकायैर्हेतुविषयपरिच्छेदल-क्षणावधारकं नाम मनोविज्ञानं तद्धेतुजशरीरं प्रवर्तते । न च तेषां तस्य चैवं भवति-वयमत्रान्योन्यहेतुकाः स्वचित्तदृश्यविकल्पाभिनिवेशप्रवृत्ता इति ॥

यसपछि निश्चय नै भगवान्ले फेरि पनि महान् बुद्धिमान् बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरूलाई यस्तो भन्नु भयो- हे वुद्धिमान् ? चारवटा कारणहरूले चक्षुर्विज्ञान प्रवर्तित हुने गर्दछ। ती चार कारण के हुन् ? जस्तो कि आफ्नो चित्तद्वारा गृहीत दृश्यको ग्रहणद्वारा, अज्ञातकालवाट प्रारम्भ भएको अनादिकालिक प्रपञ्चको संस्कारजन्य वासनाका अभिनिवेशद्वारा, विज्ञानजन्य प्रकृतिका स्वभावले विचित्ररूप लक्षणरूप कुतुहलका कारणद्वारा प्रवृत्तिविज्ञानका तरङ्गहरू उत्पन्न हुने गर्दछन्। हे महामति जसरी चक्षुर्विज्ञानमा हुने गर्दछ त्यसरी नै सबै इन्द्रियहरूमा विज्ञानको क्रमगत प्रवृत्ति त्यसरी नै हुन्छ जसरी एउटा ऐनामा प्रकाशित पदार्थ हुने गर्दछन् -जस्तै समुद्रमा वायुद्वारा तरङ्गहरू पैदा गरिन्छन् त्यसरी नै हे महामति विषयरूपीवायुद्वारा चित्तरूपी समुद्रमा तरङ्गहरू पैदा गरिन्छन् त्यसमा उत्पत्तिहुने तरङ्गहरू विच्छिन्न हुँदैनन् र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निरन्तर कर्मवासनाद्वारा एक अर्कावाट सम्वन्धित भएर कर्मजन्य संस्कारद्वारा एक अर्कामा सुवद्ध भएर आफ्ना स्वभावलाई नलिईकन (अलिकता भिन्नरूपमा) ती स्वभावका केही क्लेशधारी पाँच विज्ञान कायहरू प्रवृत्त हुन्छन् हे महामति ! ।

ती सँगै नै हे महामति, पाँच विज्ञानकायद्वारा उत्पन्न विषयरूप परिच्छेद लक्षणात्मक मनोविज्ञानको प्रादुर्भाव हुन्छ र त्यसबाट त्यसका कार्यभूत शरीरको उत्पत्ति हुन्छ। तर ती एक अर्कासँग सम्वन्धित भएर पनि हामीहरू एकअर्काका कारणद्वारा नै उत्पन्न भएका हौं भन्ने र आफ्नै चित्तका दृश्यरूप विकल्पका अभिनिवेशद्वारा प्रवृत्त भएका छौं भन्ने तिनीहरूमा हुँदैन ।

अथ च अन्योन्याभिन्नलक्षणसहिताः प्रवर्तन्ते विज्ञप्तिविषयपरिच्छेदे । तथा च प्रवर्तमानाःप्रवर्तन्ते यथा समापन्नस्यापि योगिनः सूक्ष्म-गतिवासनाप्रवृत्ता न प्रज्ञायन्ते । योगिनां चैवं भवति–निरोध्य विज्ञानानि समापत्स्यामहे इति । ते चानरुद्धैरेव विज्ञानैः समापद्यन्ते वासनाबीजानिरोधादनिरुद्धाः, विषयप्रवृत्तग्रहणवैकल्यान्निरुद्धाः । एवम् सूक्ष्मो महामते आलयविज्ञानगतिप्रचारो यत्तथागतं स्थापयित्वा भूमिप्रतितिष्ठातांश्च बोधिसत्त्वान्, न सुकरमन्यैः श्रावप्रत्येकबुद्धतीर्थ्ययोगिभिरधिगन्तुं समाधि-प्रज्ञाबलाधानतोऽपि वा परिच्छेत्तुम् । अन्यत्र भूमिलक्षणप्रज्ञा-ज्ञानकौशल-पदप्रभेदविनिश्चयजिनानन्तकुशलमूलोपचयस्वचित्तदृश्यविकल्पप्रपञ्चविरहितैर्वनग हनगुहालयान्त-र्गतैर्महामते हीनोत्कृष्टमध्यमयोग योगिभिर्न शक्यं स्वचित्तविकल्पदृश्यधाराद्रष्ट्रनन्तक्षेत्रविनाभिषेकवशिताबलाभिज्ञासमाधयः प्राप्तुम् । कल्याणमित्रजिनपुरस्कृतेर्महामते शक्यं चित्तमनोविज्ञानं स्वचित्त-दृश्यस्वभावगोचरविकल्पसंसारभवोदधिं कर्मतृष्णाज्ञानहेतुकं तर्तुम् । अत एतस्मात्कारणान्महामते योगिना कल्याणमित्रजिनयोगे योगः प्रारब्धव्यः॥

त्यसै गरी अन्यान्य विभिन्न लक्षणहरूले युक्त विज्ञप्ति विषयको परिच्छेदमा पाइन्छन्। त्यस्तै नै प्रवर्तमानहरू पनि प्रवृत्त हुन्छन् जसरी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समापन्न योगिहरूले पनि सूक्ष्मगतिको वासनाको प्रवृत्तिलाई बुझ्न सक्दैनन्। निरोध्य विज्ञानद्वारा नै समापन्न हुन्छन्। वासनाको विजको अनिरोधबाट अनिरुद्ध हुन्छन्। विषयलाई ग्रहण गर्ने प्रवृत्ति नहुनाले निरुद्ध हुन्छन् त्यसैगरी हे महामते ! आलय विज्ञानका गतिको प्रचारलाई तथागतले स्थापना गरेर भूमिमा प्रतिष्ठित बोधिसत्त्वहरू, श्रावक, प्रत्येक बुद्ध, तीर्थ्य र योगीहरूले जान्नका लागि समाधि, प्रज्ञा, बलद्वारा अलग गर्न भने होईन। अन्यत्र भूमि लक्षण, प्रज्ञा, ज्ञानकौशलमूलद्वारा प्रवर्द्धित स्वचित्तदृश्य विकल्पप्रपञ्च रहित वन, गुफाघर आदि भित्र रहेका हीन उत्कृष्ट, मध्यम प्रकारका योगीहरूले स्वचित्तदृश्य विकल्प प्रपञ्च अनन्त क्षेत्रमा रहेका वशिता, बल अभिज्ञा एवम् समाधि प्राप्त गर्न सक्दैनन्। त्यसैले कल्याणमित्र बुद्धहरूद्वारा प्रवर्तित धर्मद्वारा चित्त मनोविज्ञान स्वतित्त दृश्यस्वभावजन्य विकल्पात्मक संसाररूपी समुद्रलाई, जो कर्मतृष्णा ज्ञानको हेतु छ लाई तर्न सकिन्छ। अतः त्यसैकारणले हे महामति ! योगीहरूद्वारा कल्याणमित्र बुद्ध योगमा योगको आरम्भ गर्नु पर्दछ।

अथ खलु भगवांस्तस्यां वेलायामिमा गाथा अभाषत-

तरङ्गा ह्युदधेर्यद्वत्पवनप्रत्ययेरिताः ।
नृत्यमानाः प्रवर्तन्ते व्युच्छेदश्च न विद्यते ॥९९॥
आलयौघस्तथा नित्यं विषयपवनेरितः ।
चित्रैस्तरङ्गविज्ञानैर्नृत्यमानः प्रवतते ॥१००॥
नीले रक्तेऽथ लवणे शङ्खे क्षीरे च शार्करे ।
कषायैः फलपुष्पाद्यैः किरणायथा भास्करे ॥१०१॥
न चान्येन च नान्येन तरङ्गा ह्युदधेर्मताः ।
विज्ञानानि तथा सप्त चित्तेन सह संयुताः ॥१०२॥
उदधेः परिणामोऽसौ तरङ्गाणां विचित्रता ।
आलयं हि तथा चित्रं विज्ञानाख्यं प्रवर्तते ॥१०३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्तं मनश्च विज्ञानं लक्षणार्थं प्रकल्प्यते ।
अभिन्नलक्षणा ह्यष्टौ न लक्ष्या न च लक्षणम् ॥१०४॥
उदधेश्च तरङ्गाणां यथा नास्ति विशेषणम् ।
विज्ञानानां तथा चित्तै : परिणामो न लभ्यते ॥१०५॥
चित्तेन चीयते कर्म मनसा च विचिन्वते ।
विज्ञानेन विजानाति दृश्यं कल्पेति पञ्चभिः ॥१०६॥

अनि त्यसैबेला भगवान्ले यी गाथाहरू भन्नु भयो- समुद्रका तरङ्गहरूलाई हावाले नचाइरहँदा तिनिहरूको त्यो समुद्रसङ्ग विच्छेद पनि हुँदैन तर छुट्टै नै नाची रहँन्छन् ॥९९॥

त्यसैगरी विषय पवनले आलय विज्ञानको छाललाई हल्लाई रहँदा अनेक चित्र विचित्र विज्ञानहरूद्वारा मनुष्यहरू पनि नाची रहँन्छन् । ॥१००॥

नीला, राता, नुनीला, दुधझैं सेता, गुलीया, टर्रा फलहरू र फूलहरूले युक्त हुन्छन् । जस्तै सूर्यका किरणहरूमा अनेक प्रकारका रङ्गहरू देखिन्छन् । ॥१०१ ॥

जसरी समुद्रका तरङ्गहरू समुद्रभन्दा भिन्न हुन्छन् न त समुद्रभन्दा अभिन्न नै हुन्छन् त्यसरी नै सप्तविज्ञानहरू पनि चित्तसङ्ग रहेका हुन्छन् । ॥१०२॥

समुद्रका परिमाणभूत तरङ्गहरूमा जस्तो विचित्रता छ त्यस्तै आलय विज्ञानमा पनि भिन्नभिन्न वैचित्र्यहरू अवस्थित छन् ॥१०३ ॥

चित्तमन विज्ञान लक्षणका लागि कल्पित हुछन् । वस्तुत ! यिनीहरू भिन्न भने पटक्कै होइनन् । त्यसो हुनाले यहाँ न कुनै लक्ष्य छ न त लक्षण नै छ ॥१०४॥

जसरी समुद्रका तरङ्गको कुनै विशेषण हुँदैन, त्यसरी नै चित्तहरूको कुनै पनि परणाम हुन सक्तैन । ॥१०५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्म चित्तद्वारा चयन गरिन्छ, मनद्वारा मनन गरिन्छ, विज्ञानद्वारा जानिन्छ यसरी चयन पाँच इन्द्रियहरूद्वारा कल्पित हुन्छ । ॥१०६॥

नीलरक्तप्रकारं हि विज्ञानं ख्यायते नृणाम् ।
तरङ्गचित्तसाधर्म्यं वद कस्मान्महामते । ॥१०७॥
नीलरक्तप्रकारं हि तरङ्गेषु न विद्यते ।
वृत्तिश्च वर्ण्यते चित्तं लक्षणार्थं हि बालिशान् ॥१०८॥
न तस्य विद्यते वृत्तिः स्वचित्तं ग्राह्यवर्जितम् ।
ग्राह्ये सति हि वै ग्राह्यस्तरङ्गैः सह साध्यते ॥१०९॥
देहभोगप्रतिष्ठानं विज्ञानं ख्यायते नृणाम् ।
तेनास्य दृश्यते वृत्तिस्तरङ्गैः सह सादृशाः ॥११०॥
उदधिस्तरङ्गभावेन नृत्यमानो विभाव्यते ।
आलयस्य तथा वृत्तिः कस्माद्‌बुद्‌ध्या न गम्यते ॥१११॥
बालानां बुद्धिवैकल्यादालयं ह्युदधिर्यथा ।
तरङ्गवृत्तिसाधर्म्यं दृष्टान्तेनोपनीयते ॥११२॥
उदेति भास्करो यद्वत्समहीनोत्तमे जिने ।
तथा त्वं लोकप्रद्योत तत्त्वं देशेसि बालिशान् ॥११३॥
कृत्वा धर्मेष्ववस्थानं कस्मात्तत्त्वं न भाषसे ।
भाषसे यदि वा तत्त्वं चित्ते न विद्यते ॥११४॥
उदधेर्यथा तरङ्गा हि दर्पणे सुपिने यथा ।
दृश्यन्ति युगपत्काले तथा चित्तं स्वगोचरे ॥११५ ॥
वैकल्याद्विषयाणां हि क्रमवृत्त्या प्रवर्तते ।
विज्ञानेन विजानाति मनसा मन्यते पुनः ॥११६॥
पञ्चानां ख्यायते दृश्यं क्रमो नास्ति समाहिते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्राचार्यो यथा कश्चिच्चित्रान्तेवासिकोऽपि वा ।

चित्रार्थे नामयेद्रङ्गान् देशयामि तथा ह्यहम् ॥११७ ॥

नील एवम् रातो (आदि) प्रकारको विज्ञान दृश्यरूपमा गृहीत हुन्छ र त्यो कुन कारणले हे महामति ! चित्तका तरङ्गको अनुरूप त्यो हुने गर्दछ ॥१०७॥

चित्तको तरङ्गमा न त नील छ न त रातो नै छ तर चित्तको वृत्ति हुन्छ भनेर चित्तको लक्षण भनेर बालबुद्धिहरूलाई भनिन्छ ॥१०८॥ ग्राह्य वर्जित चित्तको कुनै पनि वृत्ति समय हुँदैन, ग्राह्य रहने हो भने ग्राहक पनि रहन्छ नै र त्यसवाट चित्तवृत्ति सिद्ध हुन्छ ॥१०९॥

देह, भोग्य पदार्थ, र स्थान का रूपमा विहान प्रकट हुने गर्दछ, त्यसैले तरङ्गसङ्गै त्यस्तो वृत्ति देखिने गर्दछ ॥११० ॥

जसरी एउटा समुद्र आफ्ना तरङ्ग रूपमा नृत्य गरिरहेको हुन्छ, त्यसरी नै आलय विज्ञानका वृत्तिहरू तरङ्गित हुन्छन् किन तिम्रो बुद्धिले ग्रहण गर्दैन ॥१११॥

बालबुद्धि भएका व्यक्तिहरूको संझनका लागि समुद्र र त्यसका तरङ्ग जस्तै दृष्टान्तद्वारा आलय र उसका तरङ्गलाई वताइएको हो ॥११२॥

जसरी भगवान् सूर्य सामान्य, मध्यम, एवम् उत्तम व्यक्तिमा समानरूपमा फैलिनुहुन्छ त्यसरी नै तिमी पनि सबैमा समानरूपमा तत्त्वको उपदेश गर ॥११३॥

धर्ममा आश्रित भएर पनि किन तिमी 'तत्त्व'को उपदेश गर्दैनौ ? यदि तत्त्वको उपदेश गर्छौ भनेपनि चित्तमा कुनै तत्त्व हुँदैन ॥११४॥

जसरी समुद्रका तरङ्गहरू देखिन्छन्, ऐनामा प्रतिबिम्ब एवम् स्वप्नमा पदार्थहरू देखिन्छन् त्यसरीनै आफूभित्रै (चित्तभित्रै) चित्त तरङ्गहरू देखिन्छन् । ॥११५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयहरू पङ्क्तिबद्ध भएका छैनन् तर विज्ञप्तिले ती विषयलाई पङ्क्तिबद्ध जस्तै गराएर प्रवर्तित गराउँदछ एवम् विज्ञानले नै जान्दछ र मनले मनन गर्दछ । ॥११६॥

यी पाँच विज्ञानहरूको जुन स्वरूप प्रदर्शित हुन्छ, त्यसमा क्रम भने हुँदैन। जसरी एउटा राम्रो चित्रकारले चित्र बनाउँदा भिन्न भिन्न रङ्गको प्रयोग त गर्दछ तर त्यै चाँहि रङ्ग पहिला प्रयोग गर्ने भन्ने क्रम हुँदैन, तर चित्रका लागि भिन्न रङ्गहरूको भिन्न भिन्न नाम दिने गर्दछ त्यस्तै म पनि भिन्न नामद्वारा तिमीलाई उपदेश गर्दछु । ॥११७॥

रङ्गे न विद्यते चित्रं न भूमौ न च भाजने ।
सत्त्वानां कर्षणार्थाय रङ्गैश्चित्रं विकल्प्यते ।
देशना व्यभिचारं च तत्त्वं ह्यक्षरवर्जितम् । ॥११८॥
कृत्वा धर्मेष्ववस्थानं तत्त्वं देशेमि योगिनाम् ।
तत्त्वं प्रत्यात्मगतिकं कल्प्यकल्पेन वर्जितम् ।
देशेमि जिनपुत्राणां नेयं बालानां देशना । ॥११९॥
विचित्रा हि यथा माया दृश्यते न च विद्यते
देशनापि तथा चित्रा देश्यतेऽव्यभिचारिणी ।
देशना हि यदन्यस्य तदन्यस्याप्यदेशना । ॥१२०॥
आतुरे आतुरे यद्वद्भिषग्द्रव्यं प्रयच्छति ।
बुद्धा हि तद्वत्सत्त्वानां चित्तमात्रं वदन्ति वै । ॥१२१॥
तार्किकाणामविषयं श्रावकाणां न चैव हि ।
यं देशयन्ति वै नाथाः प्रत्यात्मगतिगोचरम् । ॥१२२॥

चित्र न तरङ्गमा हुन्छ, न भूमिमा, न भाँडामा, केवल प्राणीहरूको आकर्षणार्थ रङ्गहरूद्वारा चित्रको कल्पना गरिन्छ। त्यसरी नै वेदना पनि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यभिचरित हुन्छ तर तत्त्व चाँहि शब्द, भाषा या अक्षरभन्दा पर हुन्छ । ॥११८॥

योगिहरूका लागि पदार्थहरूको आधार लिएर तत्त्वको उपदेश गर्दछ र त्यो तत्त्व प्रत्येक व्यक्तिद्वारा बुझिने एवम् कल्प्य र अकल्प्य कोरि विरहित छ, त्यसलाई जिनयुत्तहरूका लागि उपदेश गर्दछ तर मूर्खहरूका लागि भने होइन । ॥११९॥

जसरी माया विचित्र हुन्छ, देखिन्छ तर त्यो हुँदैन, त्यस्तै उपदेश पनि विचित्र छ तर अव्यभिचारी छ । यौटा देशना कसैका लागि देशना र अर्का कसैका लागि भने अदेशना पनि हुने गर्दछ ॥१२०॥

जसरी अत्यन्त रोगी मरणासन्न व्यक्तिका लागि वैद्यले औषधि प्रदान गर्दछ त्यसरी बुद्धहरू पाणीहरूका लागि केवल 'चित्त'को उपदेश गर्दछन् । ॥१२१॥

तार्किक एवम् श्रावकहरूका लागि अविषय भएको विषय नाथहरूले प्रत्यात्मगति द्वारा जानिने पदार्थको उपदेश गर्दछन् । ॥१२२॥

पुनरपरं महामते बोधिसत्त्वेन स्वचित्तदृश्यग्राह्यग्राहकविकल्पगोचरं परिज्ञातुकामेन सङ्गणिकासंसर्गसिद्धनिवरणविगतेन भवितव्यम् । प्रथम-मध्यमपश्चादात्रजागरिकायोगमनुयुक्तेन भवितव्यम् । कुतीर्थ्यशास्त्राख्यायिका-श्रावकप्रत्येकबुद्धयानलक्षणविरहितेन च भवितव्यम् । स्वचित्तदृश्यविकल्प-लक्षणगतिङ्गतेन च भवितव्यं बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन ॥

फेरि पनि हे महामति ! सधैनै बुद्धका उपदेशहरू ग्रहण गर्नकालागि बोधिसत्त्व, जसले आफ्नो चित्तद्वारा देखिने ग्राह्य र ग्राहकरूप विकल्पलाई जान्न चाहन्छन्, तिनले सांसारिक प्रपञ्च युक्त संसर्गरहित हुनु पर्दछ । प्रथम, मध्यम, र अन्तिम रात्रिको प्रहरमा जागरण गर्न सक्ने र यात्रायुक्त हुनु पर्दछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

अबौद्ध शास्त्रगत तर्क कथा आदि एवम् श्रावक या प्रत्येक बुद्धयान आदि लक्षणरहित पनि हुनुपर्दछ। आफ्नो चित्तद्वारा देखिने विकल्प लक्षणका स्वरूपलाई जान्ने पनि हुनुपर्दछ बाधिसत्त्व र महासत्त्वले।

पुनरपरं महामते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन चित्तविज्ञान-प्रज्ञालक्षणव्यवस्थायां स्थित्वा उपरिष्टादार्यज्ञानलक्षणययोगः करणीयः। तत्रोपरिष्टादार्यज्ञानलक्षणत्रयं महामते कतमत् ? यदुत निराभासलक्षणं सर्वबुद्धस्वप्रणिधानाधिष्ठानलक्षणं प्रत्यात्मार्यज्ञानगतिलक्षणं च। यान्यधिगम्य योगी खञ्जगर्दभ इव चित्तप्रज्ञाज्ञानलक्षणं हित्वा जिनसुताष्टमीं प्राप्य भूमिं तदुत्तरे लक्षणत्रये योगमापद्यते ॥

अर्को पनि कुरा छ हे महामति ! बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरूका लागि- चित्तविज्ञानजन्य ज्ञानलक्षणमा अवस्थित भएर माथि बताइने आर्य ज्ञान लक्षणयुक्त तीन प्रकारको योग गर्नु आवश्यक छ। त्यो तीन आर्य ज्ञानलक्षण के हो त ? त्यो हो- निराभासलक्षण, सर्वबुद्ध स्वप्रणिधानाधिष्ठान लक्षण, प्रत्यात्मआर्यज्ञान गति लक्षण पनि। जसलाई पाएर योगिजन चित्तप्रज्ञा लक्षणलाई छोडेर आठौ भूमिमा अवस्थित भएर त्यसमाथि लक्षण त्रयमा योग प्राप्त गर्दछ।

तत्र निराभासलक्षणं पुनर्महाते सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थलक्षण-परिचयात्प्रवर्तते। अधिष्ठानलक्षणं पुनर्महामते पूर्वबुद्ध–स्वप्रणिधानाधिष्ठानतः प्रवर्तते। प्रत्यात्मार्यज्ञानगतिलक्षणं पुनर्महामते सर्वधर्मलक्षणानभिनिवेशतो मायोपमसमाधिकायप्रतिलम्भादबुद्धभूमिगतिगमनप्रचारात् प्रवर्तते। एतन्म–हामते आर्याणां लक्षणत्रयं येन आर्येण लक्षत्रयेण समन्वागता आर्याः स्वप्रत्यात्मार्य-ज्ञानगतिगोचरमधिगच्छन्ति। तस्मात्तर्हि महामते आर्यज्ञानलक्षणत्रययोगः करणीयः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फेरि पनि हे महामति ! सबै श्रावक बुद्ध, प्रत्येक बुद्धयान, बुद्धतीर्थहरूका लक्षण परिचयद्वारा नै निराभास लक्षणको ज्ञान हुन्छ । हे महापति ! पूर्व बुद्धहरूका आफ्ना सङ्कल्पहरूका ज्ञानद्वारा अधिष्ठान लक्षणको ज्ञान हुन्छ । हे महामति ! सर्वधर्म लक्षणमा प्रविष्ट नभईकननै मायोपम समाधिकायलाई अवलम्वन गरेर बुद्धभूमिगति गमनको सामर्थ्यद्वारा प्रत्यात्म आर्यज्ञानको अवबोध हुन्छ । हे महामति ! आर्यहरूको जुनलक्षण त्रय हो, जसद्वारा तीनलक्षण ले युक्त आर्यहरूले आफ्नो ज्ञानको कारणको स्वरूपलाई जान्दछन् त्यसैले हे महामति ! आर्यज्ञानलक्षणका तीन प्रकारको समन्वय गर्नु पर्दछ ।

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरेव तस्या बोधिसत्त्वपर्षदश्चित्ताशयविचारमाज्ञाय आर्यज्ञानवस्तुप्रविचयं नाम धर्मपर्यायं सर्वबुद्धाधिष्ठानाधिष्ठितो भगवन्तं परिपृच्छति स्म देशयतु मे भगवानार्यज्ञानवस्तुप्रविचयं नाम धर्मपर्यायमष्टोत्तरपदशतप्रभेदाश्रयम्, यमाश्रित्य तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धा बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां स्वसामान्यलक्षणपतितानां परिकल्पितस्वभावगतिप्रभेदं देशयन्ति, येन परिकल्पितस्वभावगतिप्रभेदेन सुप्रतिविभागविद्धेन पुद्गलधर्मनैरात्म्यप्रचारं प्रतिविशोध्य भूमिषु कृतविद्याः सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थकरध्यान-समाधिसमापत्तिसुखमतिक्रम्य तथागताचिन्त्यविषयप्रचारगतिप्रचारं पञ्चधर्म-स्वभावगतिविनिवृत्तं तथागतं धर्मकायं प्रज्ञाज्ञानसुनिबद्धधर्मं मायाविषया-भिनिवृत्तं सर्वबुद्धक्षेत्रतुषिभूतवनाकनिष्ठालयोपगं तथागतकार्यं प्रतिलभेरन् ।

त्यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरि पनि त्यही बोधिसत्त्व परिषद्को मनमा रहेको आशयलाई जानेर आर्य ज्ञान पदार्थ प्रविचय नामक धर्म पर्याय सर्व बुद्धाधिष्ठानमा अधिष्ठित भगवान्लाई सोधे- हे भगवान् ! हामीलाई उपदेश गर्नुहोस्- आर्यज्ञान वस्तु प्रविचय नाम धर्मपर्याय जो १०८ भेदले युक्त छ, जसलाई लिएर तथागत, अर्हत्, सम्यक्स बुद्ध, बोधिसत्त्व, महासत्त्वहरूले स्व-सामान्यलक्षणमा अवस्थित, परिकल्पित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव गतिका भेदद्वारा सुप्रतिनियुक्त पुद्गल धर्म नैरात्म्यको प्रचारलाई प्रतिशोधन गरेर दशभूमिमा राम्ररी दीक्षित भएका श्रावक भूमि, बुद्धभूमि, तीर्थकर, ध्यान, समाधिसमापत्ति सुखलाई पार गरेर तथागत अचिन्त्यविषय प्रचारगति प्रचारलाई, पाँच धर्म, स्वभाव, गतिलाई छोडेर, तथागत धर्मकाय प्रज्ञा सुनिबद्ध धर्म माया विषयलाई त्यागेर सबै बुद्धक्षेत्र तुषित लोकआदिमा अवस्थित तथागतको शरीरलाई प्राप्त गर्नेछन् ।

भगवानाह इह महामते एके तीर्थ्यातीर्थ्यदृष्टयो नास्तित्त्वाभिनिविष्टा विकल्पबुद्धिहेतुक्षयस्वभावाभावान्नास्ति शशस्य विषाणं विकल्पयन्ति । यथा शशविषाणं नास्ति, एवम् सर्वधर्माः । अन्ये पुनर्महामते भूतगुणाणुद्रव्यसंस्थान-संनिवेशविशेषं दृष्ट्वा नास्तिशशशृङ्गाभिनिवेशाभिनिविष्टा अस्ति गोशृङ्गमिति कल्पयन्ति । ते महामते अन्तद्वयदृष्टिपतिताश्चित्त-मात्रानवधारितमतयः । स्वचित्तधातुविकल्पेन ते पुष्णान्ति ।

देहभोग-प्रतिष्ठागतिविकल्पमात्रे महामते शशशृङ्गे नास्त्यस्तिविनिवृत्तं न कल्पयेत्तथा महामते सर्वभावानां नास्त्यस्तिविनिवृत्तं न कल्पयितव्यम् ॥

ये पुनर्महामते नास्त्यस्तिविनिवृत्ता नास्ति शशशृङ्गं न कल्पयन्ति, तैरन्योन्यापेक्षहेतुत्वान्नास्ति शशविषाणमिति न कल्पयितव्यम् । आपरमाणु-प्रविचयाद्वस्त्वनुपलब्धभावान्महामते आर्यज्ञानगोचरविनिवृत्तमस्ति गोशृङ्ग-मिति न कल्पयितव्यम् ॥

भगवान्ले भन्नुभयो- यहाँ, हे महामति ! केही तीर्थिक एवम् अतीर्थिक दृष्टिले युक्त नास्तिक बुद्धि भएका विकल्पबुद्धि -क्षयस्वभाव भावले युक्त व्यक्तिहरू खरायोका सिङ्गलाई छ कि छैन भनेर तर्क गर्दछन् । जस्तो कि शशविषाय छैन त्यस्त्रै सबै पदार्थ छैनन् । अरू केही व्यक्तिहरू भने हे महामति ! पञ्चभूतका गुणस्वरूप द्रव्यात्मक विषयलाई देखेर शशश्रृङ्गको अस्तित्त्व नै छैन भन्ने धारणा बनाएर गाईको सीङ्ग छ भनेर कल्पना गर्दछन् । वस्तुतः ती सबै नै हे महामति दुई अन्नदृष्टिले युक्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्त विकल्पित व्यक्तिहरू हुन्। आफ्नै चित्त धातुको विकल्पद्वारा ती कल्पित हुने गर्दछन्।

हे महामति ! देहगत भोगको प्रतिष्ठा गतिको विकल्पमा मात्र शशश्रृङ्ग नास्ति छैन, अस्ति छ, विनिवृत्त- हट्यो आदि बोध हुन्छ तर त्यस्तो कल्पना गरिकन नै हे महामति ! सबै पदार्थहरूको छ, छैन, विनिवृत्त भयो यस्तो भाव या दृष्टि राख्नु हुँदैन।

फेरि पनि हे महामति ! 'अस्ति' र 'नास्ति'बाट मुक्त भएका जसले 'खरायोको सिङ्ग छैन' यस्तो कल्पना गर्दैनन् ती व्यक्तिहरूले एकपदार्थ अर्को पदार्थको अपेक्षामा हुने हुनाले शशविषाण छैन भनेर कल्पना पनि गर्नु हुँदैन। परमाणुदेखि लिएर पदार्थको पनि उपलब्धि छ त्यो सबै नै अनुपलब्ध हो, त्यसले आर्य ज्ञानमा प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूका लागि गाईको सिङ्ग छ यस्तो कल्पना पनि गर्नु उचित हुँदैन, हे महामति।

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमेतदवोचत्-ननु भगवान् विकल्पस्याप्रवृत्तिलक्षणं दृष्ट्वा अनुमिमीमहे विकल्पाप्रवृत्त्यपेक्षं तस्य नास्तित्त्वम्। भगवानाह नहि महामते विकल्पाप्रवृत्त्यपेक्षं तस्य नास्तित्त्वम्। तत्कस्य हेतोः ? विकल्पस्य तत्प्रवृत्तिहेतुत्वात्। तद्विषाणास्रयप्रवृत्तो हि महामते विकल्पः। यस्माद्विषाणाश्रयप्रवृत्तो महामते विकल्पः, तस्मादाश्रयहेतुत्वादन्यानन्य-विवर्जितत्त्वान्न हि तदपेक्षं नास्तित्त्वं शशविषाणस्य। यदि पुनर्महामते विकल्पोऽन्यः स्याच्छशविषाणादविषाणहेतुकः स्यात्। अथानन्यः स्यात्, तद्धे- तुकत्वादापरमाणुप्रविचयानुप-लब्धेर्विषाणादनन्यत्वात्तदभावः स्यात्। तदुभय-भावाभावात्कस्य किमपेक्ष्य नास्तित्त्वं भवति ? अथ न भवति महामते अपेक्ष्य नास्तित्त्वं शशविषाणस्य अस्तित्त्वमपेक्ष्य नास्तित्त्वं शशविषाणं न कल्पयितव्यं विषमहेतुत्वान्महामते नास्त्यस्तित्त्वं सिद्धिर्न भवति नास्त्यस्तित्त्ववादिनाम्। अन्ये पुनर्महामते तीर्थकंरदृष्टयो रूपकारणसंस्थानाभिनिवेशाभिनिविष्टा आकाशभावापरिच्छेदकुशला रूपमाकाशभावविगतं परिच्छेदं दृष्ट्वा विकल्पयन्ति। आकाशमेव च महामते रूपम्। रूपभूतानुप्रवेशान्महामते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

रूपमेवाकाशम् । आधेयाधारव्यवस्थानुभावेन महामते रूपाकाशकारणयोः प्रविभागः प्रत्येतव्यः । भूतानि महामते प्रवर्तमानानि परस्परस्वलक्षणभेदभिन्नानि आकाशे चाप्रतिष्ठितानि । न च तेष्वाकाशं नास्ति । एवमेव शशस्य विषाणं महामते गोविषाणमपेक्ष्य भवति । गोविषाणं पुनर्महामते अणुशो विभज्यमानं पुनरप्यणवो विभज्यमाना अणुत्वलक्षणे नावतिष्ठन्ते । तस्य किमपेक्ष्य नास्तित्त्वं भवति ? अथान्यदपेक्ष्य वस्तु, तदप्येवंधर्मि ॥

अथ खलु भगवान् पुनरपि महामतिं बोधिसत्त्वं सहासमेतदवोचत्-शशगोशृङ्गाकाशरूपदृष्टिविकल्पविगतेन महामते भवितव्यम्, तदन्यैश्च बोधिसत्त्वैः । स्वचित्तदृश्यविकल्पानुगममनसा च महामते भवितव्यम् । सर्वजिनसुतक्षेत्रमण्डले च त्वया स्वचित्तदृश्ययोगोपदेशः करणीयः ॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले भगवान्लाई यस्तो सोधे - हे भगवान् ! विकल्पको अप्रवृत्तिलक्षणलाई देखेर विकल्प प्रवृत्तिको अपेक्षाले गर्दा त्यस्को 'नास्तिता' को अनुमान गर्न सकिन्छ। भगवान्ले भन्नुभयो हे महामति ! विकल्पको प्रवृत्ति अपेक्षाका कारण 'नास्तित्त्व' भएको होइन। त्यसको कारण के हो भने विकल्पमा आफ्नो प्रवृत्ति हुने हुनाले नै हो। जस्तो कि सिङमा आश्रित हुने प्रवृत्ति नै विकल्प हो। जसद्वारा 'विषाण' आश्रयगत प्रवृत्ति नै विकल्प हो। त्यसैले आश्रयगत हेतुद्वारा अन्य-अन्य रहित हुनु नै शशविषाणको नास्तिता हो। यदि हे महामति विकल्पहरू कुनै अन्य शशविषाण वाहेक हुने हो भने त्यो आविषाण नै हुन्छ। यदि अनन्य हुने हो भने त्यसै कारणले गर्दा परमाणुदेखि लिएर पदार्थसम्म त्यो शशविषाण नहुने हुनाले भाव हुन्छ। ती दुई प्रकारका भावहरूको अभावद्वारा कसरी नास्तित्त्व संभव हुन्छ। यदि शशविषाणको नास्तित्त्वलाई लिएर त्यो नास्तित्त्व हुँदैन भने अस्तित्त्वलाई लिएर त अवश्य नै शशविषाणको नास्तित्त्वको कल्पना गर्न सकिँदैन किनकि विषमहेतु भएका कारणले, हे महामति नास्ति -अस्तिको पनि सिद्धि हुँदैन।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हे महामति ! अन्य केही तीर्थकंरको दृष्टिमा रूपकारणको समूह (रूपस्कन्ध) लाई तत्त्वमान्ने व्यक्तिहरू आकाशको भावलाई परिच्छिन्न गर्न कुशल व्यक्तिहरूले रूपलाई आकाशधातुलाई भावरहित भनेर विकल्पित गर्दछन् । आकाश नै हे महामति रूप हो । रूपलाई महाभूतमा प्रवेश गराउनाले रूपनै आकाश हुन पुग्दछ । आधार आधेय व्यवस्थाको अनुभावद्वारा रूप र आकाशको कारणको विभाग हुन जान्छ । महाभूतहरू प्रवर्तित हुंदा परस्पर स्वलक्षण भेद भिन्न भएर आकाशमा अप्रतिष्ठित हुन्छन् । तर तिनीहरूमा आकाश नभएको भने होइन । यसरी नै खरायोको सिङ गोविषाणको अपेक्षाले गर्दा हुने गर्दछ । फेरी गोविषाण पनि अणुमा विभक्त हुंदा फेरि पनि अणुहरू विभक्त हुंदा अणुत्व लक्षणमा रहँदैनन् । तिनको केका अपेक्षामा नास्तित्त्व हुन्छ । यदि अन्यलाई लिएर पदार्थ हुने हो भने त्यो पनि त्यस्तै अर्कालाई अश्रित भएर नै हुने भयो ।

यसपछि फेरि पनि भगवान्ले महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वलाई यस्तो भन्नुभयो- खरायोको सिङ र गाईको सिङ आकार-रूप-दृष्टि विकल्पद्वारा विकल्पित हुनुपर्दछ । त्यस्तै अन्य बोधिसत्त्वहरूले पनि बुझ्नु पर्दछ । आफ्नो चित्तद्वारा दृश्य विकल्पयुक्त मनद्वारा युक्त हुनुपर्दछ हे महामति ! सबै बुद्धका पुत्रहरूले जो र सबै क्षेत्रमा रहने गर्दछन् ले- र तिमीले पनि आफ्नो चित्तद्वारा देखिने योगको उपदेश गर्नु पर्दछ ।

अथ खलु भगवांस्तस्यां वेलायामिमा गाथा अभाषत्

दृश्यं न विद्यते चित्तं चित्तं दृश्यात्प्रवर्तते ।
देहभोगप्रतिष्ठानमालयं ख्यायते नृणाम् । ।।१२३।।

चित्तं मनश्च विज्ञानं स्वभावं धर्मपञ्चकम् ।
नैरात्म्यं द्वितयं शुद्धं प्रभाषन्ते विनायकाः ।।१२४।।

दीर्घह्रस्वादिसंबन्धमन्योन्यतः प्रवर्तते ।
अस्तित्त्वसाधकं नास्ति अस्ति नास्तित्त्वसाधकम् ।।१२५।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अणुशो भज्यमानं हि नैव रूपं विकल्पयेत् ।
चित्तमात्रं व्यवस्थानं कुदृष्ट्या न प्रसीदति ॥१२६॥
तार्किकाणामविषयः श्रावकाणां न चैव हि ।
यं देशयन्ति वै नाथाः प्रत्यात्मगतिगोचरम् ॥१२७ ।

त्यसपछि भगवान्ले त्यसवेला यी गाथाहरू भन्नु भयो–

दृश्य चित्त होईन, दृश्यबाट चित्त उत्पन्न हुने गर्दछ। देव-भोग प्रतिष्ठान (स्वर्ग) आदि सबै नै आलय विज्ञानबाट हुने गर्दछन् ॥१२३॥

चित्त, मनः, विज्ञान, स्वभाव र पाँचधर्महरू र दुई नैरात्म्य शुद्ध, बुद्धहरूले वताउँदछन् । ॥१२४॥

छोटो र लामो आदि सम्बन्ध पनि एकअर्काको आश्रयले गर्दा नै हुने गर्दछन् । 'अस्तित्त्व' को सिद्धि 'नास्तिले' र 'अस्ति'ले 'नास्ति' को सिद्धि हुने गर्दछ । ॥१२५॥

अणुका रूपमा विभक्त गर्दा रूपको विकल्प संभव हुँदैन। चित्तमांत्रको व्यवस्था संभव हुन्छ र कुदृष्टि (तीर्थिक)ले त्यो संभव हुँदैन । ॥१२६॥

यो तार्किकहरूको विषय होइन, श्रावकहरूको पनि विषय होइन, किनकि नाथहरूले (बुद्ध) जे उपदेश गर्दछन् त्यो अनात्मतत्त्वको उपदेश हो । ॥१२७॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि स्वचित्तदृश्यधाराविशुद्ध्यर्थं भगवन्तमध्येषते स्म–कथं भगवन् स्वचित्तदृश्यधारा विशुध्यति युगपत्क्रमवृत्त्या वा ? भगवान् आह क्रमव्रत्या महामते स्वचित्रदृश्यधारा विशुद्ध्यते न युगयत् तद्यथा महामते आम्रफलानि क्रमशः पच्यन्ते न युगपत्, एवमेव महामते स्वचिदृश्यधारा सत्त्वानां क्रमशो विशुध्यति न युगपत् । तद्यथा महामते कुम्भकारः क्रमशो भाण्डानि कुरुते न युगपत्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमेव महामते तथागतः सत्त्वानां स्वचित्तदृश्यधारां क्रमशो विशोधयति न युगपत् । तद्यथा महामते पृथिव्यां तृणगुल्मौषधिवनस्पतयः क्रमवृत्त्या विरोहन्ति न युगपत्, एवमेव महामते सत्त्वानां तथागतः क्रमशः स्वचित्तदृश्यधारां विशोधति न युगपत् । तद्यथा महामते हास्यलास्यगीतवादित्रवीणालेख्ययोग्याः क्रमशः प्रवर्तन्ते न युगपत्, एवमेव महामते तथागतः सर्वसत्त्वानां क्रमशः स्वचित्तदृश्यधारां विशोधयति न युगपत् । तद्यथा महामते दर्पणान्तर्गताः सर्वरूपावभासाः संदृश्यन्ते निर्विकल्पा युगपत्, एवमेव महामते स्वचित्तदृश्यधारां युगपत्तथागतः सर्वसत्त्वनां विशोधयति निर्विकल्पां निराभासगोचराम् । तद्यथा महामते सोमादित्यमण्डलं युगपत्सर्वरूपावभासान् किरणैः प्रकाशयति, एवमेव महामते तथागतः स्वचित्तदृश्यदौष्ठुल्यवासनाविगतानां सत्त्वानां युगपदचिन्त्यज्ञान जिनगोचरविषयं संदर्शयति । तद्यथा महामते आलयविज्ञानं स्वचित्तदृश्यदेहप्रतिष्ठाभोगविषयं युगपद्विभावयति, एवमेव महामते निष्यन्दबुद्धो युगपत्सत्त्वगोचरं परिपाच्य अनिष्ठभवनविमानालययोगं योगिनामर्पयति । तद्यथा महामते धर्मताबुद्धो युगपन्निष्यन्दनिर्माणकिरणैर्विराजते, एवमेव महामते प्रत्यात्मार्यगतिधर्मलक्षणं भावाभावकुदृष्टिविनिवर्तनतया युगपद्विराजते ॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व, महासत्त्वले फेरि आफ्नो चित्त दृश्यधारको शुद्धिका लागि भगवान्लाई यसो भने- हे भगवान् कसरी चित्तगत दृश्यको प्रवाहलाई शुद्ध गर्न सकिन्छ ? क्रमवृत्तिले अथवा एकै पटक ? भगवान्ले भन्नुभयो हे महामति तिमीलाई थाहै छ- आँपका फलहरू क्रमशः नै पाक्तछन् तर एकै पटक भने होइन । त्यसरी नै चित्तको विशुद्धि पनि क्रमशः नै हुने गर्दछ तर एकैपटक होइन । हे महामति ! जसरी एउटा कुमालेले घडा बनाउँदा क्रमशः नै बनाउँछ, युगपत् होइन, त्यसरी नै तथागतले प्राणीहरूको चित्तधारालाई क्रमशः शुद्ध पार्दछन् एकै पटक होइन । जसरी पृथ्वीमा झार-पात, लतावृक्ष, अन्न, वनस्पति आदि क्रमशनै पलाउँदछन् बढदछन् एकै पटक होइन, त्यसरी नै तथागतले चित्तहरूको शोधन गर्दछन् । जसरी हास्य, गीत, वाद्य-वाण चित्त आदि क्रमश नै बज्दछन् एकैपटक होइन, त्यसरी नै तथागतले जस्तो कि महामति जसरी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

ऐनामा देखिने रूपच्छायाहरू एकैपटक देखिन्छन् त्यसरी नै तथागतहरूले स्वचित्तगत दृश्यहरू- जो निर्विकल्पक छन्- लाई विशोधित गर्दछन् । जसरी सूर्य एवम् चन्द्रप्रकाशले सबै विषयलाई एकै पटक प्रकाशित गर्दछन् त्यसरी नै प्राणीहरूका आफ्ना चित्तमा रहेका वासनाका समूहहरूलाई अचिन्त्यज्ञानद्वारा देखाउँदछन्- देख्दछन् र विशोधन गर्दछन् । जसरी आलय विज्ञानद्वारा आफ्ना चित्तमा भएको दृश्य-देह र भोगविषयलाई एकै पटक प्रदर्शन गरिन्छ त्यसरी नै भगवान् बुद्धद्वारा एकै पटक प्राणीहरूको अवस्थालाई बुझेर निम्नावस्थामा स्थित आलय विज्ञानरूप योगमा योगीहरूलाई अर्पित गरिन्छ । जस्तो कि महामति धर्म बुद्ध एकै पटक अनन्त निर्माण किरणहरूमा अवस्थित हुन्छन् । त्यसरी नै हे महामति ! प्रत्येक आर्य व्यक्तिको गतिका लागि निर्मित धर्म लक्षणक भाव एवम् अभावरूप कुदृष्टि प्रहाणद्वारा एकै पटक विराजित हुने गर्दछ ।

पुनरपरं महामते धर्मतानिष्यन्दबुद्धः स्वसामान्यलक्षणपतितात्सर्वधर्मात्स्वचित्तदृश्यवासनाहेतुलक्षणोपनिबद्धात्परिकल्पितस्व- भावाभिनिवेशहेतुकानतदात्मकविविधमायारङ्गपुरुषवैचित्र्याभिनिवेशानुपलब्धितो महामते देशयति । पुनरपरं महामते परिकल्पितस्वभाववृत्तिलक्षणं परतन्त्रस्वभावाभिनिवेशतः प्रवर्तते । तद्यथा तृणकाष्ठगुल्मलताश्रयान्मायाविद्यापुरुषसंयोगात्सर्वसत्त्वरूपधारिणं मायापुरुषविग्रहमभिनिष्पन्नै कसत्त्वशरीरं विविधकल्पविकल्पितं ख्यायते, तथा ख्यायन्नपि महामते तदात्मको न भवति, एवमेव महामते परतन्त्रस्वभावे परिकल्पितस्वभावे विविधविकल्पचित्तविचित्रलक्षणं ख्यायते । वस्तुपरिकल्पलक्षणाभिनिवेशवासनात्परिकल्पयन् महामते परिकल्पितस्वभावलक्षणं भवति । एषा महामते निष्यन्दबुद्धदेशना । धर्मताबुद्धः पुनर्महामते चित्तस्वभावलक्षणविसंयुक्तां प्रत्यात्मार्यगतिगोचर-व्यवस्थां करोति । निर्मितनिर्माणबुद्धः पुनर्महामते दानशीलध्यानसमाधिचित्रप्रज्ञाज्ञानस्कन्धधात्वायतनविमोक्षविज्ञानगतिलक्षणप्रभेदप्रचारं व्यवस्थापयति । तीर्थ्यदृष्टया च रूप्यसमतिक्रमणलक्षणं देशयति । धर्मताबुद्धः पुनर्महामते निरालम्बः । आलम्बविगतं सर्वक्रियेन्द्रियप्रमाणलक्षण-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विनिवृत्तमविषयं बालश्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थङ्करात्मकलक्षणाभिनिवेशाभिनिविष्टानाम् । तस्मात्तर्हि महामते प्रत्यात्मार्यगतिविशेषलक्षणे योगः करणीयः । स्वचित्तलक्षणदृश्यविनिवृत्तिदृष्टिना च ते भवितव्यम् ॥

अर्को पनि विषया छ महामति ! धर्मकायबुद्धले प्रायः स्वलक्षण एवम् सामान्यलक्षणमा आधारित सबै धर्मबाट स्वचित्तदृश्य वासना युक्त लक्षणमा उपनिवद्ध परिकल्पित स्वभावाभिनिवेशहेतुक अतादात्म्य भिन्न मायारङ्ग पुरुषहरूको यसरी नै परिकल्पित स्वभाव लक्षणद्वारा तथा परतन्त्र स्वाभाव अभिनिवेशद्वारा प्रवर्तित हुने गर्नुहुन्छ । जस्तो कि तृण-काष्ठ-गुल्म-लहरामा आश्रित माया अविद्या पुरुष संयोगद्वारा सबै विषयसङ्ग सम्वन्धित सबै प्राणीहरूको रूप धारण गर्ने मायामय पुरुषको शरीर धारी- अथवा अभिनिष्पन्न सत्त्व शरीर युक्त विविध कल्पना विकल्पित प्रतीत हुन्छ र त्यस्तो देखिएर पनि त्यस्तो चाँहि हुँदैन, यसरी नै परतन्त्र र परिकल्पित स्वभावमा पनि विविध विकल्प चित्र विचित्र लक्षण स्थापित हुन्छ। वस्तुपरिकल्पित लक्षणको अभिनिवेश वासनाद्वारा परिकल्पित गर्दै नै परिकल्पित स्वभावलक्षण घटित हुन्छ हे महामति ! यही नै निस्यन्द बुद्ध देशना हो र यसरि नै धर्मकाय बुद्धले चित्त स्वभावलक्षण रहित प्रत्यात्म आर्यगति युक्त व्यवस्था गर्न हुन्छ । फेरि निर्माणकाययुक्त बुद्धले दान-शील-ध्यान-समाधि-चित्त-प्रज्ञा-ज्ञान-स्कन्ध-धातु-आयतन-विमोक्ष-विज्ञान-गतिल-क्षणको प्रभेद प्रचारलाई व्यवस्थित गर्नु हुन्छ। तैर्थिकदृष्टि युक्त व्यक्तिहरूद्वारा रूप समतिक्रमलक्षणको देशना गरिन्छ। तर धर्मकायबुद्ध निरालम्ब हुन्छ। आलम्वरहित सर्वक्रिया-इन्द्रिय-प्रमाणलक्षणरहित विषयविहीन बाल-श्रावक-प्रत्येक बुद्ध-तीर्थकर-आत्मलक्षण अभिनिवेश अभिनिविष्ट व्यक्तिहरूका लागि हुने गर्दछ। त्यसैले हे महामति प्रत्येक आर्यगति विशेषलक्षणमा योग गर्नु पर्दछ। आफ्नो चित्त लक्षणदृश्य रहित दृष्टिले युक्त पनि हुनु पर्दछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

पुनरपरं महामते द्विविधं श्रावकयाननयप्रभेदलक्षणं यदुत प्रत्यात्मार्याधिगमविशेषलक्षणं च भावविकल्पस्वभावाभिनिवेशलक्षणं च । तत्र महामते प्रत्यात्मार्याधिगमविशेषलक्षणं श्रावकाणां कतमत् ? यदुत शून्यतानात्मदुःखानित्य वैराग्योपशमात्स्कन्धधात्वायतनस्वसामान्यलक्षण-बाह्यार्थविनाशलक्षणद्यथाभूतपरिज्ञानाच्चित्तं समाधीयते । स्वचित्तं समाधाय ध्यानविमोक्षसमाधिमार्गफलसमापत्तिविमुक्तिवासनाचिन्त्यपरिणतिच्युतिविगतं प्रत्यात्मार्यगतिलक्षण सुखविहारं महामते अधिगच्छन्ति श्रावकाः एतन्महामते स्रावकाणां प्रत्यात्मार्य गतिलक्षणम् । एतन् महामते श्रावकाणां प्रत्यात्मा-र्यागमविहारसुखपधिगम्य बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन निरोधसुखं समापत्तिसुखं च सत्त्वक्रियापेक्षया पूर्वस्वप्रणिधानाभिनिर्हृततया च न साक्षात्करणीयम् । एतन्महामते श्रावकाणां प्रत्यात्मार्यगतिलक्षणसुखं यत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन महासत्त्वेन प्रत्यात्मार्यगतिलक्षणसुखे न शिक्षितव्यम् । भावविकल्प-स्वभावाभिभिनिवेशः पुनर्महामते श्रावकाणां कतमः ? यदुत नीलपीतोष्णद्रवचलककठिनानि महाभूतान्यक्रियाप्रवृत्तानि स्वसामान्यलक्षणयुक्त यागमप्रमाणसुविनिबद्धानि दृष्ट्वा तत्स्वभावाभिनिवेशविकल्पः प्रवर्तते । एतन्महामते बोधिसत्त्वेनाधिगम्य व्यावर्तयितव्यम् । धर्मनैरात्म्य-लक्षणानुप्रवेशतया पुद्गलनैरात्म्यलक्षणदृष्टिं निवार्य भूमिक्रमानुसंधौ प्रतिष्ठापयितव्यम् । एतन्महामते श्रावकाणां भावविकल्पस्वभवाभिनिवेश-लक्षणं यदुक्तम्, इदं तत्प्रत्युक्तम् ॥

हे महामति ! श्रादकयाननय प्रत्यात्म आर्याधिगम लक्षण र भावविकल्प स्वभाव अभिनिवेश स्वभाव लक्षण गरेर दुई प्रकारका हुन्छन् । प्रत्यात्म आर्याविगम विशेषलक्षण कुनचाँहि हो ? जस्तो कि शून्यता-अनात्म-दुःख-धातु-आयतन-स्वलक्षण-सामान्यलक्षण बाह्यार्थ विनाश लक्षणद्वारा, यथाभूत परिज्ञानद्वारा चित्त समाहित हुन्छ । आफ्नो चित्तलाई समाधिमा राखेर ध्यान विमोक्ष-समाधि-मार्ग-फल समापत्ति विमुक्ति वासना अचिन्त्य परिणाम च्युति रहित प्रत्यात्म आर्यगति लक्षणयुक्त सुख विहारमा श्रावकहरू रहने गर्दछन् । यही नै श्रावकहरूको प्रत्यात्म-आर्य गति लक्षण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हो। यो नै श्रावकहरूको प्रत्यात्मआर्याधिगमविहार सुखलाई जानेर बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरूद्वारा निरोध सुख एवम् समापत्तिसुखलाई प्राप्त गरेर सत्त्वक्रिया अपेक्षाले पूर्वकृत स्वप्रणिधानको अभिनिवेशात्मक सुखको साक्षात्कार गर्नु हुन्न। यो नै श्रावकहरूको प्रत्यात्मआर्यगति लक्षणात्मक सुखको र प्रत्यात्म आर्यगतिलक्षण सुखमा बोधिसत्त्व र महासत्त्वले शिक्षित हुनु हुन्न।

भावविकल्प स्वभाव अभिनिवेश भनेको के हो ? जस्तो कि महामति ! नील-शीत-उस्ण-द्रव-चलायमान-कठिन महाभूतका अक्रिया प्रवृत्त स्वसामान्य लक्षणयुक्त आगम-प्रमाण सुनिवद्ध देखेर त्यसको स्वभावद्वारा अभिनिविष्ट विकल्पको प्रवृत्ति हुन्छ यसैलाई वोधिसत्त्व - महासत्त्वले बुझेर त्यसवाट मुक्त हुनुपर्दछ। धर्म नैरात्म्यलक्षणमा प्रविष्ट भएर पुद्गल नैरात्म्यलक्षणात्मक दृष्टिलाई हटाएर भूमिक्रममा आफ्नो चित्तलाई स्थापित गर्नुपर्दछ। यो नै हे महामति ! श्रावकहरूको भावविकल्प स्वभाव अभिनिविष्ट लक्षण हो जो पहिला उल्लेख गरिएको थियो यहाँ त्यसैलाई उपस्थापित गरियो।

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमेतदवोचत्- नित्यमचिन्त्यं च भगवता प्रत्यात्मार्यगतिगोचरं परमार्थगोचरं च प्रभाषितम् । नुन भगवंस्तीर्थकरा अपि नित्याचिन्त्यवादिनः कारणानाम् ? भगवानाह-न महामते तीर्थकराणां कारणस्य नित्याचिन्त्यतां प्राप्नोति । तत्कस्य हेतोः ? तीर्थकराणां महामते नित्याचिन्त्यं न हेतुस्वलक्षणयुक्तम् । यस्य महामते नित्याचिन्त्यं न हेतुस्वलक्षणयुक्तम्, तत्कथं केनाभिव्यज्यते नित्यमचिन्त्यमिति ? नित्याचिन्तयवादः पुनर्महामते यदि हेतुस्वलक्षणयुक्तः स्यात्, नित्यं कारणाधीनहेतुलक्षणत्वान्नित्य-मचिन्त्यं न भवति । मम तु महामते परमार्थनित्याचिन्त्यं परमार्थलक्षणहेतुयुक्तं भावाभावविगतं प्रत्यात्मार्याधिगमलक्षणत्वाल्लक्षणवत्परमार्थज्ञानहेतुत्वाच्च हेतुमद्-भावभावविगतत्त्वादकृतकाकाशनिर्वाणनिरोधदृष्टान्तसाधर्म्यान्नित्यम् । अत एतन्महामते तीर्थकरनित्याचिन्त्यवादतुल्यं न भवति । नित्याचिन्त्यतैवेयं महामते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

तथागतानां प्रत्यात्मार्यज्ञानाधिगमतथता । तस्मात्तर्हि महामते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन नित्याचिन्त्यप्रत्यात्मार्यज्ञानाधिगमाय योगः करणीयः ॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वले भगवान्लाई यस्तो भने– भगवान्ले नित्य अचिन्त्य प्रत्यात्म आर्यगति गोचर परमार्थ गोचरको व्याख्या गर्नुभएको छ। के भगवान् तीर्थकरहरू पनि कारणहरूको नित्य अचिन्त्यवादी हुन् ? भगवान्ले भन्नु हुन्छ हे महामति। तीर्थकरहरू कारणहरूका नित्य अचिन्त्यवादी होइनन्। किनकि– तीर्थकहरू नित्य अचिन्त्य हेतुस्वलक्षणयुक्त हुँदैनन्। जसको हे महामति नित्य अचिन्त्य हेतुस्वलक्षणयुक्त मति हुन्न, कसरी कसका कारणले नित्यं अचिन्त्य अभिव्यक्त हुन्छ र !! फेरि नित्य अचिन्त्यवाद यदि हेतुस्वलक्षणयुक्त हुँदो हो त ! नित्यतया कारण अधीन हेतुलक्षणले नित्यअचिन्त्य हुँदैन। तर मेरो चाहिँ हे महामति ! परमार्थ नित्य अचिन्त्य परमार्थ लक्षण हेतुले युक्त भाव-अभाव रहित, प्रत्यात्मआर्य अधिगम लक्षणले गर्दा लक्षण जस्तै परमार्थज्ञानको हेतु हुनाले, हेतुयुक्त भाव-अभाव रहित हुनाले, अकृतक आकाश निर्वाण निरोध दृष्टान्त साधर्म्य हुनाले नित्य नै हुन्छ। त्यसैले तीर्थकरहरूको नित्य अचिन्त्यवाद जस्तै हुँदैन। नित्य अचिन्त्य रूपले नै तथागतहरूको प्रत्यात्म आर्यज्ञानाधिगमतथता हो। त्यसैले नै हे महामति ! बोधिसत्त्व, महासत्त्वहरूले नित्य अचिन्त्य प्रत्यात्म आर्यज्ञानको अवबोधका लागि योग गर्नु पर्दछ।

पुनरपरं महामते नित्याचिन्त्या तीर्थकराणामनित्यभावविलक्षण-हेतुत्वात् । न स्वकृतहेतुलक्षणप्रभावितत्त्वान्नित्यम् । यदि पुनर्महामते तीर्थकराणां नित्याचिन्त्यता कृतकभावाभावादनित्यतां दृष्ट्वा अनुमानबुद्ध्या नित्यं समाप्यते, तेनैव हेतुना ममापि महामते कृतकभावाभावादनित्यतां दृष्ट्वा नित्यमहेतूपदेशात् ॥

यदि पुनर्महामते हेतुलक्षणसंयुक्तं नित्याचिन्त्यता, तीर्थकराणां हेतुभावस्वलक्षणभावाभावाच्छशविषाणतुल्या महामते नित्याचिन्त्यता,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाग्विकल्प-मात्रा च महामते तीर्थकराणां प्रसज्यते । तत्कस्य हेतोः ? यदुत वाग्विकल्पमात्रं हि महामते शशविषाणं स्वहेतुलक्षणभावात् । मम तु महामते नित्याचिन्त्यता प्रत्यात्मार्याधिगमलक्षणहेतुत्वात्कृतकभावाभाववर्जितत्त्वान्नित्यम्, न बाह्यभावाभावनित्यानित्यानुप्रमाणन्नित्यम् यस्य पुनर्महामते बाह्या भावान्नित्यानु मानान्नित्याचिन्त्यत्वान्नित्यम्, तस्याः नित्याचिन्त्यतायाः स्वहेतुलक्षणं न जानीते । प्रत्यात्माधिगमार्यज्ञानगोचरलक्षणं बहिर्धा ते महामते असङ्कथ्याः ॥

फेरि अर्को कुरा हे महामति नित्य अचिन्त्यता जो तीर्थकरहरूका लागि अनित्य भाव विलक्षण हेतु हुनाले स्वकृत हेतु लक्षणद्वारा प्रभावित हुन्छन्। यदि तीर्थकरहरूका लागि नित्य अचिन्त्यरूपमा कृतकभाव अभाववाद नित्यतालाई देखेर अनुमान बुद्धिद्वारा सधैं नै समाप्त गरिन्छ। त्यसैले मेरो पनि कृतकभावाभावनित्यतालाई बुझेर नित्य अहेतु नै हुन्छ त्यसैको उपदेशका कारणले हे महामति !

यदि, हे महामति हेतुलक्षण संयुक्त नित्य अचिन्त्य हेतुभाव स्वलक्षण-भावाभावद्वारा शशविषाणतुल्य नित्य अचिन्त्यता वाग् विकल्पमात्र तीर्थकरहरूका लागि हुने गर्दछ। त्यो कसरी ! स्वहेतु लक्षण न भएको हुनाले त्यो वाग्विकल्पमात्रै नै हो। मेरो चाँहि हे महामति ! लक्षण हेतुले कृतक भावाभावविवर्जित हुनाले नित्यनै हुन्छ तर बाह्य भावाभाव नित्य अनित्य प्रमाणद्वारा नित्य नै हुन्छ। जसको फरि हे महामति ! बाह्य अभावले नित्य अनुमानद्वारा नित्य अचिन्त्यले त्यो नित्य नै हुन्छ। त्यस नित्य अचिन्त्यताको स्वहेतुलक्षण थाहा हुँदैन। किनकि प्रत्यात्म अधिगम आर्यज्ञानगोचरलक्षण बाहिरबाट तिमीलाई भन्न सकिँदैन।

पुनरपरं महामते संसारविकल्पदुःखभयभीता निर्वाणमन्वेषन्ते । संसारनिर्वाण-योरविशेषज्ञाः सर्वभावविकल्पाभावादिन्द्रियाणामनागत-विषयोपरमाच्च महामते निर्वाणं विकल्पयन्ति न प्रत्यात्मगतिविज्ञानालयं परावृत्तिपूर्वकं महामते । अतस्ते महामते मोहपुरुषा यानत्रयवादिनो भवन्ति, न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्तमात्रगतिनिराभासवादिनः । अतस्ते महामते अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां तथागतानां स्वचित्तदृश्यगोचरानभिज्ञा बाह्यचित्तदृश्यगोचराभिनिविष्टाः । ते संसारगतिचक्रे पुनर्महाते चंक्रम्यन्ते ॥

पुनरपरं महामते अनुत्न्नान् सर्वधर्मानतीतानागतप्रपन्ना/ व्युत्पन्नास्थागता भाषन्ते । तत्कस्या हेतोः ? यदुत स्वचित्तदृश्यभावाभावात्सदसतोरु-त्पत्तिविरहितत्त्वान्महामते अनुत्पत्राः सर्वभावाः । शशहयखरोष्ट्रविषाणुतुल्या महामते सर्वधर्माः । बालपृथग्जनाभूतपरिकल्पितस्वभावविकल्पितत्त्वान्महामते अनुत्पन्नाः, सर्भावाः । प्रत्यात्मार्यज्ञानगति-गोचरो हि महामते सर्वभाव-स्वभावलक्षणोत्पादः, न बालपृथग्जनविकल्पद्वय-गोचरस्वभावः । देह-भोगप्रतिष्ठागतिस्वभावलक्षणं महामते आलयविज्ञानं ग्राह्यग्राहकलक्षणेन प्रवर्तमानं बाला उत्पादस्थितिभङ्गदृष्टिद्वयपतिताशया उत्पादं सर्वभावानां सदसतोर्विकल्पयन्ति । अत्र ते महामते योगः करणोयः ॥

फेरि अर्को, हे महामति ! संसारका विकल्पात्मक दुःखबाट भयभीत व्यक्तिहरूले नै निर्वाणको अन्वेषण गर्दछन्। संसार र निर्वाणका विशेषज्ञहरूले सर्वभावलिकल्पभाभस्वबाट इन्द्रियहरू भविष्य बोध गर्न नसक्ने हुनाले निर्वाणलाई नै जान्दैनन्। त्यैसैले ती मोहपुरुषहरू यान त्रयवादी हुन्छन्। तर चित्तमात्र गति निराभासवादी हुँदैनन्। त्यसैले ती व्यक्तिहरू अतीत- अनागत-प्रत्युत्पन्न बुद्धहरूको स्वचित्त दृश्यविज्ञ हुँदैनन् तर बाह्यविषयाभिज्ञा मात्र हुन्छन्। ती संसार चक्रमा घुमि नै रहन्छन्।

फेरि अर्को कुरा पनि छ हे महममति ! सर्वधर्म अतीत अनागत प्रत्युत्पन्न तथागतहरूले उपदेश गर्दछन् ? केका लागि त ! किनकि स्वचित्त दृश्य भावाभावरूपले गर्दा सत् र असत् दुबै नै उत्पतिरहित हुनाले हे महामति ! सबै नै पदार्थहरू अनुत्पत्न हुन्छन्। त्यसैले हे महामति ! सबै नै पदार्थहरू शश-घोडा, गधा, उँटमा सिङ्ग जस्तै नै सबै धर्महरू हुन्।

बालक र सामान्यजनद्वारा कल्पित अभूत परिकल्पित स्वभावद्वारा विकल्पित हुनाले सबै धर्महरू। पदार्थहरू अनुत्पन्न नै हुन्। प्रत्यात्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आर्यज्ञान गतिगोचर नै सर्वपदार्थ स्वभाव लक्षणको उत्पत्ति हो। तर बालपृथग्जनविकल्प द्वयगोचर भने होइन। शरीर- भोग आदि गति स्वभावलक्षणलाई नै बालपृथक्-जनहरूले आलयविज्ञान भन्दछन् र ग्राह्य ग्राहक लक्षणले प्रवर्तमान उत्पत्ति स्थिति भङ्ग दृष्टि द्वारा निर्दिष्ट उत्पत्तिलाई सबै पदार्थसङ्ग गांसेर सत् र असत्को कल्पना गर्दछन्। त्यसैमा तिमीले एकाग्र हुनु पर्दछ हे महामति !

पुनरपरं महामते पञ्चाभिसमयगोत्राणि कतमानि पञ्च ? यदुत श्रावकयानाभिसमयगोत्रं प्रत्येकबुद्धयानाभिमयगोत्रं तथागतयाना-भिसमयगोत्रम् अनियतैकतरगोत्रम् अगोत्रं च पञ्चमम्। कथं पुनर्महामते श्रावकयानाभिसमयगोत्रं प्रत्येतव्यम् ? यः स्कन्धधात्वायतनस्वसामान्य-लक्षणपरिज्ञानाधिगमे देश्यमाने रोमाञ्चिततनुर्भवति। लक्षणपरिचयज्ञाने चास्य बुद्धिः प्रस्कन्दति, न प्रतीत्यसमुत्पादाविनिर्भागलक्षणपरिचये। इदं महामते श्रावकयानाभिसमयगोत्रम्। यः श्रावकयानाभिसमयं दृष्ट्वा षट्पञ्चम्यां भूमौ पर्युत्थानक्लेशप्रहीणो वासनक्लेशाप्रहीणोऽचिन्त्याच्युतिगतः सम्यक्सिंहनादं नदति-क्षीणा मे जातिः, उषितं ब्रह्मचर्यम्, इत्येवमादि निगद्य पुद्गलनैरात्म्यपरिचयाद्याबन्निपत्रिर्वाणबुद्धिर्भवति ॥

फेरि पनि तिमीले पाँच प्रकारका अभिसमयगोत्रहरूको बोध गर्नु पर्दछ। कुन् हुन् ती पाँच ? ती हुन् - श्रावकययानाभिसमयगोत्र, प्रत्येकबुद्धयानाभिसमयगोत्र, तथागतयानाभिसमयगोत्र, अनियतैकतरगोत्र र अगोत्र पाँचौं। हे महामति कसरी श्रावकयानाभिसमयगोत्रलाई बुझ्ने ? जसले स्कन्ध-धातु-आयतन,सामान्य लक्षणको परिज्ञान गरिसकेपछि या उपदेशको क्रममा रोमाञ्चिततनु हुन्छ, यसका लक्षणको परिचय ज्ञानको क्रममा बुद्धि प्रस्फुरित हुन्छ, तर प्रतीत्यसमुत्पादको ज्ञानमा भने हुँदैन। यही नै श्रावकयानाभिसमयगोत्र हो। जसले श्रावकयानको उपदेश ज्ञानलाई साक्षात्कार गरेर ११औं भूमिमा अवस्थित भएर क्लेशलाई जितेर वासनाक्लेशलाई पनि जितेर अचिन्त्य अच्युतपदमा स्थित भएर राम्ररी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

सिंहनाद गर्दछ – मेरो जाति समाप्त भयो, ब्रह्मचर्य व्रत पूरा भयो यस्ता कुरा भनेर पुद्गल नैराम्य परिचयद्वारा निर्वाण बुद्धिमा स्थिर हुन्छ ।

अन्येः पुनर्महामते आत्मसत्त्वजीवपोषपुरुषपुद्गलसत्त्वावबोधान्निर्वाणमन्वेषन्ते । अन्ये पुनर्महामे कारणाधीनान् सर्वधर्मान् दृष्ट्वा निर्वाणगतिबुद्धयो भवन्ति । धर्मनैरात्म्यदर्शनाभावान्नास्ति मोक्षो महामते । एषा महामते श्रावकयानाभिसमयगोत्रकस्यानिर्वाणबुद्धिः । अत्र ते महामते कुदृष्टिव्यावृत्त्यर्थं योगः करणीयः ॥

अन्य केही व्यक्तिहरू फेरि, हे महामति ! आत्मसत्त्व, जीवपोष, पुरुष पुद्गलसत्त्वहरूको बोधद्वारा निर्वाणको कामना गर्दछन् । अरूकेही भने कारणाधीन सबै धर्मलाई जानेर निर्वाणतिर लाग्दछन् । धर्म नैरात्म्य दर्शन नभईकन मोक्ष संभव छैन । यही नै श्रावकयानाभिसमयगोत्रीको निर्णय हो हे महामति । यसमा तिमीले कुदृष्टि हटाउनका लागि योग गर्नु पर्दछ ।

तत्र महामते प्रत्येकबुद्धयानाभिसमयगोत्रकः, यः प्रत्येकाभिसमये देश्यमाने अश्रुहृष्टरोमाञ्चिततनुर्भवति । असंसर्गप्रत्ययाद्भावाभिनिवेश-बहुविविधस्वकायवैचित्र्यद्धिव्यस्तयमकप्रातिहार्यदर्शने निर्दिश्यमानेऽनुनीयते, स प्रत्येकबुद्धयानाभिसमयगोत्रक इति विदित्वा प्रत्येकबुद्धयानाभिसमयानुरूपा कथा करणीया । एतन्महामते प्रत्येकबुद्धयाना-भिसमयगोत्रकस्य लक्षणम् ॥

प्रत्येक बुद्धयानाभिसमयगोत्रीको हो त ? जसले प्रत्येकाभिसमयको उपदेशको क्रममा आँसु झार्दछ, पूर्ण रोमाञ्चित हुन्छ । असंसर्गप्रत्यय ज्ञानद्वारा भावाभिनिविष्ट भएर धेरै प्रकारका विचित्र बुद्धिहरूको दर्शनलाई छाडेर केवल नैरात्म्यमा भन्ने बुझेर त्यसैवेला प्रत्येक बुद्धयानाभिसमयानुरूप विचार अगाडी ल्याउनुपर्दछ । यही नै प्रत्येक बुद्धयानाभिसमय गोत्रीको लक्षण हो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनियतगोत्रकः पुनर्महामते त्रिष्वप्येतेषु देश्यमानेषु यत्रानुनीयते तत्रानुयोज्यः स्यात् । परिकर्मभूमिरियं महामते गोत्रव्यवस्था । निराभासभूम्यवक्रमणतया व्यवस्था क्रियते । प्रत्यात्मालये तु स्वक्लेश-वासनाशुद्धस्य धर्मनैरात्म्यदर्शनात्समाधिसुखविहारं प्राप्य श्रावको जिनकायतां प्रतिलप्स्यते ॥

हे महामति ! तथागत गोत्रचाँहि तीन प्रकारको छ । जस्तो कि स्वभाव- निः स्वभाव धर्माभिसमय गोत्र, अधिगमस्वप्रत्यात्मार्याभिसमयगोत्र, बाह्य बुद्ध क्षेत्र औदार्याभिसमयगोत्र । जब, यी तीन मध्ये कुनै एउटाको उपदेश गरिन्छ साथै स्वचित्तगतदृश्य देह आलय विज्ञान-भोग प्रतिष्ठा आदिको अचिन्त्य विषयको उपदेश क्रममा जो त्रसित हुँदैन, संत्रसित हुँदैन, डरको भावमा जाँदैन, त्यसैलाई नै तथागतयानाभिसमय गोत्री भनेर जान्नु पर्दछ । यही नै तथागत गोत्रात्मक व्यक्तिको लक्षण हो ।

फेरि अनियत गोत्रक व्यक्तिचाहिँ यी तीन गोत्रहरूको उपदेशको क्रममा जहाँ लगिन्छ त्यहीँ पुग्दछ, त्यही नै अनियत गोत्री हो । यो गोत्र व्यवस्था भनेको पनि परिपाक भूमि हो । निराभासभूमिको अतिक्रमण गरेर नै यसको व्यवस्था हुन्छ । प्रत्यात्माको लय भइसकेपछि स्वक्लेशवासना शुद्धिपछि धर्म नैरात्म्य दर्शनद्वारा समाधिसुख प्राप्त गरेर श्रावक बुद्धहुन पुग्दछ ।

अथ खलु भगवांस्तस्यां वेलायामिमा गाथा अभाषत-

स्रोतापत्तिफलं चैव सकृदागामिनस्तथा ।
अनागामिफलं चैव अर्हत्त्वं चित्तविभ्रमम् ॥१२८॥
त्रियानमेकयानं च अयानं च वदाम्यहम् ।
बालानां मन्दबुद्धीनामार्याणां च विविक्तताम् । ॥१२९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

त्यसैवेला यी गाथाहरू भगवान्का मुखबाट निःसृत भए स्रोतापत्तिफल, सकृदागामिफल र अनागामिको फल भन्नु नै अर्हत्त्प्राप्त गर्नु हो । जसद्वारा चित्तगत भ्रम नष्ट हुन्छ । ॥१२८॥

तीनवटै यान, एकयान या अयानको वर्णन गर्दछु । किनकि यसबाट मूर्ख, बालक र अनार्यहरूलाई ज्ञान होस् भन्ने नै मेरो आशय हो । ॥१२९॥

द्वारं हि परमार्थस्य विज्ञप्तिर्द्वयवर्जिता ।
यानत्रयव्यवस्थानं निराभासे स्थिते कुतः ॥१३०॥
ध्यानानि चाप्रमाणानि आरूपयाश्च समाधयः ।
संज्ञानिरोधों निखिलं चित्तमात्रे न विद्यते ॥१३१॥

परमार्थको द्वार भन्नु नै छैन रहित विज्ञप्तिको साक्षात्कार हो । निराभासमा अवस्थित हुने वित्तिकै कसरी संभव हुन्छ र ॥१३०॥

ध्यानहरू त्यस अवस्थामा अप्रमाणित हुन्छन् । समाधिहरू अगोचर हुन्छन् । सबै प्रकारका संज्ञाहरूको निरोध हुन्छ चित्तमात्र पनि हटेर जान्छ । ॥१३१॥

तत्रेच्छन्तिकानां पुनर्महामते अनिच्छन्तिकतामोक्षं केन प्रवर्तते ? यदुत सर्वकुशलमूलौत्सर्गतश्च सत्त्वानादिकालप्रणिधानतत्त्व । तत्र सर्वकुशलमूलोत्सर्गः कतमः ? यदुत बोधिसत्त्वपिटकनिक्षेपोऽभ्याख्यानं च नैते सूत्रान्ता विनयमोक्षनुकूला इति ब्रुवतः सर्वकुशलमूलोत्सर्गत्वान्न निर्वायते । द्वितीयः पुनर्महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्व एवम् भवप्रणिधानोपाय-पूर्वकत्वान्नापरिनिर्वृतैः सर्वसत्त्वैः परिनिर्वास्यामीति ततो न परिनिर्वाति । एतन्महामते अपरिनिर्वाणधर्मकाणां लक्षणं येनेच्छन्तिकगतिं समधिगच्छन्ति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यस अवसरमा हे महामति ! इच्छन्तिक अनिच्छन्तिकहरूका लागि मोक्ष कसरी संभव हुन्छ ? जस्तो कि सबै कुशल मूलको उत्सर्गद्वारा र अनादिकालिक ध्यानद्वारा नै प्राणीहरूको मोक्ष हुन्छ। कुशलमूल उत्सर्ग के हो ? जस्तो कि बोधिसत्त्व पिटकभित्र राखिएको उपदेश नै हो, तर सूत्र भित्र राखिएका विनयहरू मोक्षानुकुल हुँदैनन् यस्तो भन्ने व्यक्तिलाई सर्वकुशलमूल उत्सर्गवाट वारणगर्न सकिन्न। अर्को कुरा बोधिसत्त्व या महासत्त्वले यसरी भव-को प्रणिधानपूर्वक उपायपूर्वक पनि अपरिनिवृत्त सबै सत्त्वहरूलाई मैले निर्वाणमा लैजान्छु भन्दछ भने त्यो स्वयं मुक्त हुँदैन। यी व्यक्तिहरू नै अपरिनिर्वाण धर्म युक्त लक्षणद्वारा इच्छन्तिकगति समाधिमा पुग्दछन्।

पुनरपि महामतिराह-कतमोऽत्र भगवन् अत्यन्ततो न परिनिर्वाति ? भगवानाह बोधिसत्त्वेच्छन्तिकोऽत्र महामते आदिपरिनिर्वृतान् विदित्वा अत्यन्ततो न परिनिर्वाति। न पुनः सर्वकुशलमूलोत्सर्गेच्छन्तिकः। सर्वकुशलकमूलोत्सर्गेच्छन्तिको हि महामते पुनरपि तथागताधिष्ठानात्कदा-चित्कर्हिचित्कुशलमूलान् व्युत्थापयति। तत्कस्य हेतोः ? यदुत अपरित्यक्ता हि महामते तथागतानां सर्वसत्त्वाः। अत एतस्मात्कारणान्महामते बोधिसत्त्वेच्छन्ति न परिनिर्वातीति ॥

पुनरपरं महामते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन स्वभावलक्षणत्रयकुशलेन भवितव्यम्। तत्र महामते परिकल्पितस्वभावो निमित्तात्प्रवर्तते। कथं पुनर्महामते परिकल्पितस्वभावो निमित्तात्प्रवर्तते ? तत्र महामते परतन्त्रस्वभावो वस्तुनिमित्तलक्षणाकारः ख्यायते। तत्र महामते वस्तुनिमित्तलक्षणाभिनिवेशः पुनर्द्विप्रकारः। परिकल्पितस्वभावं व्यवस्थापयन्ति तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धा नामाभिनिवेशलक्षणेन च नामवस्तुनिनित्ताभिनिवेशलक्षणेन च। निमित्तलक्षणाभिनिवेशलक्षणं पुनर्महामते यदुत अध्यात्मबाह्यधर्माभिनिवेशः। निमित्तलक्षणाभिनिवेशः पुनर्यदुत तेष्वेव आध्यात्मिकवाह्येषु धर्मेषु स्वसामान्यलक्षणपरिज्ञानावबोधः। एतन्महामते द्विप्रकारं परिकल्पितस्वभावस्य लक्षणम्। यदाश्रयालम्ब-नात्प्रवर्तते तत्परतन्त्रम्। तत्र महामते परिनिष्पन्नस्वभावः कतमः ? यदुत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

निमित्तनामवस्तुलक्षणविकल्पविरहितं तथतार्यज्ञानगतिगमनप्रत्यात्मार्यज्ञान-गतिगोचरः । एष महामते परिनिष्पन्नस्वभावस्तथागतगर्भहृदयम् ॥

फेरि पनि महामतिले सोधे- कुन व्यक्तिचाँहि पूर्णरूपमा निर्वाणमा पुग्दैन ? भगवान्ले भन्नुभयो- इच्चान्तिक बोधिसत्त्वले आदि परिनिर्वृत सवै धर्महरूलाई जानेर आत्यन्तिक निर्वाणप्राप्त गर्दैन। तर सर्वकुशलमूल उत्सर्ग गर्नेचाँहि होइन । किनकि सर्वकुशलमूललाई समाप्त गर्ने बोधिसत्त्वले तथागत अधिष्ठानबाट कदाचित् जसरी तसरी कुशलमूलहरूलाई उठाउँदछ। त्यो किनभने तथागतद्वारा सबै प्राणीहरू अपरितयुक्त हुन्छन् त्यसैकारणले नै बोधिसत्त्व जो इच्छन्तिक छ ऊ निर्वृत हुँदैन ।

हे महामति ! फेरि बोधिसत्त्व र महासत्त्वले तीन स्वभावलक्षण कुशल हुनु पर्दछ - त्यहाँ, परिकल्पित स्वभाव निमित्तबाट प्रवर्तित हुन्छ। किन त्यो निमित्तद्वारा प्रवर्तित हुन्छ त भन्छौ भने पदार्थलाई निमित्त बनाएर नै परतन्त्रस्वभावको व्याख्या गरिन्छ। पदार्थ निमित्तलक्षणाभिनिवेश फेरि दुई प्रकारको हुन्छ - तथागत, अर्हत र सम्यक्सम्बुद्धहरूले परिकल्पित स्वभावलाई नामाभिनिवेशलक्षणद्वारा र नामवस्तुनिमित्ताभिनिवेश लक्षणद्वारा व्यवस्थित गर्दछन्। वस्तु निमित्ताभिनिवेशलक्षण नै हो निमित्तलक्षणाभिनिवेश चाँहि तिनमा नै फेरि आध्यात्मिक एवम् बाह्य धर्महरूमा स्वलक्षण एवम् सामान्यलक्षणको परिज्ञान गर्नु नै हो। यसरी परिकल्पितस्वभावको दुई प्रकारको लक्षण यही नै हो। जुन आश्रयको अवलम्बनद्वारा प्रवर्तित हुन्छ त्यो परतन्त्रलक्षण हो। हे महामति परिनिस्पन्त स्वभाव चाँहि कुन हो त ? जस्तो कि निमित्त - नामवस्तु लक्षण विकल्प रहित तथागत आर्यज्ञान गतिगमन प्रत्यात्मआर्यज्ञान नै परिनिष्पन्न स्वभाव हो यही नै हे महामति परिनिस्पन्न स्वभाव तथागत हृदयगर्भ हो ।

अथ खलु भगवांस्तस्यां वेलायामिमां गाथा अभाषत-

निमित्तं नाम सङ्कल्पः स्वभावद्वयलक्षणम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्यग्ज्ञानं तथता परिनिष्पन्नलक्षणम् ॥१३२॥

एष महामते पञ्चधर्मस्वभावलक्षणप्रविचयो नाम धर्मपर्यायः प्रत्यात्मार्यज्ञानगतिगोचरः, यत्र त्वया अन्यैश्च बोधिसत्त्वैः शिक्षितव्यम् ॥

त्यसपछि भगवान्‌ले निम्न गाथाको उद्‌गार गर्नुभयो -

निमित्त, नाम सङ्कल्प र दुई स्वभावका लक्षण सम्यज्ञान नै तथता हो र त्यही नै परिनिष्पन्न लक्षण हो । ॥१३२॥

यही नै हो पञ्चधर्म स्वभावलक्षण समूह जसलाई धर्म पर्याय भनिन्छ त्यही नै प्रत्यात्मआर्यज्ञान गतिगोचर हो, जहाँ तिमी र अन्य वोधिसत्त्वहरूले पनि शिक्षित हुनु पर्दछ ।

पुनरपरं महामते बोधिसत्त्वेन नैरात्म्यद्वयलक्षणप्रविचयकुलेन भवितव्यम् । तत्र महामते कतमं नै रात्म्यद्वयलक्षणम् ? यदुत आत्मात्मीय-रहितस्कन्धधात्वायतनकदम्बकमज्ञानकर्मतृष्णाप्रभवं चक्षुषा रूपादिग्रहणा-भिनिवेशात्प्रवर्तमानं विज्ञानं सर्वेन्दियैः स्वचित्तदृश्यभाजनदेहालय-स्वचित्तविकल्पकल्पितं विज्ञापयति । नदीबीजदीपवायुमेघसदृशक्षणपरंपराभेदभिन्नं चपलं वानरमक्षिकासदृशमचौक्षमचौक्षविषयचार्यनाथोऽनल इवातृप्तमना-दिकालप्रपञ्चविषयवासनारहितमरघट्टचक्रवत्संसारभवगतिचक्रे विचित्रदेह-रूपधारिमायावेतालयन्त्रप्रतिमं प्रवर्तमानं प्रवर्तते । यदत्र महामते लक्षण-कौशलज्ञानम्, इदमुच्यते पुद्‌गलनैरात्म्यज्ञानम् ॥

फेरि पनि हे महामति ! बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वले नैरात्म्यद्वयलक्षणयुक्त हुनु पर्दछ । ती नैरात्म्यद्वयलक्षण के हुन् त ! जस्तो कि आत्मा एवम् आत्मीयरहित स्कन्ध-धातु-आयतन समूह एवम् आज्ञान जन्यकर्म तृष्णाबाट समुत्पन्न चक्षुद्वारा रूप आदि ग्रहणद्वारा प्रवर्तित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

विज्ञानले एवम् सबै इन्द्रियद्वारा आफ्नो चित्तदृश्यभाजन-देह-आलय-चित्त विकल्पित पदार्थहरूलाई देखाउँदछ ।

नदी बीऊ, दीप, वायु, मेघ आदि जस्तै प्रतिक्षण परिवर्तनशील चञ्चल वानर या भिङ्गा जस्तै चक्षुरिन्द्रियग्राह्य या अग्राह्य विषयमा प्रवर्तन हुने अनाथ या अग्नि जस्तै अतृप्त अनादिकाल प्रपञ्च विषय-वासनारहित आराको घट्टजस्तै अथवा कुमालेको घट्ट जस्तै संसाररूपी गति चक्रमा विचित्र देहरूप आदि धारण गर्ने माया (जादू) वेतालभूत प्रेतादि जस्तै यन्त्र जस्तै यो चक्र प्रवर्तित छ। यसमा जसले लक्षण कौशलज्ञान गर्दछ, त्यो नै पुद्गल नैरात्म्य ज्ञान हो ।

तत्र महामते धर्मनैरात्म्यज्ञानं कतमत् ? यदुत स्कन्धधात्वायतनानां परिकल्पितलक्षणस्वभावावबोधः । यथा महामते स्कन्धधात्वायतनान्यात्म-विरहितानि स्कन्धसमूहमात्रं हेतुकर्मतृष्णासूत्रोपनिबद्धमन्योन्यप्रत्ययतया प्रवर्तते निरीहम्, तथा स्कन्धा अपि महामते स्वसामान्यलक्षविरहिता अभूतपरिकल्पलक्षणविचित्रप्रभाविता बालैर्विकल्प्यन्ते न त्वार्यैः ।

त्यसमा, हे महामति ! धर्म नैरात्म्य ध्यान के हो त ‼ जस्तो कि स्कन्ध- धातु-आयतनहरूको परिकल्पित लक्षण स्वभावको बोध । जसरी-स्कन्ध-धातु-आयतनहरू आत्मारहित स्कन्ध समूहमात्रै हुन् तर हेतु -कर्म, तृष्णासूत्रका बन्धनमा बाँधिएर एक अर्काका पूरक भएर प्रवर्तित हुन्छन् । त्यस्तै नै स्कन्धहरू पनि स्वलक्षण एवम् सामान्यलक्षणरहित अभूतपरिकल्पित लक्षणद्वारा विचित्र तथा प्रभावित भएर बालहरूद्वारा विकल्पित हुन्छन् । न कि आर्यहरूद्वारा ।

चित्तमनोमनोविज्ञानपञ्चधर्मस्वभावरहितान् महामते सर्वधर्मान् विभावयन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो धर्मनैरात्म्यकुशलो भवति । धर्मनैरात्म्यकुशलः पुनर्महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो नचिरात्प्रथमां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बोधिसत्त्वभूमिं निराभासप्रविचयां प्रतिलभते । भूमिलक्षणप्रविचयावबोधात्प्रमुदिता-नन्तरमनुपूर्वं नवसु भूमिषु कृतविद्यो महाधर्ममेघां प्रतिलभते । स तस्यां प्रतिष्ठितोऽनेकरत्नमुक्तोपशोभिते महापद्यराजे पद्यकृतौ महारत्नविमाने मायास्वभावगोचरपरिचयाभिनिर्वृत्ते निषण्णः तदनुरूपैर्जिनपुत्रैः परिवृतः सर्वबुद्धक्षेत्रागतैर्बुद्धपाण्यभिषेकैश्चक्र-वर्तिपुत्रवदभिषिच्यते । बुद्धसुतभूमिमतिक्रम्य प्रत्यात्मार्यधर्मगतिगमनत्वा-त्तथागतो धर्मकायवशवर्ती भविष्यति धर्मनैरात्म्यदर्शनात् । एतन्महामते सर्वधर्मनैरात्म्यलक्षणम् । अत्र ते महामते शिक्षितव्यम्, अन्यैश्च बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः ॥

चित्त मन, मनोविज्ञानलाई पञ्चधर्मस्वभाव रहित सवै धर्मलाई जानेर मात्र बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्व धर्म नैरात्य कुशल हुन्छ। जुन बोधिसत्त्व या महासत्त्व धर्म नैरात्यकुशलमा प्रतिष्ठित हन्छ त्यो त्यसले तत्काल नै बोधिसत्त्व भूमि या निराभासभूमिमा प्रतिष्ठा पाउँदछ। भूमि लक्षण प्रविचयको बोधद्वारा प्रमुदित भएर क्रमशः नव भूमिहरूको ज्ञान गरेर महाधर्ममेघभूमि प्राप्त गर्दछ।

त्यसरी धर्ममेघभूमिमा प्रतिष्ठित भएर अनेक रत्नहरूद्वारा सुशोभित महापद्यराजमा पद्यकृतिमा महारत्न विमानमा मायास्वभावगोचर परिचर्यायुक्त आसनमा वसेर तदनुरूप बुद्धपुत्रहरूद्वारा चारैतिरबाट घेरिएर सर्वक्षेत्रमा अवस्थित बुद्धका हातहरूद्वारा चक्रवर्तिजस्तै अभिषेक प्राप्ति गर्दछन्। यसरी बुद्धपुत्रभूमिलाई अतिक्रमण गरेर प्रत्यात्म आर्य धर्म गतिगमनको कारणले तथागत स्वयं धर्म काययुक्त हुनेछन् धर्म नैरात्म्यका दर्शनद्वारा। यही नै सर्वधर्म नैरात्म्यलक्षण हो। यही नै तिमीले सिक्नुपर्दछ, बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरूले पनि।

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्-समारोपापवादलक्षणं मे भगवान् देशयतु यथाहं च अन्ये च बोधिसत्त्वाः समारोपापवादकुदृष्टिवर्जितमतयः क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्संबोधि-मभिसंबुध्येरन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिसंबुध्य शाश्वतसमारोपापवादोच्छेददृष्टि-विवर्जितास्तव बुद्धनेत्रीं नापवदिष्यन्ते ॥

अथ खलु भगवान् पुनरपि महामतेर्बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्याध्येषणां विदित्वा इमां गाथामभाषत-

समारोपापवादो हि चित्तमात्रे न विद्यते ।
देहभोगप्रतिष्ठाभं ये चित्तं नाभिजानते ।
समारोपापवादेषु ते चरन्त्यविपश्चितः ॥१३३ ॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वले भगवान्लाई फेरि पनि सोधे - समारोप एवम् अपवादको लक्षण के हो हामीलाई वताइदिनुहोस् हे भगवान् ! जसद्वारा अपवाद एवम् आरोप जन्य कुदृष्टिबाट मुक्त भएर तत्काल नै सम्यक्सम्बोधिलाई जान्ने छन्। जानेर शाश्वतवाद एवम् समारोप र अपवाद जन्य दृष्टिलाई समाप्त पारेर प्रज्ञापारमितामा समाविष्ट हुनेछन्।

यसपछि भगवान्ले फेरि पनि महामति बोधिसत्त्वको प्रार्थनालाई वुझेर यो गाथा गाउनुभयो–

समारोप एवम् अपवाद चित्तमात्रमा छैनन्। देह, भोगप्रतिष्ठामा जो व्यक्तिहरू रम्दछन् ती व्यक्तहरूले चित्तलाई जान्दैनन् एवम् ती मूढहरू नै समारोप एवम् अपवादमा सधैं घुम्ने गर्दछन्। ॥१३३॥

अथ खलु भगवानेतमेव गाथार्थमुद्द्योतयन् पुनरप्येतदवोचत्-चतुर्विधो महामते असत्समारोपः । कतमश्चतुर्विधः ? यदुत असल्लक्षणसमारोपोऽसद्दृष्टिसमारोपोऽसद्धेतुसमारोपोऽसद्भावसमारोपः । एष हि महामते चतुर्विधः समारोपः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपवादः पुनर्महामते कतमः ? यदुत अस्यैव कुदृष्टिसमारोपस्यानुपलब्धिप्रविचयाभावादपवादो भवति । एतद्धि महामते समारोपापवादस्य लक्षणम् ॥

त्यसपछि भगवान्ले उक्त गाथाको अर्थलाई नै यसरी व्याख्या गर्नु भयो असत् पदार्थको समारोप चार प्रकारको हुन्छ । कस्तो चार प्रकार ? असत् लक्षण समारोप; असद् दृष्टिसमारोप, असद्हेतु समारोप, असद्भावसमारोप । यही नै चार प्रकारको समारोप हो ।

अपवाद कस्तो छ ? यही नै कुदृष्टि समारोपको अनुपलब्धिको प्रविचयाभावद्वारा अपवाद हुन्छ । यही नै हे महामति ! समारोप एवम् अपवाद हो ।

पुनरपरं महामते असल्लक्षणसमारोपस्य लक्षणं कतमत् ? यदुत स्कन्धधात्वायतनानामसत्स्वसामान्यलक्षणाभिनिवेशः-इदमेवमिदं नान्यथेति । एतद्धि महामते असल्लक्षणसमारोपस्य लक्षणम् । एष हि महामते असल्लक्षणसमारोपविकल्पोऽनादिकालप्रपञ्चदौष्ठुल्यविचित्रवासनाभिनिवेशात्प्रवर्वते । एतद्धि महामते असल्लक्षणसमारोपस्य लक्षणम् ॥

हे महामति ! असल्लक्षणसमारोपको लक्षण कुन हो ! जस्तो कि स्कन्ध-धातु-आयतनहरूको अभावद्वारा निर्दिष्ट अर्को लक्षणको अभिनिवेश नै हो अर्थात् यही नै यो हो अर्को होइन भन्ने रूपमा । यही नै असल्लक्षण समारोपको लक्षण हो यो नै महामति ! असल्लक्षण समारोप विकल्पद्वारा अनादिकालप्रपञ्च दौष्ठुल्य विचित्रवासनाको अभिनिवेशद्वारा प्रवर्तित हुन्छ । यही नै महामति असल्लक्षणसमारोपको लक्षण हो ।

असद्दृष्टिसमारोपः पुनर्महामते यस्तेष्वेव स्कन्धधात्वायतनेष्वात्मसत्त्वजीवजन्तुपोषपुरुषपुद्गलदृष्टिसमारोपः । अयमुच्यते महामते असद्दृष्टिसमारोपः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

हे महामति ! असद्दृष्टि समारोप चाहिँ तिनै स्कन्ध-धातु-आयतनहरूमा आत्म, सत्त्व, जीव, जन्तु, पोष, पुरुष र पुद्गलदृष्टिको समारोप नै हो । यही नै असद्दृष्टिसमारोप हो ।

असद्धेतुसमारोपः पुनर्महामते यदुत अहेतुसमुत्पन्नं प्राग्विज्ञानं पश्चादभूत्वा मायावदनुत्पननं पूर्वं चक्षूरूपालोकस्मृतिपूर्वकं प्रवर्तते । प्रवृत्य भूत्वा च पुनर्विनश्यति । एष महामते असद्धेतुसमारोपः ॥

फेरि असद्हेतु समारोप चाँहि अहेतुबाट उत्पन्न प्राक्विज्ञान पछि नभएर माया जस्तै अनुत्पन्न पहिला चक्षु-रूप-आलोक र स्मृतिपूर्वक प्रवर्तित हुन्छ। प्रवृत्त भएर र फेरि भएर नष्ट हुन्छ। यही नै असद्हेतुसमारोप हो ।

असद्भावसमारोपः पुनर्महामते यदुत आकाशनिरोधनिर्वाणा-कृतभावाभिनिवेशसमारोपः । एते च महामते भावाभावविनिवृत्ताः । शशहयखरोष्ट्रविषाणकेशोण्डुकप्रख्या महामते सर्वधर्माः सदसत्पक्षविगताः । समारोपापवादाश्च बालैर्विकल्प्यन्ते स्वचित्तदृश्य मात्रानवधारिमतिभिर्नत्वार्यैः । एतन्महामते असद्भावविकल्पसमारोपापवादस्य लक्षणम् । तस्मात्तहि महामते समारोपापवाददृष्टिविगतेन भवितव्यम् ॥

असद्भावसमारोप भनेको के हो ? जस्तो कि आकाश, निरोधधर्म, र निर्वाणद्वारा अनिष्पन्न अभिनिवेश हो । यी भाव र अभावद्वारा अभिनिविष्ट हुन् । खरायोको सिङ्ग र घोडा-उँटको सिङ्ग एवम् केशोण्ड्रक जस्तै नै सबै धर्महरू सद् असत् पक्षरहित छन्। समारोप एवम् अपवाद दुवै नै स्वचित्तदृश्यद्वारा विकल्पित हुन् आर्यहरूद्वारा होइन किन्तु बालकहरूद्वारा ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यही नै असद्भावविकल्पसमारोपापवादको लक्षण हो। त्यसैले हे महामति ! तिमीले समारोप अपवाद दृष्टि रहित हुनुपर्दछ।

पुनरपरं महामते बोधिसत्त्वाश्चित्तमनोमनोविज्ञानपञ्चधर्मस्वभाव-नैरात्म्यलक्षणद्वयगतिं गत्वा परहितहेतोरनेकरूपवेशधारिणो भवन्ति। परिकल्पितस्वभावा इव परतन्त्राशया विश्चरूपचिन्तामणिसदृशाः सर्वबुद्धक्षेत्र-पर्षन्मण्डलगता मायास्वप्नप्रतिभासप्रतिविम्बोदकचन्द्रगतिसमानुत्पादभङ्ग-शाश्वतोच्छेदरहितान् सर्वधर्मान् संमुखं सर्वतथागतेभ्यः सर्वश्रावक-प्रत्येकबुद्धयानविरहान् धर्मदेशनां शृण्वति, समाधिमुखशतसहस्राणि च प्रतिलभन्ते। यावदनेकानि समाधिकोटिनियुतशतसहस्राणि प्रतिलभ्य तैः समाधिभिः क्षेत्रात्क्षेत्रं संक्रामन्ति। बुद्धपूजाभियुक्ताश्च सर्वोपपत्तिदेवभवनालयेषु रत्नत्रयमुपदेश्य बुद्धरूपमास्थाय श्रावकगण बोधिसत्त्वगण परिवृताः स्वचित्तदृश्यमात्रावतारणतया बाह्यभावाभावोपदेशं कुर्वन्ति सदसत्पक्षविनिवृत्यर्थम्॥

फेरि पनि हे महामति ! बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू चित्त, मन, मनोविज्ञान, पञ्चर्ध स्वभाव नैरात्यद्वयगति प्राप्त गरेर पनि अर्काको हित गर्नकालागि धेरै रूप र वेश धारी हुने गर्दछन्। परिकल्पित स्वभाव झैं परतन्त्राशययुक्त भएर विश्वरूप चिन्तामणि जस्तै सर्वबुद्ध-क्षेत्र परिषद्मण्डलमा पुगेर माया, स्वप्न, प्रतिभास, प्रतिबिम्ब, उदकचन्द्रगति समान उत्पाद, भङ्ग, शाश्वत, उच्छेदरहित सबै धर्महरूलाई अगाडी नै सबै तथागतबाट सबै श्रावक, प्रत्येक बुद्धयान रहित सत्त्वहरूका लागि धर्मदेशनाको श्रवण गर्दछन्। यसरी लाखौं समाधि जन्यसुख प्राप्त गर्दछन्। जबसम्म अनेक समाधिकोटि-असंख्य प्राप्त गरेर ती समाधिहरूद्वारा एक क्षेत्रबाट अर्को क्षेत्रमा संक्रमित हुन्छन्। बुद्ध पूजामा लागेर सबै प्रकारका उपपत्ति देव मन्दिरहरूमा त्रिरत्नको उपदेश गरेर बुद्धको स्वरूपमा अवस्थित भएर, श्रावक बोधिसत्त्गणले परिवृत भएर स्वचित्तगत दृश्यमात्रलाई

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

अवतरण गराउँदै बाह्यका अभावको उपदेश गर्दछन् सत् र असत् दुवै पक्षको निराकरणका लागि ।

अथ खलु भगवाँस्तस्यां वेलायामिमां गाथामभाषत-

चित्तमात्रं यदा लोकं प्रपश्यन्ति जिनात्मजाः ।

तदा नैर्माणिकं कायं क्रियासंस्कारवर्जितम् ।

लभन्ते ते बलाभिज्ञावशितैः सह संयुतम् ॥१३४॥

त्यस अवसरमा भगवान्‌ले यो गाथा भाषित गर्नु भयो –

जिनपुत्रहरूले जब केवल चित्तमात्र देख्दछन् अनि निर्माणकाय प्राप्त गर्दछन् जुन काय समग्रसंस्कार रहित हुने गर्दछ र बलअभिज्ञ आदि अनन्त गुण सम्पन्न त्यो हुने गर्दछ ॥१३४॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमध्येषते स्म-देशयतु भगवान् शून्यतानुत्पादाद्वयनिःस्वभावलक्षणं सर्वधर्माणाण्, येन शून्यतानुत्पादाद्वयनिः- स्वभावलक्षणा बोधेन अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा नास्त्यस्तिविकल्पवर्जिताः क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्येरन् ॥

त्यसपछि महामति बोधिसत्त्वले फेरि सोधे - प्रार्थना गरेर हे भगवान् हामीलाई सबै धर्महरूको शून्यता अनुत्पादद्वय निःस्वभावताको उपदेश गर्नुहोस् । जसद्वारा शून्यता अनुत्पादद्वय निःस्वभावलक्षणको अवबोधसँगै म र अरू पनि बोधिसत्त्वहरू 'नास्ति र अस्ति' विकल्प रहित भएर तत्काल नै सम्यक्संबोधिक्षेत्रमा प्रविष्ट हुन सक्ने छन् ।

अथ खलु भगवान् महामतिं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेतदवोचत्-तेन हि महामते शृणु, तत्साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु । भाषिष्येऽहं ते साधु भगवन्निति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवानेतदवोचत्-शून्यता शून्यतेति महामते परिकल्पितस्वभावपदमेतत् । परिकल्पितस्वभावाभिनिवेशेन पुनर्महामते शूत्यतानुत्पादाभावाद्वयनिःस्वभा-वभाववादिनि भवन्ति । तत्र महामते सक्षेपेण सप्तविधा शून्यता । यदुत लक्षणशून्यता भावस्वभावशून्यता अप्रचरितशून्यता पचरितशून्यता सर्वधर्मनिरभिलाप्यशून्यता परमार्थार्यज्ञानमहाशून्यता इतरेतरशून्या च सप्तमी ॥

त्यसपछि भगवान्ले बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वलाई भन्नुभयो राम्ररि सुन महामति ! ठीकसँग मनमा धारण गर । तिमीलाई म सबै भन्ने छु त्यसछि भगवान् हामी त्यसै नै गर्ने छौ भनेर भगवान् प्रति कृतज्ञता व्यक्त गरे । शून्यता-शून्यता यो पद भन्नु परिकल्पित स्वभाव वाचक पद हो । परिकल्पित स्वभाव अभिनिवेशद्वारा शून्यता अनुत्पाद अभावद्वय निःस्भावभाववादी हुन्छन् । संक्षेपमा सात प्रकारका शून्यता छन् । लक्षण शून्यता, भावस्वभाव शून्यता, अप्रचरित शून्यता, प्रचरित शून्यता सर्वधर्म निरभिलाप्य शून्यता, परमार्थार्यज्ञानमहाशून्यता, इतरेतरशून्यता ।

तत्र महामते लक्षणशून्यता कतमा ? यदुत स्वसामान्यलक्षणशून्याः सर्वभावाः । परस्परसमूहापेक्षितत्त्वाप्रवचयविभागाभावान्महामते स्वसामान्य-लक्षणस्याप्रवृत्तिः । स्वपरोभयाभावाञ्च महामते लक्षणं नावतिष्ठते । अतस्त-दुच्यते स्वलक्षणशून्यः सर्वभावा इति ॥

भावस्वभावशून्यता पुनर्महामते कतमा ? यदुत स्वयं स्वभावा-भावोत्पत्तितो महामते भावस्वभावशून्यता भवति सर्वधर्माणाम् । तेनोच्यते भावस्वभावशून्यतेति ॥

अप्रचरितशून्यता पुनर्महामते कतमा ? यदुत अप्रचरितपूर्वं निवाणं स्कन्धेषु । तेनोच्यते अप्रचरितशून्यतेति ॥

हे महामति ! लक्षणशून्यता के हो ? जस्तो कि स्वसामान्यलक्षण शून्य सबै पदार्थहरू छन् । परस्परसमूहमा अपेक्षित हुनाले

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अप्रविचयविभागका अभावले स्वसामान्य लक्षणहरूको प्रवृत्ति हुँदैन। स्व-पर-उभयको अभावका कारणले लक्षण नै बन्दैन। त्यसैले भनिन्छ स्वलक्षणशून्य छन् सबै पदार्थहरू।

हे महामति ! भावस्वभावशून्यता के हो ? जस्तो कि स्वभाव अभाव उत्पत्तिद्वारा भावस्वभाव शून्यता हुन्छ सबै धर्महरूको। त्यसैले भावस्वभावशून्यता भनिएको हो।

अप्रचरितशून्यता फेरि के हो महामति ! जस्तो कि निर्वाण भन्दा पूर्व स्कन्धहरूमा त्यो अवस्थित हुन्छ त्यसैले अप्रचरित शून्यता भनिएको हो।

प्रचरितशून्यता पुनर्महामते कतमा ? यदुत स्कन्धा आत्मात्मीय-रहिता हेतुयुक्तिक्रियाकर्मयोगैः प्रवर्तमानाः प्रवर्तन्ते। तेनोच्यते प्रचरितशून्यतेति ॥

सर्वधर्मनिरभिलाप्यशून्यता पुनर्महामते कतमा ? यदुत परिकल्पित-स्वभावानभिलाप्यत्वान्निरभिलाप्यशून्याः सर्वधर्माः। तेनोच्यते निरभिलाप्यशून्य-तेति ॥

परमार्थार्यज्ञानमहाशून्यता पुनर्महामते कतमा ? यदुत स्वप्रत्यात्मा-र्यज्ञानाधिगमः सर्वदृष्टिदोषवासनाभिः शून्यः। तेनोच्यते परमार्थार्यज्ञानमहा-शून्यतेति ॥

प्रचरितशून्यता के हो ! जस्तो कि स्कन्धहरू आत्मा र आत्मीयरहित, हेतु-युक्ति-क्रियाकर्मयुक्त प्रवर्तित हुन्छन्। त्यसैले भनिन्छ प्रचरितशून्यता।

सर्वधर्मनिरभिलाप्यशून्यता के हो ? जस्तो कि हे महामति ! परिकल्पित स्वभाव-अनभिलाप्य हुनाले अभिलाप्यशून्य छन् सबै धर्महरू। त्यसैले निरभिलाप्यशून्यता।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परमार्यज्ञानमहाशून्यता के हो हे महामति ! जस्तो कि स्वप्रत्यात्मार्यज्ञानाधिगमद्वारा सर्वदृष्टिदोष वासनारहित हुनाले त्यो शून्य हुन्छ। त्यसैले परमार्थार्यज्ञानमहाशून्यता भनिएको हो।

इतरेतरशून्यता पुनर्महामते कतमा ? यदुत यद्यत्र नास्ति तत्तेन शून्यमित्युच्यते। तद्यथा महामते शृगालमातुः प्रासादे हस्तिगवैडकाद्या न सन्ति। अशून्यं च भिक्षुभिरिति भाषितं मया। स च तैः शून्य इत्युच्यते। न च पुनर्महामते प्रासादः प्रासाद भावतो नास्ति, भिक्षवश्च भिक्षुभावतो न सन्ति। न च तेऽन्यत्र हस्तिगवैडकाद्या भावा नावतिष्ठन्ते। इदं महामते स्वसामान्यलक्षणं सर्वधर्माणाम्। इतरेतरं तु न संविद्यते। तेनोच्यते इतरेतरशून्यतेति। एषा महामते सप्तविधा शून्यता। एषा च महामते इतरेतरशून्यता सर्वजघन्या। सा च त्वया परिवर्जयितव्या॥

हे महामति ! इतरेतरशून्यता के हो ? जस्तो कि - जो यहाँ छैन त्यसलाई शून्य भनिन्छ। जस्तो कि श्यालको आमाको घरमा हात्ति गैडा आदि छैनन्। भिक्षुहरूले अशून्य छ भनेर मैले भने। त्यो ठाउँ उनीहरूले शून्य छ भनिन्छ। तर ठूलो घर ठूलो घरको रूपमा छैन भनिएको होइन, भिक्षुहरू भिक्षुरूपमा छैनन् भनेको पनि होइन। त्यस्तै हात्ति, गैँडाआदि पदार्थहरू त्यहाँ छैनन् भनेको होइन। यो नै मूल हो कि स्वलक्षण एवम् सामान्यलक्षण सबै धर्मको हुनेगर्दछ। एक अर्कामा चाँहि हुँदैनन्। त्यसैले इतरको इतरमा शून्य भनेको हो यही नै सात प्रकारको शून्यता हो। यही इतरेतरशून्यलाले नै सबैको विनाश गरिन्छ। त्यसलाई तिमीले हटाउनु पर्दछ।

न स्वयमुत्पद्यते, न च पुनर्महामते ते नोत्पद्यन्ते अन्यत्र समाध्यवस्थायाम्। तेनोच्यन्ते अनुत्पन्ना निःस्वभावाः। अनुत्पत्तिं संधाय महामते निःस्वभावाः सर्वभावाः। क्षणसंततिप्रबन्धाभावाच्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्यथाभावदर्शनान्महामते निः स्वभावाः सर्वभावाः । तेनीच्यते निःस्वभावाः सर्वभावा। इति ॥

अद्वयलक्षणं पुनर्महामते कतमत् ? यदुत च्छायातपवद्दीर्घह्रस्वकृष्णशुक्लवन्महामते द्वयप्रभाविता न पृथकपृथक् । एवम् संसारनिर्वाणवन्महामते सर्वधर्मा अद्वयाः । न यत्र महामते निर्वाणं तत्र संसारः । न च यत्र संसारस्तत्र निर्वाणम्, विलक्षणहेतुसद्भावात् । तेनोच्यते अद्वया संसारपरिनिर्वाणवत्सर्वधार्मा इति । तस्मात्तर्हि महामते शून्यतानुत्पादाद्वयनिःस्वभावलक्षणे योगः करणीयः ॥

ती स्वयं उत्पन्न हुँदैनन् । र फेरि उत्पन्न नहुने पनि होइनन्-समाधि अवस्थामा । त्यसैले निःस्वभावहरू अनुत्पन्न हुन्छन् । अनुत्पत्तिलाई धारण गरेर सर्वधर्महरू निः स्वभाव हुन्छन् । क्षणसन्तान प्रबन्धका अभावले गर्दा अन्यथा भावदर्शनका कारणले पनि सबै धर्म निःस्वभाव हुन् । त्यसैले भनिन्छ सबै धर्म निःस्वभाव हुन् ।

अद्वयलक्षण फेरि के हो महामति ! जस्तो कि छाया-घाम जस्तै लामो-छोटो कालो-सेतो जस्तै दुईबाट प्रभावित अलग अलग नहुनु नै हो । त्यस्तै संसार एवम् निर्वाण जस्तै सबै धर्म अद्वय हुन् । जहाँ निर्वाण हुन्छ त्यहाँ संसार हुँदैन । जहाँ संसार छ त्यहाँ निर्वाण हुँदैन । विलक्षणहेतु हुनाले । त्यसैले भनिन्छ अद्वय संसार-परिनिर्वाण जस्तै सबै धर्म हुन् । त्यसैले हे महामति शून्यता-अनुत्पाद-अद्वय निः स्वभावलक्षणमा योग गर्नु पर्दछ ।

अथ खलु भगवांस्तस्यां बेलायामिमे गाथे अभाषत-

देशेमि शून्यतां नित्यं शाश्वतोच्छेदवर्जिताम् ।
ससारं स्वप्नमायाख्यं न च कर्म विनश्यति ॥१३५ ॥
आकाशमथ निर्वाणं निरोधं द्वयमेव च ।
बालाः कल्पेन्त्यकृतकानार्या नास्त्यस्तिवर्जितान् ॥१३६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसपछि भगवान्ले यी दुई गाथा उद्भाषित गर्नुभयो–

नित्यशून्यताको उपदेश गर्दछु जहाँ शाश्वत एवम् उच्छेद छैन। संसार स्वप्न एवम् माया जस्तै छ। कर्मको विनाश पनि हुँदैन ॥१३५॥

आकाश, निर्वाण र निरोध यी दुई मात्र छन्। बच्चहरूले जसरी खेलौनालाई सत्य संझन्छन् त्यस्तै आर्यहरूले संझन्नन्–उनीहरूले त 'नास्ति-अस्ति' द्वय-विवर्जित तत्त्वको अन्वेषण गर्दछन् ॥१३६॥

अथ खलु भगवान् पुनरपि महामतिं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेतदवोचत्- एतद्धि महामते शून्यतानुत्पादद्वयनिःस्वभावलक्षणं सर्वबुद्धानां सर्वसूत्रान्तर्गतम् । यत्र क्वचित्सूत्रान्तेऽयमेवार्थो विभावयितव्यः । एष हि महामते सूत्रान्तः सर्वसत्त्वाशयदेशनार्थव्यभिचारणी न सा तत्त्वप्रत्यवस्थानकथा । तद्यथा महामते मृगतृष्णिका मृगोल्लापिनी उदकभावाभिनिवेशेनाभिनिवेश्यते, तस्यां चोदकं नास्ति, एवमेव महामते सर्वसूत्रान्तदेशना धर्मा बालानां स्वविकल्पसंतोषणम्, न तु सा तत्त्वार्यज्ञानव्यवस्थानकथा । तस्मात्तर्हि महामते अर्थानुसारिणा भवितब्यं न देशनाभिलापाभिनिविष्टेन ॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमेतदवोचत्- तथागतगर्भः पुनर्भगवता सूत्रान्तपाठेऽनुवर्णितः । स च किल त्वया प्रकृतिप्रभास्वरविशुद्धयादिविशुद्ध एव वर्ण्यते द्वात्रिंशल्लक्षणधरः सर्वसत्त्वदेहान्तर्गतः । महार्घमूल्यरत्नं मलिनवस्तुपरिवेष्ठितमिव स्कन्धधात्वायतनवस्तुवेष्ठितो रागद्वेषमोहाभूतपरिकल्पमलमलिनो नित्यो ध्रुवः शिवः शाश्वतश्च भगवता वर्णितः । तत्कथमयं भगवंस्तीर्थकरात्मवादतुल्यस्तथागतगर्भवादो न भवति ? तीर्थकरा अपि भगवन् नित्यः कर्ता निर्गुणो विभुरव्यय इत्यात्मवादोपदेशं कुर्वन्ति ॥

त्यसपछि भगवान्ले फेरि बोधिसत्त्व महासत्त्व महामतिलाई सम्बोधनपूर्वक भन्नुभयो- हे महामति ! यो नै शून्यता अनुत्पाद निःस्वभावलक्षण सबै सूत्रहरूमा निबद्ध सबै बुद्धहरूद्वारा भाषित तत्त्व हो।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

त्यसैले जहाँ कहीँ पनि यसै अर्थलाई विचार गर्नु पर्दछ। यो नै सबै सूत्रभित्र रहेको सबै प्राणीहरूको आशयलाई ध्यानमा राखेर अर्थ अव्यभिचारी तत्त्व प्रत्यवस्थान कथा हो। जस्तो कि मृगतृष्णामा लोलुपमृग पानीका अभावमा पनि किरणहरूद्वारा आकर्षित भएर समाप्त हुन्छ, जस्तो कि त्यहाँ पानी छैन, त्यस्तै सबै सूत्रान्त देशनानिवद्ध धर्महरू बालवुद्धिहरूका लागि आफ्नो विकल्प संतुष्टिका लागि मात्र हुन्छ। तर त्यो तत्त्व आर्य ज्ञानयुक्त व्यक्तिका लागि हुँदैन। त्यसैले तिमीले तात्पर्य वुझ्नु पर्दछ। शव्दको पछाडी लाग्नु हुँदैन।

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले भगवान्लाई यस्तो सोधे 'तथागतगर्भ' पनि भगवान्ले सूत्रान्तपाठमा वर्णन गर्नु भएको छ। त्यसलाई भगवान्ले प्रकृति प्रभास्वरविशुद्ध्यादिविशुद्ध रूपमा नै वर्णन गर्नु भएको छ -त्यो ३२ लक्षणयुक्त सबै प्राणीका देहान्तर्गत तत्त्व हो। धेरै महङ्गो मूल्यमा पाइने रत्नलाई मैलो वस्त्रमा वेष्ठन गरे जस्तै स्कन्ध-धातु-आयतन पदार्थमा वेरेर रागद्वेष मोहादि पदार्थ जस्ता मलद्वारा मलिन-वेष्टित ध्रुव, शिव, शाश्वत तत्त्व भगवान्ले बताउनु भएको हो। त्यसैले किन यो तीर्थकर आदिको आत्मवाद जस्तै तथागतगर्भवाद हुँदैन र !! तीर्थकरहरू पनि त नित्य, कर्ता निर्गुण, विभु अव्यय इत्यादि आत्मोपदेश गर्दछन्।

भगवानाह-न हि महामते तीर्थकरात्मवादतुल्यो मम तथागतगर्भोपदेशः। किंतु महामते तथागताः शून्यताभूतकोटिनिर्वाणानुत्पादानिमित्ताप्रणिहिताद्यानां महामते पदार्थानां तथागतगर्भोपदेशं कृत्वा तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धा बालानां नैरात्म्यसंत्रासपदविवर्जनार्थं निर्विकल्पनिराभासगोचरं तथागतर्भमुखोपदेशेन देशयन्ति। न चात्र महामते अनागतप्रत्युत्पन्नैः बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैरात्माभिनिवेशः कर्तब्यः। तद्यथा महामते कुम्भकार एकस्मान्मृत्परमाणुराशेर्विविधानि भाण्डानि करोति हस्तशिल्पदण्डोदकसूत्रप्रयत्नयोगात्, एवमेव महामते तथागतास्तदेव धर्मनैरात्म्यं सर्वविकल्पलक्षणविनिवृत्तं विविधैः प्रज्ञोपायकौशल्ययोगैर्गर्भोपदेशेन वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैरात्म्योपदेशन वा कुम्भकारवच्चित्रैः पदव्यञ्जनपर्यायैर्देशयन्ते । एतस्मात्कारणात्महामते तीर्थकरात्मवादोपदेशतुल्यस्तथागतगर्भोपदेशो न भवति । एवम् हि महामते तथागतगर्भोपदेशमात्मवादाभिनिविष्टानां तीर्थकराणामाकर्षणार्थं तथागतगर्भोपदेशेन निर्दिशन्ति-कथं बत अभूतात्मविकल्पदृष्टिपतिताशया विमोक्षत्रयगोचरपतिताशयोपेताः क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्येरन्निति । एतदर्थं महामते तथागता अर्हन्तः सक्यक्संबुद्धास्तथागतगर्भोपदेशं कुर्वन्ति । अत एतन्न भवति तीर्थकरात्मवादतुल्यम् । तस्मात्तर्हि महामते तीर्थकरदृष्टिविनिवृत्त्यर्थं तथागतनैरात्म्यगर्भानुसारिणा च ते भवितब्यम् ॥

अथ खलु भगवांस्तस्यां वेलायामिमां गाथामभाषत-

पुद्गलः संततीः स्कन्धाः प्रत्यया अणवस्तथा ।
प्रधानमीश्वरः कर्ता चित्तमात्रं विकल्प्यते ॥१३७॥

भगवान्ले भन्नुभयो- हे महामति, मेरो तथागतगर्भ तीर्थकरहरूको आत्मवाद जस्तो पटक्कै होइन । तथागतले त शून्यता-भूतकोटि-निर्वाण-अनुत्पाद-अनिमित्त-प्रणिहितादि पदार्थहरूको तथागतगर्भोपदेश गरेर तथागत, अर्हत् सम्यक्संबुद्धहरूले बालबुद्धिहरूको नैरात्म्यसंत्रासपदविवर्जनार्थ विकल्प रहित निराभासपदवीको तथागतगर्भको उपदेश गर्दछन् । त्यसैले अनागत-प्रत्युत्पन्न-बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूले आत्माभिनिवेश गर्नु हुँदैन । जस्तो कि एउटा कुमालेले एउटा माटाको परमाणु राशिबाट धेरै भाँडाहरू बनाउँदछ, हात-शिल्प-दण्ड-पानी-सूत्र-र प्रयत्नपूर्वक, त्यस्तै तथागतले पनि धर्म नैरात्म्य सबै विकल्पलक्षण रहित प्राज्ञ उपाय कौशल्य सहयोगद्वारा तथागतगर्भको उपदेशद्वारा अथवा नैरात्म्यको उपदेशद्वारा कुम्भकारले जस्तै भिन्न पद व्यञ्जन पर्याय आदिका सहयोगद्वारा । त्यसैकारण हे महामति ! तीर्थकरहरूको आत्मवादको उपदेशतुल्य तथागतले गर्भोपदेश गर्दैनन् । त्यस्तै तथागतथर्भोपदेशलाई आत्मवादमा अभिनिविष्ट तीर्थकरहरूलाई आर्कषण गर्नका लागि तथागत गर्भोपदेशका माध्यमद्वारा निर्देश गर्दछन् । त्यसैले यो तीर्थकरहरूको आत्मवाद जस्तो होइन ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

हे महामति त्यसैकारण तीर्थकर दृष्टि विनिवृत्तिका लागि तथागत नैरात्म्यगर्भानुसार नै तिमीले हुनु पर्दछ ।

त्यसवेलामा भगवान्ले निम्न गाथा उद्भाषित गर्नुभयो

पुद्गल, सन्तान, स्कन्ध, प्रत्ययहरू अणुहरू, प्रधान, ईश्वर, कर्ता यी सबै केही होइनन् केवल चित्तमात्रका विकल्प हुन् ॥१३७॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वऽनागतां जनतां समालोक्य पुनरपि भगवन्तमध्येषते स्म-देशयतु मे भगवान् योगाभिसमयं यथा बोधिसत्त्वा महासत्त्वा महायोगयोगिनो भवन्ति । भगवानाह-चतुर्भिमहामते . धर्मैः समन्वागता बोधिसत्त्वा महायोगयोगिनो भवन्ति । कतमैश्चतुर्भिः ? यदुत स्वचित्तदृश्यविभावनतया च उत्पादस्थितिभङ्गदृष्टिविवर्जनतया बाह्यभावाभावोपलक्षणतया च स्वप्रत्यात्मार्यज्ञानाधिगमाभिलक्षणतया च च । एभिर्महामते चतुर्भिर्धर्मैः समन्वागता बोधिसत्त्वा महासत्त्वा महायोगयोगिनो भवन्ति ॥

यसपछि महामति वोधिसत्त्वले भाविजनतालाई विचार गरेर फेरि पनि भगवान्लाई प्रार्थना गरे - हे भगवान् योगको लक्षण वताउनुहोस् कृपया जसद्वारा वोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरू महायोगी हुन्छन् । भगवान्ले भन्नुभयो- चारप्रकारका धर्मद्वारा युक्त वोधिसत्त्वमहायोगी हुन्छन् । कुन चारद्वारा आफ्नो चित्त विभावनाद्वार उत्पत्ति स्थिति र नाश दृष्टि समाप्त पारेर वाह्य भावाभाव उपलक्षणद्वारा पनि । यी चारधर्महरूद्वारा युक्त बोधिसत्त्वहरू र महासत्त्वहरू पनि महायोगी हुन्छन् ।

तत्र कथं महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः स्वचित्तदृश्यविभावनाकुशलो भवति ? यदुत स एवम् प्रत्यवेक्षते-स्वचित्तमात्रमिदं त्रैधातुकमात्मात्मीयरहितं निरीहमायूहनियूहविगतमनादिकालप्रपञ्चदौष्ठुल्यवासनाभिनिवेशवासितं त्रैधातुकविचित्ररूपोपचारोपनिवद्धं देहभोगप्रतिष्ठागतिविकल्पानुगतं विकल्प्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ख्यायते च । एवम् हि महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः स्वचित्तदृश्यविभाव-नाकुशलो भवति ॥

त्यहाँ कसरी हे महामति ! बोधिसत्त्व महासत्त्व स्वचित्त दृष्यविभावनामा कुशल हुन्छ ? जस्तो कि ऊ आफैले हेर्दछ- यो सबै नै आफ्नो चित्तमात्र हो जो त्रैधातुक छ आत्मा र आत्मीय रहित निरीहलाई बोलाएर राखेर विगत अनादिकालप्रपञ्च दौष्ठुल्यवासनाभिनिवेशवासनाद्वारा वासित त्रैधातुगत विचित्र उपचार उपनिबद्ध देहभोगप्रतिष्ठा गतिविकल्पानुगत विकल्पित एवम् देखिन्छ पनि । यसरी नै हे महामति ! बोधिसत्त्व महासत्त्व स्वचित्त दृष्य विभावना कुशल हुन्छ ।

कथं पुनर्महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्व उत्पादस्थितिभङ्ग-दृष्टिविवर्जितो भवति ? यदुत मायास्वप्नरूपजन्मसदृशाः सर्वभावाः स्वपरोभयाभावा-नोत्पद्यन्ते । स्वचित्तमात्रानुसारित्वाद्बाह्यभावाभावदर्शना-द्विज्ञानानामप्रवृत्ति दृष्ट्वा प्रत्ययानामकूटराशित्वं च विकल्पप्रत्ययोद्भवं त्रैधातुकं पश्यन्तोऽध्यात्मवाह्यसर्वधर्मानुपलब्धिभिर्निःस्वभावदर्शनादुत्पाद-दृष्टिविनिवृत्तौ मायादिधर्मस्वभावानुगमादनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिं प्रमिलभन्ते । अष्टम्यां भूमौ स्थिताः चित्तमनोमनोविज्ञानपञ्चधर्मस्वभाव-नैरात्म्यद्वयगतिपरावृत्यधि-गमान्मनोमय कायं प्रतिलभन्ते ॥

कसरी हे महामति ! बोधिसत्त्व, महासत्त्व उत्पादस्थितिभङ्ग दृष्टिविवर्जित हुन्छ ? जस्तो कि माया-स्पप्न स्वरूप जन्मजस्तै सबै पदार्थहरू स्वपरउभयभावहरू उत्पन्न हुँदैनन् । स्वचित्तमात्र अनुरूप हुनाले बाह्य-भावाभावदर्शनद्वारा विज्ञानहरूको प्रवृत्ति जानेर प्रत्ययहरूको भिन्नभिन्नस्वरूप र विकल्प प्रत्ययबाट उद्भुत त्रैधातुकलाई हेर्दै अध्यात्म दर्शनबाट उत्पाददृष्टि निवृत्त भएपछि मायादिधर्मस्वभाव अनुगमद्वारा भनुत्पत्तिक धर्म क्षान्ति पाप्त गर्दछन् । आठौं भूमि स्थित भएर चित्त मन,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

मनोविज्ञान, पन्चधर्म स्वभाव नैरात्म्यद्वय गतिपरावृत्तिको अधिगमबाट मनोमय काय प्राप्त गर्दछन् ।

महामतिराह-मनोमयकाय इति भगवन् केन कारणेन ? भगबाननह-मनोमयइतिमहामते मनोवदप्रतिहतशीघ्रगामित्वान्मनोमय इत्युच्यते । तद्यथा महामते मनोऽप्रतिंहतं गिरिकुडचनदीवृक्षादिष्वनेकानि योजनशतसहस्राणि पूर्वदृष्टानुभूतानि विषयानुस्मरन् स्वचित्त प्रबन्धाविच्छिन्नशरीरमप्रतिहतगति प्रवर्तते, एवमेव महामते मनोमयकायसहप्रतिलम्भेन मायोपमसमेन समाधिना वलवशिताभिज्ञानलक्षणकुसुमितमार्यगतिनिकायसहजो मन इव प्रवर्ततेऽप्रतिहगगतिः पूर्वप्रणिधानविषयाननुस्मरन् सत्त्वपरिपाकार्थम् । एवम् हि महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्व उत्पादस्थितिभङ्गदृष्टिविवर्जितो भवति ।

महामतिले फेरी सोधे - भगवान् मनोमयकाय कुन कारणले हन्छ ? भगवान् भन्नु हुन्छ- मनःजस्तै अप्रतिहतगति शीघ्रगामी भएको हुनाले मनोमयभनिएको हो । जसरी मन अप्रतिहतरूपमा गिरि, पर्वत, भित्तो नगरी वृक्षआदि अनेकपदार्थमा हजारौं योजनहरूमा पहिला अनुभव गरेका विषयमा फेरी स्मरण गर्दै स्वचित्तको प्रतिबन्ध अविच्छिन्नशरीर प्रति अप्रतिहत गतिरूपमा प्रवर्तित हुन्छ । यसरी नै हे महामति ! मनोमयकाय सहप्रतिलम्भद्वारा मायोपम समाधिद्वारा बल, वशिता, अभिज्ञान लक्षणद्वारा प्रवर्तित आर्य गति निकायमा प्रवीण मन जस्तै अप्रतिहत गतिद्वारा प्रवर्तित हुने हुनाले पहिला ज्ञातविषयलाई पुनः स्मरण गर्दछ प्राणीहरूको परिपाकहेतु । यस्तै हे महामति ! बोधिसत्त्व, महासत्त्व उत्पाद स्थितिभङ्ग दृष्टिरहित हुन्छ ।

तत्र कथं महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो बाह्यभावाभावोपलक्षण-कुशलो भवति ? यदुत मरीचिस्वप्नकेशोण्डुकप्रख्या महामते सर्वभावाः । अनादिकालप्रपञ्चदौष्ठूल्यविचित्र विपाकविकल्पवासनाभिनिवेशहेतुकाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वभावस्वभावा इति संपश्यन् प्रत्यात्मार्यज्ञानगतिविषयमभिलषते । एभिर्महामते चतुभिर्धर्मैः समन्वागता बोधिसत्त्वा महासत्त्वा महायोगयोगिनो भवन्ति । अत्र ते महामते योगः करणीयः ॥

अथ खलु महमतिर्बोधित्त्वः पुनरपि भवन्तमध्येषते स्म-देशयतु मे भगवन् हेतुप्रत्ययलक्षणं सर्वधर्माणाम्, येन हेतुप्रत्ययलक्षणावबोधेन अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा सदसद्दृष्टिविकल्परहिताः सर्वभावनाक्रमं युगदुत्पत्तिं न कल्पयेयुः ।

हे महामति ! कसरी बोधिसत्त्व या महासत्त्व बाह्यपदार्थहरूको अभावलक्षणमा कुशल हुन्छ। किनकि सबै पदार्थहरू मरीचका स्वप्न केशगुजुल्टा जस्तै मात्र छन्। अनादिकालबाट प्राप्त प्रपञ्चदौष्ठुल्य विचित्र विपाक विकल्पवासनाका कारणले सबैपदार्थहरूको स्वभावलाई नियाल्दै प्रत्यात्मार्थ ज्ञानगतिरूप विषयलाई ग्रहण गरिन्छ। यी चारप्रकारका धर्महरूले युक्त बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरू महायोगी हुन्छन्। त्यसैमा तिमीले योग गर्नु पर्दछ।

त्यसपछि बोधिसत्त्वमहामतिले भगवान्लाई फेरी पनि प्रार्थना गरे भगवान् सबैधर्महरूको हेतुप्रत्ययलक्षणको उपदेश गर्नुहोस् जसबाट सबै बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरू सदसद् दृष्टि विकल्परहित हुनेछन् र एकै पटक समग्रपदार्थको उत्पतिको कल्पना गर्ने छैनन्।

भगवानाह-द्विप्रकारं महामते प्रतीत्यसमुत्पादहेतुलक्षणं सर्वधर्माणां यदुत बाह्यं च अध्यात्मिकं च। तत्र बाह्यप्रतीत्यसमुत्पादो महामते। मृत्पिण्डदण्डचक्रसूत्रोदकपुरुषप्रयत्नादिप्रत्ययैर्महामते घट उत्पद्यते। यथा च महामते घटो मृत्पिण्डादेव, तन्तुभ्यः पटाः, वीरणेभ्यः कटाः, बीजादङ्कुरः, मन्थादिपुरुष प्रयत्नयोगादन्धो नवनीत उत्पद्यते, एवमेव महामते बाह्यः प्रतीत्यसमुत्पादः पूर्वोत्तरोत्तरो द्रष्टव्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

तत्र आध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादो यदुत अविद्या तृष्णा कर्मेत्येवमाद्या महामते धर्माः प्रतीत्यसमुत्पादसंज्ञां प्रतिलभन्ते । एभ्य उत्पन्ना महामते स्कन्धधात्वायतनाख्या धर्माः प्रतीत्यसमुत्पादसंज्ञां प्रतिलभन्ते । ते चाविशिष्टाः, कल्प्यन्ते च बालैः ॥

तत्र हेतुर्महामते षड्विधः । यदुत भविष्यद्धेतुः संबन्धहेतुर्लक्षणहेतुः कारणहेतुर्व्यञ्जनहेतुरूपेक्षाहेतुर्महामते षष्ठः । तत्र भविष्यद्धेतुर्महामते हेतुकृत्यं करोत्यध्यात्मबाह्योत्पत्तौ धर्माणाम् । संबन्धहेतुः पुनर्महामते आलम्बनकृत्यं करोत्यध्यात्मिकबाह्योत्पत्तौ स्कन्धबीजादीनाम् । लक्षणहेतुः पुनरपरं महामते अनन्तरक्रियालक्षणोपरिबद्धं जनयति । कारणहेतुः पुनर्महामते आधिपत्याधिकारकृत्यं करोति चक्रवर्तिनृपवत् । ब्यञ्जनहेतुः पुनर्महामते उत्पन्नस्य विकल्पस्य भावस्य लक्षणोद्द्योतनकृत्यं करोति प्रदीपवद्रूपादीनाम् । उपेक्षाहेतुः पुनर्महामते विनिवृत्तिकाले प्रबन्धक्रियाव्युच्छित्तिं करोत्यविकल्पोत्पत्तौ ॥

भगवान् भन्नुहुन्छ - प्रतीत्यसमुत्पादको दुईप्रकारको लक्षण छ । एउटा वाह्य र अर्को आध्यात्मिक । बाह्यप्रतीत्यसमुत्पाद भन्नाले- माटो, दण्ड, चक्र, डोरी, पानी र व्यक्तिको प्रयासद्वारा घडाको उत्पत्ति हुन्छ । जस्तो कि घडा माटाबाट, धागोबाट कपडा, चोयाबाट चटाई, बीजवाट अङ्कुर, मन्थन आदि प्रयत्नपूर्वक दहिवाट नौनीको उत्पत्ति हुन्छ । यही नै वाह्य प्रतीत्य समुत्पाद हो । यसलाई उत्तरोत्तर विचार गर्दै जानु पर्दछ ।

आध्यात्मिक प्रतीत्यसमुत्पाद भन्नाले अविद्या, तृष्णा, कर्मआदिले नै प्रतीत्यसमुत्पाद नाम पाउँदछन् । यी बाट उत्पन्न स्कन्ध-धातु-आयतन पदार्थहरू नै प्रतीत्यसमुत्पाद हुन् । तर बालबुद्धिहरूले सामान्यरूपमा कल्पना गर्दछन् । महामति हेतु छ प्रकारको हुन्छ । जस्तो कि भविष्यहेतु, सम्वन्धहेतु, लक्षणहेतुः, कारणहेतु, व्यञ्जनहेतु र उपेक्षाहेतुः । भविष्यहेतु भन्नाले पदार्थहरूको वाह्य र आध्यात्मिक उत्पत्तिमा कारणको काम गर्नु नै हो । स्कन्ध बीज आदिको उत्पत्ति प्रति हेतु हो । लक्षणहेतुले अनन्तरकर्मको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कारणरूपमा काम गर्दछ। अधिपति प्रत्ययको रूपमा चक्रवर्ती राजा झैं कामगर्नु नै कारणहेतु हो।

विकल्पात्मक उत्पन्न पदार्थहरूमा उद्दीपनको कारक हुन्छ। व्यञ्जनहेतु- जस्तै दियोले रूपको दर्शन गराउँदछ। उपेक्षाहेतुले निर्वाणकालमा विषयसँगको सम्वन्धलाई हटाई दिन्छ।

एते हि महामते स्वविकल्पकल्पिता बालपृथग्जनैर्न क्रमवृत्या न युगपत्प्रवर्तन्ते। तत्कस्य हेतोः ? यदि पुनर्महामते युगपत्प्रवर्तेरन्, कार्यकारणविभागो न स्यादप्रतिलब्धहेतुलक्षणत्वात्। अथ क्रमकृत्या प्रवर्तेरन्, अलब्धस्य लक्षणात्मकत्वात्क्रमवृत्या न प्रवर्तते। अजातपुत्रपितृशब्दवन्महामते क्रपबृत्तिसंबन्धयोगा न घटन्ते। तार्किकाणां हेत्वारम्बणनिरन्तरा-धिपतिप्रत्ययादिभिर्जन्यजनकत्वान्महामते क्रमवृत्या नोत्पद्यन्ते। परिकल्पितस्वभावाभिनिवेशलक्षणान्महामते युगपन्नोत्पद्यन्ते। स्वचित्त-दृश्यदेहभोगप्रविष्ठानत्वात्स्वसामान्यलक्षणबाह्यभावाभावान्महामते क्रमेण युगपद्वा नोत्पद्यन्ते। अन्यत्र स्वचित्तदृश्यविकल्पविकल्पितत्त्वाद्विज्ञानं प्रवर्तते। तस्मात्तर्हि महामते हेतुप्रत्ययक्रियायोगलक्षणक्रमयुगपद्दृष्टिविगतेन ते भवितव्यम्॥

यी सबै नै हे महामति ! स्वचित्तगत विकल्पबाट कल्पित बालपृथग्यजनहरूले जस्तो क्रमशः एवम् युगपत् दुबै प्रकारले प्रवर्तित हुँदैनन्। यदि एकै पटक प्रवर्तित हुने हो भने कारणको प्राप्ति नहुँदा कार्यकारण विभाग संभव छैन। यदि क्रमशः प्रवर्तित हुने उपलब्ध नभएका पदार्थको लक्षण न हुने हुनाले क्रमवृत्तिसम्वन्ध संभव हुँदैन। तार्किकहरूको मतमा हेतुद्वारा प्रारब्ध निरन्तराधिपतिद्रव्य आदिवाट जन्यजनकसम्बन्ध हुनाले क्रमवृत्तिवाट उत्पत्ति संभव छैन। पदार्थहरूको परिकल्पितलक्षणस्वभाव भएको हुनाले एकै पटक उत्पत्तिसंभव छैन। आफ्नो चित्तगतदृश्यदेहभोगमा प्रविष्ट नभएको हुनाले पदार्थहरूको स्वलक्षण एवम् सामान्यलक्षण नै सङ्घटित न हुने हुनाले पनि क्रमशः युगपद् पदार्थहरू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्पन्न हुँदैनन् । अन्यत्र स्वचित्तदृश्य विकल्पकल्पित हुनाले विज्ञान प्रवर्तित हुन्छ । त्यसैले तिमीले पनि यी दुवै दृष्टिबाट मुक्त हुनुपर्दछ ।

तत्रेदमुच्यते–

न ह्यत्रोत्पद्यते किंचित्प्रत्ययैर्न निरूध्यते ।
उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते प्रत्यया एव कल्पिताः ॥१३८॥

न भङ्गोत्पादसंल्केशः प्रत्ययानां निवार्यते ।
यत्र बाला विकल्पन्ति प्रत्ययैः स निवार्यते ॥१३९॥

यच्चासतः प्रत्ययेषु धर्माणां नास्ति संभवः ।
वासनैर्भ्रामितं चित्तं त्रिभवे ख्यायते यतः ।
नाभूत्वा जायते किंचित्प्रत्ययैर्न विरुध्ते ॥१४१॥

वन्ध्यासुताकाशपुष्पं यदा पश्यन्ति संस्कृतम् ।
तदा ग्राहश्च ग्राह्यं च भ्रान्तिं दृष्ट्वा निवर्तते ॥१४१॥

न चोत्पाद्यं न चोत्पन्नः प्रत्ययोऽपि न किंचन ।
संविद्यते क्वचित्केचिद्व्यवहारस्तु कथ्यते ॥१४२॥

त्यसैले यहाँ भनिएको छ - यहाँ केही पनि उत्पन्न हुँदैन, निरुद्ध पनि हुँदैन, कल्पित पदार्थहरू उत्पन्न हुन्छन् र निरुद्धपनि हुन्छन् । ॥१३८॥

उत्पत्ति स्थिति र विनाश प्रत्ययहरूको भइनै रहन्छ । बच्चाहरूले जसको विकल्प गर्दछन् तिनको निवारण मात्र गरिएको हो ॥१३९॥

असत् प्रत्ययबाट पदार्थहरूको उत्पत्ति संभव हुँदैन । तर वासनाद्वारा भ्रान्त चित्त तीनलोकको रूपमा परिणत हुने गर्दछ । हेतुप्रत्ययविना कुनै पनि पदार्थ हुँदैन र प्रत्ययजनित पदार्थको कहीं विरोध छैन ॥१४०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वन्ध्यापुत्र, आकाशपुष्प, आदि संस्कृत पदार्थलाई जब देख्दछन् त्यसैवेला ग्राह्य र ग्राहक रूप भ्रान्ति मेटिन्छ ॥१४१॥

उत्पाद्य एवम् उत्पन्न कुनै पदार्थ छैन, कहीं छ भने त्यो व्यावहारिकसत्ता मात्र हो भ्रान्ति मात्र हो ॥१४२॥

अथ खलु महाततिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्- देशयतु मे भगवान् वाग्विकल्पलक्षणहृदयं नाम धर्मपर्यायं येन वाग्विकल्पलक्षणहृदयेन भगवन् सुप्रतिविभागविनिबद्धेन अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अभिलापाभिलाप्यार्थद्वयगतिंगताः क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसबुध्य अभिलापाभिलाप्यार्थद्वयगतिं सर्वसत्त्वानां विशोधयेयुः । भगवानाह-तेन हि महामते शृणु,साधु च सुष्ठु च मनसिकुरू । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन् इति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवानस्यैतदवोचत- चतुर्विधं महामते वाग्विकल्पलक्षणं भवति । यदुत लक्षणवाक् स्वप्नवाक् दौष्ठुल्यविकल्पाभिनिवेशवाक् अनादिविकल्पवाक् ॥

महामति बोधिसत्त्वले फेरी भगवान्संग सोधे- प्रभो ! वाग्विकल्पक्षण हृदयको उपदेश गर्नुहोस् किनकि त्यसद्वारा अभिलाप-अभिलाप्य अर्थद्वयगतिमा पुगेर तत्काल नै सम्यक्संबोधिमा प्रविष्ट भएर अभिलाप अभिलाप्य रूप दुईवटा अर्थगतिमा सबै नै प्राणीहरू प्रविष्ट हुन सकुन् । भगवान् भन्नु हुन्छ - ठीक छ ल त राम्ररीसुन र मनमा पनि राख है !! हवस् भगवान् । भगवानले भन्नुभयो चारप्रकारको वाग्विकल्प लक्षण हुन्छ हे महापति ! जस्तो कि - लक्षणवाक्, स्वप्नवाक्, दौष्ठुल्यं विकल्पाभिनिवेशवाक् र अनादिविकल्पवाक् ॥

तत्र महामते लक्षणवाक् स्वविकल्परूपनिमित्ताभिनिवेशात्प्रवर्तते । स्वप्नवाक् पुनर्महामते पूर्वानुभूतविषयानुस्मरणात्प्रतिविबुद्धविषयाभावाच्च प्रवर्तते । दौष्ठुल्यविकल्पाभिनिवेशवाक् पुनर्महामते शत्रुपूर्वकृतकर्मानु-स्मरणात्प्रवर्तते । अनादिकालविकल्पवाक् पुनर्महामते अनादिकाल-प्रपञ्चाभिनिवेशदौष्ठुल्यस्वबीजवासनातः प्रवर्तते । एतद्धि महामते चतुर्विधं वाग्विल्पलक्षणमिति मे यदुक्तम्, इदं तत्प्रत्युक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्‌त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतमेवार्थमध्येषते स्म-देशयतु मे भगवान् पुनरपि वाग्विकल्पाभिव्यक्तिगोचरम् । कुत्र कस्मात् कथं केन भगवन् नृणां वाग्विज्ञप्तिविकल्पः प्रवर्तते ? भगवानाह-शिरउरोनासाकण्ठताल्वोष्ठ-जिह्वादन्तसमवायान्महामते वाक् प्रवर्तमाना प्रवर्तते । महामतिराह-किं पुनर्भगवान् वाग् विकल्पादन्या उत अनन्या ? भगवानाह-न हि महामते वाग् विकल्पादन्या नानन्या । तत्कस्य हेतोः ? यदुत तद्धेतुत्पत्तिलक्षणत्वान्महामते वाग्विकल्पः प्रवर्तते । यदि पुनर्महामते वाग् विकल्पादन्या स्यात्, अविकल्पहेतुकी स्यात् । अथानन्या स्यात्, अर्थाभिव्यक्तित्त्वाद्वाग् न कुर्यात् । सा च कुरुते । तस्मान्नान्या नानन्या ॥

हे महामति ! स्वविकल्प-रूप-निमित्तका अभिनिवेशबाट नै लक्षणवाक् प्रवर्तित हुन्छ। पूर्वअनुभूत विषयको स्मरणद्वारा प्रतिबिबुद्धविषयअभावद्वारा हुने वाक् नै स्वप्नवाक् हो। शत्रुहरूद्वारा पूर्वकालमा निहितकर्महरूको स्मरणद्वारा दौष्ठुल्यवाक् प्रवर्तित हुन्छ। अनादिकाल गतप्रपञ्चको अभिनिर्देशात्मक दौष्ठुल्य बीजवासनाबाट अनादिकाल विकल्पवाक् प्रवर्तित हुन्छ। यही नै तिमीले सोधेको चारप्रकारको विकल्पवाक् हो। फेरि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले भगवान्लाई प्रार्थना गरे। भगवन् ! फेरि पनि वाग्विकल्पाभिव्यक्तितात्पर्यको देशना गरीदिनुहोस्। हे भगवन् कहाँ कसरी कसद्वारा वाग्विकल्पविज्ञप्ति प्रसृत हुन्छ ? भगवान् भन्नु हुन्छ शिर, छाती, नाक, कण्ठ, तालु, ओष्ठ, जिह्वा दन्त आदि अवयवबाट वाग्विकल्प प्रवर्तित हुन्छ। भगवन् ! वाग् विकल्पबाट पृथक् हो अथवा एउटै हो ? भगवान् भन्नुहुन्छ भिन्न र अभिन्न दुबै होइन। किनकि त्यसको हेतु उत्पत्तिलक्षणका कारणले वाग्विकल्प हुन्छ। यदि वाग् विकल्पबाट भिन्न हुने भए अविकल्पहेतुक हुन्थ्यो र अनन्य हुनुपर्थ्यो। त्यो त गरेकै छ। त्यसैले न अन्य, नअनन्य ॥

पुनरपि महामतिराह-किं पुनर्भगवन् वचनमेव परमार्थः, उत यद्वचनेनाभिलप्यते स परमार्थः ? भगवानाह-न महामते वचनं परमार्थः, न च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्वचनेनाभिलप्यते स परमार्थः । तस्कस्य हेतोः ? यदुत परमार्थार्यसुखाभिलापप्रवेशित्वात्परमार्थस्य वचनं न परमार्थः परमार्थस्तु महामते आर्यज्ञानप्रत्यात्मगतिगम्यो न वाग्विकल्पबुद्धिगोचरः । तेन विकल्पो नोद्भावयति परमार्थम् । वचनं पुनर्महामते उत्पन्नप्रध्वंसि चपलं परस्परप्रत्ययहेतुसमुत्पन्नम् । यच्च महामते परस्परप्रत्ययहेतुसमुत्पन्नं तत्परमार्थं नोद्भावयति । स्वपरलक्षणाभावान्महामते बाह्यलक्षणं नोद्भावयति ॥

पुनरपरं महामते स्वचित्तदृश्यमात्रानुसारित्वाद्विविधविचित्रलक्षण-बाह्यभावाभावाद्वाग्विकल्पः परमार्थ न विकल्पति । तस्मात्तर्हि महामते वाग्विचित्रविकल्परहितेन ते भवितव्यम् ॥

फेरि महामतिले सोधे - हे भगवान् वचनै परमार्थ हो ? अथवा वचनद्वारा व्यक्त पदार्थ परमार्थ हो ? हे महामति ! वचनपरमार्थ होइन, र वचनद्वारा व्यक्त पदार्थ पनि परमार्थ होइन। किनकि परम अर्थ आर्यसुखाभिलाप प्रविष्ट हुनाले परमार्थको वचन परमार्थ होइन । परमार्थ चाँहि आर्यज्ञान प्रत्यात्मगतिद्वारा हुने हुनाले वाग्विकल्प बुद्धि अगम्य हुन्छ। त्यसैले विकल्पले परमार्थको उद्घाटन गर्दैन फेरि वचन चाँहि उत्पन्न हुन्छ, नष्ट हुन्छ चन्चल हुन्छ र परस्पर हेतुप्रत्ययजन्य हुन्छ। जो हेतुप्रत्यय समुद्भव हुन्छ त्यसले परमार्थको उत्पादन गर्दैन। स्वलक्षण एवम् परलक्षण अभाव हुनाले बाह्यलक्षण पनि यसले उत्पन्न गर्दैन ।

अर्को कुरा हे महामति ! स्वचित्तदृश्यमात्रका कारणले विविध विचित्रलक्षण बाह्य भावाभावका कारणले पनि वाग्विकल्पले परमार्थलाई विकल्पित गर्दैन । त्यसैले हे महामति ! तिमीले अवश्य नै वाग्विकल्प रहित हुनु पर्दछ ॥

तत्रेदमुच्यते

सर्वभावोऽस्वभावो हि सद्वचनं तथाप्यसत् ।
शून्यताशून्यतार्थं वा बालोऽपश्यन् विधावति ॥१४३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वभावस्वभावा च वचनमपि नृणाम् ।
कल्पना सापि नास्ति निर्वाणं स्वप्नंतुल्यम् ।
भवं परीक्षेत न सिंसारे नापि निर्वाणात् ॥१४४॥
राजा श्रेष्ठी यथा पुत्रान् विचित्रैर्मृन्मयैर्मृगैः ।
प्रलोभ्य क्रीडयित्वा च भूतान् दद्यात्ततो मृगान् ॥१४५॥
तथाहं लक्षणैश्चित्रैर्धर्माणां प्रतिबिम्बकैः ।
प्रत्यात्पवेद्यां पुत्रेभ्यो भूतकोटिं वदाम्यहम् ॥१४६॥

यहाँ यो भनिन्छ –

सबै पदार्थहरूको स्वभाव सम्बन्धि वचन नै असत् हो । शून्यता र अशून्यताको विषयलाई लिएर असमञ्जसमा पर्दछन् र विकल्पमा फस्दछन् ॥१४३॥

मनुष्यहरूको सर्वभावस्वभाव वचन पनि कल्पना मात्र हो र निर्वाण पनि स्वप्नतुल्य नै हो। संसारको परीक्षा गर्नु तर संसार र निर्वाणमा पनि सत्यता छैन ॥१४४॥

राजा अथवा सेठहरू विचित्र माटाका मृगहरू आफ्ना छोराहरूलाई दिन्छन् र लोभमा फसाएर खेलाउँछन् । त्यस्तै म पनि भिन्न लक्षणयुक्त प्रतिबिम्बक पदार्थहरूका माध्यमद्वारा प्रत्यात्मवेद्य विषयहरू पुत्रहरू या प्राणीहरूलाई भन्ने गर्दछु ॥१४५॥१४६॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्- देशयतु मे भगवान् नास्त्यस्तित्त्वैकत्वान्यत्वोभयनोभयनैवास्तिननास्तिनित्यानित्यनिर्जितं सर्वतीर्थ्यागतिप्रचारमार्यप्रत्यात्मज्ञानगतिगम्यं परिकल्पितस्वसामान्य-लक्षणविनिवृत्तं परमार्थतत्त्वावतारं भूम्यनुसंधिक्रमोत्तरोत्तरविशुद्धिलक्षणं तथागतभूम्यनुप्रवेशलक्षणमनाभोगपूर्वप्रणिधानविश्वरूपमणिसदृशविषयानन्तलक्षणप्रचारं स्वचित्तदृश्यगोचरगति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विभागलक्षणं सर्वधर्माणाम् । यथा च अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा एवमादिषु परिकल्पितस्वभावस्वसामान्यलक्षणविनिवृत्तदृष्टयः क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्य सर्वसत्त्वानां सर्वगुणसंपत्तीः परिपूरयेम ॥

त्यसपछि फेरि महामतिले सोधे मलाई देशना गर्नुहोस् हे भगवन् जुन परमार्थतत्त्वको अवतरणले त्यो वस्तुतः नास्ति अस्ति एकत्व अनेकत्व, उभय-नोभय, अस्ति, नास्ति, नित्य-अनित्य, निर्जित, सर्वतीर्थ्य, अगति प्रचारआर्य, प्रत्यात्मज्ञानगतिगम्य, परिकल्पित आदि स्व-सामान्य लक्षण रहित, परमार्थतत्त्व भूमि अनुसन्धि क्रमोत्तर विशुद्धिलक्षण, तथागत भूमि अनुप्रवेशलक्षण, अनाभोग, पूर्वप्रणिधान, विश्वरूपमणिसदृश विषयान्तलक्षणपर्यन्त स्वचित्तदृश्यगोचर गति विभागलक्षण सबैधर्मको मूलतत्त्वको उपदेश गर्नुहोस्। जसद्वारा म र अन्य बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरू उपर्युक्त विषयमा परिकल्पित स्वभावसामान्यलक्षण निवृत्तदृष्टि भएर तत्काल नै अनुत्तर सम्यक्संबोधिलाई बुझेर सबैप्राणीहरूको सबै गुणसंपत्तिको पूर्णता गर्ने छौं ।

भगवानाह-साधु साधु महामते, साधु खलु पुनस्त्वं महामते, यत्वमेतमर्थमध्येषितव्यं मन्यसे । बहुजनहिताय त्वं महामते प्रतिपन्नो बहुजनसुखाय लोकानुकम्पायै महतो जनकायस्यार्थाय हिताय सुखाय देवानां च मनुष्याणां च । तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि करु । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्व महासत्त्व भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवांस्तस्यैतदवोचत्-स्वचित्तदृश्यमात्रानवबोधान्महामते बालपृथग्जनबाह्यविचित्रभावाभिंनिवेशेन च नास्यस्तित्त्वैखत्वान्यत्वो-भयनैवास्तिननास्तिनित्यानित्यस्वभत्ववासनहेतुविकल्पाभिनिवेशेन विल्पयन्ति । तद्यथा महामते मृगतृष्णोदकं मृगा उदकभावेन विकल्प्य ग्रीष्माभितप्ताः पातुकामतया ग्रधावन्ति, स्वचित्तदृष्टिभ्रान्त्यनवबोधान्न प्रजानन्तिनात्रो-दकमिति, एवमेव महामते बालपृथग्जना अनादिकालविविधप्रपञ्चविकल्प-वासितमतयो रागद्वेषमोहाग्रितापितमसो विचित्ररूपविषयाभिलाषिणः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

उत्पादभङ्गस्थितिदृष्ट्याशया आध्यात्मिकबाह्यभावाभावाकुशसः। एकत्वान्यत्वनास्त्यस्यित्वग्राहे प्रपतन्ति। तद्यथा महामते गन्धर्वनगरेऽविदुषामनगरे नगरसंज्ञा भवति सा च नगराकृतिरनादिकालनगरबीजवासनाभिनिवेकात्ख्याति। क्वच नगरं नानगरं नगरम्। एवमेव महामते अनादिकालतीर्थ्यप्रपञ्चवादवासनाभिनिविष्टाः एकत्वान्यात्वात्तित्त्वनात्तित्त्ववादानभिनिविशन्ते स्वचित्तदृश्यमात्रानवधारितमतयः।

भगवान्ले भन्नुभयो – साधु हे महामति। फेरि पनि हे महामति! जस्तो तिमीले जान्न मन गऱ्यौ यो राम्रो हो। धेरै व्यक्तिहरूको कल्याणका लागि तिमी सपर्पित छौ। धेरै जनमासको सुखका लागि लोकअनुकम्पार्थ, जनकार्यका लागि हित र सुखको लागि, देव-मनुष्यसम्म, त्यसैले हे महामति ठीकसँग धारण गर। म भन्ने छु। हवस् भगवान् भनेर उनले स्वीकार गरे। भगवान्ले उनलाई यसो भन्नुभयो– आफ्नो चित्तको दृश्यलाई बुझ्नाले नै बालपृथग्जनहरू बाह्यपदार्थको अभिनिवेशलाई नास्ति र अस्ति को द्वैतमा र न नास्ति न अस्ति आदि नित्य-अनित्य स्वभाववासनाको कारणले अभिनिवेशको विकल्प गर्दछन्। जसरी हे महामति मृगतृष्णामा मृगहरू जलका भानपर्नाले ग्रीष्ममा तिर्खाएर जलपिउने चाहनाले दगुर्दछन्। त्यहाँ जसरी जल छैन केवल जलभ्रान्ति मात्रै छ, त्यस्तै नै हे महामति बालपृथग्जनहरू अनादिकालप्रसृतप्रपञ्चजन्यविकल्पवासनाबुद्धिले उत्पादभङ्गस्थिति दृष्टिमा बाँधिएर आध्यात्मिक बाह्यभावमा जकडिन्छन् एकत्व-अनेकत्व स्वपरत्व अन्यादि आग्रहमा रम्दछन्। जसरी गन्धर्व नगरमा मूर्खहरू नगर नभएको ठाउँमा नगर सँज्ञा गर्दछन्। त्यो नगर आकृति अनादिकालिक नगरबीजवासनाका कारणले नै त्यस्तो देखिन्छ। कहाँ नगर!! कहाँ नगर!! अनगर कहाँ नगर!! यस्तै हे महामति अनादिकालतीर्थ्यप्रपञ्चवादवासनाका कारणले गर्दा एक-अनेक-अन्य-अस्ति-नास्ति आदि अनेकवादमा यी व्यक्तिहरू फँस्दछन्। किनकि ती व्यक्तिहरू आफ्नो चित्तगतदृश्यमात्रमा बुद्धिलगाउने गर्दछन् त्यसैले यस्तो भएको हो।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्यथा महामते कश्चिदेव पुरुषः शयितः स्वप्नान्तरे स्त्रीपुरुषहस्त्यश्चरथपदातिग्रामनगरनिगमगोमहिषवनोद्यानविविधगिरिनदीतडागोप शो – भितंजनपदमन्तःपुरं प्रविश्य प्रतिविबुध्येत । स प्रतिविबुद्धः संस्तदेव जनपदमन्तःपुरं समनुस्मरेत् । तत्किं मन्यसे महामते-अपि नु स पुरुषः पण्डितजातीयो भवेत्, यस्तदभूतं स्वप्नवैचित्र्यमनुस्मरेत् ? आह-नो हीदं भगवन् । भगवानाह-एवमेव महामते बालपृथग्जनाः कुदृष्टिदष्टास्तीर्थ्यमतयः स्वप्नतुल्यात्स्वचित्तदृश्यभावान्न प्रतिविजानन्ते, एकत्वान्यत्वनास्त्यस्तित्त्व-दृष्टि समाश्रयन्ते । तद्यथा महामते चित्रकरकृतप्रदेशा अनिम्नोन्नताः सन्तो निम्नोन्नता बालैः कल्प्यन्ते, एवमेव महामते भविष्यन्त्यनागतेऽध्वनि तीर्थ्यदृष्टिवासनाशयप्रतिविकल्पपुष्टाः । ते एकत्वन्यत्वोभयानु-भयवादाभिनिविष्टाः स्वयं नष्टा अन्यानपि सदसत्पक्षविविक्तानुत्पादवादिनो नास्तिका इति वक्ष्यन्ति । एते हेतुफलापवादिनो दुदर्शनोन्मुलितहेतुकुशलशुक्लपक्षाः । एते श्रयोर्थिभिर्दूरतः परिवर्ज्या इति वक्ष्यन्ते । ते च स्वपरोमयदृष्टिपतिताशया नास्त्यस्तित्त्वविकल्पसमारो-पापवादकुदृष्टिपतिताशया नरकपरायणा भविष्यन्ति । तद्यथा महामते तैमिरिकाः केशोण्डुकं दृष्टवा परस्परमाचक्षते-इदं चित्रमिदं चित्रमिति पश्यन्तु भो मार्षाः तच्च केशोण्डुकमुभयानुत्पन्नतया न भावो नाभावो दर्शनादर्शनतः । एवमेव महामते तीर्थ्यकुदृष्टिविकल्पाशयाभिनिविष्टाः सदसबत्पक्षैकत्वान्यत्वोभयानुभयत्ववादाभिनिविष्टाः सद्धर्मापवादका आत्मानं परांश्र विनिपातयिष्यन्ति । तद्यथा महामते अचक्रमलातचक्रं बालैश्चक्रभावेन परिकल्प्यते न पण्डितैः, एवमेव महामते कुदृष्टितीर्थ्याशयपतिता एकत्वान्यत्वोभयानुभयत्वं परिकल्पयिष्यन्ति सर्वभावोत्पत्तौ । तद्यथा महामते देवे प्रवर्षति जलबुद्बुदकाः स्फटिकमणिसदृशाः ख्यायन्ते । तत्र च बालाः स्फटिकमणिभावमभिनिविश्य प्रधावन्ति । ते च महामते उदकबुद्बुदका न मणयो नामणयो ग्रहणाग्रहणतः । एवमेव महामते तीर्थ्यदृष्टिविकल्पाशयवासनावासिता असतश्चोत्पादं वर्णयिष्यन्ति प्रत्ययैः, सतश्च विनाशम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

जस्तो कि हे महामति ! कुनै व्यक्ति सुतेको छ । सुतेपछि स्वप्नमा प्रवेश गरेर त्यहाँ स्त्री, पुरुष, हात्ति, घोडा, रथ, सैनिक, ग्राम, नगर, निगम, गौ भैंसी, वन उद्यान, धेरै गिरि, नदी, तडाग आदिले सुशोभित जनपदका अन्तपुरमा पुगोस् । त्यसपछि स्वप्नबाट बिउँभियोस् । जागरण कालमा उसले पहिला स्वप्नमा देखेका उपर्युक्त पदार्थहरूको स्मरण गर्दै तिनको कामना गरोस् । के त्यो व्यक्ति समझदार हुन सक्दछ ? जसले समाप्त भएका स्वप्निल पदार्थहरूको चाहना गर्दछ । होइन भगवन् त्यो पण्डित हुन सक्तैन । त्यसैले हे महामति बालपृथग्जन, कुदृष्टि, दृष्ट तीर्थमतियुक्त व्यक्तिहरू स्वप्नतुल्य आफ्नो चित्तका दृश्यपदार्थहरूलाई जान्दैनन् र त्यसैमा एक अनेक नित्य अनित्य आदिको भावनामा फँस्दछन् । जसरी चित्रकारहरूले बनाएका चित्रमा कहीं अग्लो, कहीं होचो, सीधा-बाङ्गो आदि देखिन्छ त्यस्तै भविष्य भूत र वर्तमानत्मक अवस्थाहरूमा तीर्थ्यदृष्टिवासनाले विकल्पित हुने गर्दछन् पदार्थहरू । ती व्यक्तिहरू एक, अनेक, उभय, उभयनिर्मुक्त उत्पाद, अनुत्पादवादी भएर स्वयं नष्ट हुन्छन् र अरूलाई पनि नास्तिक भन्ने गर्दछन् । यी वस्तुतः हेतु र फलको तत्त्व नबुझेका शुभदृष्टि नभएका हेतुकुशलशुक्लपक्ष हुन् । कल्याण चाहना राख्ने व्यक्तिहरूले यीबाट टाढा वस्नु पर्दछ । यी आफू-अर्को यस्तो दृष्टि भएका नास्ति र अस्तिवादमा फँसेका कुदृष्टिपतित नारकीय हुनेछन् । जस्तो कि हे महामति ! तिमिररोग लागेका व्यक्तिहरू नभएका केशका गुजुल्टा देख्दछन् र परस्पर भन्दछन् यी कस्ता विचित्र पदार्थ हुन् भनेर ती केशका गुजुल्टाहरू उभय रूपले नभएका हुनाले न त्यहाँ भाव छ न त अभाव नै । त्यस्तै हे महामति तीर्थिककुदृष्टिका कारणले गर्दा सत् र असत्, उभय, अनुभय, नोभय, आदि भावावेशित यी सद्धर्मका व्यक्तिहरू आफूलाई र अरूलाई पनि पतनको मार्गमा लान तत्पर छन् । जस्तो कि महामति ! चक्र नै नभएको अलाततलाई अलातचक्र मूर्खहरू भन्दछन् तर पण्डितले भन्दैनन् । त्यस्तै कुदृष्टितीर्थिकहरूले एकत्व, अनेकत्व, उभयत्व, नोभयत्व आदि कल्पना गर्नेछन् सर्वभावको उत्पत्ति हेतुमा । जस्तो कि पानी परेको बेलामा जलका कणहरू स्फटिक जस्तै टल्कन्छन् त्यसप्रति बच्चाहरू स्फटिक भन्दै त्यतै कुद्दछन् । ती न मणि हुन् न त अमणि नै हुन् । ग्रहण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र अग्रहण दुवै त्यहाँ छैनन्। त्यस्तै नै हे महामति ! तीर्थ्यदृष्टिवासनायुक्तविकल्पबुद्धिहरूले असत्‌बाट उत्पत्तिको वर्णन गर्ने छन् प्रत्ययबाट सत्‌को विनाश हुन्छ भन्ने छन् ॥

पुनरपरं महामते प्रमाणत्रयावयवप्रत्यवस्थानं कृत्वा आर्यज्ञानप्रत्यात्माधिगम्यं स्वभावद्वयविनिर्मुक्तं वस्तु स्वभावतो विद्यत इति विकल्पयिष्यन्ति । न च महामते चित्तमनोमनोविज्ञानचित्तपरावृत्याश्रयाणां स्वचित्तदृश्यग्राहकविकल्पप्रहीणानां तथागतभूमिप्रत्यार्यज्ञानगतानां योगिनां भावाभावसंज्ञा पववर्तते । यदि पुनर्महाते योगिनामेवंगतिविषयाणां भावाभावग्राहः प्रवर्तते, स एवैषामात्मग्राहः पोषवग्राहः पुरूषग्राहः पुद्‌गलग्राहः स्यात् । या पुनरेवं महामते भावस्वभावस्वसामान्यलक्षणदेशना, एषा महामते नैर्माणिकबुद्धदेशना, न धर्मताबुद्धदेशना । देशना पुनर्महामते बालाशयगतदृष्टिप्रवृत्ता, न च प्रत्यवस्थानगतिस्वभावधर्मार्यज्ञानप्रत्या-त्माधिगमसमाधिसुखविहारमुद्‌भावर्यात । तद्यथा महामते जलान्तर्गता वृक्षच्छाया ख्यायते । सा च न च्छायानाच्छाया वृक्षसंस्थानासस्थानतः, एवमेव महामते तीर्थ्यदृष्टिवासनावासितविकल्पा एकत्वान्यत्वोभयत्वा-नुभयत्वनास्त्यस्तिवं विकल्पयिष्यन्ति स्वचित्तदृश्यमात्रानवधारितमतयः । तद्यथा महामते दर्पणान्तर्गतानि सर्वरूपप्रतिबिम्बकानि ख्यायन्ते यथाप्रत्ययतः स्वविकल्पनाच्च, न तानि बिम्बानि नाबिम्बानि बिम्बाबिम्बदर्शनतः । अथ च ते महामते स्वचित्तदृश्यविकल्पाः ख्यायन्ते बालानां बिम्बाकृतयः ।

फेरि हे महामति ! तीन प्रमाणका अवयवहरूलाई उल्टो-पाल्टो गरेर आर्यज्ञान प्रत्यात्म अधिगम स्वभावद्वय निर्मुक्त पदार्थलाई स्वभावलेनै छ भनेर विकल्पित गर्ने छन्। चित्त, मनोज्ञिान, मन, विज्ञानचित्तमा आश्रित स्वचित्तदृश्यग्राहकविकल्पविहीन, तथागत भूमिप्रत्यार्यज्ञानयुक्त योगिहरूका लागि भावाभवसंज्ञा प्रवर्तित हुन्छ। यदि हे महामति ! योगिहरूको यस्तो विषयमा भावाभावग्राह भयो भने यो नै तिनीहरूको आत्मग्राह, पोषग्राह, पुरुषग्राह, पुद्‌गलग्राह हुनेछ। र फेरि हे महामति ! भाव-स्वभाव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

स्वसामान्यलक्षणको उपदेश, यो नै नैर्माणिकबुद्धदेशना हो तर धर्मतावुद्धदेशना भने होइन। देशना पनि बच्चाहरूको आशयमा आधारित हुने गर्दछ। त्यसले प्रत्यवस्थान गति-स्वभाव-धर्म आर्यज्ञान प्रत्यात्माधिगतसमाधिसुखलाई उत्पन्न गर्न सक्दैन। हे महामति ! पानी भित्र वृक्षका छायाहरू देखिन्छन्। त्यो छाया पनि होइनन् अछाया पनि होइन। वृक्षसंस्थानको अभावले गर्दा। त्यस्तै हे महामति ! तीर्थ्यदृष्टिवासनावासितान्तःकरण एकत्व-अनेकत्व, उभयत्व-नोभयत्वादिविकल्पद्वारा विकल्पित गर्नेछन् किनकि ती आफ्नो चित्तगत विकल्पमा बाँधिएका छन्। हे महामति ! ऐनामा सवैप्रकारका रूपहरू बिम्बका रूपमा देखिन्छन्, विम्बका कारणले र स्वविकल्पकाकारणले पनि, ती बिम्वहरू बिम्ब र अविम्व दुवै केही होइनन्। बिम्ब-अबिम्वकाकारणले।

एवमेव महामते स्वचित्तप्रतिबिम्बानि ख्यायन्ते एकत्वान्यत्वोभयानुभयदृष्ट्याकारेण। तद्यथा महामते प्रतिश्रुत्का पुरुषनदीपवनसंयोगात्प्रवर्तमाना अनुश्रूयते। सा च न भावा नभावा घोषाघोषश्रवणतः, एवमेव महामते नास्त्यम्तित्त्वैकत्वान्यत्वोभयनोभयदृष्टिस्वचित्तवासनाविकल्पाः ख्यायन्ते। तद्यथा महामते निस्तृणगुल्मलतावनायां मेदिन्यामादित्यसंयोगान्मृग-तृष्णिकास्तरंगवत्स्यन्दन्ते। ते च न भावा नाभावा लोभ्यालोभ्यतः। एवमेव महामते बालानामनादिकालप्रपञ्चदौष्ठुल्यवासनावासितं विकल्पविज्ञान-मुत्पादस्थितिभङ्गैकत्वान्यत्वोभयानुभयनास्त्यस्त्यार्यप्रत्यात्मज्ञानवस्तुमुखेन मृगतृष्णिकावत्तरंगायते। तद्यथा महामते वेतालयन्त्रपुरूषौ निःसत्त्वौ पिशाचयुक्तियोगात्स्पन्दनक्रिया कुर्वाते। तत्र च असद्विकल्पे बाला अभिनिविशन्ते गमनागमनतः। एवमेव महामते बालपृथग्जनाः कुदृष्टितीर्थ्याशयपतिता एकत्वान्यत्ववादानभिनिविशन्ते। स च असद्भूतसमारोपः। तस्मात्तर्हि महामते उत्पादस्थितिभङ्गैकत्वान्य-त्वोभयानुभयनास्त्यस्त्यार्यप्रत्यात्मवस्त्वधिगमविकल्परहितेन भवितव्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फेरि हे महामति ! स्वचित्तगतदृष्यविकल्पहरू बच्चाहरूका लागि विम्ब आकृतिकारूपमा देखिन्छन्। त्यस्तै नै एकाकार, अनेकाकार आदिरूपमा तिनै विंम्वहरू देखिने गर्दछन्। जस्तो कि महामति झञ्झावातको प्रभाव पुरुष, नदी, पवन, वन आदिका संयोगद्वारा हुन्छ। भयङ्करशब्दश्रवणद्वारा त्यो हुने गर्दछ भाव र अभाव दुबै नै त्यो होइन। त्यसरी नै हे महामति नास्ति-अनास्ति एकत्व, अनेकत्व, उभय, नोभयदृष्टिस्वचित्तवासनाविकल्पद्वारा प्रतीत हुन्छन्। जस्तो कि हे महामति ! जहाँ घाँस-तृष्णा-गुल्म वृक्ष आदि हुँदैनन् त्यस्ता ठाउँमा सूर्यकिरणको संयोगद्वारा मृगतृष्णिाका उत्पन्न हुन्छ। ती भाव अभाव दुबै होइनन्। लोभ र अलोभका कारणले ती देखिएका मात्र हन्। त्यसरी नै बालबुद्धिहरूका लागि अनादिकालिक प्रपञ्चदौष्ठुल्यवासनावासितान्तकरणका कारणले विकल्पविज्ञान जन्य उत्पाद-स्थितिभङ्ग एकत्व-अन्यत्व-उभय-अनुभय-नास्ति-अस्ति आर्यप्रत्यात्म-ज्ञानवस्तुद्वारा मृगतृष्णा जस्तै तरंगित हुन्छन्। जस्तो कि वेतालयन्त्रात्मक पुरुषमा जीव छैन, पिशाचयुक्तिद्वारा स्पन्दनक्रिया गराइन्छ। यहाँ असद्विकल्पमा बच्चाहरू गमनागमनद्वारा अभिनिविष्ट हुन्छन्। त्यस्तै कुदृष्टितीर्थ्यावाक्यपतित बालबुद्धिहरू एकत्व-अनेकत्व आदि वादहरूमा फँस्तछन्। त्यो असद्भूतनिवेश हो। त्यसैले हे महामति ! तिमीले उत्पाद-भङ्गस्थिति-एकत्व-उभय, नोभय, नोभय-अस्ति-नास्ति आदिविकल्पदृष्टिरहित हुनु पर्दछ ॥

तत्रेदमुच्यते –

जलवृक्षच्छायासदृशाः स्कन्धा विज्ञानपञ्चमाः ।
मायास्वप्नोपमादृशा (श्या ?) विज्ञप्त्या मा विकल्प्यते ॥१४७॥
केशोण्डुकप्रख्यमिदं मरीच्युदकविभ्रमत् ।
त्रिभवं स्वप्नमायाख्यं विभावेन्तो विमुच्यते ॥१४८॥
मृगतृष्णा यथा ग्रीष्मे स्पन्दते चित्तमोहनी ।
मृगा गृह्णन्ति पानीयं न चास्यां वस्तु विद्यते ॥१४९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथा विज्ञानबीजं हि स्पन्दते दृष्टिगोचरे ।
बाला गृह्णन्ति जायन्तं तिमिरं तैमिरा यथा ॥१५०॥
अनादिगतिसंसारे भावग्राहोपगूहितम् ।
बालः कोले यथा कीलं प्रलोभ्य विनिवर्तयेत् ॥१५१॥
मायावेतालयन्त्राभं स्वप्नविद्युद्घनं सदा ।
त्रिसंततिव्यवच्छिन्नं जगत्पश्य (न् ?) विमुच्यते ॥१५२॥
न ह्यत्र काचिद्विज्ञप्तिर्मरीचीनां यथा नभे ।
एवम् धर्मान् विजानन्तो न किंचित्प्रतिजानते ॥१५३॥
विज्ञप्तिर्नाममात्रेयं लक्षणेन न विद्यते ।
स्कन्धाः केशोण्डुकाकारा यत्र चासौ विकल्प्यते ॥१५४॥
चित्तं केशोण्डुकं माया स्वप्न गन्धर्वमेव च ।
आलातं मृगतृष्णा च असन्तः ख्याति वै नृणाम् ॥१५५॥

यस्तो भनिन्छ –

जलमा वृक्ष छाया जस्तै नै पञ्चस्कन्ध र विज्ञानहरू हुन् । माया, स्वप्नसदृश सबै पदार्थ हुन् विज्ञाप्तिद्वारा विकल्पित हुने गर्दछन् ॥१४७॥

केश गुजुल्टा जस्तै र मरीचिकामा देखिने जल जस्तै नै यो सारा त्रिलोक हो जो स्वप्नमायाबाट मुक्त भएजस्तै मुक्त हुनुपर्दछ ॥१४८॥

जसरी ग्रीष्मऋतुमा चित्रमोहक मृगतृष्णा चम्किन्छन् । पानीका रूपमा मृगहरूले लिन्छन् तर त्यहाँ पानी छैन ॥१४९॥

त्यस्तै नै विज्ञानका बीजहरू पदार्थका रूपमा चम्किन्छन् बालकहरू पदार्थको रूपमा लिन्छन् जसरी तिमिर रोगीले तिमिरलाई लिए जस्तै ॥१५०॥

अनादि गतियुक्त यस संसारमा मूल तत्त्व नबुझेका बच्चा कोलमा गएर काँटी देखेर विनिवर्तित हुन्छन् ॥१५१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माया-वेतालयन्त्रजस्तै स्वप्न विद्युत्वन जस्तै चित्तसन्ततिरहित जगत्लाई बुझेर मुक्त हुन्छ ॥१५२॥

जस्तो मरीचिहरूको आकाशमा कुनै विज्ञप्ति हुँदैन त्यस्तै पदार्थहरूलाई बुझेर उसले केही प्रतिज्ञा गर्दैन ॥१५३॥

विज्ञप्ति पनि यो नाममात्र हो । लक्षणद्वारासिद्ध हुन्न । स्कन्धहरू केशोण्डुकजस्तै विकल्पित हुन्छन् वस्तुत हुँदैनन्, छैनन् ॥१५४॥

चित्त, केशोण्डुक, माया, स्वप्न, गन्धर्वनगर, अलात, मृगतृष्णा, नभएता पनि व्यक्तिहरूद्वारा देखिन्छन् ॥१५५॥

नित्यानित्यं तथैकत्वमुभयं नोभयं तथा ।
अनादिदोषसंबन्धाद् बालाः कल्पन्ति मोहिताः ॥१५६॥

दर्पणे उदके नेत्रे भाण्डेषु च मणीषु च ।
बिम्बं हि दृश्यते तेषु बिम्बं नास्ति च कुत्रचिद् ॥१५७॥

भावाभासं तथा चित्तं मृगतृष्णा यथा नभे ।
दृश्यते चित्ररूपेण स्वप्ने वन्ध्यौरसो यथा ॥१५८॥

पुनरपरं महामते चतुष्टयविनिर्मुक्ता तथागतानां धर्मदेशना, यदुत एकत्वान्यत्वो भयानुभयपक्षविवर्जिता नास्त्यस्तिसमारोपापवादविनिर्मुक्ता । असत्यप्रतीत्यसमुत्पादनिरोधमार्गविमोक्षप्रवृत्तिपूर्वका महामते तथागतानां धर्मदेशना । न प्रकृतीश्वरहेतुयदृच्छाणुकालस्वभावोपनिबद्धा महामते तथागतानां धर्मदेशना ॥

पुनरपरं महामते ल्केशज्ञेयावरणद्वयविशुद्धचर्थं सार्थवाहवदानुपूर्व्या अष्टोत्तरे निराभासपदशते प्रतिष्ठापयन्ति यानभूम्यङ्गसुविभागलक्षणे च ॥

नित्य-अनित्य, एकत्व-अनेकत्व, नोभय आदि विकल्पहरू अनादिकालिक दोषका कारणले कल्पित हुने गर्दछन् बाल-मोहित व्यक्तिहरूद्वारा ॥१५६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

दर्पण, पानीमा, आँखामा, भाँडामा, मणीमा बिम्बहरू देखिन्छन् तर त्यहाँ कही बिम्ब भन्ने हुँदैन ॥१५७॥

जसरी भावाभास चित्त छ, त्यो आकाशमा मृगतृष्णा जस्तै देखिन्छ । त्यो चित्र रूपले देखिन्छ, जसरी स्वप्नामा बन्ध्याको छोरो देखिनु सम्भव छ ॥१५८॥

फेरि हे महामति ! चारचिजरहित तथागतको धर्मोपदेशना हुन्छ । जस्तो कि एकत्व, अन्यत्व, उभय, अनुभय पक्षरहित नास्ति-अस्ति-समारोप अपवादरहित हुन्छ । असत्य प्रतीत्यसमुत्पाद-निरोधमार्ग विमोक्षप्रवृत्तिपूर्वक नै तथागतको धर्मदेशना हुन्छ । प्रकृति-इश्वर हेतु यदृच्छा काल स्वभाव उपनिबद्ध तथागतको धर्मोपदेशना हुँदैन हे महामति !

फेरि अर्को हे महामति ! क्लेशावरण, ज्ञेयावरणको विशुद्धिका लागि (व्यापारीहरूको झुण्ड) वणिक्जन समूहजस्तै १०८ निराभासपदमा भूमि-अङ्ग-विभाग लक्षणमा आफूलाई प्रतिष्ठापित गराउँदछन् ॥

पुनरपरं महामते चतुर्विधं ध्यानम् । कतमच्चतुर्विधम् ? यदुत बालोपचारिकं ध्यानम्, अर्थप्रविचयं ध्यानम्, तथानालम्बनं ध्यानम्, ताथागतं चतुर्थ ध्यानम् । तत्र महामते बालोपचारिकं ध्यानं कतमत् ? यदुत श्रावकप्रत्येकबुद्धयोगयोगिनां पुद्गलनैरात्म्यभावस्वसामान्यबिम्बसङ्कलानित्य-दुःखाशुभलक्षणाभिनिवेशपूर्वकम्, एवमिदं लक्षणं नान्यथेति पश्यतः पूर्वोत्तरोत्तरत आ संज्ञानिरोधा-द्बालोपचारिकं भवति । तत्र अर्थप्रविचयध्यानं पुनर्महामते कतमत् ? यदुत पुद्गलनैरात्म्यस्वसामान्य-लक्षणबाह्यतीर्थकरस्वपरोभयाभावं । कृत्वाधर्मनैरा-त्म्यभूमिलक्षणार्थ प्रविचयानुपूर्वकमर्थप्रविचयध्यानं भवति । तत्र तथतालम्बनं ध्यानं महामते कतमत् ? यदुत परिकल्पितनैरात्म्यद्वयविकल्प-यथाभूतावस्थानाद-प्रवृत्तेर्विकल्पस्य तथतालम्बनमिति बदामि । ताथागतं पुनर्महामते ध्यानं कतमत् ? यदुत ताथागतभूम्याकारप्रवेशं प्रत्यात्मार्य-ज्ञानलक्षणत्रयसुख-विहाराचिन्त्यसत्त्वकृत्यकरणतया ताथागतं ध्यानमिति वदामि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फेरि हे महामति ! ध्यान चार प्रकारको हुन्छ। त्यो के हो चार प्रकार ! बालोपचारिक ध्यान, अर्थ प्रविचयध्यान, तथतालम्वनध्यान, चौथो ताथागत ध्यान। बालोपचारिक ध्यान के हो त ! जस्तो कि महामति ! श्रावक-प्रत्येक बुद्धयोग योगिहरूको पुदगलनैरात्म्यभाव-स्व-सामान्यविम्बसङ्कलित-अनित्य-दुःख-अशुभलक्षणअभिनिवेशपूर्वक, यो यस्तै लक्षण हो अर्को रूपमा होइन यस्तो हेर्दै पूर्व-उत्तर-उत्तरोत्तर संज्ञानिरोध ध्यान बालोपचारिक हुन्छ। अर्थप्रविचयध्यान फेरि के हो त ! त्यो हो पुद्गल नैरात्म्य स्व-सामान्यलक्षणबाह्यदीर्घकर स्व-परउभयाभावलाई जानेर धर्मनैरात्म्य भूमिमा प्रवेशार्थ प्रविचयानुपूर्वक गरिने अर्थ प्रविचयध्यान हो। तथतालम्बन ध्यान के हो ? त्यो हो परिकल्पित नैरात्म्यदृश्य-विकल्पकोयथार्थ बोधद्वारा विकल्पप्रवृत्तिसमाप्त भएपछि तथतालम्बन नै हो। तथागत ध्यान फेरि के हो त ? तथागतभूमिको आवरणभित्र प्रवेश गरेर प्रत्यात्म आर्य-ज्ञानलक्षणत्रयसुख विहारमा अचिन्त्य सत्त्वकृत्यकरणद्वारा गरिने बोध नै ताथागत ध्यान हो भनेर हे महामति ! म भन्दछु।

तत्रेदमुच्यते-

अर्थप्रविचयं ध्यानं ध्यानं बालोपचारिकम् ।
तथतालम्बनं ध्यानं ताथागतं शुभम् ॥१५९॥

त्यसपछि यस्तो उद्गार गरिन्छ –

अर्थप्रविचयध्यान, बालोपचारिकध्यान, तथतालम्बनध्यान र ताथागत ध्यान शुभ हो ॥१५९॥

सोमभास्करसंस्थानं पद्मपातालसादृशम् ।
गगनाग्निचित्रशदृशं योगी युञ्जन् प्रपश्यति ॥१६०॥
विधूय सर्वाण्येतानि निराभासं यदा भवेत् ।
तदा बुद्धकरादित्याः सर्वक्षेत्राः समागताः ।
शिरो हितस्य मार्जन्ति निमित्तं तथतानुगम् ॥१६२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्- निर्वाणं निर्वाणमिति भगवन्नुच्यते कस्यैतद्भगवन्नधिवचनं यदुत निर्वाणमिति ? भगवानाह-सर्वविज्ञानस्वभाववासनालयमनोमनोविज्ञान-दृष्टि-वासनापरावृत्तिर्निर्वाणमित्युच्यते सर्वबुद्धैर्मया च निर्वाणगतिस्वभाव-शून्यतावस्तुगोचरम् ॥

सूर्य चन्द्र झैं तेजस्वी पद्मपाताल जस्तै आकाश अग्नि (विद्युत्) चित्र जस्तै विचित्र अनुभूति गर्ने योगीले तत्त्वलाई देख्न सक्दछन् ॥१६०॥

यी सबै निराभासपदार्थलाई त्यागेर जबसाधक चित्तमात्रमा स्थित हुन्छ तव सर्वक्षेत्रव्यापक बुद्धका हातहरूद्वारा ती व्यक्तिहरूका शिरहरू मार्जन गरिन्छन् ॥१६२॥

अब फेरि महासत्त्व बोधिसत्त्वमहामतिले भगवान्लाई सोधे हे भगवान् निर्वाण निर्वाण यस्तो भनिन्छ यो कसको वचन हो ? भगवान्ले भन्नुभयो- सर्वविज्ञानस्वभाव-वासना-आलय, मन, मनोविज्ञानवासना निवृत्तिबाट नै निर्वाण यस्तो भनिन्छ। सबै बुद्धहरूद्वारा मैले पनि निर्वाणगति स्वभावशून्यता अवस्तुगोचर नै हो भनेको छ ॥

पुनरपरं महामते निर्वाणमार्यज्ञानप्रत्यात्मगतिगोचरं शाश्वतोच्छेद-विकल्पभावाभावविवर्जितम् । कथं न शाश्वतम् ? यदुत स्वसामान्यलक्षणविकल्पप्रहीणम्, अतो न शाश्वतम् । तत्रानुच्छेदो यदुत सर्वार्था अतीतानागतप्रत्युत्पन्नाः प्रत्यात्ममपि गच्छन्ति अननोच्छेदः ॥

पुनर्महामते महापरिनिर्वाणं न नाशो न मरणम् । यदि पुनर्महामते महापरिनिर्वाण मरणं स्यात्, पुनरपि जन्मप्रबन्धः स्यात् । अथ विनाशः स्यात्, संस्कृतलक्षणपतितं स्यात् । अत एतस्मात्कारणान्महामते महापरिनिर्वाणं न नाशं न मरणम् । च्युतिविगतं मरणमधिगच्छन्ति योगिनः । पुनरपरं महामते महापरिनिर्वाणमप्रहीणासंप्राप्तितोऽनुच्छेदाशाश्वततो नैकार्थतो नानार्थतो निर्वाणमित्युच्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हे महामति ! निर्वाण आर्यज्ञानप्रत्यात्मगतिगोचर हुनाले शाश्वतवाद एवम् उच्छेदवादविकल्पभावाभाव विवर्जित छ किन शाश्वत ? जस्तो कि स्वलक्षण एवम् सामान्यलक्षणविकल्परहित, त्यसैले यो शाश्वत होइन। फेरि अनुच्छेद चाहिं अतीत-अनागत-प्रत्युत्पन्नबुद्धहरू सर्वार्थ हुनाले प्रत्यात्म गतिमा जान्छन् त्यसैले उच्छेद पनि होइन ॥

फेरि हे महामति ! महापरिनिर्वाण नाश एवम् मृत्यु दुवै होइन। यदि महापरिनिर्वाण मरण हुने हो भने फेरि जन्मको प्रबन्ध हुन्छ। यदि विनाश हो भने त्यो संस्कृतलक्षणमा पर्ने छ। त्यसैले हे महामति महापरिनिर्वाण नाश एवम् मृत्यु दुवै नै होइन। योगीहरूले च्युतिरहित मरणप्राप्त गर्दछन्। फेरि हे महामति ! महापरिनिर्वाण भनेको अप्रहीण असम्प्राप्ति, अनुच्छेद, अशास्वत, न एकार्थ न अनेकार्थ नै निर्वाण हो ॥

पुनरपरं महामते श्रावकप्रत्येकबुद्धानां निर्वाणं स्वसामान्यलक्षणावबोधादसंसर्गतः। विषयाविपर्यासदर्शनाद्विकल्पो न प्रवर्तते। ततस्तेषां तत्र निर्वाणबुद्धिर्भवति ॥

पुनरपरं महामते द्विप्रकारं स्वभावद्वयलक्षणं भवति। कतमत् द्विप्रकारम् ? यदुत अभिलापस्वभावाभिनिवेशतश्च वस्तुस्वभावाभिनिवेशतश्च। तत्र महामते अभिलापस्वभावाभिनिवेशोऽनादिकालवाक्प्रपञ्चवासनाभिनिवेशात्प्रवर्तते। तत्र वस्तुस्वभावाभिनिवेशः पुनर्महामते स्वचित्तदृश्यमात्रानवबोधात् प्रवर्तते ॥

हे महामति फेरि अर्को कुरा - श्रावक - प्रत्येकबुद्धहरूको लागि निर्वाण भन्नाले - स्वलक्षण-सामान्यलक्षणको अवबोध र असंसर्गबाट उत्पन्न हुने हो ॥

हे महामति ! स्वभावद्वयलक्षण पनि दुई प्रकारको हुन्छ। त्यो के हो ? अभिलापस्वभावअभिनिवेशात्मक र वस्तुस्वभावअभिनिवेशबाट त्यो अभिलापस्वभावअभिनेश चाँहि अनादिकाल वाक्प्रपञ्चवासनाको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिनिवेशबाट प्रवृत्त हुन्छ। र अर्को वस्तुस्वभावअभिनिवेश चाहिं स्वचित्तगतदृश्य मात्रको अनवबोधबाट उदित हुन्छ हे महामति !

पुनरपरं महामते अधिष्ठानद्वयाधिष्ठिता बोधिसत्त्वास्तथागता-नामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां चरणयोर्निपत्य प्रश्नान् परिपृछन्ति। कतमेना-धिष्ठानद्वयेनाधिष्ठिताः ? यदुत समाधिसमापत्यधिष्ठानेन सर्वकायमुख-पाण्यभिषेकाधिष्ठानेन च। तत्र महामते बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः प्रथमायां भूमौ बुद्धाधिष्ठानाधिष्ठिता महायानप्रभासं नाम बोधिसत्त्वसमाधि समापद्यन्ते। समनन्तरसमापन्नां च तेषां बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां महायानप्रभासं बोधिसत्त्वसमाधिम्, अथ दशदिग्लोकधातुव्यवस्थितास्तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धा मुखान्युपदर्श्य सर्वकायमुखवाचासंदर्शनेनाधिष्ठानं कुर्वन्ति। यथा महामते वज्रगर्भस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य अन्यषां च तादृग्लक्षणगुणसमन्वागतानां बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानाम्, एवम् महामते प्रथमायां भुमौ बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः समाधिसमापत्यधिष्ठानं प्रतिलभन्ते।

हे महामति ! अधिष्ठानद्वयमा अवस्थितसत्त्वहरू बोधिसत्त्वयानावस्थित तथागत-अर्हत् सम्यक्सबुद्धहरूको चरणमा निहुरिएर प्रश्न गर्दछन् - कुन दुई अधिष्ठानमा अवस्थित ? समाधिसमापत्तिअधिष्ठान र सर्वकायमुख- पाणि अभिषेकाधिष्ठान। पहिलो भूमिमा बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू बुद्धाधिष्ठित भूमिमा अधिष्ठित भएर महायानप्रभासनामक बोधिसत्त्वसमाधिमा समाहित हुन्छन्। समानन्तरसमापन्नहरू चाहिं ती बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूको महायानप्रभास बोधिसत्त्वसमाधिमा र दशदिग्लोकधातु व्यवस्थितागत अर्हत् सम्यक्संबुद्धहरूले मुखहरू देखाएर सर्वकायमुखवाक् संदर्शनद्वारा अधिष्ठान गर्दछन्। जस्तो कि वज्रगर्भ बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू र अरू त्यस्तै लक्षणगुणसम्पन्न बोधि-महासत्त्वहरू पनि प्रथमभूमिमा समाधिसमापत्ति अधिष्ठान प्राप्त गर्दछन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कल्पशतसहस्रं संचितैः कुशलमुलैरनुपुर्वेण भूमिपक्षविपक्षलक्षणगतिंगता धर्ममेघायां बोधिसत्त्वभूमौ महापद्मविमानासनस्थस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य तदनुरूपैर्बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः परिवृतस्य सर्वरत्नाभरण-विभूषितकिरीटस्य हरितालकनकचम्पक-चन्द्रांशूमयूखपद्मसदृशा दशदिग्लोक-धात्वागता जिनकरास्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य पद्मविमानासतस्थस्य मूर्धन्यभिषिञ्चन्ति वशर्वितचक्रवर्तीन्द्रराजवत्सर्वकायमुखपाण्यभिषेकेन । स च बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानामधिष्ठानद्वयम्, येनाधिष्ठानद्वयेनाधिष्ठिता बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः सर्वबुद्धमुखायन्यवलोकयन्ति । अन्यत्राव्यवलोक्या-स्तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः ॥

कल्पशतसहस्रसुसंचित कुशलमूलहरूद्वारा क्रमशः भूमिपक्षविपक्षलक्षण गति प्राप्त गरेका धर्ममेघानामक बोधिसत्त्वभूमिमा महापद्मविमानमा अवस्थित बोधिसत्त्वमहासत्त्वको तदनुरूप बोधिसत्त्वमहासत्त्वद्वारा परिहृत सर्वरत्नाभरणविभूषितकिरिट युक्त हरितालकनकचम्पक चन्द्रांशु मयूखपद्मजस्ता दशदिग्लोकधातुबाट आएका जिनकरहरूको बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूको जो पद्मविमानमा अवस्थित छन् तिनको शिरमा अभिषेक गर्दछन् जसरी चक्रवर्तीराजाको अभिषेक गरिन्छ। सर्वकाय-मुख-हात आदिको अभिषेकद्वारा। यही नै अधिष्ठानद्वय हो। जसद्वारा सबै बोधिसत्त्व, महासत्त्वहरूले सर्वबुद्धका मुखको अवलोकन गर्दछन्। ती सम्यक्संबुद्धलाई अन्य हेर्न पाइँदैन ॥

पुनरपरं महामते यत्किञ्चिद्बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां प्रतिभाति समाध्यृद्धिदेशनाकारेण, तत्सर्वबुद्धाधिष्ठानद्वयाधिष्ठितानाम् । यदि पुनर्महामते बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानामधिष्ठानमन्तरेण प्रतिभानं प्रतिभायात्, बालपृथग्जनानामपि महामते प्रतिभानं प्रतिभायात् । तत्कस्य हेतोः ? यदुत अधिष्ठानानधिष्ठितत्त्वात् । तृणगुल्मवृक्षपर्वता अपि महामते विविधानि च वाद्यभाण्डानि नगरभवनगृहविमानासनस्थनानि • तथागतप्रवेशाधिष्ठानेन

द.नं. ३०८५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रवाद्यन्ते । किं पुनर्महामते सचेतना मूकान्धबधिरा अपि महामते स्वदोषेभ्यो विमुच्यन्ते । एवम् महागुणविशेषं महामते तथागताधिष्ठानम् ॥

हे महामति ! जो कुछ बोधिले महासत्त्वहरूलाई प्रतीत हुन्छ समृद्धि आदिका देशनाका कारणले, त्यो सबै नै सर्वबुद्धअधिष्ठानद्वयमा अधिष्ठित व्यक्तिहरूका कारणले भएको हो। यदि अधिष्ठान विनानै बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूको प्रतिभान हुने हो भने बालपृथग्जनहरूको पनि त त्यस्तो हुनुपर्ने हो। किनकि अधिष्ठानमा अधिष्ठित नभएका कारणले नै यो यस्तो भएको हो। तृण-गुल्मवृक्षप्रर्वत आदि पनि धेरै वाद्यसंयन्त्रहरू नगर-भवन-गृह-विमानआसनमा स्थित भएर तथागतप्रवेशका समयमा वजाइन्छन्। फेरि अर्कोकुरा सचेत लाटो, अन्धा र बहिराहरू पनि आफ्नो दोषवाट मुक्त हुन्छन्। त्यसैले हे महामति ! तथागतको अधिष्ठान धेरै गुणविशिष्ट छ।

पुनरपरं महमतिराह - किं पुनर्भगवंस्तथागता अर्हन्तः सम्यक्सवुद्धा बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां समाधिसमापत्यवस्थानकाले विशेषभूमौ च अभिषेकाधिष्ठानं प्रकुर्वन्ति ? भगवानाह- मारकर्मक्लेशवियुक्तार्थं श्रावकध्यानभूम्यप्रपतनतया च तथागतभूमिप्रत्यात्माधिगमनतया च प्राप्तधर्माधिगमविवृद्धये च । एतेन महामते कारणेन तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धा बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानामधिष्ठानैरधितिष्ठान्ति । अनधिष्ठिताश्च महामते बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः कुतीर्थ्यश्रावकमाराशयपतिता नानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्येरन् । अतस्तेन कारणेन बोधिसत्त्वा महासत्त्वास्तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्संबुद्धैरनुगृह्यन्ते ॥

हे भगवन् के तथागत, अर्हत् सम्यक्संबुद्धहरूले बोधिसत्त्वहरूको महासत्त्वहरूको पनि समाधिसमापत्ति व्यवस्थानकालमा विशेषभूमिमा अधिषेकाधिष्ठान गर्दछन् यस्तो महामतिले सोधे। भगवान्ले भन्नुभयो -

ए.वं. ३०८५६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मार-कर्म-क्लेशवियुक्तिका लागि श्रावकध्यानभूमिमा अवस्थित भएर तथागतभूमिमा शरणागत भएर प्राप्तधर्मको अभिवृद्धिका लागि गर्दछन्। त्यसैले हे महामति ! कारणद्वारा नै तथागत, अर्हत् सम्यक्संबुद्धहरूको र महासत्त्वहरूको पनि अधिष्ठानद्वारा पूजा गर्दछन्। अपूजित बोधिसत्त्व, महासत्त्वहरू चाहिं कुतीर्थ्यश्रावकमाराशयमा फँसेर अनुत्तर सम्यक्संबोधिमा प्रवेश गर्न सक्तैनन्। त्यसैले बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरू तथागत अर्हत्द्वारा र सम्यक्संवुद्धहरूद्वारा अनुगृहीत गरिन्छन् ॥

तत्रेदमुच्यते –

अधिष्ठानं नरेन्द्राणां प्रणिधानैर्विशोधितम् ।

अभिषेकसमाध्याद्याः प्रथमाद्दशमाय वै ॥१६३॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतनवोचत्-प्रतीत्यसमुत्पादं पुनर्भगवता देशयता कारणव्यपदेश एव कृतो न स्वनयप्रकृत्यवस्थानकथा । तीर्थकरा अपि भगवन् कारणत उत्पत्तिं वर्णयन्ति, यदुत प्रधानेश्वरपुरुषकालणुप्रत्ययेभ्यो भावानामुत्पत्तयः । किं तु भगवता प्रत्ययपर्यायान्तरेणोत्पत्तिर्वर्ण्यते भावानाम् । न च सिद्धान्तविशेषान्तरम् । सदसतो हि भगवंस्तीर्थकरा अप्युत्पत्तिं वर्णयन्ति, भूत्वा च विनाशं प्रत्ययैर्भावानाम् । यदप्युक्तं भगवता-अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावज्जरामरणमिति, अहेतुवादव्यपदेश एष भगवतानुर्णितः न स हेतुवादः । युगपद्व्यवस्थितानां भगवन्नेतद्भवति-अस्मिन् सतीदं भवतीति, न क्रमवृत्यपेक्षावस्थितानाम् । किं तु तीर्थकरव्यपदेश एव भगवन् विशिष्यते न त्वदीयम् । तत्कस्य हेतोः ? तीर्थकराणां हि भगवन् कारणमप्रतीत्यसमुत्पन्नं कार्यमभिनिर्वर्तयति । तव तु भगवन् कारणमपि कार्यापेक्षं कार्यमपि कारणापेक्षम् । हेतुप्रत्ययसङ्करश्च एवमन्योन्यानवस्था प्रसज्यते । अहेतुत्वं च भगवन् लोकस्य-अस्मिन् सतीदं ब्रुवतः भगवानाह-न महामते ममाहेतुककारणवादो हेतुप्रत्ययसङ्करश्च प्रसज्यतेऽस्मिन् सतीदं ब्रुवतः, ग्राह्यग्राहकाभावात्, स्वचित्तदृश्यमात्राववोधात् । ये तु महामते ग्राह्यग्राहकाभिनिविष्टाः स्वचित्तदृश्यमात्रं मावबुध्यन्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाह्यस्वविषयभावाभावत्वेन, तेषां महामते एष दोषः प्रसज्यते, न तु मम प्रतीत्यकारणव्यपदेशशं कुर्वतः ॥

यहाँ यस्तो भनिन्छ –

जस्तो राजाहरूको आसन-स्थान विशेषप्रणिधानद्वारा शुद्ध गरिएको हुन्छ त्यस्तै नै अभिषेकादिसमाधिद्वारा प्रथमभूमिदेखि १०औं भूमिसम्म विशोधित गरिन्छ ॥१६३॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्वले भगवान्लाई फेरि सोधे-प्रतीत्यसमुत्पादको उपदेश गर्दा भगवान्ले केवल कारणको मात्र उल्लेख-व्याख्या गर्नु भयो तर स्वनयप्रकृतिअवस्थाको वर्णन गर्नु भएन नि ! यसरी नै आत्मवादीहरू पनि कारणबाट कार्यको उत्पत्ति हुन्छ भन्दछन् जस्तो कि प्रधन-ईश्वर-पुरुष-काल अणु आदिकारणबाट पदार्थको उत्पत्ति भन्दछन्। किन्तु भगवान्ले त प्रत्यय प्रर्यायान्तर विना नै पदार्थको उत्पत्ति वताउनु हुन्छ। साथै अर्को विशेष सिद्धान्त पनि छैन। सत् र असत्बाट नै आत्मवादीहरू पनि पदार्थको उत्पत्ति हुन्छ भन्दछन्। भएपछि फेरि विनाश हुन्छ पनि भन्दछन्। जुन भगवान्ले वताउनु भयो अविद्याबाट संस्कार हुँदै जरामरणसम्म १२ वटा वताउनु भयो - यो अहेतुवाद उपदेश नै हो। त्यो हेतुवाद होइन। एकैपटक व्यवस्थित पदार्थहरूको यो हुँदा यो हुन्छ र अव्यवस्थित पदार्थहरूको क्रमवृत्तिबाट रहन्छ तर आत्मवादीहरूको नै विशिष्ट छ भगवान्को होइन। त्यो किन ! आत्मवादीहरूको कारणविना उत्पन्नपदार्थले कार्यलाई हटाईदिन्छ। तपाइको त हे भगवान्-कारण कार्य अपेक्षित र कार्य कारण अपेक्षित छ। हेतुप्रत्ययसंस्कार पनि यसरी अन्य-अन्यमा अपेक्षित छ। यो भएपछि यो हुन्छ यो पनि अहेतुक नै हो। भगवान् भन्नुहुन्छ- हे महामति त्यस्तो होइन अहेतुककारणवाद होइन। हेतुप्रत्ययसंस्कार पनि "प्रसज्यते अस्मिन् सतीदं" यो भएपछि यो प्रवर्तित हुन्छ भनेर ग्राह्यग्राहकका अभावका कारण स्वचित्तदृश्यमात्रको बोधले हुन्छ। जो ग्राह्यग्राहकमा फँसेका छन् तिनले स्वचित्तदृश्यमात्रलाई

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बुझ्दैनन । बाह्यविषयभाव र अभावका कारणले गर्दा । त्यसैले यो दोष हुन्छ तर जो मैले प्रतीत्यकारणको उपदेश गर्दछु त्यहाँ दोष छैन ॥

पुनरपरं महामतिराह- ननु भगवन् अभिलापसद्भावात्सन्ति सर्वभावाः । यदि पुनर्भगवन् भावा न स्युः, अभिलापो न प्रवर्तते । प्रवर्तते च । तस्मादभिलापसद्भावाद्भगवन् सन्ति सर्वभावाः । भगवानाह-असतामपि महामते भावानामभिलापः क्रियते । यदुत शशविषाणकूर्मरोमवन्ध्यापुत्रादीनां लोके दृष्टोऽभिलापः । ते च महामते न भावानाभावाः, अभिलप्यन्ते च । तद्यदवोचस्त्वं महामते-अभिलापसद्भावात्सन्ति सर्वभावा इति, स हि वादः प्रहीणः ।

फेरि महामतिले सोधे- हे भगवन् ! अभिलापको सद्भाव हुनाले सबै पदार्थ हुने गर्दछन् । यदि पदार्थ नहुने हो भने अभिलाप संभव हुँदैन । तर छ । त्यसैले अभिलाप भएकाले सबै पदार्थ छन् । भगवान्ले भन्नुभयो- नभएका पदार्थहरूको पनि निषेध गरिन्छ नि महामति ! जस्तो कि शशविषण, कूर्मरोम, वन्ध्यापुत्र आदिको लोकमा निषेध गरिन्छ नै । त्यसैले यी भाव अभाव दुबै होइनन् । तर अभिलाप गरिन्छ । जो तिमीले भन्यौ अभिलाप भएका छन् सबै पदार्थहरू यस विचारवादलाई हटाउनु पर्दछ ॥

न च महामते सर्वबुद्धक्षेत्रेषु प्रसिद्धोऽभिलापः । अभिलापो महामते कृतकः । क्वचिन्महामते बुद्धक्षेत्रेऽनिमिषप्रेक्षया धर्मो देश्यते, क्वचिदिङ्गितैः, क्वचिद्भ्रूविक्षेपेण, क्वचिन्नेत्रसंचारेण, क्वचिदास्येन, क्वचिद्विजृम्भितेन, क्वचिदुत्कासनशब्देन, क्वचित्क्षेत्रस्मृत्या, क्वचित्स्पन्दितेन । यथा महामते अनिमिषायां गन्धसुगन्धायां च लोकधातौ समन्तभद्रस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्संबुद्धस्य बुद्धक्षेत्रेअनिमिषैर्नेत्रैः प्रेक्षमाणस्ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्पत्तिकधर्मक्षान्ति प्रतिलभन्ते अन्यांश्च समाधिविशेषन्, अत एवास्मात्कारणान्महामते नाभिलापसद्भावात्सन्ति सर्वभावाः । दृष्टं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चैतन्महामते । इह लोके कृमिमक्षिकैवमाद्याः सत्त्वविशेषा अनभिलापेनैव स्वकृत्यं कुर्वन्ति ॥

हे महामति ! सबै बुद्धक्षेत्रहरूमा अभिलाप प्रसिद्ध छैन । अभिलाप भनेको निर्मित हो । कहीं बुद्धक्षेत्रमा विपश्यनाद्वारा धर्मको उपदेश गरिन्छ, कहीं हेरेर मात्र, कहीं आँखी भौंद्वारा, कहीं आँखा घुमाएर, कहीं मुखद्वारा, कहीं हाई गरेर, कहीं बाडुलीद्वारा, कहीं ठाउँ सम्झेर, कहीं हल्लिएर । जसरी अनिमिष सुगन्धलोकधातुमा समन्तभद्रतथागत अर्हत् सम्यक्संबुद्धले बुद्धक्षेत्रमा निर्निमेष नेत्रद्वारा हेरेर बोधिसत्त्व, महासत्त्वहरू अनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिपारमिता प्राप्त गर्दछन् र अरूले विशेष समाधि प्राप्त गर्दछन् । त्यसैकारणले हे महामति ! अभिलापद्वारा सबै पदार्थहरू उत्पन्न भएका होइनन् । यो हामीले जानिसक्यौं । यो लोकमा पनि कृमि, मक्षिका आदि विशेष प्राणीहरू शब्दविना नै आफ्ना कार्यहरू गर्दछन् ।

तत्रेदमुच्यते –

अकाशं शशशृङ्गं च वन्ध्यायाः पुत्र एव च ।
असन्तो ह्यभिलप्यन्ते तथा भावेषु कल्पना ॥१६४॥
हेतुप्रत्ययसामाग्र्यां बालाः कल्पन्ति संभवम् ।
अजानाना नयमिदं भ्रमन्ति त्रिभवालये ॥१६५॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्- नित्यशब्दः पुनर्भगवन् क्वाभिहितः ? भगवानाह-भ्रान्तौ महामते । यस्मादियं भ्रान्तिरार्याणामपि ख्यायते विपर्यासतः । तद्यथा महामते मृगतृष्णालातचक्रकेशोण्डुकगन्धर्वनगरमायास्वप्नप्रतिबिम्बाक्षपुरुषा लोकेऽविद्वद्भिर्विपर्यस्यन्ते, न तु विद्वद्भिः । न च पुनर्न ख्यायन्ते । सा पुनर्भ्रान्तिर्महामते अनेकप्रकारा ख्यायात् । न भ्रान्तेरशाश्वततां कुरुते । तत्कस्य हेतोः ? यदुत भावाभावविवर्जितत्त्वात् कथं पुनर्महामते । भावाभावविपर्लिता भ्रातिः ? यदुत सर्वबालविचित्रगोचरत्वात्समुद्र-तरंगगङ्गोदकवत्प्रेतानां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दर्शनादर्शनतः । अत एतस्मात्कारणान्महामते भ्रान्तिभावो न भवति । यस्माच्च तदुदकमन्येषां ख्यायते, अतो ह्यभावो न भवति । एवम् भ्रान्तिरार्याणां विपर्यासाविपर्यासवर्जिता । अतश्च महामते अस्मात्कारणाच्छाश्वता भ्रान्तिर्यदुत निमित्तलक्षणाभेदत्वात् । न हि महामते भ्रान्तिर्विविधविचित्रनिमित्तविकल्पेन विकल्प्यमाना भेदमुपयाति । अत एतस्मात्कारणन्महामते भ्रान्तिः शाश्वता ॥

यहीं यो भनिन्छ –

आकाशपुष्प, शशशृङ्ग, वन्ध्यापुत्र आदि नभएका पदार्थहरू शब्दद्वारा उच्चरित गरिन्छन् । त्यस्तै नै पदार्थहरूको कल्पना पनि हो ॥१६४॥

हेतु प्रत्ययसामग्रीमा बच्चाहरू पदार्थको कल्पना गर्दछन् । यो नीतिलाई नजानिकन नै त्रिलोकमा प्राणीहरू घुमिरहेका छन् ॥१६५॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरि पनि भगवान्लाई सोधे - शब्दनित्य भनेर भगवान् कहाँ भनिएको छ ? भगवान्ले भन्नुभयो - यो भ्रम आर्यहरूमा पनि देखिएको छ र उल्टो दर्शनबाट भएको हो । जस्तो कि प्रियमहामति ! मृगतृष्णा-अलातचक्र, केशोण्डुक, गन्धर्वनगर, माया-स्वप्न, प्रतिबिम्ब, अक्षपुरुष, आदि लोकमा मूर्खहरूद्वारा विपर्यासित गरिन्छन् । तर विद्वानहरूद्वारा तर नदेखिने पनि होइनन् । त्यो भ्रान्ति धेरै प्रकारको छ । भ्रान्तिको अशाश्वत भने हुँदैन । किनकि ? भाव अभावरहित हुनाले कसरी भावाभावविवर्जित भ्रान्ति हुन्छ ? किनकि– सबै बालबुद्धिभएका व्यक्तिहरूद्वारा विचित्रदेखिने हुनाले जसरी नभएका समुद्रतरंगमा तरंग र प्रेतहरूले गंगा जल जस्तै देख्दछन् अरूले देख्दैनन् । त्यसैले भ्रान्तिको सद्भाव हुँदैन । जुनकारणले त्यो जल असल देख्दछन् त्यसैले अभाव हुँदैन । आर्यहरूका लागि भ्रान्ति विपर्यास अविपर्यासवर्जित हुन्छ । त्यसैले शाश्वतभ्रान्ति हुन्छ किनकि निमित्तलक्षणको अभेदहुने हुनाले । हे महामति ! विविध विचित्र निमित्तविकल्पद्वारा विकल्पित भ्रान्तिले भेद उत्पादन गर्दैन । अतः यसैकारणले भ्रान्ति शाश्वत हो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

कथं पुनर्महामते भ्रान्तिस्तत्त्वं भवति ? येन पुनः कारणेन महामते आर्याणामस्यां भ्रान्तौ विपर्यासबुद्धिर्न प्रवर्तते, नाविपर्यासबुद्धिः । नान्यत्र महामते आर्या अस्यां भ्रान्तौ यत्किंचित्संज्ञिनो भवन्ति नार्यज्ञानवस्तुसंज्ञिनः । यत्ङ्किचिदिति महामते बालप्रलाप एष नार्यप्रलापः । सा पुनर्भ्रान्तिर्विपर्यासाविपर्यासेन विकल्प्यमाना गोत्रद्वयावहा भवति यदुत आर्यगोत्रस्य वा बालपृथग्जनगोत्रस्य वा । आर्यगोत्रं पुनर्महामते त्रिप्रकारमुपयाति यदुत श्रावकप्रत्येकबुद्धप्रभेदतः । तत्र कथं पुनर्महामते बालैर्भ्रान्तिर्विकल्प्यमाना श्रावकयानगोत्रं जनयति ? यदुत महामते स्वसामान्यलक्षणाभिनिवेशेनाभिनिविश्यमाना श्रावकयानगोत्राय संवर्तते । एवम् महामते सा भ्रान्तिः श्रावकयानगोत्रावहा भवति । तत्र कथं पुनर्महामते भ्रान्तेः स्वसामान्यलक्षणाभिनिवेशासंसर्गतः प्रत्येकबुद्धयानगोत्रावहा भवति ।

हे महामति कसरी भ्रान्तितत्त्वको स्थिति छ ? जुनकारणले आर्यहरूको यस भ्रान्तिमा विपर्यास बुद्धि हुँदैन र अविपर्यास बुद्धि पनि। अन्यत्र आर्यहरू यस भ्रान्तिमा यत्किञ्चित् संज्ञा प्राप्त गर्दैनन् र आर्य ज्ञानी भनिँदैनन् पनि। यत्किञ्चित् भन्नु नै बालप्रलाप मात्र हो। आर्य उक्ति होइन। त्यही भ्रान्तिविपर्यास अविपर्यासका भेदले दुई प्रकारको गोत्र हुन्छ। एउटा आर्यगोत्री र हर्को बालपृथग्जनगोत्री। आर्य गोत्रको तीन भेद हुन्छ- श्रावक, प्रत्येकबुद्ध र बुद्धगोत्रमा कसरी बच्चाहरूद्वारा भ्रान्तिजन्य गरिने विकल्पमा श्रावकयान गोत्रको उत्पत्ति हुन्छ। जस्तो कि स्वसामान्य लक्षण अभिनिवेशद्वारा अभिनिवेश्य श्रावकयान गोत्रका लागि प्रवर्तित हुन्छ। यसरी हे महामति ! त्यो भ्रान्ति श्रावकयान गोत्रवाहक हुन्छ। जस्तो कि कसरी त्यही भ्रान्ति प्रत्येकबुद्धयानको वाहक हुन्छ ? त्यही भ्रान्ति स्वलक्षण एवम् सामान्य लक्षणको अभिनिवेशद्वारा प्रत्येकबुद्धयानगोत्रको वाहक हुन्छ।

तत्र कथं पुनर्महामते पण्डितैः सैव भ्रान्तिर्विकल्प्यमाना बुद्धयानानगोत्रावहा भवति ? यदुत महामते स्वचित्तदृश्यमात्राव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वोधाद्वह्यभावाभावविकल्पनतया विकल्प्यमाना बुद्धयानगोत्रावहा भवति । अत एव महामते गोत्रम् । एष गोत्रार्थः । विचित्रवस्तुभावना पुनर्महामते बालैर्भ्रान्तिर्विकल्प्यमाना संसारयानगोत्रावहा भवति, एवमिदं नान्यथेति । अत एतस्मात्कारणान्महामते भ्रान्तिर्विचित्रवस्तुत्वेन कल्प्यते बालैः । सा च न वस्तु, नावस्तु । सैव महामते भ्रान्तिरविकल्प्यमाना आर्याणां चित्तमनोमनो-विज्ञानदौष्ठुल्यवासना-स्वभावधर्मपरावृत्तिभावाद्भ्रान्तिरार्याणां तथतेत्युच्यते । अत एतदुक्तं भवति महामते-तथतापि चित्तविनिर्मुक्तेति । अस्यैव महामते पदस्याभिद्योतनार्थमिदमुक्तं मया-कल्पनैश्च विवर्जितं सर्वकल्पनाविरहितमिति यावदुक्तं भवति ॥

कसरी हे महामति ! पण्डितहरूले पनि त्यसै भ्रान्तिलाई विकल्पित गरेर बुद्धयान गोत्रवाहक हो भनेर भन्दछन् । जस्तो कि स्वचित्तदृश्यमात्रको बोधद्वारा बाह्यभावाभाव विकल्पका प्रभावले विकल्पित बुद्धयानगोत्रवाहक हुन्छ । त्यसैले यो गोत्र हो महामति ! यही गोत्रको अर्थ हो । विचित्रपदार्थको भावना नै बालभ्रान्तिविकल्पद्वारा संसारयान गोत्रवाहक हुन्छ । यो यस्तै हो अर्को होइनको रूपमा । त्यस्तै भिन्नपदार्थद्वारा बच्चाहरूद्वारा भ्रान्ति अविकल्पित हुन्छ आर्यहरूको चित्त, मन, मनोविज्ञान, दौष्ठुल्यवासना स्वभावधर्मपरावृत्ति हुनेहुनाले भ्रान्ति नै आर्यहरूका लागि 'तथता' भनिन्छ । त्यसैले यो भनिन्छ कि 'तथता' पनि चित्तविनिर्मुक्त भनेर । यसै अवस्थाको द्योतनको लागि यो भनियो- कल्पनाविवर्जित, सर्वकल्पना विरहित आदि उक्तिद्वारा प्रतिपादित भनेर ॥

महातिराह-भ्रान्तिर्भगवन् विद्यते नेति ? भगवानाह- मायावन्महामते न लक्षणभिनिबेशतो भ्रान्तिर्विद्यते । यदि पुनर्महामते भ्रान्तिर्लक्षणाभिनिवेशेन विद्यते, अव्यावृत्त एव महामते भावाभिनिवेशः स्यात् । प्रतीत्यसमुत्पाद-वत्तीर्थकरकारणोत्पादवदेतत्स्यान्महामते । महामतिराह-यदि भगवन् मायाप्रख्या भ्रान्तिः, तेनान्यस्या भ्रान्तेः कारणीभविष्यति । भगवानाह- न महामते माया भ्रान्तिकारणम् । अदौष्ठुल्यदोषावहत्वान्न हि महामते माया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दौष्ठुल्यदोषमावहति । अविकल्प्यमाना माया पुनर्महामते परपुरषविद्या-धिष्ठानात्प्रवर्तते, न स्वविकल्पदौष्ठुल्यवासनाधिष्ठानतः । सा न दोषवहा भवति । चित्तदृष्टिमोहमात्रमेतन्महामते बालानां यत्ङ्किचिदभिनिवेशतो न त्वार्याणाम् ॥

महामतिले सोधे हे भगवन् भ्रान्ति छैन भन्नुहुन्छ ? भगवन् भन्नुहुन्छ– मायाजस्तै लक्षणको अभिनिवेशद्वारा भ्रान्ति छैन । यदि महामति ! लक्षणाभिनिवेशद्वारा भ्रान्ति छ भने भावाभिनिवेश कहिल्यै हट्ने छैन । प्रतीत्यसमुत्पाद ज़्स्तै तीर्थकरहरूका लागि कारणउत्पाद झैं यो हुनेछ । महामतिले सोधे यदि मायाद्वारा भ्रान्ति हुन्छ भने त्यो नै अर्को भ्रान्तिको कारण हुन्छ । हे महामति ! भ्रान्तिको कारण माया होइन । दौष्ठुल्यदोष नभएकाले मायाले दौष्ठुल्यलाई ग्रहण गर्दछ । अविकल्प्यमान माया परपुरुषविद्याको अधिष्ठानद्वारा प्रवर्तित हुन्छ । हे महामति ! तर स्वविकल्पदौष्ठुल्यवासनाको अधिष्ठानद्वारा होइन । त्यो दोषावह हुँदैन । चित्रदृष्टिमोहमात्र हो यो बच्चाहरूको लागि तर यत्किञ्चित् अभिनिवेशबाट आर्यहरूलाई भने हुँदैन ।

तत्रेदमुच्ते–

आर्यो न पश्यति भ्रान्ति नापि तत्त्वं तदन्तरे ।
भ्रान्तिरेव भवेतत्त्वं यस्मातत्त्वं तदन्तरे ॥१६६॥
भ्रान्ति विधूय सर्वां हि निमित्तं जायते यदि ।
सैव तस्य भवेद्भ्रान्तिरशुद्धं तिमिरं यथा ॥१६७॥

पुनरपरं महामते न माया नास्ति । साधर्म्यदर्शनात्सर्वधर्माणां मायोपमत्वं भवति । महामतिराह-किं पुनर्भगवन् विचित्रमाया-भिनिवेशलक्षणेन सर्वधर्माणां मायोपमत्वं भवति, अथ वितथाभिनिवेशलक्षणेन ? तद्यदि भगवन् विचित्रमायाभिनिवेशलक्षणेन सर्वधर्माणां मायोपमत्वं भवति, हन्त भगवन् न भावा मायोपमाः । तत्कस्य हेतोः ? यदुत रूपस्य विचित्रलक्षणाहेतुदर्शनात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न हि भगवन् कश्चिद्धेतुरस्ति येन रूपं विचित्रलक्षणाकारं ख्यायते मायावत् । अत एतस्मात्कारणाद्भगवन् न विचित्रमायालक्षणाभिनिवेशसाधर्म्याद्भावा मायोपमाः ॥

भगवानाह-न महामते विचित्रमायालक्षणाभिनिवेशसाधर्म्यात्सर्वधर्मा मायोपमाः, किं तर्हि महामते वितथाशुविद्युत्सदृशसाधर्म्येण सर्वधर्मा मायोपमाः । तद्यथा महामते विद्युल्लता क्षणभङ्गदृष्टनष्टदर्शनं पुनर्बालानां ख्यायते, एवमेव महामते सर्वभावाः स्वविकल्पसामान्यलक्षणाः प्रविचयाभावान्न ख्यायन्ते रूपलक्षणाभिनिवेशतः ॥

यहाँ यो भनिन्छ –

आर्यले भ्रान्ति देख्दैन, त्यसपछि तत्त्व पनि रहँदैन । यदि भ्रान्ति नै तत्त्व हुने हो भने त्यसपछि त्यही तत्त्व पनि हुनपुग्दछ । सबै भ्रान्तिलाई हटाएर यदि निमित्त उत्पन्न हुन्छ भने त्यही नै उसको भ्रान्ति हुन्छ जस्तो कि अशुद्ध तिमिर-अन्धकार हुन्छ ॥१६६॥१६७॥

हे महामति माया छैन भन्ने होइन, साधर्म्यदर्शनबाट सबै धर्महरूको मायोपमत्व हुने गर्दछ । महामतिले भने- के विचित्र मायाअभिनिवेशद्वारा सबै पदार्थहरूको मायोपमत्व हुने गर्दछ ? अथवा वितथ-अभिनिवेशद्वारा । यदि भगवन् ! विचित्र मायाभिनिवेश लक्षणद्वारा सबै पदार्थहरूको मायोपमत्व हुन्छ भने हे भगवन् दुःखद कुरो यो हुन्छ कि सबै पदार्थहरू मायोपम हुने छैनन् । त्यो के का लागि ? जस्तो कि रूपको विचित्रलक्षण अहेतुदर्शनद्वारा । हे भगवन् कुनै हेतु छैन जसद्वारा विचित्रलक्षणात्मक रूप देखिन्छ माया जस्तो । त्यसैले भगवन् विचित्रमायालक्षणअभिनिवेश झैं पदार्थहरू मायोपम हुँदैनन् ॥

भगवन्ले भन्नुभयो होइन, महामति ! विचित्र मायालक्षण अभिनिवेश साधर्म्यद्वारा सबैधर्महरू मायोपम हुँदैनन् । के हो त ! वितथ-शीघ्र-विद्युत् जस्तै साधर्म्यद्वारा सबै पदार्थ मायोपम छन् । जस्तो कि विद्युतलता क्षणभङ्ग-नष्टदर्शनात्मक बच्चाहरूले देख्दछन् त्यस्तै सबै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदार्थहरू स्वविकल्प सामान्यलक्षणात्मक छन्। प्रविचयअभावले गर्दा र रूपलक्षणअभिनिवेशले गर्दा पनि त्यस्ता देखिन्छन्।

तत्रेदमुच्यते–

न माया नास्ति साधर्म्याद्भावानां कथ्यतेऽस्तिता ।

वितथाशुविद्युत्सदृशास्तेन मायोपमाः स्मृताः ॥१६८॥

पुनरपरं महामतिराह- यत्पुनरेतदुक्तं भगवता-अनुत्पन्नाः सर्वभावा मायोपमाश्चेति । ननु ते भगवन् एवम् ब्रुवतः पूर्वोत्तरवचनव्याघातदोषः प्रसज्यते, अनुत्पादं भावानां मायोपमत्वेनाभिलपतः । भगवानाह-न महामते ममानुत्पादं भावानां मायोपमत्वेनाभिलपतः पूर्वोत्तरवचनव्याघातदोषो भवति । तत्कस्य हेतोः ? यदुत उत्पादानुत्पादस्वचित्तदृश्यमात्रवबोधात्सदसतो-बाह्यभावभावानुत्पत्तिदर्शनान्न महामते पूर्वोत्तरवचनव्याघातदोषः प्रसज्यते । किं तु महामते तीर्थकरकारणपक्षोत्पत्तिव्युदासार्थमिदमुच्यते-मायावदनुत्पन्नाः सर्वभावाः । तीर्थकरमोहवर्गा हि महामते सदसतोर्भावानामुत्पत्तिमिच्छन्ति न स्वविकल्पविचित्राभिनिवेशप्रत्ययतः । मम तु महामते न संत्रासमुत्पद्यते । अत एतस्मात्कारणान्महामते अनुत्पादाभिधानमेवाभिधीयते । भावोपदेशः पुनर्महामते संसारपरिग्रहार्थं च नास्तीत्युच्छेदनिवारणार्थं च । मच्छिष्याणां विचित्रकर्मोपपत्यायतनपरिग्राहार्थं भावशब्दपरिग्रहेण संसारपरिग्रहः क्रियते ।

यहाँ यस्तो भनिन्छ–

साधर्म्यका कारणले माया नभएको होइन, त्यो छ। वितथ अशुद्धि विद्युत् जस्तै पदार्थहरू मायोपम कहलिन्छन् ॥१६८॥

फेरि महामति अर्को कुरा भन्दछन्– भगवान्ले जे भन्नुभयो अनुत्पन्न सबै पदार्थ मायोपम भनेर। यस्तो भन्दा पूर्वान्तर वचनमा परस्पर व्याघात हुन्छ किनकि मायोपमत्वले भन्दा भावहरूको अनुपपत्ति जस्तो देखिन्छ। भगवान्ले भन्नुभयो - होइन महामति भावहरूको अनुत्पाद मायोपमत्वभन्दा वचनव्याघात हुँदैन। किनकि जस्तो उत्पाद-अनुत्पाद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वचित्तदृश्यमात्र अवबोध भएका कारणले सत् र असत्को बाह्यभावको अनुत्पत्तिदेख्नाका कारणले पूर्वोत्तरव्याघातदोष देखिन्छ। तर तीर्थकहरूको कारणपक्षलाई हटाउनका लागि नै यसो भनिएको हो माया जस्तै सबै पदार्थहरू अनुत्पन्न छन् भनेर। तीर्थकहरूका मोहवर्गले सत् र असत्बाट पदार्थहरूको उत्पत्ति मान्दछ तर स्वचित्तविकल्पविचित्रअभिनिवेशद्वारा भने मान्दैनन्। तर मेरो चाहिं के मत छ भने त्यहाँ कुनै सन्त्रास छैन। त्यसैकारणले गर्दा हे महामति ! अनुत्पत्तिधर्म भनेर भन्ने गरिन्छ। भावोपदेश फेरि हे महामति संसारको परिग्रहका लागि मात्र र 'नास्ति' यसलाई हटाउनका लागि हो। मेरा शिष्यहरूका लागि विचित्र कर्मोत्पत्ति आयतन परिग्रहका लागि पनि भावशब्दको परिग्रहद्वारा संसारको परिग्रह गरिएको हो ॥

मायाभावस्वभावलक्षणनिर्देशेन महामते भावस्वभावलक्षणव्यावृत्यर्थं बालपृथग्जनानां कुदृष्टिलक्षणपतिताशयानां स्वचित्तदृश्यमात्रानवधारिणां हेतुप्रत्ययक्रियोत्पत्तिलक्षणभिनिविष्टानां निवारणार्थं मायास्वप्नस्वभावलक्षणान् सर्वधर्मान् देशयामि। एते बालपृथग्जनाः कुदृष्टिलक्षणाशयामिनिविष्टा आत्मानां परं च सर्वधर्मा यथाभूतावस्थानदर्शनाद्विसंवादयिष्यन्ति। तत्र यथाभूतावस्थानदर्शनं महामते सर्वधर्माणां यदुत स्वचित्तदृश्यमात्रावतारः ॥

माया भावस्वभावलक्षण निर्देशद्वारा भावस्वभावलक्षण व्याकृतिका लागि बालपृथग्जनहरू, कुदृष्टि लक्षणमा पतितहरू, स्वचित्तश्यमात्र, अनवधृत हेतु, प्रत्ययक्रियोत्पत्ति लक्षण अभिनिविष्ट व्यक्तिहरूको दृष्टि निवारणार्थ माया, स्वप्न, स्वभावलक्षणात्मक सबै धर्महरूको उपदेश गर्दछु। यी बालपृथक्जनहरू कुदृष्टिलक्षणात्मक आँधिमा फंसेर आफ्नो, अर्काको र सबैलाई नचिन्ने भएका जस्ता छन्। त्यस्तै छन् भन्ने देख्दछन् र त्यस्तै संवाद गर्नेछन्। त्यहाँ जे जस्तो छ त्यस्तै देखेर जेजस्तो छ सबै पदार्थहरूमा स्वचित्त विषयको मात्र साक्षत्कार गर्दछन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

तत्रेदमुच्यते-

अनुत्पादे कारणाभावो भावे संसारसंग्रहः

मायादिसदृशं पश्तेल्लक्षणं न विकल्पयेत् ॥१६९॥

पुनरपरं महामते नामपदव्यञ्जनकायानां लक्षणमुद्देक्ष्यामः, यैर्नामिपदव्यञ्जनकारयैः सूपलक्षितैर्बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अर्थपदव्यञ्जनानुसारिणः क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्संवोधिमभिसंबुध्य तथैव सर्वसत्त्वानवोधयिष्यन्ति । तत्र महामते कायो नाम यदुत यद्वस्त्वाश्चित्य नाम क्रियते, स कायो वस्तु । कायः शरीरमित्यनर्थान्तरम् । एष महामते नामकायः । पदकायः पुनर्महामते यदुत पदार्थकायसद्भावो निश्चयः । निष्ठा उपलब्धिरित्यनर्थान्तरम् । एष महामते पदकायोपदेशः कृतो मया । व्यञ्जनकायः पुनर्महामते यदुत येन नामपदयोरभिव्यक्तिर्भवति व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणमुपलब्धिः प्रज्ञप्तिरित्यनर्थान्तरम् ॥

यहाँ यो भनिन्छ–

पदार्थको अनुपत्तिमा कारणको अभावरहन्छ पदार्थको स्थितिमा संसारको स्थिति हुन्छ। त्यसैले सबै पदार्थलाई मायाकारणजन्य संझिनु र पदार्थको विकल्पमा नफँस्नु ॥१६९॥

फेरी अर्को कुरा महामति ! नाम-पद-व्यञ्जनयुक्त वाक्यहरूको लक्षण वताउँदछु जुन नाम, पद व्यञ्जन आदिद्वारा उपलक्षित बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू अर्थपद व्यञ्जनानुसार तत्काले अनुत्तर सम्यकसंबोधि प्राप्त गरेर त्यसरी नै सबै प्राणीलाई बताउँछन्। त्यहाँ काम भन्नाले पदार्थको आश्रयको स्थान नै कार्य हो। काय भन्नाले शरीर बुझिन्छ यो नामकाय हो। पदार्थकार्य नै पदबाट उत्पन्न हुने विषय हो निष्ठा भन्नु उपलब्धि हो यो मैले पदकार्यको उपदेश गरें

व्यञ्जनकार्य भन्नाले हे महामति ! नाम र पदको अभिव्यक्ति गर्नु नै व्यञ्जनकार हो र त्यही लिङ्ग हो जसद्वारा लक्षणको उपलब्धि हुन्छ। त्यसैलाई प्रज्ञप्ति पनि भनिन्छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनरपरं महामते पदकायो यदुत पदकार्यनिष्ठा । नाम पुनर्महामते यदुत अक्षराणां च नामस्वभावभेदोऽकारद्यावद्धकारः । तत्र व्यञ्जनं पुनर्महामते यदुत ह्रस्वदीर्घप्लुतव्यञ्जनानि । तत्र पदकायाः पुनर्महामते ये पदवीथीगामिनो हस्त्यश्वनरमृगपशुगोमहिषाजैडकाद्याः पदकायसंज्ञां लभन्ते । नाम च व्यञ्जनं च पुनर्महामते चत्वार अरूपिणः स्कन्धाः । नाम्नाभिलप्यन्त इति कृत्वा नाम, स्वलक्षणेन व्यज्यते इति कृत्वा व्यञ्जनम् । एतन्महामते नामपदव्यञ्जन-कायानां नामपदाभिधानलक्षणम् अत्र ते परिचयः करणीयः ॥

हे महामति पदकार्य भन्नु पदकार्य निष्ठा हो। नाम-भन्नाले हे महामति अक्षरहरूको नाम-स्वभाव-भेदआकार आदि नै हो। व्यञ्जन फेरि ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत व्यञ्जन हुन्। पदकाय भनेको पदको मार्गमा जाने हात्ति, घोडा, मनुष्य, मृग,पशु गाई भैसी आदि पदार्थहरूले पदकार्यसंज्ञा प्राप्त गर्दछन्। नाम व्यञ्जन चार अरूपी स्कन्धहुन् नामद्वारा व्यक्त हुने हुनाले आफ्नै लक्षणद्वारा व्यक्त हुन्छ त्यही व्जन हो। यही नै हो महामति नाम-पद-व्यञ्जन-कार्यहरूको नाम पद अभिधान लक्षण हो। यो तिमीले जान्नु पर्दछ।

तत्रेदमुच्यते-

व्यञ्जने पदकाये च नाम्नि चापि विशेषतः ।

बालाः सज्जन्ति दुर्मेधा महापङ्केयथा गजाः ॥१७०॥

पुनरपरं महामते युक्तिहेतुबुद्धिवैकल्यात्कुतार्किका दुर्विदग्धमत-योऽनागतेऽध्वनी वृष्टा विद्द्विभरेकत्वान्यत्वोभयानुभयदृष्टिलक्षणविनिर्मु-क्तमन्तद्वयविधिं पृच्छदिभिरेवं बक्ष्यन्तिअप्रश्नमिदं नेदं योनिश इति, यदुत रूपादिभ्योऽनित्या अन्या अनन्येति । एवम् निर्वाणं संस्कारेभ्यो लक्षणाल्लक्षणं गुणेभ्यो गुणी भूतेभ्यो भौतिकं दृश्याद्दर्शनं पांशुभ्योऽणवो ज्ञानाद्योगिनः, एवमाद्येनोत्तरोत्तरक्रमलक्षणविधिना अव्याकृतानि पृष्टाः स्थापनीयं भगवता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अव्याकृतमिति वक्ष्यन्ति । न तु ते मोहपुरुषा एवम् ज्ञास्यन्ति यथा श्रोतृष्णां बुद्धिवैकल्यात् तथागत अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धा उत्त्रासपदविवर्जनार्थं सत्त्वानां न व्याकुर्वन्ति । अव्याकृतान्यपि च महामते तीर्थकरदृष्टिवादव्युदासार्थं नोपदिश्यन्ते तथागतैः तीर्थकरा हि महामते एवम्वादिनः-यदुत स जीवस्तच्छरीरम्, अन्यो जीवोऽन्यच्छरीरम्, इत्येवमाद्येऽव्याकृतवादः । तीर्थकराणां हि महामते कारणविसंमूढानामव्याकृतं न तु मत्प्रवचने । मत्प्रवचने तु महामते ग्राह्यग्राहकविसंयुक्ते विकल्पो न प्रवर्तते । तेषां कथं स्थाप्यं भवेत् ? ये तु महामते ग्राह्यग्राहक-विसंयुक्तले विकल्पो न प्रवर्तते । तेषां कथं स्थाप्यं भवेत् ? ये तु महामते ग्राह्यग्राहक-भिनिविष्टाः स्वचित्तदृश्य-मात्रानवधारितमतयस्तेषां स्थाप्यं भवति । चतुर्विधपदप्रश्नव्याकरणेन महामते तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः सत्त्वेभ्यो धर्मं देशयन्ति स्थापनीयमिति महामते कालान्तरदेशनैषा मया कृता अपरिपक्वेन्द्रियाणाम् न तु परिपक्वेन्द्रियाणं स्थाप्यं भवति ॥

यहाँ यो भनिन्छ –

व्यञ्जनमा, पदकायमा, विशेष गरेर नाममा बालकहरू डुब्दछन् जसरी भयङ्कर हिलामा ठूला हात्तीहरू भासिन्छन्। फेरि पनि हे महामति ! ॥१७०॥

युक्तिहेतुद्वारा बुद्धि बिग्रिएका कुतार्किकहरू जसले मूर्खतापूर्ण बुद्धिले भविष्यकालमा विषयमा सोधिंदा, विद्वान्हरूद्वारा एकान्त अन्वय, उभय-अनुभयदृष्टिलक्षण विनिर्मुक्त अन्तद्वयविधि सोधिँदा यस्तो भन्नेछन्। यो अप्रश्न हो, यो योनिश होइन जस्तो कि संस्कारबाट निर्वाण, लक्षणबाट लक्षण, गुणहरूबाट गुणी भूतहरूबाट भौतिक, दृश्यबाट दर्शन, पांशुहरूबाट अणुहरू, ज्ञानबाट योगिहरू यस्तै-यस्ताहरूबाट उत्तरोत्तर क्रमविधद्वारा अव्याकृत प्रश्नहरू सोद्धा या भगवान्ले भनेका अव्याकृत प्रश्नहरू भनेर भन्ने छन्। तर ती मोहमा फंसेका पुरुषहरूले यो बुझ्नेछैनन् कि श्रोताहरूको बौद्धिक विकलताले गर्दा तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धहरूले उत्त्रासलाई हटाउनका लागि प्राणीहरूलाई भन्दैनन्। अव्याकृतहरूको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपदेश तीर्थकर दृष्टिवादलाई हटाउनका लागि तथागतहरूले गर्दैनन् । हे महामति ! यस्ता वादीहरू हुनेछन्- जस्तो कि जीवन र उसको शरीर अर्को जीव र अर्को शरीर, यस्तै नै अव्याकृतवाद हो। तीर्थकरहरू जो कारणविसंमूढहरूकालागि अव्याकृत हो तर मेरो प्रवचन त्यस्तो होइन, मेरो प्रवचनमा ग्राह्यग्राहक नभएकाले विकल्प हुँदैन। तिनीहरूको कसरी संस्थापन हुन्छ ? जो ग्राह्य एवम् ग्राहक अभिनिविष्ट भएकाहरू स्वचित्तदृश्यमात्रमा अनवधारित मति भएकाहरूका लागि स्थाप्य हुनेछ। एक प्रकारका पदप्राण भनेर तथागत अर्हत् सम्यक्संवृद्ध सत्त्वहरूबाट धर्मको देवाना गर्दछन् । स्थापित गर्नुपर्छ भनेर मैले जे भने यो कालान्तरका लागि यो देशना गरेको हो-अपरिपक्वहरूका लागि तर परिपक्वहरूका लागि होइन ।

पुनरपरं महामते क्रियाकारकरहिताः सर्वधर्मा नोत्पद्यतेऽकारकत्वात् । तेनोच्यतेऽनुत्पन्नाः सर्वधर्माः । निस्वभावाः पुनर्महामते सर्वभावाः केन कारणेन ? यस्मान्महामते स्वबुद्ध्याविचार्यमाणानां स्वसामान्यलक्षणाभावा नावधार्यन्ते, तेनोच्यन्ते निःस्वभावाः सर्वधर्मा इति । तत्र अनायूहानिर्यूहा : पुनर्महामते सर्वधर्माः केन कारणेन ? यस्मान्महामते स्वसामान्य-लक्षणमायूह्यमानं नायूह्यते, निर्यूह्यमानं न निर्यूह्यते । अत एतस्मात्का-रणान्महामते सर्वधर्मा आयूहनिर्यूहविगताः । अनिरुद्धाः पुनर्महामते सर्वधर्माः केन कारणेन ? यदुत भावस्वभावलक्षणासत्त्वात्सर्वधर्मा नोपलभ्यन्ते । तेनोच्यन्तेऽनिरुद्धाःसर्वधर्मा इति । तत्र अनित्याः पुनर्महामते सर्वधर्माः केन कारणेनोच्यन्ते ? यदुत लक्षणोत्पत्यनित्यभावात् । तेनोच्यन्ते अनित्याः सर्वधर्मा इति । तत्र नित्याः पुनर्महामते सर्वधर्माः केन कारणेन ? यदुत लक्षणोत्पन्नानुत्पन्नाभावादनित्यतया नित्याः तेनोच्यन्ते महामते नित्याः सर्वधर्मा इति ॥

फेरि पनि हे महामति क्रियाकारकरहित सबै धर्महरू कारक नभएको हुनाले उत्पन्न हुँदैनन्। त्यसैले भनिन्छ सबैधर्महरू अनुत्पन्न हुन्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

सबै पदार्थहरू निःस्वभाव छन्। किनहोला जसद्वारा हे महामति आफ्ना बुद्धिले विचार गर्दा स्वसामान्य लक्षणको अभाव प्राप्त हुँदैन, त्यसैले ती निःस्वभावधर्म भनिन्छन्। फेरी ती धर्महरू स्वीकार योग्य छैनन् किन होला !! किनकि स्व-सामान्यलक्षणलाई स्वीकार गर्दा स्वीकृत हुँदैनन्। त्यसैले ती सबै धर्महरू प्राप्त गरेर प्राप्त गरिँदैनन्। सबै धर्महरू सिद्ध छैनन् किनकि भाव-स्वभाव लक्षणद्वारा सबै धर्महरू उपलब्ध हुँदैनन्। त्यसैले सबै धर्महरू अनिरुद्ध भनिन्छन्। फेरी किन सबै धर्महरू अनित्य भनेर भनिन्छन् त ? लक्षणको उत्पत्ति अनित्य हुनाले नै अनित्य भनिन्छ।

सबै धर्महरू नित्य किन हुन्छन् त ? किनकि लक्षण उत्पन्न अनुत्पन्न अभावका कारणले अनित्यतया नित्य हुन्छन्। त्यसैले सबैधर्महरू नित्य भनिन्छन्।

तत्रेदमुच्यते-

चतुर्विधं व्याकरणमेकांशं परिपृच्छनम् ॥

विभज्यं स्थापनीयं च तीर्थवादनिवारणम् ॥१७१॥

सदसतोह्यनुत्पादः सांख्यवैशेषिकैः स्मृत : ।

अव्याकृतानि सर्वाणि तैरेव हि प्रकाशिता ॥१७२॥

बुद्धया विवेच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।

तस्मादनभिलाप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिताः ॥१७३॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्व समासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतवोचत्- देशयतु मे भगवान् स्रोतआपन्नानां स्रोतआपत्तिगतिप्रभेदनयलक्षणम्। येन स्रोतआपत्तिगतिप्रभेदनयलक्षणेन अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वाः महासत्त्वाः स्रोतआपन्नानां स्रोतआपत्तिगतिप्रभेदनयलक्षणकुशला उत्तरोत्तरसकृदागाम्यनागाम्यर्हत्वोपायलक्षण-विधिज्ञास्तथा सत्त्वेभ्यो धर्म देशयेयुः, यथा नैरात्म्यलक्षणद्वयमावरणद्वयं च प्रतिविशोध्य भूमेर्भूमिलक्षणातिक्रमगतिंगतास्तथागताचिन्त्यगतिविषयगोचयं प्रतिलभ्य विश्वरूपमणिसदृशाः सर्वसत्त्वोपजीव्यतामधिगच्छेयुः, सर्वधर्मविषयगतिकायोपभोग्यतोपजीव्याः स्यु ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्तो भनिन्छ–

चार प्रकारको व्याकरण त्यसमा एक अंशको प्रश्नद्वारा त्यसलाई विभाग गरेर राख्नुपर्छ त्यसबाट तीर्थवादीहरू हट्ने छन् ॥१७१॥

सत् र असत्को अनुत्पाद सांख्य र वैशेषिकहरूले मानेका छन् । सबै अव्यक्त पदार्थहरू तिनीहरूले नै प्रकाशित गरेको छ ॥१७२॥

बुद्धिद्वारा विविच्यमान पदार्थहरूको स्वभाव स्वीकृत हुँदैन । त्यसैले ती सबै नै अनभिलाप्य, निःस्वभाव भनेर उपदिष्ट छन् ॥१७३॥

यसपछि फेरि पनि महामतिले सोधे – हे भगवन् मलाई स्रोत आपन्नहरूको स्रोत आपत्ति गतिप्रभेदनयलक्षण बताउनु होस् । जुन स्रोतआपत्ति गतिभेदनयलक्षणद्वारा म र अरू वोधिसत्त्व महासत्त्वहरू स्रोत आपन्नहरूको स्रोतआपत्तिगतिप्रभेदनयलक्षण कुशल, तिनी उत्तरोत्तर सकृत्आगामी अर्हत् उपायलक्षण विधिका ज्ञाताहरूले प्राणीहरूलाई धर्मको उपदेश गर्नेछन् । जस्तो नैरात्म्यलक्षणद्वय आवरणद्वयको गतिमा पुगेका तथागत अचिन्त्यविषयगोचरलाई प्राप्त गरेर विश्वरूपमणि जस्तै सबै प्राणीहरू उपजीव्य हुनेछन्, सबै धर्म विषयकगति-काय उपभोग्यबाट उपजीव्य हुनेछन् ॥

भगवानाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु । भाषिये ऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवांस्तस्यैतदवोचत्-त्रय इमे महामते स्रोतआपन्नानां स्रोतआपत्तिफलप्रभेदाः कतमे त्रयः ? युदत हीनमध्यविशिष्टाः तत्र महामते हीनः सप्तजन्मभवपरमः । मध्यः पुनर्महामते त्रिपञ्चभवपरिनिर्वायी भवति । उत्तमः पुनर्महामते तज्जन्मपरिनिर्वायी भवति । एषां तु महामते त्रयाणां त्रीणि संयोजनानि मृदुमध्याधिमात्राण्येव भवन्ति । तत्र महामते कतमानि त्रीणि संयोजनानि ? यदुत सत्कायदृष्टिर्विचिकित्सा शीलव्रतपरामर्शश्च । एतानि महामते त्रीणि संयोजनानि विशेषोत्तरोत्तरेण अर्हतामर्हत्फलीभवन्ति । तत्र महामते सत्कायदृष्टिद्विविधा यदुत सहजा च परिकल्पिता च,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परतन्त्रपरिकल्पितस्वभाववत् तद्यथा महामते परतन्त्रस्वभावाश्र-याद्विचित्रपरिकल्पितस्वभावाभिनिवेशः प्रवर्तते । स च तत्र न सन्नासन्न सदसन्, अभूतपरिकल्पलक्षणत्वात् । अथ च बालैर्विकल्प्यते विचित्रस्वभावलक्षणाभिनिवेशेन मृगतृष्णिकेव मृगैः इयं महामते स्रोतआपन्नस्य परिकल्पिता सत्कायदृष्टिरज्ञानाच्चिरकालाभिनिवेशसंचिता । सा च तस्य पुद्गलनैरात्म्यग्रहाभावतः प्रहीणा । सहजा पुनर्महामते स्रोतआपन्नस्य सत्कायदृष्टिः स्वपरकायसमतया चुतःस्कन्ध-रूपलक्षणत्वाद्रू-पस्योत्पत्तिभूतभौतिकत्वापरस्परहेतु लक्षणत्वाभ्यद्भूतानां रूपस्यासमुदय इतिकृत्वा स्रोतआपन्नस्य सदसत्पक्षदृष्टिदर्शनात्सत्काय । दृष्टिः प्रहीणा भवति । अत एव सत्कायदृष्टिप्रहीणस्य रागो न प्रवर्तते । एतन्महामते सत्कायदृष्टिलक्षणम् ॥

भगवान्‌ले भन्नुभयो हे महामति ! सुन, राम्ररी मनमा राख। तिमीलाई भन्ने छु- ठीक छ भगवन् भनेर महासत्त्व, बोधिसत्त्व महामतिले स्वीकार गरे। भगवान्‌ले उनलाई भन्नुभयो- यी तीन यिनै हुन् स्रोतआपन्नहरूको स्रोतआपत्तिफलभेदहरू। कुन तीन ? जस्तो कि प्रथम, मध्य र विशिष्ट, त्यो हो जो सात जन्मसम्म रहन्छ। मध्य त्यो हो जो त्रिपञ्चभवपरिनिवासी हुन्छ। उत्तम त्यो हो त्यही जन्मसम्ममात्र अवस्थित छ। यी तीनहरूको तीन संयोजन छन्- मृदु-मध्य र अधिमात्र। ती कुन तीन संयोजन ? सत्कायदृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रतपारामर्श पनि। यी तीन संयोजनहरू विशेष र उत्तरका भेदले अर्हत्‌हरूका लागि अर्हत् फलदायी हुन्छन्। सत्कायदृष्टि पनि दुई प्रकारको हुन्छ। जस्तो कि सहज एवम् परिकल्पित परतन्त्रस्वभाव हुनाले। जस्तो कि हे महामति ! परतन्त्रस्वभावका आश्रयद्वारा विचित्रपरिकल्पित स्वभावअभिनिवेश प्रवर्तित हुन्छ। त्यो त्यहाँ न सत् छ, न असत्, न सदसत् किनकि अभूतपरिकल्पितलक्षणका कारणले र बच्चाहरूले कल्पना गर्दछन्- विचित्रस्वभावलक्षणको अभिनिवेशद्वारा मृगहरूले मृगतृष्णा गरे जस्तै। यो स्रोतापन्नको परिकल्पित सत्कायदृष्टि मनोज्ञानद्वारा धेरै लामो समयसम्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिनिवेशको संचय हो। त्यो त्यस्तै पुद्गलनैरात्म्यग्रहको अभावले गर्दा प्रहीण भइसक्छ। सजह भनेको स्रोतआपन्नका सत्कायदृष्टिको स्वपरसिद्धान्तका कारणले चतु:स्कन्धरूपलक्षणका कारणले रूपको उत्पत्तिमा भूतभौतिक हुनाले परस्पर हेतुलक्षणले पनि भूतहरूको रूपको उत्पत्ति हुन्छ त्यसैले स्रोतआपन्नको सदसत्पक्षदृष्टिदर्शनद्वारा सत्काय दृष्टि प्रहीण हुन्छ। अत एव सत्काय दृष्टि प्रहीण कालादि राग छैन, यही नै सत्कायदृष्टिलक्षण हो ॥

विचिकित्सालक्षणं पुनर्महामते यदुत प्राप्तिधर्माधिगम-सुदृष्टिलक्षणत्वात्पूर्वं सत्कायदृष्टिद्वयविकल्पप्रहीणत्वाच्च विचिकित्सा धर्मेषु न भवति। न चास्य अन्या शास्तृदृटिर्भवति शुद्धाशुद्धितः। एतन्महामते विचिकित्सालक्षणं स्रोतआपन्नस्य ॥

विचिकित्सालक्षण हे महामति ! जस्तो कि प्राप्तिधर्माधिगम-सुदृष्टिलक्षणकाकारणले पहिला नै सत्कायदृष्टिद्वयविकल्पहीन हुनाले विचिकित्सा धर्महरूमा संभव हुँदैन। यसको अरू कुनै शास्तादृष्टि पनि हुँदैन किनकि शुद्धि र अशुद्धिका कारणले। यही नै महामति स्रोतआपन्नको विचिकित्सा लक्षण हो ॥

शीलं पुनर्महामते कथं न परमृशति स्रोतआपन्नः ? यदुत दुःखोपपत्त्यायतन लक्षणसंदृष्टत्वान्न परामृशति। परामृष्टिः पुनर्महामते यदुत शीलव्रततपोनियमैर्बालपृथग्जना भोगसुखाभिलाषिणो भवोत्पत्तिं प्रार्थयन्ते, न च परामृशन्ति। एवमन्यत्र स्वप्रत्यात्माधिगमविशेषगामितायां परिणामयन्ति। निर्विकल्पानासर्वधर्मलक्षणाकारेण प्रसज्यन्ते शीलाङ्गैः। एतन्महामते स्रोतआपन्नस्य शीलव्रतपरामर्शलक्षणं भवति। न तु महामते स्रोतआपन्नस्य त्रिसंयोजनप्रहीणस्य रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

हे महामति शीललाई किन स्रोत आपन्नले अपनाउँदैनन् । किनकि दुःखको उत्पत्तिद्वारा आयतनलक्षण देखिएको हुनाले शीलको ग्रहण गर्दैन। परामर्श के हो त ? जस्तो कि शील-व्रत-तपोनियमद्वारा बालपृथग्जन भोगसुखाभिलाषी भएर भवोत्पत्तिको प्रार्थना गर्दछन् तर परामर्श गर्दैनन्। यसरी नै अन्यत्र स्वप्रत्यात्म अधिगमविशेषगामितामा परिणत गर्दछन्। निर्विकल्पवासना सर्वधर्मलक्षणका कारणले शीलयुक्त व्यक्तिहरूद्वारा गरिने शीलव्रत परामर्शलक्षण हो तर स्रोतआपन्नहरूद्वारा गरिने शीलव्रत परामर्शलक्षण हो । तर स्रोतआपन्नको त्रिसंयोजनहीनका लागि मन रागद्वेष मोह प्रवर्तित हुन्छ ॥

महामतिराह-रागः पुनर्भगवता बहुप्रकार उपदिष्टः । तत्कतमस्तस्यात्र रागः प्रहीणो भवति ? भगवानाह-विषयकामेन्द्रियः स्त्रीसंयोगरागः प्रत्युत्पन्नसुखः आयत्या दुःखजन्महेतुकः खटचपेटलिङ्गित-चुम्बितपरिष्वक्ताघ्रातकटाक्षक्षितैः । तस्य महामते रागो न प्रवर्तते । तत्कस्य हेतोः ? यदुत समाधिसुखविहारलाभित्वात् । अत एष प्रहीणो भवति, न निर्वाणाधिगमरागः ॥

सकृदागामिफललक्षणं पुनर्महामते कतमत् ? यदुत सकुद्रूपलक्षणाभासविकल्पः प्रवर्तते । निमित्तदृष्टिलक्ष्यलक्षणाभावाद्ध्या-नगतिलक्षणसुदृष्टत्वात्सकृदेतं लोकमागम्य दुःखस्यान्तक्रियायै परिनिर्वास्यन्ति । तेनोच्यते सकृदागामीति । तत्र अनागामीति महामते कथं भवति ? यदुत अतीतानागतप्रत्युत्पन्नस्य रूपलक्षणभावाभावप्रवृत्तेदृष्टिदोषनुशयबिकल्पस्य अनागामित्वादनागामिरूपप्रहिणात्वाच्च संयोजनानामनागामीत्युच्यते । अर्हत् पुनर्महामते ध्यानध्येयसमाधिविमोक्षबलाभिक्लेशदुःस्वविकल्पाभावादर्हन्नित्यु-च्यते ।

महामतिले सोधे- राग भगवान्ले धेरै प्रकारले उपदेश गर्नुभएको छ। कुनचाहिं राग नष्ट हुन्छ ? भगवान्ले भन्नभयो-विषयकामेन्द्रियपुरुषको स्त्रीसंयोगराग प्रत्युत्पन्न सुख प्राप्तिद्वारा दुःख-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जन्मको कारण हुन्छ जो स्पर्शचुम्बन आलिङ्गन कटाक्ष आदिद्वारा गरिन्छ। त्यसको राग प्रवर्तित हुँदैन। किनकि समाधिसुखविहाःरलाभहुने हुनाले त्यसैले यो प्रहीण हुन्छ तर निर्वाणधिगमराग भने हुँदैन।

सकृदागामिफल फेरि के हो त ? हे महामति ! जस्तो कि सकृत् उपलक्षणभासविकल्प प्रवर्तित हुन्छ। निमित्तदृष्टिलक्ष्यलक्षणको अभावका कारणले गर्दा र ध्यानगतिलक्षण देखिनाले पनि एकपटक यो लोकमा आएर दुःखको समाप्तिका लागि परिनिवृत्त हुने छन्। त्यसैले सकृदागामी यस्तो भनिन्छ। त्यहाँ अनागामी यस्तो कसरी हुन्छ ?

जस्तो कि अतीत अनागत प्रत्युत्पन्नको रूपलक्षणभावाभाव-प्रवृत्तिद्वारा दृष्टिदोषका कारणनिर्मित विकल्प अनागामित्वले गर्दा अनागामीरूप प्रहीणका कारणले संयोजनहरूको अनागामी भनिन्छ। अर्हत्ले ध्यान-ध्येयसमाधि विमोक्षबलका कारणले क्लेश-दुःख स्वविकल्पका अभावले गर्दा यो यस्तो हुन्छ।

महामतिराह-त्रयः पुनर्भगवता अर्हन्तोऽभिहिताः। तत्कतमस्यायं भगवन्नर्हच्छब्दो निपात्यते ? किं भगवन् शमैकायनमार्गप्रतिलम्भिकस्य। उत बोधिप्रणिधानाभ्यस्तकुशलमूलसंमूढस्य, उत निर्मितनैर्माणिकस्य ? भगवानाह-शमैकायनमार्गप्रतिलम्भिकस्य महामते श्रावकस्य, न त्वन्येषाम्। अन्ये पुनर्महामते बोधिसत्त्वचर्याचरिताविनो बुद्धनिर्मितनैर्माणिकाश्च उपायकुशलमूलप्रणिधानपूर्वकत्वात्पर्षन्मण्डलेषूपपत्तिं दर्शयन्ति बुद्धपर्षनमण्डलो-पशोभनार्थम्। विकल्पगतिसंस्थानान्तरविचित्रोपदेशोऽयं महामते यदुत फलाधिगमध्यानध्यातृध्येयविविक्तत्त्वात्स्वचित्तदृष्योपगमात्फलप्राप्तिलक्षणमु-पदिश्यते। पुनरपरं महामते यदि स्रोतआपन्नस्यैतदभविष्यत्-इमानि संयोजनानि, अहमेभिर्न संयुक्त इति, तद्द्वित्वप्रसङ्ग आत्मदृष्टिपतितः स्यादप्रहीणसंयोजनश्च॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

महामतिले सोधे– भगवन्‌ले तीन प्रकारका अर्हत् छन् भन्नुभएको छ। कुनका लागि यो शब्दप्रयोग हुन्छ ? शमत्थमास्थित एकायनमार्गमा रहेकोलाई अथवा बोधिप्रणिधिचित्तमास्थित कुशलमुली अथवा निर्मितनैर्माणिकका लागि ? भगवान्‌ले भन्नुभयो शमत्थ–एकायनमार्गमा स्थित श्रावकका लागि अर्हत् शब्द प्रयोग हुन्छ। अन्य केही बोधिसत्त्वचर्याको आश्रय गरेर निर्मित र नैर्माणिक अवस्थामा उपायकुशलमूलप्रणिधानपूर्वक हुनाले बुद्धमण्डलमा उत्पत्ति देखाउँदछन्। बुद्धिपरिषद्‌मण्डलको शोभाका लागि यो उपदेश विकल्प-गति-संस्थानान्तर हुनाले स्वचित्तदृश्य उपगमका कारण फलप्राप्तिलक्षणको उपदेश गरिन्छ। फेरि हे महामति ! यदि स्रोतापन्नको यस्तो विचार भयो भने– यी संयोजनहरू हुन्, म यीसँग सम्बन्धित छैन, त्यो द्वित्वप्रसङ्ग हो र त्यो आत्मदृष्टिमा पतित हुन्छ, अप्रहीणदोषयुक्त पनि ॥

पुनरपरं महामते ध्यानाप्रमाणरूप्यधातुसमतिक्रमाय स्वचित्तदृश्य-लक्षणव्यावृत्तिः करणीया। संज्ञावेदितनिरोधसमापत्तिश्च महामते स्वचित्तदृश्यगतिव्यतिक्रमस्तस्य न युज्यते चित्तमात्रत्वात् ॥

तत्रेदमुच्यते–

ध्यानानि चाप्रमाणानि आरूप्याश्च समाधयः।
संज्ञानिरोधो निखिलश्चित्तमात्रे न विद्यते ॥१७४॥
स्रोतापत्तिफलं चैव सकृदागामिनस्तथा।
अनागामिफलं चैव अर्हत्वं चित्तविभ्रमः ॥१७५॥
ध्याता ध्यानं च ध्येयं प्रहाणं सत्यदर्शनम्।
कल्पनामात्रमेवेदं यो बुध्यति स मुच्यते ॥१७६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हे महामति ! ध्यान, अप्रमाण, आरूप्यधातुलाई अतिक्रमण गरेर स्वचित्तदृश्यलक्षणव्यावृत्ति गर्नु पर्दछ। संज्ञा वेदितनिरोध समाप्ति पनि हे महामति ! स्वचित्तदृश्यगतिव्यतिक्रम भएका व्यक्तिका लागि चित्तमात्र भएको हुनाले यो संभव छैन।

यहाँ यो भनिन्छ–

ध्यानहरू, अप्रमाणहरू, आरूप्य, समाधि, संज्ञानिरोध आदि सवै नै चित्तमात्र हुन् ॥१७४॥

स्रोताप्रत्तिफल, सकृदागमिफल, अनागामीफल र अर्हत्व पनि सवै नै चित्तविभ्रम हुन् ॥१७५॥

ध्याता, ध्यान, ध्येय, प्रहाण, सत्यदर्शन आदि सवै नै कल्पना मात्र हो जसले यो बुझ्दछ त्यो मुक्त हुन्छ ॥१७६।

पुनरपरं महामते द्विप्रकारा बुद्धिः प्रविचयबुद्धिश्च विकल्पलक्षणग्राहाभिनिवेश प्रतिष्ठापिका च। तत्र महामते प्रविचयबुद्धिर्नाम यदुत यया बुद्ध्या भावस्वभावलक्षणं प्रविचीयमानं चतुष्कोटिकारहितं नोपलभ्यते, सा प्रविचयबुद्धिः। तत्र महामते चतुष्कोटिका यदुत एकत्वान्यत्वोभयनोभयास्तिनास्तिनित्यानित्यरहितां चतुष्कोटिकामिति वदामि। एतया चतुष्कोटिकया महामते रहिताः सर्वधर्माइत्युच्यते इयं महामते चतुष्कोटिकासर्वधर्मपरीक्षायां प्रयोक्तव्या।

फेरि अर्को हे महामति बुद्धि दुई प्रकारको छ प्रविचयवुद्धि र विकल्पलक्षणग्राहाभिनिवेशप्रतिष्ठापक। प्रविचयबुद्धि भनेको जस्तो कि जुन बुद्धिद्वारा भावस्वभावलक्षण प्रविचयमान चतुष्कोटिकाररहित प्राप्त हुँदैन त्यो नै प्रविचयबुद्धि हो, त्यहाँ हे महामति ! चतुष्कोटि जस्तो कि एकत्व-अनेकत्व, उभयत्व-नोभय, अस्ति-नास्ति, नित्यानित्यरहितलाई नै म चतुष्कोटि भन्दछु। यी चतुष्कोटिबाट रहित छन्, सबै धर्म त्यसैले सबै पदार्थहरूको परीक्षामा चतुष्कोटि भन्नु पर्दछ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

तत्र महामते विकल्पलक्षणग्राहामिनिवेशप्रतिष्ठापिका बुद्धिः कतमा ? यदुत येन महामते चित्तविकल्पलक्षणग्राहाभिनिवेशेन उष्णाद्रवचल-कठिनानभूतपरिकल्पलक्षणान् महाभूतान् प्रतिज्ञाहेतुलक्षणदृष्टान्ता-भिनिवेसद्भूतसमारोपेण समारोपयति, सा विकल्पलक्षण-ग्राहाभिनिवेशप्रतिष्ठापिकाबुद्धिः । एतन्महामते बुद्धिद्वयस्य लक्षणं येन बुद्धिद्वयलक्षणेन समन्वागता बोधिसत्त्वा धर्मपुद्गलनैरात्म्यलक्षणगतिंता निराभासबुद्धिप्रविचयचर्याभूमिकुशलाः प्रथमां भूमिं प्रतिलभन्ते, समाधिशतं च समापद्यन्ते ।

त्यहाँ, हे महामति ! विकल्प लक्षण ग्राहाभिनिवेश प्रतिष्ठापक वुद्धि कुन हो ? जस्तो कि जसले हे महामति चित्तविकल्प लक्षणग्राहाभिनिवेशद्वारा उष्ण पदार्थ जो चञ्चल एवं कठिन छ, लाई अभूत परिकल्प लक्षणहरूले युक्त महाभूतहरूलाई प्रतिज्ञा हेतु लक्षण दृष्टान्ताभिनिवेशयुक्त समातेपले आरोपित गर्दछ, त्यो विकल्प क्षणग्राहाभिनिवेश प्रतिष्ठापिका वुद्धि नै हो । यो दुईवटा बुद्धिको लक्षण हो । हे महामति ! यस बुद्धिका लक्षणद्वारा युक्त भएका वोधिसत्त्वहरू धर्मपुद्गलनैरात्म्य लक्षण गतिमा गएर निराभासवुद्धि पुचकचर्या भूमिमा कुशल भएर पहिलो भूमिलाई प्राप्त गर्दछन् । सयौँ समाधिमा प्रविष्ट हुन्छन् पनि ।

बुद्धबोधिसत्त्वशतं च समाधिविशेषप्रतिलम्भेन पश्यन्ति, कल्पशतं च पूर्वान्तापरान्ततोऽनुप्रविशन्ति, क्षेत्रशतं चावभासयन्ति । क्षेत्रशतं चावभास्य उत्तरोत्तरभूमिलक्षणविधिज्ञाः प्रणिधानवैशेषिकतया विक्रीडन्तो धर्ममेघा-भिषेकाभिषिक्तास्तथागतप्रत्यात्मभूमिमधिगम्य दशनिष्ठापदसुनिबद्धधर्माणः सत्त्वपरिपाकाय विचित्रैर्निर्माणकिरणैर्विराजन्ते प्रत्यात्मगतिसुखसमाहिताः ॥

ती हजारौँ बोधिसत्त्वहरूलाई विशेष समाधिमा देख्दछन्, हजारौँ कल्पहरूको प्रारम्भमा र अग्रिममा पनि समाधिस्थ हुन्छन् । हजारौँ क्षेत्रहरूमा फैलिन्छन् र प्रकाशित पनि गर्दछन् । हजारौँ क्षेत्रहरूलाई अवभासित गरेर उत्तरोत्तर भूमिलक्षण विधिलाई जानेर, प्रणिधान विशेषद्वारा आनन्दित हुँदै धर्ममेघाभिषेद्वारा अभिषिक्त भएर तथागत प्रत्यात्मभूमिमा प्रविष्ट भएर दश प्रकारका निष्ठापदमा आश्रित हुँदै, प्राणीहरूको उद्धारका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लागि विचित्र नैर्माणिक किरणले युक्त हुन्छन् साथै प्रत्यात्म गति लक्षण सुखमा समाहित हुन्छन् ।

पुनरपरं महामते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन महाभूतभौतिककुशलेन भवितव्यम् । कथं च महामते बोधिसत्त्वो महाभूतभौतिककुशलो भवति ? तत्र महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्व इतः प्रतिसंशिक्षते तत्सत्यं यत्र महाभूतानामसंभवोऽसंभूतानि चेमानि महामते भूतानीति प्रतिविपश्यति । एवम् प्रतिविपश्यन् नाम विकल्पमात्रं स्वचित्तदृश्यमात्रावबोधा-द्बाह्यभावाभावान्नाम चित्तदृश्यविकल्पमात्रमिदं यदुत त्रैधातुकं महाभूतभौतिकरहितं प्रतिविपश्यति चातुष्कोटिकनयविशुद्धिमात्मात्मीयरहितं यथाभूतस्वलक्षणावस्थानाववस्थित-मनुत्पादनस्वलक्षणसिद्धम् ।

तब महामते महाभूतेषु कथं भौतिकं भवति ? यदुत स्नेहविकल्पमहाभूतं महामते अब्धातुं निष्पादयत्यध्यात्मबाह्यम् । उत्साहविकल्पमहाभूतं महामते तेजोधातुं निष्पादयत्यध्यात्मबाह्यम् । समुदीरणविकल्पमहाभूतं महामते वायुधातुं निष्पादयत्यध्यात्मबाह्यम् । रूपपरिच्छेदविकल्पमहाभूतं पुनर्महामते पृथिवीधातुं जनयत्याकाशसहित-मध्यात्मबाह्यम् । मिथ्यासत्याभिनिवेशात्पञ्चस्कन्ध-कदम्बकं महाभूतभौतिकं प्रवर्तते । विज्ञानं पुनर्महामते विवित्रपदविषयाभिनि-वेशाभिलाषहेतुत्वाद्विज्ञानं प्रवर्ततेऽन्यगतिसंधौ ।

पृथिवीभूतभौतिकानां महामते कारणमस्ति महाभूतानि, न तु महाभूतानाम् । तत्कस्य हेतोः ? यदुत भावलिंगलक्षण-ग्रहणसंस्थानक्रियायोगवतां महामते क्रियासंयोगोत्पत्तिर्भवति नालिंगवताम् । तस्मादेतन्महामते महाभूतभौतिक-लक्षण तीर्थकरैर्विकल्प्यते न तु मया ॥

फेरि, हे महामति ! बोधिसत्त्व एवं महासत्त्वले महाभूत-भौतिक पदार्थमा कुशल हुनुपर्दछ । र कसरी हे महामति बोधिसत्त्व महाभूतभौतिक कुशल हुन्छ ? हे महामति बोधिसत्त्व एवं महासत्त्व यहाँबाट प्रशिक्षित हुन्छ, जुन सत्यलाई जहाँ महाभूतहरूको लागि असम्भव हुन्छ तथा असम्भूत यी भूतहरू देखिन्छन् हे महामति ! यस्तो असम्भवलाई बुझेर नै विकल्प मात्रमा स्वचित्त दृश्य मात्र अब बोधद्वारा बाह्य भावनाभावहरूलाई

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

चित्तदृश्य विकल्पमा यो हो अथवा त्रैधातुक, जो महाभूत भौतिकरहित रूपमा देख्दछन्, साथै चतुष्कोटि नयविशुद्धि, आत्मीयरहित यथाभूत स्वलक्षणावस्थान, अनवस्थित, अनुत्पादन तथा स्वलक्षणसिद्ध मात्र हो ।

त्यहाँ हे महामति ! महाभूतहरूमा कसरी भौतिक हुन्छ ? अथवा स्नेहविकल्प महाभूत ! हे महामति ! अध्यात्म एवं बाह्य रूपमा अप् धातुको निष्पादन गर्दछन् । उत्साहविकल्पात्मक रूपमा हे महामति! अध्यात्मक बाह्य तेज धातुको निष्पादन गर्दछन् । वचन उच्चारणहेतु विकल्पात्मक महाभूत, वाह्य अध्यात्म रूपमा वायुधातुको उत्पादन गर्दछ । रूप परिच्छेद विकल्प महाभूत रूपमा हे महामति ! पृथिवी धातुको निस्वादन गर्दछ अध्यात्म बाह्य सहित आकाश धातुले युक्त भएको मिथ्या सत्याभिनिवेशद्वारा पञ्चस्कन्धको समूहात्मक महाभूत भौतिक प्रवृत्त हुन्छ । हे महामति फेरि विचित्र पद विचित्र विषयको अभिनिवेशको अभिलाषजन्य हेतुद्वारा विज्ञान प्रवृत्त हुन्छ जो अन्य गति सन्धिमा ।

पृथिवी भूतभौतिकहरूको हे महामति ! महाभूत नै कारणको रूपमा रहेको छ तर महाभूतहरूको होइन । त्यो केका लागि ? जस्तो कि भाव, लिंग, लक्षण, संस्थान, क्रियाले युक्त भएकाहरूको मात्र क्रियासंयोगको उत्पत्ति हुन्छ तर लिंगरहितहरूका लागि होइन । त्यसैले हे महामति ! महाभूत भौतिक लक्षणको तीर्थिकहरूले कल्पित गर्दछन् तर म कहिल्यै पनि विकल्प-कल्पना गर्दिनँ ।

पुरनरपरं महामते स्कन्धानां स्कन्धस्वभावलक्षणं निर्देक्ष्यामः । तत्र महामते पञ्च स्कन्धाः कतमे ? यदुत रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञाननानि । तत्र महामते चत्वारः स्कन्धा अरूपिणो वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं च रूपं महामते चातुर्महमभौतिकम्, भूतानि च परस्परविलक्षणानि । न च महामते अरूपिणां चतुष्कसंख्या भवत्याकाशवत् । तद्यथा महामते आकाशं संख्यालक्षणातीतम्, अथ च विकल्पयते एवमाकाशमिति, इवमेव महामते स्कन्धाः संख्यालक्षणनातीता भावाभावविवर्जिताश्चातुष्कोटिकरहिताः संख्यागणनानिर्देशेन निर्दिश्यन्ते बालैर्न त्वार्यै ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हे महामति स्कन्धहरूको स्कन्धस्वभावलक्षण निर्देशन गर्दछु । पञ्चस्कन्ध के हुन् । ती हुन्- रूपन्वेदना संज्ञा-संस्कार विज्ञान । चार सकन्धहरू अरूपी छन् - वेदना, संज्ञा, संस्कार एवम् विज्ञान । रूप चातुर्महाभौतिक र भूतहरू परस्परविलक्षण छन् । अरूपीहरूको भार संख्या हुँदैन आकाश जस्तै जस्तो कि आकाश संख्यालक्षणातीत हो, त्यस्तै यो आकाश भनेर विकल्पित गरिन्छ । त्यस्तै स्कन्धहरू पनि संख्यालक्षणातीत भावाभाव विवर्जित चतुष्कोटिरहित संख्यागणना निर्देशद्वारा निर्दिष्ट गरिन्छन्- बालबुद्धिद्वारा तर आर्यहरूद्वारा होइन ।

आर्यैः पुनर्महामते मायाविचित्ररूपाकृतिवदन्यानन्यवर्जिता प्रज्ञाप्यन्ते स्वप्नबिम्बपुरूषवत् आश्रयानन्यत्वादार्यज्ञानगतिसंमोहान्महामते स्कन्ध-विकल्पः ख्यायते । एतन्महामते स्कन्धानां स्कन्धस्वभावलक्षणम् । स च विकल्पस्त्वया व्यावर्तनीयः व्यावृत्यविविक्तधर्मोपदेशः करणीयः । सर्वबुद्धपर्षन्मण्डलेषु तीर्थ्यदृष्टिनिकारणाय विविक्तधर्मोपदेशेन महामते क्रियमाणेन धर्मनैरात्म्यदर्शनं विशुध्यते, दूरङ्गमाभूमिप्रवेशश्च भवति ।

आर्यहरूद्वारा मायाविचित्र रूप आकृतिभैँ अन्यात्य वर्जित प्रज्ञापित गरिन्छन् स्वप्नबिम्बपुरूषले भैँ । आश्रय-अनन्यत्वद्वारा आर्यज्ञान गति संमोहद्वारा पनि स्कन्धविकल्प देखिन्छ । यही नै स्कन्धहरूको स्कन्धस्वभाव लक्षण हो । त्यो विकल्प तिमीले हटाउनुपर्छ । हटाएर विविक्त धर्मको उपदेश गर्नुपर्दछ । सबै बुद्ध परिषद् मण्डलहरूमा तीर्थ दृष्टिनिवारणका लागि विविक्त धर्मोपदेशद्वारा गरिने धर्म नैरात्म्यदर्शन विशुद्ध हुन्छ । दुरङ्गमाभूमिमा प्रवेश पनि हुन्छ ।

स दूरंगमां महाभूमिमनुप्रविश्य अनेक समाधिवशवर्ती भवति । मनोमयकाय-प्रतिलम्भाच्च समाधिं मायोपमं प्रतिलभते । बलाभिज्ञावशितागतिंगतः सर्वसत्त्वोपजीव्यो भवति पृथिवीवत् । यथा महामते महापृथिवी सर्वसत्त्वोपजीव्या भवति, एवमेव महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सर्वसत्त्वोपजीव्यो भवति ॥

पुनरपरं महामते चतुर्विधं निर्वाणम् । कतमच्चतुर्विधम् ? यदुत भावस्वभावाभावनिर्वाणं लक्षणविचित्रभावाभावावनिर्वाणं स्वलक्षणभावा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

भावावबोधनिर्वाणं स्कन्धानां स्वसामान्यलक्षणसंतति-प्रबन्धव्युच्छेदनिर्वाणम् । एतन्महामते चतुर्विधं तीर्थकराणां निर्वाणं न तु मत्प्रवचने । मत्प्रवचने पुनर्महामते विकल्पस्य मनोविज्ञानस्य व्यावृत्तिर्निर्वाणमित्युच्यते ॥

त्यो दुरंगमाभूमिमा प्रवेश गरेर अनेकसमाधि वशवर्तो हुन्छ । मनोमयकायको प्राप्तिद्वारा मायोपम समाधि पाउँछ । बालअभिज्ञ अवशितागतिमा पुगेर सवै प्राणीहरूको उपकारक हुन्छ- पृथिवी जस्तै, जस्तो कि पृथिवी सवै प्राणीको उपजीव्य हुन्छ । त्यस्तै बोधिसत्त्व, महासत्त्व सबैको उपजीव्य हुन्छ । फेरि, हे महामति चार प्रकारको निर्वाण छ । त्यो के हो ? जस्तो कि- भावस्वभावाभावनिर्वाण, लक्षणविचित्र भावाभावाव-निर्वाण, स्वलक्षणभावाभावावबोधनिर्वाण र यो चार प्रकार तीर्थिकहरूको निर्वाण हो । तर मेरो होइन । मेरो दृष्टिमा त मनोविज्ञानात्मक विकल्पको व्यावृत्ति नै निर्वाण हो ।

भगवाननाह-तद्धेत्वा-लम्बनत्वान्महामते सप्तानां विज्ञानानां प्रवृत्तिर्भवति । मनोविज्ञानं पुनर्महामते विषयपरिच्छेदाभिनिशेन प्रवर्तमानं वासनाभिरालयविज्ञानं प्रपुष्णाति । मनः सहितमात्मात्मीयग्राहा-भिनिवेशमन्यणकारेणानुप्रवर्तते । अभिन्नशरीरलक्षणमालयविज्ञानहेत्वालम्बनं स्वचित्तदेश्यविषयाभिनिवेच्चित्तकलापः प्रवर्ततेऽन्योन्यहेतुकः । उदधितरंगा इव महामते स्वचित्तदृश्यविषयपवनेरिताः प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते च । अतस्तेन महामते मनोविज्ञानेन व्यावृत्तेन सप्तानां विज्ञानानां व्यावृत्तिर्भवति ॥

भगवान्ले भन्नुभयो त्यो हेतुको आलम्बनद्वारा सात विज्ञानहरूको प्रवृत्ति हुन्छ । मनोविज्ञान चाँहि विषयपरिच्छेदाभिनिवेशद्वारा प्रवर्तित हुन्छ र वासनाद्वारा आलयज्ञिानलाई पुष्ट गर्दछ । मनसहित आत्मीय ग्राह अभिनिवेशद्वारा अन्धाकार भएर प्रवृत्त हुन्छ । अभिन्न शरीर लक्षणात्मक आलयविन हेतुको आलम्बनपूर्वक स्वचित्तदृश्यविषयाभिनिवेशद्वारा चित्त समूह प्रवर्तित हुन्छ- एकअर्काका कारण भएर । समुद्रतरंग जस्तै स्वचित्रदृश्य विषयपवन प्रेरणाद्वारा व्यावृत्त सप्तविज्ञानहरूको व्यावृत्ति हुने गर्दछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महामतिराह-ननु भगवता अष्टौ विज्ञानानि व्यवस्थापितानि ? भगवानाह-व्यवस्थापितानि महामते । महामतिराह-तद्यदि भगवन् व्यवस्थापितानि, तत्कथं मनोविज्ञानस्यैव व्यावृत्तिर्भवति न तु सप्तानां विज्ञानानाम् !

महामतिले भने- हजुरले त भगवन् अष्टविज्ञानको वर्णन गर्नु भएको छ नि त ! हो महामति त्यस्तै हो । महामतिले सोधे त्यसो भए कसरी मनोविज्ञानको मात्र व्यावृति हुन्छ सात अरूको हुँदैन ?

तत्रेदमुच्यते-

नाहं निर्वामि भावेन क्रियया लक्षणेन च ।

विकल्पहेतुविज्ञाने निवृत्ते निर्वृतो ह्यहम् ॥१७७॥

यहाँ यसो भनिन्छ –

मेरो निर्वाण भाव, क्रिया र लक्षणद्वारा हुँदैन । विकल्प हेतु-विज्ञान निवृत्त भएपछि मेरो निर्वृति अथवा निर्वाण हुन्छ ॥१७७॥

तद्धेतुकं तदालम्ब्य मनोगतिसमाश्रयम् ।

हेतुं ददाति चित्तस्य विज्ञानं च समाश्रितम् ॥१७८॥

त्यसै हेतुलाई आलम्बन गरेर जो मनोगतिमा सम्बन्धित छ, हेतुको उपदेश गर्दछु जो विज्ञानमा समाश्रित हुन्छ ॥१७८॥

यथा क्षीणे महाओघे तरंगाणामसंभवः ।

तथा विज्ञानवैचित्र्यं विरूद्धं न प्रवर्तते ॥१७९॥

जसरी ठूलो बाढी समाप्त भएपछि तरंगहरू शान्त हुन्छन् । त्यस्तै विज्ञान समूह विरूद्ध भए पछि फेरि प्रवृत्त हुँदैन ॥१७९॥

तत्र दृष्टिविकल्पः कतमः ? यदुत नास्त्यस्तित्त्वैकत्वान्यत्वोभयानुभयकुदृष्टितीर्थ्य-विकल्पाभिनिवेशः । तत्र युक्तिविकल्पः कतमः ? यदुत आत्मात्मीयलक्षणयुक्तिविंग्रोहोपदेशः । तत्र उत्पादविकल्पः कतमः ? यदुत प्रत्ययैः सदसतोर्भावस्योत्पादाभिनिवेशः । तत्र अनुत्पादविकल्पः कतमः ? यदुत अनुत्पन्नपूर्वाः सर्वभावा अत्भूत्वा प्रत्ययैर्भवन्त्यहेतुशरीराः तत्र सङ्कन्धविकल्पः कतमः ? यदुत सह संबध्ययते सुवर्णतन्तुवत् । तत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बन्धाबन्त्रविकल्पः कतमः ? यदुत बन्धहेतुबन्ध्याभिनिवेशवत् । यथा पुरूषः पाशसंयोगाद्रज्जुग्रन्थिः क्रियते मुच्यते च । एवम् महामते परिकल्पित-स्वभावप्रभेदनयलक्षणम्, यस्मिन् परिकल्पितस्वभावप्रभेदनयलक्षणे सर्वबालपृथग्जना अभिनिविशन्ते । सदसतः परतन्त्राभि-निवेशाभिनिविष्टा महामते परिकल्पितस्वंभाववैचित्र्य-मभिनिविशन्ते । मायाश्रयवैचित्र्य-दर्शनवदन्यमायादशैनबुद्धया बालैर्विकल्प्यन्ते । माया च महामते वैचित्र्यान्नान्या नानन्या । यद्यन्या स्यात्, वैचित्र्यं मयाहेतुकं न स्यात् । अथानन्या स्यात्, वैचित्र्यान्माया-वैचित्र्ययोर्विभागो न स्यात् । स च दृष्टो विभागः तस्मान्नान्या नानन्या । अत एतस्मात्कारणान्महामते त्वया अन्यैश्च बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैर्माया नास्त्यस्तित्त्वेन नाभिनिवेष्टव्या ॥

त्यहाँ दृष्टिविकल्प कुन हो ? जस्तो कि नास्ति-अस्ति एकत्व-अन्यत्व, उभय-अनुभय आदि कुदृष्टितीर्थिक कल्पना नै हो । युक्ति विकल्प के हो ? आत्मा आत्मीय लक्षण युक्तिविग्रहको उपदेश हो । उत्पादविकल्प के हो ? जस्तो कि प्रत्ययहरूद्वारा सत् र असत् भावको उत्पत्ति अभिनिवेश नै हो । अनुत्पादविकल्प के हो ? अनुत्पन्नपूर्व सबै पदार्थहरू नभएर प्रत्ययद्वारा अहेतु शरीरात्मक हुन्छन् । सम्बन्धविकल्प के हो ? जुनसँगै सम्वन्धित हुन्छ । जस्तो सुवर्णको तार जस्तो बन्धाबन्धविकल्प के हो ? वन्धको हेतु वन्ध्याको अभिनिवेश जस्तो । जस्तै-पुरूष पाससंयोगवाट डोरीमा गाँठो वनाउँछ र खोल्छ पनि । यसरी नै परिकल्पित स्वभाव प्रभेदनयलक्षण भनेको जहाँ परिकल्पित स्वभाव प्रभेदयलक्षणमा सबै वालपृथग्जनहरू अभिनिविष्ट हुन्छन् । सत् र असत् परतन्त्र अभिनिवेशमा निविष्टहंरू परकल्पित स्वभाव वैचित्र्यमा निमग्न हुन्छन् । माया आश्रवविचित्र दर्शन झैं अन्य माया दर्शन बुद्धिद्वारा बच्चाहरूले कल्पना गर्दछन् । माया भनेकै विचित्रताले अन्य पनि होइन अनन्य पनि । यदि अनन्य हो भन्ने हो- विचित्रताले गर्दा माया र वैचित्र्यमा विभाग हुने थिएन । यसरी विभाग देखिन्छ । त्यसैले न अन्य न अनन्य । त्यसैले हे महामति ! तिमी र अरू बोधिसत्त्वहरूले पनि माया छ कि छैन कि भने र या छैन अथवा छ भनेर विकल्पमा निर्लिप्त हुनुहुँदैन ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनरपरं महामते परिकल्पितस्वभावप्रभेदनयलक्षण-मुपदेक्ष्यामो येन परिकल्पित- स्वभावप्रभेदनयलक्षणेन सुप्रतिविभागविद्धेन त्वं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा विकल्परहिता: प्रत्यात्मार्यस्वगतितीर्थ्यन-यगतिसुदृष्टबुद्धयो ग्राह्यग्राहकविकल्पप्रहीणाः परतन्त्रविविधविचित्रलक्षणं परिकल्पितभावाकार न प्रतिविकल्पयिष्यन्ति ।

हे महामति ! परिकल्पित स्वभावप्रभेदनयलक्षणको उपदेश गर्दछु । जसद्वारा परिकल्पित स्वभावप्रभेदनयलक्षणद्वारा, सुप्रतिविभागयुक्त तिमी र अरू बोधिसत्त्वहरू महासत्त्वाहरू पनि विकल्परहित ग्राह्यग्राहक विकल्पहीन परतन्त्र विविध विचित्रलक्षण परिकल्पित स्वाभावाकार प्रतिविकल्पलाई ग्रहण गर्ने छैनौ ।

तत्र महामते कतमत्परि-कल्पितस्वभावप्रभेदनयलक्षणम् ? यदुत अभिलापविकल्पोऽविधेय-विकल्पो लक्षणविकल्पोऽर्थविकल्पः स्वभावविकल्पो हेतुविकल्पो देष्टिविकल्पो युक्ति-विकल्प उत्पादविकल्पोऽनुत्पादविकल्पः संबन्धविकल्पो बन्धाबन्धविकल्पः । एतन्महामते परिकल्पितस्वभाव-प्रभेदनयलक्षम् ॥

त्यहाँ कुन हो परिकल्पित स्वभावप्रभेदनयलक्षण के हो ? जस्तो कि अभिलाप विकल्पविधेयविकल्प, लक्षणविकल्प, अर्थविकल्प, स्वभावविकल्प, हेतुविकल्प, दृष्टिविकल्प उक्तिविकल्प, उत्पादविकल्प, अनुत्पादविकल्प सम्बन्धविकल्प र बन्धाबन्धविकल्प । यो नै परिकल्पितस्वभावनयलक्षण हो ।

तत्र महामते अभिलापपविकल्प कतमः ? यदुत विचित्रस्वरगीतमाधुर्याभिनिवेशः । एष महामते अभिलापविकल्पः । तत्र महामते अभिधेयविकल्पः कतमः ? यदुत अस्ति तत्ङ्किचिदभिधेयवस्तु स्वभावकमार्यज्ञानगतिगम्यं यदाश्रित्याभिलापः पवर्तते इति विकल्पयति । तत्र लक्षणविकल्पः कतमः ? यदुत तस्मिन्नेवाभिधेये मृगतृष्णाख्ये लक्षणवैचित्र्याभिनिवेशेनाभिनिवेशते यदुत उष्णद्रवचलकठिन-लक्षणात्सर्वभावान् विकल्पयति । तत्र अर्थविकल्पः कतमः ? यदुत भावस्वभावावधारणमिदमेवमिदं नान्यथेति तीर्थ्यविकल्पदृष्टया विकल्पयन्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

तत्र हेतुविकल्पः कतमः ? यदुत यद्येन हेतुप्रत्ययेन सदसतोर्विभज्यते हेतुलक्षणोत्पत्तितः स हेतुविकल्पः ।

अभिलापविकल्प के हो ? जस्तो कि- विचित्र स्वरगीत-माधुर्याभिनिवेश हो । अभिधेयविकल्प के हो ? जस्तो कि केही अभिधेयपदार्य छ । त्यो स्वभावकर्म आर्यज्ञानद्वारा जानिन्छ, जसको आश्रयद्वारा अभिलाप प्रवर्तित हुन्छ । लक्षणविकल्प के हो ? यसे अभिधेयमा मृगतृष्णानामक लक्षणविचित्र अभिनिवेशद्वारा तातोद्रव- चञ्चल कठिन लक्षण युक्त सबै भावहरूलाई विकल्पित गर्दछ । अर्थविकल्प के हो ? जस्तो कि सुवर्ण र सुवर्णचाँदी आदि विविधरत्नार्थविषयक अभिलाप हो । स्वाभाव विकल्प कुन हो ? जस्तो कि भावस्वभावावधारणात्मक यो नै हो अर्को होइन भने तीर्थिविकल्पदृष्टिले कल्पना गर्दछन् । हेतु विकल्प के हो ? जस्तो कि जुन हेतु प्रत्ययद्वारा सत् र असत् विभक्त हुन्छ हेतुलक्षण उत्पत्तिद्वारा त्यो हेतु विकल्प हो ।

तत्रेदमुच्यते-

चित्तं विषयसंबन्धं ज्ञानं तर्के प्रवर्तते ।

निराभासे विशेषे च प्रज्ञा वै संप्रवर्तते ॥१८०॥

यहाँ यो भनिन्छ-

चित्त विषयसँग सम्बन्धित छ, ज्ञान तर्कमा प्रवृत्त हुन्छ । निरामासात्मक विशेषमा प्रज्ञा नै प्रवर्तित हुन्छ ॥१८०॥

परिकल्पितस्वभावोऽस्ति परतन्त्रे न विद्यते ।

कल्पितं गृह्यते भ्रान्त्या परतन्त्रं न कल्प्यते ॥१८१॥

विविधाङ्गाभिनिवृत्त्या यथा माया न सिध्यति ।

निमित्तं हि तथा चित्रं कल्प्यमानं न सिध्यति ॥१८२॥

निमित्तं दौष्ठुल्यमयं बन्धनं चित्तसंभवम् ।

परिकल्पितं ह्यजानानं परतन्त्रैर्विकल्प्यते ॥१८३॥

यदेतत्कल्पितं भावं परतन्त्रं तदेव हि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कल्पित हि विचित्राभं परतन्त्रे विकल्प्यते ॥१८४॥

संवृतिः परमार्थश्च तृतीयं नास्तिहेतुकम् ।

कःपितं संवृतर्ह्युक्ता तच्छेदादार्यगोचरम् ॥१८५॥

परिकल्पित स्वभाव परतन्त्रमा रहँदैन । भ्रान्तिद्वारा कल्पित पदार्थ ग्रहण हुन्छ । त्यसै परतन्त्रको कल्पना गरिन्न ॥१८१॥

विविध अङ्ग प्रत्यङ्गहरूको निवर्तनद्वारा जसरी मायाको सिद्धि हुँदैन । त्यसरी नै विचित्र निमित्त कल्पनाद्वारा कल्पित हुँदैन ॥१८२॥

निमित्त, दौष्ठुल्यमय बन्धन चित्तबाट उत्पन्न हुन्छ । त्यसले परिकल्पितलाई नजानेर परतन्त्रद्वारा विकल्पित हुन्छ ॥१८३॥

जुन कल्पित भाव छ त्यही परतन्त्र हो । विचित्ररूपमा युक्त कल्पित पदार्थ नै परतन्त्रमा विकल्पित हुन्छ ॥१८४॥

संवृति र परमार्थमात्र वस्तु छन् तृतीय छैन कुनै हेत्वन्तर कल्पित संवृति हो र त्यसलाई हटाएपछि परमार्थ हुन्छ ॥१८५॥

यथा हि योगिनां वस्तु चित्तमेकं विराजते ।

न ह्यस्ति चित्रता तत्र तथा कल्पितलक्षणम् ॥१८६॥

यथा हि तैमिरैश्चित्रं कल्प्यते रूपदर्शनम् ।

तिमिरं न रूपं नारूपं परतन्त्रं तथाबुधैः ॥१८७॥

हैमं स्यात्तु यथा शुद्धं जलं कलुषवर्जितम् ।

गगनं हि घनाभावात्तथा शुद्धं विकल्पितम् ॥१८८॥

नास्ति वै कल्पितो भावः परतन्त्रश्च विद्यते ।

समारोपापवादं हि विकल्पन्तो विनश्यति ॥१८९॥

कल्पितं यद्यभावं स्यात्परतन्त्रस्वभावतः ।

विना भावेन वै भावो भावश्चाभावसंभवः ॥१९०॥

जस्तै योगीहरूका लागि चित्त मात्र छ । तर त्यहाँ कल्पित लक्षणयुक्त चित्तता छैन ॥१८६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जस्तो तिमिर योगीहरूले नभएको चित्त देख्दछन् । त्यो तिमिर न रूप हो न अरूप हो त्यो परतन्त्र हो यस्तो विद्वान्हरूले जान्दछन् ॥१८७॥

जस्तो शुद्ध सुविर्ण, या मलरहित पानी हुन्छ । त्यस्तै आकाश पनि मेघरहित हुन्छ विकल्परहित ॥१८८॥

कल्पित कुनै पनि पदार्थ छैन । परतन्त्र पनि छैन । समारोपर अपवाद विकल्पबाट नष्ट हुन्छन् ॥१८९॥

परतन्त्रस्वभावले गर्दा यदि कल्पित नहुने हो भने विना पदार्थ नै पदार्थ र भाव पनि अभाव संज्ञक हुनेछ ॥१९०॥

परिकल्पितं समाश्रित्य परतन्त्रोपलभ्यते ।
निमित्तनाससंबन्धाज्जायते परिकल्पितम् ॥१९१॥

परिकल्पितमा आश्रित भएर परतन्त्र प्राप्त हुन्छ । निमित्त र नामका सम्बन्धले परिकल्पित हुन्छ ॥१९१॥

अत्यन्तं चाप्यनिष्पन्नं कल्पितं न परोद्भवम् ।
तदा प्रज्ञायते शुद्धं स्वभावं पारमार्थिकम् ॥१९२॥
परिकल्पितं दशविधं परतन्त्रं च षड्विधम् ।
प्रत्यात्मतथताज्ञेयमतो नास्ति विशेषणम् ॥१९३॥
पञ्च धर्मा भवेत्तत्त्वं स्वभावा हि त्रयस्तथा ।
एतद्विभावयेद्योगी तथातां नातिवर्तते ॥१९४॥
निमित्तं परतन्त्रं हि यन्नाम तत्प्रकल्पितम् ।
परिकल्पितनिमित्तं तु पारतन्त्र्यात्प्रवर्तते ॥१९५॥

आत्यन्तिक रूपमा अपरिनिष्पन्न कल्पि हुन्छ, अर्कोवाब उन्पन्न हुँदैन । त्यसै बेला शुद्ध स्वभाविक परमार्थको उदय हुन्छ ॥१९२॥

परिकल्पित दश प्रकारको हुन्छ, परतन्त्र छ प्रकारको हुन्छ । यही प्रत्यात्मतथता हो, त्यहाँ कुनै विशेषण छैन ॥१९३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्च धर्म नै तत्त्व हुन् । तीन स्वभाव छन् । यसलाई योगीले जान्नुपर्दछ । त्यसबाट तथतामा स्थिर हुन सकिन्छ ॥१९४॥

निमित्त, परतन्त्र र जुन नाम कल्पित छ, परिकल्पित निमित्त परतन्त्रताबाट नै प्रवृत्त हुन्छ ॥१९५॥

बुद्ध्या विवेच्यमानं तु न तन्त्रं नापि कल्पितम् ।
निष्पन्नो नास्ति वै भावः बुद्ध्या विकल्प्यते ॥१९६॥
निष्पन्नो विद्यते भावो भावाभावविवर्जितः ।
भावाभावविनिर्मूक्तोद्वौ स्वभावौ कथं नु तौ ॥१९७॥
परिकल्पितस्वभावे द्वौ स्वभावौ द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
कल्पितं दृश्यते चित्रं विशुद्धं चर्यगोचरम् ॥१९८॥
कल्पितं हि विचित्राम्रपरतन्त्रैर्विकल्प्यते ।
अन्यथा कल्प्यमानं हि तीर्थ्यवादं समाश्रयेत् ॥१९९॥
कल्पना कल्पितेत्युक्तं दर्शनाद्धेतुसंभवम् ।
विकल्पद्वयनिर्मुक्तं निष्पन्नं स्यात्तदेव हि ॥२००॥

बुद्धद्वारा विवेक गर्दा तन्त्र पनि छैन कल्पित पदार्थ पनि छैन । पदार्थ निष्पन्न हुँदैन कसरी बुद्धिद्वारा विकल्पित हुन्छ ॥१९६॥

पदार्थहरू भावाभावरहित निष्पन्न हुन्छन् । र भावाभावविवर्जित दुईवटा स्वभाव के हुन् त ॥१९७॥

परिकल्पित स्वभावमा नै दुई अन्य स्वभाव प्रतिष्ठित छन् । चित्र कल्पित रूपमा देखिन्छ त्यही फेरि आचरणद्वारा विशुद्ध हुन्छ ॥१९८॥

कल्पित विचित्र पदार्थ नै परतन्त्रद्वारा विकल्पित हुन्छ । अन्यथा कल्पना गर्दा तीर्थिकवाद प्रारम्भ हुन्छ ॥१९९॥

कल्पनालाई कल्पित यस्तो भनियो । किनकी दर्शनद्वारा हेतु रहने गर्दछ । दुई विकल्परहित त्यही नै निष्पन्न हुन जान्छ ॥२००॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः

पुनरपि महामतिराह देशयतु मे भगवान् प्रत्यात्मार्यत्रानगतिलक्षणमेकयानं च, येन भगवन् प्रत्यात्मैकयानगतिलक्षणेन अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः प्रत्यात्मार्यज्ञानैकयानकुशला अपरप्रणेया भविष्यन्ति बुद्धधर्मेषु ॥

भगवानाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसिकुरू । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिबोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवांस्तस्यैतदवोचत्-प्रमाणाप्तोपदेशविकल्पाभावान्महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्व एकाकी रहोगतः स्वप्रत्यात्मबुद्धचा विचारयत्यपरप्रणेयो दष्टिविकल्पविवर्जित उत्तरोत्तरतथागतभूमिप्रवेशनतया व्यायमते । एतन्म-हामते स्वप्रत्यात्मार्यत्रानगतिलक्षणम् ।

फेरि पनि महामतिले सोधे- भगवान् मलाई प्रत्यात्म आर्यज्ञान गतिलक्षण र एकयानको विषयमा उपदेश गर्नुहोस् । जसद्वारा म र अन्य बोधिसत्त्व, महासत्त्वहरू प्रत्यात्म आर्यज्ञानद्वारा एकयानमा कुशल भएर अरू व्यक्तिहरूलाई बुद्ध धर्ममा ल्याउन सफल हुनेछौं ।

भगवान् भन्नु हुन्छ- हे महामति ! सुन राम्ररी सुनेर मनमा राखेर तिमीलाई भन्ने छु । हवस् भगवान् भनेरमहामतिले स्वीकार गरे । भगवान्ले उनलाई यस्तो भन्नुभयो- प्रमाण-आप्तउपदेश, विकल्पका अभावद्वारा बोधिसत्त्व एवम् सत्त्वले एक्लै एकान्तमा बसेर स्वप्रत्यात्मबुद्धिद्वारा विचार गर्दछ र अर्कालाई प्रेरणा गर्दछ । साथै दृष्टिविकल्परहित भएर उत्तरोत्तरतथागत भूमिमा प्रवेश गरेर आनन्दित हुन्छ । यही नै स्वप्रत्यात्मआर्यज्ञानगतिलक्षण हो ।

तत्र एकयानगतिलक्षणं कतमत् ? यदुत एकयानमार्गाधिगमावबोधादेकयानमिति वदामि । एकयानमार्गाधिग-मावबोधः कतमः ? यदुत ग्राह्यग्राहकविकल्पयथाभूतावस्थानाद-प्रवृत्तेविकल्पस्य एकयानावबोधः कृतो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवति । एष एकयानावबोधो महामते नान्यतीर्थ्य श्रावकप्रत्येकबुद्धब्रह्मादिभिः प्राप्तपूर्वोऽन्यत्र अत एतस्मात्कारणान्महामते एकयानमित्युच्यते ॥

त्यहाँ एकयानगति कति प्रकारको हुन्छ ? जस्तो कि एकयानमार्गाधिगमाव - बोधबाट एकयान भनेर म भन्दछु । एकयान मार्गाधिगम के हो ? जस्तो कि ग्राह्य-ग्राहक विकल्प यथाभूतावस्थानको ज्ञानबाट प्रवृत्त भएको हुनाले विकल्प नै एक यानावबोधित हुन्छ । यस एक यानावबोधलाई अरू तीर्थ्य-श्रवक प्रत्येक बुद्ध-बुद्धमा आदिले यो भन्दा पहिला प्राप्त गरेका छैनन् । त्यसले हे महामति ! यसलाई एकयान भनिएको हो ॥

महामतिराह-किं कारणं भगवता यानत्रमुपदिष्टम्, एकयानं नोपदिश्यते ? भगवानाह-स्वयमपरिनिर्वाणधर्मत्वान्महामते सर्वश्रावक प्रत्येकबुद्धानामेकयानं न वदामि । यस्यान्महामते सर्वश्रावक-प्रत्येकबुद्धास्तथागतविनयविवेकयोगोपदेशेन विमुच्यन्ते न स्वयम् ।

पुनरपरं महामते ज्ञेयावरणकर्मवासनाप्रहीणत्वात्सर्वश्रावक-प्रत्येकबुद्धानां नैकयानम् । धर्मनैरात्म्यानवबोधाच्च अचिन्त्यपरिणामच्युतेर-प्राप्तित्त्वाच्च यानत्रयं देशयामि श्रावकाणाम् । यदा तेषां महामते सर्वदोषवासनाः प्रहीणा भवन्ति धर्मनै रात्म्यावबोधात, तदा ते वासनादोषसमाधिमदाभावादनास्रवधातौ प्रतिविबुध्यन्ते । पुनरपि लोकोत्तरानास्रवधातुपन्नान् संभारान् परिपूर्य अचिन्त्यधर्मकायवशवर्तितां प्रतिलप्स्यन्ते ॥

महामतिले भने- किन भगवान् तीनयानको उपदेश गरिएको हो र एकयान चाँहि किन नगरेको ? भगवान्ले भन्नुभयो । स्वयं अपरिनिर्वाण धर्म भएको हुनाले श्रावक प्रयेक बुद्धहरूलाई एकयान भन्दिन । किनकि सर्वश्रावक-प्रत्येकबुद्धहरू तथागत विनयविवेकयोगरूप उपदेशबाट मात्र मुक्त हुन्छन् आफैं हुँदैनन् ॥

हे महामति ! ज्ञेयावरण कर्म वासनाहीन हुनाले सबै श्रावक प्रत्येक बुद्धहरूको एउटै यान हुँदैन । धर्म नैरात्म्यको बोध नहुनाले अचिन्त्य परिणाम अच्युत गतिको प्राप्ति पनि हुँदैन । त्यसैले तीनयानको उपदेश

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रावकहरूका लागि गर्दछ । जहिले ती सबै दोषबाट मुक्त हुन्छन् । धर्म नैरात्म्यको बोधद्वारा त्यसै बेला वासना दोष समाधिमदरहित हुने हुनाले अनास्रवधातुमा प्रतिष्ठित हुन्छन् । फेरि पनि लोकोत्तर अनास्रव धातुमा उपपन्न संमारहरूलाई पूर्ण गरेर अचिन्त्य धर्म कायवशवतिस्वरूपमा प्रतिष्ठित हुन्छन् ।

तत्रेदमुच्यते-

देवयानं ब्रह्ययानं श्रावकीयं तथैव च ।

ताथागतं त प्रत्येकं यानानेतान् वदाम्यहम् ॥२०१॥

त्यहाँ यस्तो भनिन्छ-

देवयान, ब्रह्मयान, श्रावकयान, ताथागतयान, यी सबैको विषयमा म उपदेश गर्दछु ॥२०१॥

यानानां नास्ति वै निष्ठा यावच्चित्तं प्रवर्तते ।

चित्ते तु वै परावृत्ते न यानं न च यानिनः ॥२०२॥

यानव्यवस्थानं नैवास्ति यानभेदं वदाम्यहम् ।

परिकर्षणार्थं बालानां यानभेदं वदाम्यहम् ॥२०३॥

विमुक्तयस्तथा तिस्रो धर्मनैरात्म्यमेव च ।

समताज्ञानक्लेशाख्या विमुक्तये ते विवर्जिताः ॥२०४॥

यथा हि काष्ठमुदधौ तरंगैर्विप्रवाह्यते ।

तथा हि श्रावको मूढो लक्षणेन प्रवाह्यते ॥२०५॥

जहिले सम्म चित्तको प्रवृति संसारतिर भई नै रहन्छ । त्यो बेलासम्म यानको कुनै निष्ठा हुँदैन । चित्त निवृत्त भएपछि यान र यानगामी पनि हुँदैनन् ॥२०२॥

यानको कुनै व्यवस्थान छैन । त्यसैले यानभेद बताउँदछु । बच्चाहरूको मनोविज्ञानका लागि नै यानभेद बताउँछु ॥२०३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विमुक्ति, तीनवटा धर्म नैरात्म्य, समताको ज्ञानबाट क्लेहरूवर्जित हुन्छन् ॥२०४॥

जसरी काठ समुन्द्रमा तरंगद्वारा उलटपुलट गरी बगाइन्छ, त्यस्तै मूढ श्रवक लक्षणहरूद्वारा प्रवाहित हुन्छन् ॥२०५॥

वासनाल्केशसंबद्धाः पर्युत्थानैर्विसंयुताः ।
समाधिमदमत्तास्ते धातौ तिष्ठन्त्यनास्रवे ॥२०६॥
निष्ठागतिर्न तस्थास्ति न च भूयो निवर्तते ।
समाधिकायं संप्राप्य न कल्पमात्रं प्रबुध्यते ॥२०७॥
यथा हि मत्तपुरुषो मद्याभावाद्विबुध्यते ।
तथा ते बुद्धधर्माख्यं कायं प्राप्स्यन्ति मामकम् ॥२०८॥

त्यसमा कुनै निष्ठात्मक गति छैन । फेरि निवृत्त पनि हुँदैन किनकि समाधि काय प्राप्त गरेर पूरा कल्पसम्म प्रबृद्ध हुँदैन । ॥२०६-२०७॥

जस्तो मातेको मान्छे मद्य समाप्त भएपछि बिउँभिन्छ । त्यस्तै बुद्धधर्मनामक मेरो शरीर प्राप्त गरेपछि बिउँभिन्छन् ॥२०८॥

इति लङ्कावतारे षट्त्रिंशत्साहस्रसर्वधर्मसमुच्चयो नाम द्वितीयः परिवर्तः ॥

दोस्रो परिवर्त पूर्ण भयो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनित्यतापरिवर्तः

अथ खलु भगवान् पुनरपि महामतिं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेतदवोचत्-मनोमयकायगतप्रभेदनयलक्षणं महामते उपदेक्ष्यामि । तच्छृणु, साधु च सुष्ठु मनसि कुरु । भाषाष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवांस्तस्यैतदवोचत्-त्रिप्रकारो महामते कायो मनोमयः । कतमस्त्रिप्रकारः ? यदुत समाधिसुखसमापत्तिंमनोमयो धर्मस्व-भावावबोधमनोमयो निकायसहजसंस्कारक्रियामनोमयश्च । प्रथमोत्तरोत्तर-भूमिलक्षणपरिज्ञानादधिगच्छन्ति योगिनः । तत्र कतमो महामते समाधिसुखसमापत्तिमनोमयः कायः ? यदुत त्रिचतुर्थपञ्चम्यौ भूमौ स्वचित्तविविधविवेकविहारेण चित्तोदधिप्रवृतितरंगविज्ञानलक्षणसुखसमापत्ति-मनसोऽप्रवृत्तिः स्वचित्तदृश्यविषयाभावाभावपरिज्ञानान्मनसो मनोमयः काय इत्युच्यते । तत्र धर्मस्वभावावबोधमनोमयः कायः कतमः ? यदुत अष्टम्यां भूमौ मायादिधर्मनिराभासप्रबिचयावबोधेन चित्ताश्रयपरावृत्तस्य मायोपमसमाधिप्रतिलम्भादन्येषां च समाधिमुखानां प्रतिलम्भादनेक-लक्षणवशिताभिज्ञाकुसुमतं मनोजवसदृशं मायास्वप्नबिम्बप्रख्यमभौतिकं भूतभौतिकसदृशं सर्वरूपविचित्राङ्गसमुदितं सर्वबुद्धक्षेत्रपषन्मण्डलानुगतं कायं धर्मस्वभावगतिंगतत्त्वान्मनोमय इत्युच्यते । तत्र निकायसहजसङ्कार-क्रियामनोमयः कायः कतमः ? यदुत सर्वबुद्धधर्मप्रत्यात्माधिगमसुखलक्षणा-वबोधात्रिकासहजसंस्कारक्रियामनोमय इत्युच्यते । अत्र ते महामते कायत्रयलक्षणप्रविचयावबोधे योगः करणीयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसपछि फेरि पनि भगवान्ले महामति नामक महासत्त्व बोधिसत्त्वलाई यस्तो भन्नुभयो– हे महामति ! मनोमय, कायगत प्रभेदनय लक्षणको उपदेश तिमीलाई गर्नेछु। त्यसलाई सुन र राम्ररी मनमा पनि राख। तिमीलाई भन्नेछु। हवस् भगवन् भनेर महामति बोधिसत्त्व, महासत्त्वले भगवान्को वचन स्वीकार गरे।

भगवान्ले उनलाई यसो भन्नुभयो– मनोमय काय तीन प्रकारको हुन्छ। कस्तो तीन प्रकार ? जस्तो कि– समाधि सुख समापत्ति मनोमय, धर्मस्वभावावबोधमनोमय, निकाय सहजसंस्कार क्रिया मनोमय। प्रथम उत्तर-उत्तर भूमि लक्षण परिज्ञानद्वारा योगीहरूले बुझ्दछन्। त्यहाँ कुन समाधिसुख सभापतित्त मनोमय काय हो ? जस्तो कि तीन, चार एवम् पाँचौं भूमिमा स्वचित्त विधिविकेक विहारद्वारा चित्त-समुद्र-प्रवृत्ति-तरंग विज्ञानलक्षण सुख समापत्तिमा मनको प्रवृत्ति नै स्वचित्र दृश्य विषयाभावाभव परिज्ञानद्वारा मनोमय काय भनिन्छ। धर्मस्वभावाव बोधमनोमयकाय कुन हो ? जस्तो कि आठौं भूमिमा मायादि धर्मनिरामायस प्रविचयान बोधद्वारा। चित्राश्रयपराकृतका साझा मायोपम समाधिप्रति लव्धद्वारा अरूको पनि जो समाधितिर उन्मुख छन् अवलम्बनद्वारा पनि, अनेक लक्षण वशिताको ज्ञानद्वारा मनजस्तै तीव्र मायानस्वप्नबिम्ब-प्रख्य भौतिक जो भूत भौतिकजस्तो छ सर्वरूप विचित्राङ्ग समुदित छ सर्वबुद्धक्षेत्र परिषद् मण्डलमा भएको काय नै मनोमय काय हो। निकायसहज संस्कार क्रियामनोमय काय कुन हो ? जस्तो कि सर्वबुद्धधर्म प्रत्यात्माधि गमसुख लक्षणावबोधद्वारा निकाय सहज संस्कार क्रियामनोमय यस्तो भनिन्छ। त्यसैले तिमीले कायत्रय लक्षण प्रविचयको बोधका लागि योग गर्नुपर्दछ।

तत्रेदमुच्यते–

न मे यानं महायानं न घोषो न च अक्षराः ।
मे सत्या न विमोक्षा वै न निराभासगोचरम् ॥१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यहाँ यस्तो भनिन्छ–

मेरो कुनै यान, महायान, घोष, अक्षरहरू केही छैनन् साथै कुनै सत्य, विमोक्ष निरामौसगोचर पनि छैनन् ॥१॥

किन्तु यानं महायानं समाधिवशवर्तिता ।
कायो मनोमयश्रितो वशितापुष्पाःमण्डित ॥२॥

तर यान महायान जे छ त्यो समाधिवाट जति छ। मेरो काय मनोमय वशितानामक समाधिद्वारा मण्डित छन् ॥२॥

अथ खुल महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्-पञ्चानन्तर्याणि भगवता निर्दिष्टानि । कतमानि तानि भगवन् पञ्चानन्तर्याणि यान्यध्यापद्य कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अवीचिको भवति ? भगवानाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसिकुरु । भाषिष्येऽहं ते । साधुभगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवानेतदवोचत्-तत्र महामते पञ्चानन्तर्याणि कतमानि ? यदुत मातृपित्रर्हद्वधसङ्घभेदास्तथागतकाये दुष्टचित्तरुधिरोत्पादश्च ॥

यसपछि महामति वोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरि पनि भगवान्लाई सोधे– पञ्च अनन्तर्यान भगवान्ले निर्देशित गरिएका छन्। ती कुन हुन् ? भगवान् ! पञ्च अनतर्यावन जसद्वारा कुलपुत्र या कुलदुहिता अवाधि हुन्छन् ? भगवान्ले भन्नुभयो– हे महामति ! सुन र राम्ररी मनमा स्थापित गर। तिमीलाई भन्नेछु– हवस् भगवन् भनेर वोधिसत्त्व महामतिले स्वीकार गरे– भगवान्ले भन्नुभयो– हेर महामति पञ्च अनर्न्तान के हुन् ? जस्तो कि माता-पिता-गुरूको वध र संघभेदहरू र तथागत कायमा दुष्टभित्त साधिरको उत्पादन नै हो।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्र महामते माता कतमा सत्त्वानाम् ? यदुत तृष्णा पौनर्भविकी नन्दीरागमहगता मातृत्वेनोत्तिष्ठते । अविद्या पितृत्वेनायतनग्रामस्योत्पत्तये । अनयोरुभयोर्मातापित्रोरत्यन्तमूलोपच्छेदान्मातृपितृवधो भवति । तत्र सङ्घभेदः कतमः ? यदुत भिन्नान्योन्यलक्षणस्य स्कन्धसङ्घातस्यात्यन्तमूलोपघातात्सङ्घभेद इत्युच्यते । स्वसामान्यबाह्यस्वचित्तदृश्यमात्रावबोधकानां महामते अष्टानां विज्ञानकायानां विमाक्षत्रयानास्त्रवदुष्टविकल्पेनात्यन्तोपधाताद्विज्ञानबुद्धस्य दुष्टचित्तरुधिरात्पादननानन्तर्यकारीत्युच्यते । एतानि महामते आध्यात्मिकानि पञ्चानन्तर्याणि यान्यध्यापद्य कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा आनन्तर्यकारी भवत्यभिसमित धर्मः ॥

हे महामति तत्त्वहरूमा माता के तत्त्व हो ? जस्तो कि तृष्णा जसद्वारा फेरी जन्म हुन्छ। त्यसलाई नन्दीरागमा आश्रिय तत्त्व नै माताको रूपमा यहाँ भनिएको हो। अविद्या नै पिताको रूपमा उल्लेख गरिएको हो– गाउँको उत्पत्तिका लागि। यी दुवैको अत्यन्त मूल उच्छेद गर्नाले नै मातृपितृ वध हुन्छ। त्यहाँ जो अनुशयहरू छन् तिनी आदि हुन्। तिनलाई भूषालाई विष दिएर वध गरेझैं सबैलाई समाप्त गर्नु नै गुरूवध हो। संघभेद चाहिँ के हो त ? धेरै भिन्न लक्षण भएका स्कन्ध सङ्घातको मूलोच्छेदज गर्नु नै सङ्घ भेद हो।

स्वस्वासात्य-बाह्य स्वचित्त दृश्य मात्राव बोधक अष्टविज्ञान कामहरूको विमोक्षेत्रय अनास्रव दुष्ट विकल्पद्वारा अत्यन्त उपघातद्वारा विज्ञान बुद्धको दुष्टचित्तसधिर उत्पादन आनन्तर्यकारी भनिन्छ। यी आध्यात्मिक पञ्चानन्तर्य यिनै हुन्। जुन आज पनि कुलपुत्र या कुलदुहिता आनन्तर्यकारी हुन्छ। समग्रधर्मयुक्त हुन्छ।

पुनरपरं महामते बाह्यानि ते आनन्तर्याण्युपदेक्ष्यामि, यैरूपदिष्टैस्त्वं च अन्ये च बोधिसत्त्वा अनागतेऽध्वनि संमोहं न गमिष्यन्ति । तत्र कतमानि तानि ? यदुत यादि देशनापाठेऽनुसंवर्णितान्यानन्तर्याणि, यान्यध्यापद्य तिसृणां विमुक्तीनामन्यतरान्यतरस्यां नाभिसमेता भवन्ति अन्यत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निर्मिताधिष्ठानाभिसमयात् । निर्मिताधिष्ठानश्रावको हि महामते बोधिसत्त्वाधिष्ठानेन वा तथागताधिष्ठानेन वा । यस्य कस्यचिदन्यस्यानन्तर्यकारिणः कौतृत्यं तस्य कौकृत्यदृष्टिविनिवर्तनार्थ निक्षिप्तधुरस्य कौतृत्यदृष्टाभावार्थम् पुनरपि प्रोत्साहनां करिष्यत इति कृत्वा निर्मिताधिष्ठनाभिसमयः प्रदर्श्यते मया । नास्त्येकान्तेन महामते आनन्तर्यकारिणोऽभिसमयः अन्यत्र स्वचित्तदृश्यभावनामात्रतावबोधाद्देहभोग-प्रतिष्ठागतिविकल्पात्मात्मीयग्राहविविक्तदर्शनात्कदाचित्कर्हित्कल्याणमित्रमामाद्य अन्यगतिसंधौ स्वविकल्दोषैर्विमुच्यते ॥

हे महामति ! बाह्य आनन्तर्यान उपदेश गर्दछ। जसको उपदेशद्वारा तिमी र अन्य बोधिसत्त्व भविष्यमा सम्मोहित हुने छैनन् । ती कुन हुन् ? जस्तो कि देवाना पाठमा अनुवर्णित आनन्तर्य यान, जुन आज पनि ती विमुक्तिहरूको अन्यतर अन्यतरमा युक्त नभएर अर्कै ठाउँमा हुन्छन् निर्मित अधिष्ठानका अभिसमयद्वारा। निर्मिताधिष्ठानश्रावक चाहिँ बोधिसत्त्वाधिन र तथागताधिष्ठानबाट हुन्छ हे महामति ! जो सुकै अरूको पनि अन्तर्यकारी जुन कुकृत्य छ त्यसको कुकृत्यदृष्टि अभावका लागि। फेरि पनि प्रोत्साहनका लागि गरिन्छ भनेर निर्मिताधिष्ठानाभिसमयको मद्वारा प्रदर्शित गरिन्छ। पूर्ण रूपमा होइन महामति ! आनन्तर्यकारी अभिसमयः। अन्तयत्र स्वचित्तदृश्य भावनामात्रताव बोधद्वारा देहभोगप्रतिष्ठा गतिविकल्प आत्मआत्मीय ग्राहविविक्तदर्शनद्वारा कदाचित् कुनै रूपमा कल्याणमित्र पाएर अर्को कल्पमा स्वविकल्प दोषद्वारा विमुक्त हुन्छन् ।

तत्रेदमुच्यते–

तृष्णा हि माता इत्युक्ता अविद्या च पिता तथा ।
विषयाववोधाद्विज्ञानं बुद्ध इत्युपदिश्यते ॥३॥
अर्हन्तो ह्यनुशया पञ्च संधाः स्कन्धकदम्बकः ।
निरन्तरान्तरच्छेदात्कर्मस्यानन्तरं भवेत् ॥४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यहाँ यसो भनिन्छ–

तृष्णा नै माता भनिन्छ, अविद्या पिता हो। विषयको अववोधद्वारा ज्ञान उत्पन्न हुन्छ भनेर बुद्धद्वारा उपदेश गरिएको छ। अर्हत् पाँच अनुशय हुन्। पञ्चस्कन्ध पञ्चस्कन्धदम्व हुन् निरन्तर अन्तरउच्छेदद्वारा अन्तरकर्म समाप्त हुन्छन् ॥३-४॥

पुनरपि महामतिराह-देशयतु मे भगवान् बुद्धानां भगवतां कथं भगवन् बुद्धानां बुद्धता भवति ? भगवानाह-धर्मपुग्दलनैरात्म्यावबोधान्महामते आवरणद्वयपरिज्ञानावबोधाद्धच्युतिद्वयाधिगमात्क्लेशद्वयप्रहाणाच्च महामते बुद्धानां भगवतां बुद्धता भवति। एतेषामेव महामते धर्माणामधिगमाच्छ्रावकप्रत्येकबुद्धसंबुद्धता भवति। अत एतस्मान्महामते एकयानं देशयामि ॥

फेरि पनि महामतिले सोधे– भगवन् मलाई देशना गर्नुहोस् कसरी बुद्धहरूको बुद्धता हुन्छ ? भगवान्ले भन्नुभयो– धर्मपुद्गले नैरात्म्या वर्षाधन्दाद्वारा आवरणद्वय परिज्ञानको बोधद्वारा पनि अच्युतिद्वयको अधिगमद्वारा क्लेशद्वय प्रहाणद्वारा हे महामति बुद्धहरूको बुद्धता हुन्छ। यिनकै हे महामति ! धर्महरूको अधिगमद्वारा श्रावक प्रत्येक बुद्धसंबुद्धत्व हुन्छ। त्यसैले एकयानको उपदेश गर्दछु।

तत्रेदमुच्यते–

नैरात्म्यस्य द्वयं ल्केशास्तथैवावरणद्वयम्।
अचिन्त्यपरिणामिन्याश्च युतेर्लाभात्तथागतः ॥५॥

यहाँ यस्तो भनिन्छ–

नैरात्म्यका दुई क्लेशहरू त्यस्तै आवरणद्वय, अचिन्त्य परिणामी च्युतिका लाभद्वारां तथागत हुन्छन् ॥५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्-किं संधाय भगवता पर्षन्मध्यगतेन वाग्भाषिता-अहमेव सर्वबुद्धा येऽतीता जातकोपपत्तिवैचित्र्यं च । अहमेव च तेन कालेन तेन समयेन राजा मान्धाता । गजः शुक इन्द्रोब्यासः सुनेत्रः, इत्यवमाद्यानि भगवता जातकशतसहस्त्राण्युपदिष्टानि ? भगवानाहचतुर्विधां समतां संधाय महामते तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः पर्षन्मध्यगता वाचं निश्चारयति यदुत अहमेव तेन कालेन तेन समयेन ऋकुच्छन्दः कनकमुनिः काश्यपश्चाभवम् । कतमां चतुर्विधसमतां संधाय ? यदुत अक्षरसमतां वाक्समतां धर्मसमतां कायसमतां च । इमां महामते चतुर्विधां समतां संधाय तथागता अर्हन्तः सम्यक्सबुद्धाः पर्षन्मध्यगता वाचं निश्चारयन्ति । तत्र महामते कतमा अक्षरसमता ? यदुत यैरक्षरैर्मम नाम बुद्ध इति, तैरेवाक्षरैस्तेषां बुद्धानां भगवतां तान्यक्षराणि महामते निर्विशिष्टान्यक्षराण्यक्षरस्वभावत्वेन । इयं महामते अक्षरसमता । तत्र महामते कतमा वाक्समता तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानाम् ? यदुत ममापि चतुष्षष्ट्याकारो ब्रह्मस्वररुतघोषवाग्विकल्पः प्रवर्तते तेषामपि महामते तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानामेवमेव चतुष्षष्ट्याकारो ब्रह्मस्वररुतघोषो वाग्विकल्पः प्रवर्ततेऽनूनानधिका निर्विशिष्टाः कलविङ्कब्रह्मस्वररुघोषस्वभावेन । तत्र कतमा कायसमता ? यदुत अहं च ते च तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धा धर्मकायेन च रूपलक्षणानुब्यञ्जनकायेन च समानिर्विशिष्टा अन्यत्र वैनेयवशमुपादाय । तत्र तत्र सत्त्वगतिविशेषेण तथागता रूपवैचित्र्यमादर्शयन्ति । तत्र धर्मसमता महामते कतमा ? यदुत ते अहं च सप्तत्रिंशतां बोधिपक्ष्याणां धर्माणामधिगन्तारः । इमां महामते चतुर्विधां समतां संधाय तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः पर्षन्मध्यगता बाचं निश्चारयन्ति ॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरि पनि भगवान्लाई सोधे– के सोचेर परिषद्मा भगवान्ले भन्नुभयो भने सबै बुद्ध हूँ, जुन अतीत ज्ञानमा विचित्र रूपमा थिए भनेर । मनै त्यो बेला राजा मान्धाता थिए । गज, वडक, इन्द्र, व्यास, सुनेत्र, यस्तै यस्तै हजारौँ जन्मा थिएँ भनेर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपदेश गर्नुभयो ? भगवान्ले भन्नुभयो– ४ प्रकारका क्षमतालाई लिए तथागत, अर्हत् सम्यक्संवुद्ध परिषदमा वचन बोल्दछन्– जस्तो कि मनै त्यो बेला ऋकुच्छन्द, कनकमुनि, काश्यप पनि थिए। कुन चारलाई लिएर ? अक्षरसमता, वाक्समता, धर्मसमता र कायसमता। यिनै चारलाई लिए तथागत, अर्हत् सम्यक् संबुद्धहरू परिषद्मा वचन बोल्दछन्। त्यहाँ अक्षरसमता के हो ? जुन अक्षरद्वारा मेरो नाम बुद्ध हो, तिनै अक्षरद्वारा भगवान् बुद्धको निर्विशिष्ट अक्षरहरू हुन्छन् अक्षर स्वभाव भएकाले। यो नै महामति अक्षर समत्व हो। वाक्समता के हो त ? हे महामति ! जस्तो कि मेरो पनि ६४ आकारको ब्रह्म, स्वर, रूप, घोष वाग्विकल्प प्रवर्तित हुन्छ। तिनको पनि हे महामति ! तथागत अर्हत् सम्यक्संबुद्धहरूको ६४ आकारको ब्रह्मस्वर-सरघोषात्मक वाग्विकल्प प्रवर्तित हुन्छ कमवेसी रूपमा निर्विष्टशिष्ट कालात्मक व्रह्स्वर सत्घोष स्वभावद्वारा त्यहाँ कुन काय समता हो ? जस्तो कि म र ते तथागत अर्हत् सम्यक्संबुद्धहरू धर्मकायद्वारा रूपलक्षण अनुव्यञ्जन कायद्वारा पनि समान निर्विशिष्ट अन्यत्र विनयको पक्षमा पर्दछन्। त्यहाँ ती ठाउँहरूमा प्राणीहरूका गतिविशेषका कारणले तथागतहरू विशेषरूपमा देखिन्छन्। धर्मसमता महामति ! के हो ? जस्तो कि तिमी र म ५७ बोधिपक्ष धर्महरूको ज्ञात छौँ। यिनै चार प्रकारका समतालाई लिएर तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धहरू परिषद्मा वाणी बोल्ने गर्दछन्।

तत्रेदमुच्यते–

काश्यपः ऋकुछन्दश्च कोनाकमुनिरप्यहम् ।
भाषामि जिनपुत्राणां समतायां समुद्रतः ॥६॥

काश्यप, ऋकुञ्छन्द, कोनाकमुनिपनि मनै हुँ। त्यसैले सबैसँग समान भएको हुनाले समत्वलाई लिए म बोल्ने गर्दछु ॥६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनरपि महामतिराह-यदिदमुक्तं भगवता-यां च रात्रिं तथागतोऽभिसंबुद्धो यां च रात्रिं परिनिर्वास्यति, अत्रान्तरे एकमप्यक्षरं तथागतेन नोदाहृतम्, न प्रव्याहरिष्यति, अवचनं बुद्धवचनमिति, तत्किमिदं संघायोक्तं तथागेतेनार्हता सम्यक्संबुद्धेन अवचनं बुद्धवचनमिति ? भगवानाह-धर्मद्वयं महामते संघाय मयैतदुक्तम् । कतमधर्मद्वयम् ? यदुत प्रत्यात्मधर्मतां च संधाय पौराणस्थितिधर्मतां च । इदं महामते धर्मद्वयं संघायेदमुक्तं मया । तत्र स्वप्रत्यात्मधर्मतानुसन्धिः कतमः ? यत्तैस्तथागतैरधिगतं तन्मयाप्यधिगतमनूनमनधिकं स्वप्रत्यात्मगतिगोचरं वाग्विकल्परहितमक्षरगतिद्वयविनिर्मुक्तम् । तत्र पौराणस्थितिधर्मता कतमा ? यदुत पौराणमिदं महामते धर्मतावन्मे हिरण्यरजतमुक्ताकरवन्महामते धर्मधातुस्थिति-उत्पादाद्वातथागतानामनुत्पादाद्वा तथागतानां स्थिथैवैषां धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियमता । पौराणनगरपथवन्महामते । तद्यथा महामते कश्चिदेव पुरुषोऽटब्यां पर्यटन् पौराणं नगरमनुपश्येदविकलपथप्रवेशम् । स तं नगरप्रविशेत् । तत्र प्रविश्य प्रतिनिविश्य नगरं नगरक्रियासुखमनुभवेत् । तत्कि मन्यसे महामते अपि नु तेन पुरुषेण स पन्था उत्पादितो येन पथा तं नगरमनुप्रविष्टो नगरवैचित्र्यं च (अनुचूतम्) ? आह-नो भगवन् । भगवानाह-एवमेव महामते यन्मया तैश्च तथागतैरधिगतम्-स्थितैवैषा धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियमता तथता भूतता सत्यता । अत एतस्मात्कार-णान्महामते मयेदमुक्तम् यां च रात्रिं तथागतोऽभिसंबुद्धो यां च रात्रिं परिनिवस्थिति, अत्रान्तरे एकमप्यक्षरं तथागतेन नोदाहृते नोदाहरिष्यति ॥

फेरि महामतिले सोधे- भगवान्ले यस्तो भन्नुभएको छ कि जुन रातमा भगवान्ले ज्ञान प्राप्त गर्नुभयो र जुन रात्रिमा निर्वाण प्राप्त गर्नुहुनेछ- त्यो बीचमा एक अक्षर पनि तथागतले बोल्नु भएको छैन र वोल्नु हुने पनि छैन। बुद्धवचन भन्नु नै अवचन हो। त्यसैले के यो सङ्घ भाषामा तथागत अर्हत् सम्यक्संबुद्धले अवचन नै बुद्धवचन हो भनेको हो ? भगवान्ले भन्नुभयो- हे महामते ! धर्मद्वय मैले सङ्घ भाषामा नै मैले भनेको हो। ती दुई धर्म के हुन् ? जस्तो कि प्रत्यात्मधर्म र पौराणिक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थितिधर्मतालाई पनि। हे महामति ! धर्मद्वय साधन गरोस् भनेर मैले भनिन्। त्यहाँ स्वप्रत्यात्मधर्मानुसग्धि कुन हो ? जुन ती तथागतहरूले प्राप्त गरे त्यो मैले पनि न्यूनाधिक रूपमा प्राप्त गरेँ– स्वप्रत्यात्मगति गोचर वाग्विकल्पाहित अक्षर गतिद्वय विनिर्मुक्त। त्यहाँ पौराणस्थिति धर्मता के हो ? जस्तो कि मेरो धर्म भनेको हिरण्यरजतमुक्ताजस्तै धर्मधातुस्थिति उत्पादबाट पनि तथागतहरूको अनुत्पादबाट पनि तथागतहरूको स्थित हुनु नै धर्महरूको धर्मता धर्मस्थिति र धर्म नियामतता नै हो। पुराण नगरको मार्ग जस्तै। जस्तो कि हे महाते कुनै पुरूष जंगलमा धुम्दै पुरानो नगरलाई देखोस्– र अविकल प्रवेश मात्र पाओस्। त्यो त्यस नगरमा प्रविष्ट होस्। त्यहाँ पसेर, बसेर नगरक्रिय गरोस् र सुखको अनुभव गरोस्। के मान्छौ महामति ! त्यस पुरूषले त्यो मार्ग बनाएको हो। जसले त्यहाँ आनन्द मनायो। होइन भगवान् होइन त्यसले बनाएको होइन। भगवान्ले भन्नुभयो यस्तै नै हे महामति ! जुन मैले र उनी तथागतहरूले जान्यौँ यही धर्मता, धर्मस्थितिता, धर्मनियामता, तथता, भूतता, सत्यता हो। अत यही कारणले गर्दा मैले यो भनँ जुन रातमा मैले बोधि प्राप्त गरेँ र जलिने परिनिर्वाण प्राप्त गर्नेछु यो बीचमा एक अक्षर पनि तथागतले केही भनेका छैनन् र भन्ने पनि छैनन्।

तत्रेदमुच्यते–

यस्यां च रात्र्यां धिगमो यस्यां च परिनिर्वृतः ।
एतस्मिन्नन्तरे नास्ति मया किंचित्प्रकाशितम् ॥७॥
प्रत्यात्मधर्मस्थितितां संधाय कथितं मया ।
तैश्च बुद्धैर्मया चैव न च किञ्चिद्विशेषितम् ॥८॥

यहाँ यो भनिन्छ–

जुन रातमा मैले ज्ञान प्राप्त गरेँ र जुन रातमा निर्वाण प्राप्त गर्नेछु यो बीचमा मैले केही बोलेको छैन। प्रत्यात्मधर्म स्थितिलाई दृष्टिमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राखेर मैले भनेको छु, ती पूर्व बुद्धहरू र मैले पनि केही विशेष भनेका छैनौँ ॥७-८॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमध्येषते स्म-देशयतु मे भगवान्नास्त्यस्तित्त्वलक्षणं सर्वधर्माणां यथा अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा नास्त्यस्तित्त्ववर्जिताः क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्येरन् । भगवानाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवानेतदवोचत्-द्वयनिश्रितोऽयं महामते लोको यदुत अस्तित्त्वनिश्रितश्च नास्तित्त्वनिश्रितश्च । भावाभावच्छन्ददृष्टिपतिश्च अनिःशरणे निःशरणबुद्धः । तत्र महामते कथमस्तित्त्वनिश्चितो लोकः ? यदुत विद्यगानैर्हेतुप्रत्ययैर्लोक उत्पद्यते नाविद्यमानैः, विद्यमानं चोत्पद्यमानमुत्पद्यते नाविद्यमानम् । स चैवं ब्रुवन् महामते भावानामस्तित्त्वहेतुप्रत्ययानां लोकस्य च हेत्वस्तिवादी भवति । तत्र महामते कथं नास्तित्त्वनिश्चितो भवति ? यदुत रागद्वेषमोहाभ्युपगमं कृत्वा पुनरपि रागद्वेषमोहभावाभावं विकल्पयति । यश्च महामते भावानामस्तित्त्वं नाभ्युपैति भावलक्षणविविक्तत्वात्, यश्च बुद्धश्रावकप्रत्येकबुद्धानां रागद्वेषमोहात्राभ्युपैति भावलक्षणविनिर्मुक्तत्वाद्विद्यन्ते नेति । कतमोऽत्र महामते वैनाशिको भवति ? महामतिराह-य एष भगवन् अभ्युपगम्य रागद्वेषमोहान् न पुनरभ्युपैति ।

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरि पनि भगवान्सँग आग्रह गरे– उपदेश गर्नुहोस् मलाई नास्ति-अस्तित्त्वलक्ष सबै धर्महरूको जसद्वारा म र अरू वोधिसत्त्व महासत्त्वहरू नास्ति-अस्तिरहित तत्काल नै सम्यकसंबोधमा प्रविष्ट हुनेछन्। भगवान्ले भन्नुभयो हे महामति त्यसैले, राम्ररी सुन र मनमा पनि राख। तिमीलाई भन्नेछु। ठीक छ भगवान् म त्यसै गर्छु भनेर उनले भगवद्वचन स्वीकार गरे। भगवान्ले यो भन्नुभयो– यो लोक दुईबाट निक्लिएको छ, जस्तो कि अस्तित्त्वबाट र नास्तित्त्वबाट। भावाभाव छन्। दृष्टिमा पतित र अनिःशरणमा निःशरणबुद्धि। त्यहाँ कसरी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्तित्त्वनिश्चितलोक छ ? जस्तो कि विधागानपरक हेतु प्रत्ययद्वारा लोक उत्पन्न हुन्छ तर अविद्यमानबाट होइन । यस्तो भन्दा भावहरूको अस्तित्त्व हेतु प्रत्ययहरूको लोकको र हेतु छ भन्नेवाद हुन्छ । त्यहाँ कसरी नास्तित्त्व निश्चित हुन्छ ? जस्तो कि रागद्वेष मोहलाई अभ्युपगम गरेर फेरि पनि रागद्वेष मोह भावाभावको विकल्प गरिन्छ । जसले पदार्थको अस्तित्त्व स्वीकार्दैन भावलक्षण विविक्त भएकाले, र जसले बुद्ध, श्रावक र प्रत्येक बुद्धहरूको रागद्वेष मोहलाई स्वीकार्दैन भावलक्षण विनिर्मुक्त भएकाले छैन भन्ने होइन । हे महामति कुन वैनाशिक कहिन्छ ? महामतिले भने यो जसले रागद्वेष मोहलाई जानेर फेरी स्वीकार्दैन ।

भगवानाह-साधु साधु महामते, साधु खलु पुनस्त्वं महामते, यस्त्वमेवं प्रभाषितः । केवलं महामते म रागद्वेषमोहभावाभावाद्वैनाशिको भवति । बुद्धश्रावकप्रत्येकबुद्धवैनाशिकोऽपि भवति । तत्कस्य हेतोः ? यदुत अध्यात्मबहिर्धानुपलब्धित्वाच्च ल्केशानाम् । न हि महामते रागद्वेषमोहा अध्यात्मबहिर्धोषलभ्यन्तेऽशरीरत्वात् । अनभ्युपगमत्वाच्च महामते रागद्वेषमोहाभावानां बुद्धश्रावकप्रत्येकबुद्धवैनाशिको भवति । प्रकृतिविमुक्तास्ते बुद्धश्रावकप्रत्येकबुद्धा बन्ध्यबन्धहेत्वभावात् । बन्ध्ये सति महामते बन्धो भवति बन्धहेतुश्च । एवमपि ब्रुवन् महामते वैनाशिको भवति । इदं महामते नास्त्यस्तित्त्वस्य लक्षणम् । इदं च महामते संघायोक्तं मया-वरं खलु सुमेरुमात्रा-पुदलदृष्टिर्न त्वेव नास्त्यस्तित्त्वामिमानिकस्य शून्यतादृष्टिः । नास्त्यस्तित्त्वाभियानिको हि महामते वैनाशिको भवति । स्वसामान्यलक्षणदृष्टिपतिताशयः स्वचित्तदृश्यमात्राभावात्र प्रतिजानन्, अप्रतिज्ञानाद्वाह्मभावान्नित्यदर्शनात्क्षण-परंपराभेदभिन्नानि स्कन्धधात्वायतनानि संततिप्रबन्धेन विनिवृत्य विनिवर्तन्त इति कल्पाधररहितानि प्रतिविकल्पयन् पुनरपि वैनाशिको भवति ॥

भगवान्ले भन्नुभयोसाधु साधु हे महामति ! यस्तो तिमीले भन्यौ तिमी धन्य छौ महामति । केवल, राग, द्वेष, मोह भावाभावबाट वैनाशिक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुँदैन । बुद्धश्राव प्रत्येक बुद्ध वैनाशिक पनि हुन्छ । किनकि अध्यात्म वहिर्धा अनुपलब्धिका कारणले क्लेशहरूको न केवल राग द्वेष मोहहरू अध्यात्ममा बाहिर उपलब्भ हुन्छन् शरीर भएको हुनाले । अनुभ्युयगम हुनाले पनि राग द्वेष मोह भावहरूको बुद्धश्रावक प्रत्येक बुद्ध वैनाशिक हुन्छ । प्रकृतिबाट मुक्त ती बद्धश्रावक प्रत्येक बुद्धहरू बन्ध्यबन्ध हेतुरहित छन् । बन्ध्य भएपछि बन्ध्य हुन्छ र बन्धुहेतु पनि । यस्तो भन्ने पनि वैनाशिक हुन्छ । यही नास्ति अस्तित्त्वको लक्षण हो । यो पनि संघभाषामा भनिएको हो पुग्दल दृष्टि छ भन्दा त सुमेरू मात्र नै ठीक छ त्यस्तै नास्ति-अस्तित्त्व-अभिमानयुक्त व्यक्तिको भन्दा शून्यता दृष्टिभन्दा त सुमेरूदृष्टि नै ठीक छ । नास्ति अस्ति अभिमानयुक्त व्यक्ति नै वैनाशिक हो । स्वसामान्य लक्षण दृष्टि पतिताशयव्यक्ति जसले स्वचित्त दृश्य मात्र नहुनाले नजानेर अप्रतिज्ञान अद्वयद्वारा अभाव भएकोले अनित्यदर्शनबाट क्षणपरंपरा भेद अभिन्न स्कन्ध-धातु-आयतनहरू संतति प्रबन्धद्वारा विनिवृत्त भएर निवृत्त हुन्छन् यस्तो कल्प आधाररहित वस्तुलाई विकल्पित गर्दै फेरि पनि वैनाशिक हुन्छ ।

तत्रेदमुच्यते–

अस्तिनास्तीत्युभावन्तौ यावचित्तस्य गोचरः ।
गोचरणनिरुद्धेन सम्यक्चित्तं निरुध्यते ॥९॥
विषये ग्रहणाभावान्निरोधो न च नास्ति च ।
विद्यते तथतावस्तु आर्याणां गोचरो यथा ॥१०॥
अभूत्वा यस्य उत्पादो भूत्वा वापि विनश्यति ।
प्रत्ययैः सदसच्चापि न ते मे शासने स्थिता ॥११॥

अस्तित्त्व र नास्तित्त्व रूप दुई अन्तहरू जहिलेसम्म चित्तमा रहन्छन्, त्यस ज्ञानद्वारा निरूद्धचित्तमा सम्यक्ज्ञानको स्फुरण हुँदैन ॥९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयको ग्रहण नभएको हुँदा निषेध पनि छैन अभाव पनि छैन । जस्तो को तथता पदार्थ छ जुन आर्यहरूले मात्र जान्दछन् ॥१०॥

नभईकन जसको उत्पत्ति हुन्छ भएर पनि जसको विनाश हुन्छ, सत् र असत् प्रत्ययद्वारा यो तिम्रो र मेरो शासनमा छैन ॥११॥

न तीर्थकैर्न बुद्धैश्च न मया न च केनचित् ।
प्रत्ययैः साध्यतेऽस्तित्त्वं कथं नास्ति भविष्यति ॥१२॥
केन प्रसाधितास्तित्त्वं प्रत्ययैर्यस्य नास्तिता ।
उत्पादवावददुर्दृष्टचा नास्त्यस्तीति विकल्प्यते ॥१३॥
यस्य नोत्पद्यते किंचिन्न च किंचिन्निरुध्यते ।
तस्यास्तिनास्ति नोपैति विविक्तं पस्यतो जगत् ॥१४॥

तिर्थिकहरू, बुद्धहरू र मैले पनि प्रत्ययद्वारा अस्तित्त्व सिद्ध गर्न सक्तैनौ कसरी त्यसको अभाव हुन्छ त ॥१२॥

अस्तित्त्वको सिद्धि केले गर्ने प्रत्ययद्वारा जसको अस्तित्त्व नै छैन । यो त केवल उत्पत्तिवाद रूप दुर्दष्टिका कारणले नास्तीति यस्तो कल्पना गरिन्छ ॥१३॥

जसबाट केही उत्पन्न हुँदैन र न निरोध नै कहीँ हुन्छ, त्यसका लागि अस्तिता र नास्तिता छैन जसले जगत्लाई एकान्त देख्दछ ॥१४॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमध्येषते- देशयतु मे भगवान्, देशयत मे सुगतः, देशयतु में तथागतोऽर्हव् सम्यक्संबुद्धो वदतां वरिष्ठः सिद्धान्तनयलक्षणम्, येन सिद्धान्तनयलक्षणे सुप्रतिविभागविद्धेन अहं च अन्य च बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः सिद्धान्तनयलक्षणगतिंगताः क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंभोत्स्यन्ते, अपरप्रणेयाश्च भविष्यन्ति सर्वताकिर्कतीर्थ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

करणाम् । भगवानाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु । भाषिष्येऽहं ते ।

साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवांस्तस्यैतदवोचत्-द्विविधं महामते सिद्धान्तनयलक्षणं सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धबोधिसत्त्वानां यदुत सिद्धान्तनयश्च देशनानयश्च । तत्र सिद्धान्तनयो महामते यदुत प्रत्यात्माधिगमविशेषलक्षणं वाग्विकल्पाक्षर-रहितमनास्त्रवधातुगतिप्रापकं प्रत्यात्मगतिभूमिगतिस्वलक्षणं सर्वतर्कतीर्थ्यमार-वर्जितम् । विनिहत्य च तांस्तीर्थ्यमारान् प्रत्यात्मगतिर्विराजते । एतन्महामते सिद्धान्तनयलक्षणम् । तत्र देशनानयः कतमः ? यदुत नवाङ्गशासन-विचित्रोपदेशोऽन्यानन्यसदसत्पक्षवर्जितः उपायकुशलविधिपूर्वकः सत्त्वेषु दर्शनावतारः । यद्येनाधिमुच्यते तत्तस्य देशयेत् । एतन्महामते देशनानयलक्षणम् । अत्र महामते त्वया अन्यैश्च बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैर्योगः करणीयः ॥

यसपछि महापति बोधिसत्त्वले फेरि पनि भगवान्‌लाई प्रार्थना गरे हे भगवान् मलाई हे सुगत ! हे तथागत, अर्हत् बोल्नेहरूमध्ये श्रेष्ठ-सिद्धान्त नयलक्षण । जसद्वारा सुप्रतिविभागयुक्त भएर म र अरू बोधिसत्त्व, महासत्त्वहरू सिद्धान्तनय लक्षण गति पाएर तत्काल नै अनुत्तर सम्यक्संबोधि प्राप्त गर्नेछन् । अरूका लागि प्रेरणा पनि गर्नेछन् । सबै तार्कि तीर्थकरहरूका लागि । त्यसैले हे महामति ! राम्ररी सुन र मनमा बसाऊ । यसपछि हवस् भगवान् भनेर उनले स्वीकार गरे । भगवान्‌ले उनलाई यसो भने–

हे महामति ! सिद्धान्त नयलक्षण सबै श्रावक प्रत्येक बुद्ध बोधिसत्त्वहरूको लागि जस्तो कि सिद्धान्तनय र देशनानय, त्यहाँ सिद्धान्तनय जस्तो कि प्रत्यात्माधिगमविनोष लक्षण वाग्विकल्पाक्षारहित नासुवधानुगति प्रापक, प्रत्यात्मगति भूमिगतिरूप स्वलक्षण सर्वतीर्थमार वर्जित छ । त्यसलाई मानेपछि प्रत्यात्मगति प्राप्त हुन्छ । यो नै हे महामति ! सिद्धान्त नयलक्षण हो । देशनानय कुन हो ? जस्तो कि नवांगशासन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विचित्रोपदेश, अन्य अनन्य सत् र असत् सत् पक्षवर्जित, उपाय कुवालविधिपूर्वक प्राणीहरूमा दर्शनावतर हुन्छ। जो जसबाट मुक्त हुन्छ त्यसैको उपदेश गर्दछ। यही नै महामति देशना नयलक्षण हो। यसमा तिमी र अन्य बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूले योग गर्नु पर्दछ।

तत्रेदमुच्यते–

सिद्धान्तश्च नयश्चापि प्रत्यात्मशासनं च वै ।
ये पश्यन्ति विभागज्ञा न ते तर्कवशं गताः ॥१५॥
न भावो विद्यते सत्यं यथा बालैर्विकल्प्यते ।
अभावेन तु वै मोक्षं कथं नेच्छन्ति तार्किकाः ॥१६॥
उत्पादभङ्गसंबद्धं संस्कृतं प्रतिपश्यतः ।
दृष्टिद्वयं प्रपुष्णान्ति न पश्यन्ति विपर्ययात् ॥१७॥
एकमेव भवेत्सत्यं निर्वाणं मनवर्जितम् ।
कदलीस्कन्धमायाभं लोकं पश्येद्विकल्पितम् ॥१८॥
रागो न विद्यते द्वेषो मोहश्चापि न पुद्गलः ।
तृष्णाया ह्युदिताः स्कन्धा विद्यन्ते स्वप्नसादृशाः ॥१९॥

त्यहाँ यो भनिन्छ–

सिद्धान्त र नय पनि प्रत्यात्मशासन पनि जसले अलग-अलग रूपमा विभक्त देख्दछन् ती तर्कका वशमा छैनन् ॥१५॥

जस्तो बच्चाहरू कल्पना गर्दछन् त्यस्तो कुनै पदार्थ छैन। यदि अभाव छ भने तार्किकहरू किन त्यसैबाट मोक्षको इच्छा गर्दैनन् ॥१६॥

उत्पादस्थिति एवम् भंगसंबद्ध संस्कृत पदार्थलाई जानेर दुई दृष्टिलाई अझ प्रस्ट गर्दछन् किनकि उल्टो ज्ञानले गर्दा वास्तविकतालाई जान्दैनन् ॥१७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मनरहित एउटा निर्वाण मात्र सत्य हुनुपर्दछ। किनकि लोकलाई चाहिँ केराको खम्बाजस्तै न जान्नु पर्दछ। राग, द्वेष, मोह आदि केही पनि पुद्गल भने होइन। तृष्णाबाट उत्पन्न स्कन्धहरू स्वप्न जस्ता मात्रै छन् ॥१८-१९॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमध्येषते स्म-देशयतु मे भगवान्, देशयतु मे सुगतः अभूतपरिकल्पस्य लक्षणम् । कथं किं केन कस्य भगवन् अभूतपरिकल्पः प्रवर्तते ? अभूतपरिकल्पोऽभूतपरिकल्प इति भगवन्नुच्यते । कतमस्यैतद्भगवन् धर्मस्याधिवचनं यदुत अभूतपरिकल्प इति ? किं वा प्रतिविकल्पयन् अभूतपरिकल्पो भवति ? भगवानाह-साधु साधु महामते । साधु खलु पुनस्त्वं महामते प्रतिपत्रो बहुजनसुखाय लोकानुकम्पायै महतो जनकायस्यार्थाय हिताय सुखाय देवानां च मनुष्याणां च । तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् ।

भगवांस्तस्यैतदवोचत्-

अर्थविविधवैचित्र्याभूतपरिकल्पाभिनिवेशान्महामते विकल्पः प्रवर्तमानः प्रवर्तते । नृणां ग्राह्यग्राहकाभिनिविष्टानां च महामते स्वचित्तदृश्यमात्रानवधारितमतीनां च सदसद्दृष्टिपक्षपतितानां च महामते तीर्थकरदृष्टिप्रतिविकल्पवासनाप्रतिपुष्टानां बाह्यविचित्रार्थोपलम्भाभिनिवे-शाच्चित्तचैत्तकलापो विकल्पसंशब्दितः प्रवर्तमानाः प्रवर्तते आत्मात्मी-याभिनिवेशात् । महामतिराह-तद्यदि भगवन्नर्थविविधवैचित्र्याभूतपरिकल्पा-भिनिवेशान्नृणां विकल्पः प्रवर्तमानः प्रवर्तते सदसद्दृष्टिपक्षपतितानां ग्राह्यग्राहकदृष्टिप्रतिविकल्पपुष्टानां बाह्यविचित्रार्थोपलम्भाभिनिवेशाच्चित्त-चैत्तकलापो विकल्पसंशब्दितः स्वचि-त्तदृश्यमात्रानवबोधात्सन्तासन्त-विचित्रभावाभिनिवेशात्प्रवर्तमानः प्रवर्तते । तद्यथैव भगवन् बाह्यार्थ-विचित्रलक्षणः सदसत्पक्षपतितलक्षणो भावाभावविविक्तो दृष्टिलक्षणविनिवृत्तः, तथैव भगवन् परमार्थप्रमाणेन्द्रियावयवदृष्टान्तहेतुलक्षणविनिवृत्तः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्कथं भगवन्नेकत्र विचित्रविकल्पोऽभूतार्थविचित्रभावाभिनिवेशं प्रतिविकल्पयन् प्रवर्तते, न पुनः परमार्थलक्षणाभिनिवेशं प्रतिविल्पयन् प्रवर्तते विकल्पः ? ननु भगवन् विषमहेतुवादस्तव प्रसज्यते एकत्र प्रवर्तते एकत्र नेति ब्रवतः, सदसत्पक्षाश्रयाभिनिवेशश्च अभूतप्रतिविकल्पदृष्टिप्रवृत्तिं ब्रुवतो विविधमायाङ्गपुरुषवैचित्र्यान्निष्पन्नैकरूपवत्प्रतिविकल्पयन् विकल्पेन लक्षणवैचित्र्यभावाभावं च विकल्पस्य विनिवृत्तेर्लोका यतिकदृष्टि-च्चाशयपतितश्च ।

भगवानाह-न हि महामते विकल्पः प्रवर्तते निवर्तते वा । तत्कस्य हेतोः ? यदुत सदसतो विकल्पस्याप्रवृत्तित्वा-द्वाह्यादृश्यभावात्स्व-चित्तदृश्यमात्रावबोधान्महामते विकल्पो न प्रवर्तते न निवर्तते ।

अन्यत्र ह्महामते बालानां स्वचित्तवैचित्र्यविकल्पकल्पितत्त्वात् । क्रियाप्रवृत्तिपूर्वको विकल्पो वैचित्र्यभावलक्षणाभिनिवेशात्प्रवर्तत इति वदामि । कथं खलु महामते बालपृथग्जनाः स्वविकल्पचित्तमात्रावबोधादात्मामी-याभिविनिवृत्तदृष्टयः कार्यकारणप्रत्ययविनिवृत्तदोषाः स्वचित्तमात्राव-बोधात्परावृत्तचित्ताश्रयाः सर्वासु भूमिषु कृतविद्यास्तथागतस्वप्रत्यात्मगति-गोचरं पञ्चधर्मस्वभाववस्तुदृष्टिविकल्पविनिवृत्तिं प्रतिलभेरन् ? अत एतस्मात्कारणान्महामते इदमुच्यते मयाविकल्पोऽभूतार्थवैचित्र्याद-भिनिवेशात्प्रवर्तते, स्वविकल्पवैचित्र्यार्थयथाभूतार्थपरिज्ञानाद्विमुच्यत इति ॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्वले फेरि पनि भगवान्लाई प्रार्थनापूर्वक सोधे– मलाई उपदेश गर्नुहोस् भगवन्, सुगत ! अभूत परिकल्पको लक्षण के हो ? कसरी कसद्वारा किन हे भगवन् अभूत परिकल्प प्रवर्तित भएको छ ? अभूत परिकल्प यस्तो भनिन्छ । यो धर्मको अधिवचन कस्को हो भगवन् ? जस्तो कि अभूत परिकल्प यस्तो । अथवा विकल्पद्वारा अभूत परिकल्प भनिएको हो । भगवान्ले भन्नुभयो साधु साधु हे महामति तिमी ठीक भन्दछौ महामति ! किनकि तिमीले यसलाई जान्नुपर्ने ठान्यौ । धेरै मनुष्यहरूको लागि तिमी समर्पित छौ, धेरै जनताको सुखका लागि र लोकानुकम्पाका लागि धेरै जनताका कायका लागि र हित, सुख जुन देवता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र मनुष्यका लागि । त्यसैले नै हे महामते ! सुन र ठीकसँग मनमा राख । म तिमीलाई रहस्य बताउने छु । हवस् भगवन् भनेर महामति वोधिसत्त्व, महासत्त्वले भगवान्को वचन स्वीकारे ।

भगवान्ले भन्नुभयो– पदार्थको भिन्न भिन्न विचित्रता युक्त परिकल्पनाको अभिनिवेशद्वारा विकल्प प्रवृर्तित हुन्छ । ग्राह्य ग्राहक अभिनिवेशद्वारा मनुष्यहरूको स्वचित्त दृश्य मात्र अनवधारित बुद्धिहरूका लागि सत् असत् दृष्टि पक्षपातिहरूको तीर्थकर दृष्टि प्रति विकल्पवासन प्रतिपुष्टहरूको बाह्यविचित्र अर्थको उपलब्ध अभिनिवेशद्वारा चित्त चैत्तकलाप विकल्पबाट प्रवर्तित हुन्छ आत्माआत्मीय अभिनिवेशबाट ।

महामतिले भने– यदि हे भगवन् ! पदार्थ विविध विचित्रता अभूत परिकल्पित अभिनिवेशद्वारा मनुष्यहरूको विकल्प प्रवर्तित हुन्छ सदसत् दृष्टिपक्षपातीहरूको ग्राह्यग्राहक तीर्थकर दृष्टिप्रतिविकल्प परिप्रष्ट हुने बाह्यविचित्र अर्थोपलम्भ अभिनिवेशद्वारा चित्त चैत्रकलाप विकल्प संशब्दबाट स्वचित्तदृश्य मात्र अनवबोधबाट सन्तासन्त विचित्र भावाभिनिवेशबाट प्रवृत्त हुन्छ । यदि त्यो त्यस्तै नै बाह्यार्थ विचित्र लक्षण, सदसत्पक्षतित लक्षण, भावाभावविकेक दृष्टि लक्षण निवृत्त त्यस्तै परमार्थ प्रमाणेन्द्रियावयवदृष्टान्त हेतु लक्षण निवृत्त हुन्छ । त्यो कसरी हे भगवन् एकै ठाउँमा विचित्र विकल्प अभूतार्थ विचित्र भावाभिनिवेशद्वारा विकल्पपूर्वक प्रवृत्त हुन्छ, तर होइन– परमार्थ लक्षणाभिनिवेश प्रतिविकल्पपूर्वक, भगवन् यसबाट विषमहेतुवाद प्रवर्तित हुन्छ अथवा हुँदैन र सदसत् पक्षाश्रयाभिनिवेश पनि अभूत प्रतिविकल्पदृष्टिको प्रवृत्तिलाई भन्दै विविध माया अंग परूष वैचित्र्यान्निस्पन्नैकरूप जस्तै विकल्पित गर्दै विकल्पद्वारा लक्षणवैचित्र्य भावाभावको विकल्पद्वारा निवृत्त भएर लोकहरू आफ्नो दृष्टि विकल्पमा पतित हुन्छन् ।

भगवान्ले भन्नुभयो– होइन महामति ! विकल्प प्रवृत्त पनि हुँदैन निवृत्त पनि हुँदैन । किनकि हे महामति ! सत् असत्को विकल्पको अप्रवृत्ति हुनाले वाह्य अदृश्य भावाभावद्वारा, स्वचित्त दृश्य मात्रको अब बोधद्वारा, विकल्प न प्रवृत्ति न निवृत्त नै हुन्छ । अन्यत्र हे महामति ! बच्चाहरूको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वचित्त वैचित्र्य विकल्पको कारणले हुने गर्दछ। क्रिया प्रवृत्तिपूर्वक हुने विकल्प वैचित्र्य भाव लक्षण अभिनिवेशबाट प्रवृत्त हुन्छ भनेर म भन्दछु। कसरी हे महामति ! बालपृथग्जनहरू स्वविकल्पचित्र मात्र अब बोधद्वारा आत्म-आत्मीय अभिनिवेशदृष्टि युक्त हुन्छ र कार्यकारण प्रत्यय दोष निवृत्त भएर स्वचित्रको मात्र बोधद्वारा चित्तको आश्रय निवृत्तिपूर्वक सबै भूमिहरूमा ज्ञान प्राप्त गरेर तथागतको स्वप्रत्यात्मगतिलाई जानेर पञ्च धर्मस्वभाव वस्तु दृष्टिविकल्प रहित प्राप्त गर्नेछन्, त्यसैले नै यो भनिन्छ हे महामति ! विकल्प अभूतार्थ वैचित्र्यबाट हुने अभिनिवेशद्वारा स्वविकल्प वैचित्र्य अर्थ यथाभूतार्थ परिज्ञानद्वारा मुक्त हुन्छन्।

तत्रेदमुच्यते–

कारणैः प्रत्ययैश्चापि येषां लोकः प्रवर्तते ।
चातुष्कोटिकया युक्ता न ते मे त्रयकोविदाः ॥२०॥
असन्न जायते लोको न सन्न सदसन् क्वचित् ।
प्रत्ययैः कारणैश्चापि यथा बालैर्विकप्यते ॥२१॥
न सन्नासन्न सदसद्यदा लोकं प्रपश्यति ।
तदा व्यावर्तते चित्तं नैरात्म्यं चाधिगच्छति ॥२२॥
अनुत्पन्ना सर्वभावा यस्मात्प्रत्ययसंभवाः ।
कार्यं हि प्रत्ययाः सर्वे न कार्याज्जायते भवः ॥२३॥
कार्यात्र जायते कार्य द्वित्वं कार्ये प्रसज्यते ।
न च द्वित्वप्रसङ्गेन कार्याद्भावोपलभ्यते ॥२४॥

यस्तो यहाँ भनिन्छ–

कारण र प्रत्ययद्वारा पनि जुन कार्यमा लोक प्रवृत्त हुन्छ र त्यो चतुष्कोटियुक्त हुन्छ र त्यो मेरो विचार होइन भन्छन् विद्वान्हरू ॥२०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असत्‌बाट संसार हुन्न, सदसद्‌बाट पनि हुँदैन। प्रत्यय र कारणबाट पनि हुँदैन जस्तो कि बच्चाहरू कल्पना गर्दछन् ॥२१॥

न सत् न असत् न सदसत् तर जब जो कसैले यसलाई बुझ्दछ उसको चित्त निवृत्त हुन्छ र नैरात्म्यमा ऊ प्रतिष्ठित हुन्छ ॥२२॥

प्रत्ययबाट उत्पन्न भएका पदार्थहरू वस्तुतः अनुत्पन्न नै हुन्। सबै प्रत्ययहरू कार्य हुन् र कार्यबाट भव भएको होइन ॥२३॥

कार्यबाट कार्य उत्पन्न हुँदैन, द्वैत कार्यमा प्रयुक्त हुन्छ। द्वित्वप्रसंगले पनि कार्यबाट पदार्थ उत्पन्न हुँदैन ॥२४॥

आलोक्यावलम्ब्यविगतं यदा पश्यति संस्कृतम् ।
निश्रितं चित्तमात्रं हि चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥२५॥
मात्रा स्वभावसंस्थानं प्रत्ययैभवविवर्जितम् ।
निष्ठाभावः परं ब्रह्म एतां मात्रां वदाम्यहम् ॥२६॥
प्रज्ञप्तिसत्यतो ह्यात्मा द्रव्यसन्न हि विद्यते ।
स्कन्धानां स्कन्धता तद्वत्प्रज्ञप्त्या न तु द्रव्यतः ॥२७॥
चतुर्विधा वै समता लक्षणं हेतुभावजम् ।
नैरात्म्यसमता चैवं चतुर्थं योगयोगिनाम् ॥२८॥
व्यावृत्तिः सर्वदृष्टीनां कल्प्यकल्पनवर्जिता ।
अनुपलम्भो ह्यजातिश्च चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥२९॥
न भावं नापि चाभावं भावाभावविवर्जितम् ।
तथता चित्तविनिर्मुक्तं चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥३०॥

विगतलाई अवलम्बन गरेर संस्कृत धर्मलाई जब देख्दछ, त्यो सबै चित्तमात्रबाट निश्रित हुने गर्दछ त्यसैले सबै चित्त मात्र हो भनेर म भन्दछु ॥२५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मात्रा, स्वभाव र संस्थान आदि प्रत्ययहरूद्वारा पदार्थहरू छन्। निष्ठाको भाव नै परब्रह्म हो त्यही मात्र म भन्दछु ॥२६॥

प्रज्ञप्ति सत्यबाट आत्मा र द्रव्यको सत्ता रहँदैन। जस्तो कि स्कन्धहरूको स्कन्धत्व, त्यो सबै विज्ञप्तिबाट भएको हो द्रव्यबाट होइन ॥२७॥

चार प्रकारको समता हुन्छ, लक्षण हेतुबाट उत्पन्न हुन्छ, नैरात्म्य समता चौथो हो र त्यही नै योगीहरूको योग पनि हो ॥२८॥

सबै दृष्टिहरूको आवृत्ति कल्पनाको वर्जना अनुपलम्भ र अजाति यी सबै नै चित्त मात्र हुन् ॥२९॥

न भाव, न अभाव, न भावाभावविवर्जना र तथता यी सबै चित्र रहित छन् त्यसैले चित्र मात्र भने र भन्दछु ॥३०॥

तथताशून्यताकोटि निर्वाणं धर्मधातुकम् ।
कायं मनोमयं चित्रं चित्तमात्रं वदाम्हम् ॥३१॥
विकल्पवासनाबद्धं विचित्रं चित्तसंभवम् ।
बहिराख्यायते नृणां चित्तमात्रं हि लौकिकम् ॥३२॥
दृश्यं न विद्यते बाह्यं चित्तं चित्रं हि दृश्यते ।
देहभोगप्रतिष्ठानं चित्रमात्रं वदाम्यहम् ॥३३॥

तथता शून्यता, निर्वाण धर्म धातु, काय, मनोमय चित्र यी सबै चित्रमात्र हुन् ॥३१॥

विकल्पवासनाले आबद्ध विचित्र चित्रबाट उत्पन्न पदार्थ छन्। त्यही बाहिर देखिने गर्दछ त्यसैले लौकिक सबै पदार्थ चित्र मात्र हुन् ॥३२॥

बाह्य कुनै लक्ष्य छैन जे छ त्यो चित्रमात्र छ। देह भोग र धर आदि सबै नै चित्रमात्र हुन् ॥३३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्व महासत्त्वो भगवन्तमेतदवोचत्-यत्पुनरेतदुक्तं भगवता-यथारुतार्थग्रहणं न कर्तव्यं बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन अन्यैश्चेति । कथं च भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो यथारुतार्थग्राही न भवति ? किं च रुतम् ? कोऽर्थः ? भगवानाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवांस्तस्यैतदवोचत् तत्र रुतं महामते कतमत् ? यदुत बागक्षरसंयोगविकल्पो दन्तहनुतालुजिह्वौष्ठपुटविनिःसृतपरस्परजल्पो विकल्पवासनाहेतुको रुतमित्युच्यते । तत्र अर्थः पुनर्महामते कतमः ? यदुत श्रुतचिन्ताभावनामय्या प्रज्ञया एको रहोगतो निर्वाणपुरगामिमार्गः स्वबुद्धचा वासनाश्रयपरावृत्तिपूर्वकः स्वप्रत्यात्मगतिगोचरभूमिस्थानान्तरविशेषार्थ-लक्षणगतिं प्रविचारयन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽर्थकुशलो भवति ॥

पुनरपरं महामते रुतार्थकुशलो बोधिसत्त्वो महासत्वो रुतमर्थादन्यन्नान्यदिति समनुपश्यति, अर्थ च रुतात् । यदि च पुनर्महामते अर्थो रुतादन्यः स्यात्, अरूतार्थाभिव्यक्तिहेतुकः स्यात् । स चार्थो रुतेनानुप्रविश्यते प्रदीपेनेव धनम् । तद्यथा महामते कश्चिदेव प्रदीपं गृहीत्वा धनमवलोकयेत-इदं मे धनमेवंविधमस्मिन् प्रदेश इति । एवमेव महामते वाग्विकल्परुतप्रदीपेन बोधिसत्त्वो महासत्त्वा वाग्विकल्परहिताः स्वप्रत्यात्मार्यगतिमनुप्रविशन्ति ॥

यसपछि महासत्त्व, बोधिसत्त्व महामतिले भगवान्लाई सोधे भगवानले भन्नु भएको छ। जस्तो बोलेको छु। त्यस्तै नै महासत्त्व, वोधिसत्त्व एवम् अन्य कसैले पनि ग्रहण नगर्ने भनेर कसरी हे भगवान् ! वोधिसत्त्व महासत्त्वहरू यथारुतार्थ ग्राही हुँदैनन् ? र रुत भनेको के हो ? के अर्थ हो ? भगवान्ले भन्नुभयो– त्यसैले हे महामति ! सुन, र राम्ररी मनमा राख तिमीलाई म उपदेश गर्नेछु। साधु हे भगवान भनेर उनले स्वीकार गरे । उनलाई भगवान्ले भन्नुभयो- रुत के हो ? वचन-अक्षरको संयोगजन्य विकल्प जुन दाँत हनु-तालु जिह्वा ओष्ठ आदिबाट निसृत परस्पर जल्प विकल्पवासना जन्य नै रुत हो। फेरि अर्थ के हो त ? जस्तो कि श्रुत चिन्ताभावनामयी प्रज्ञाद्धारा एउटा एकान्तमा गएको निर्वाणतिर लागेको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यक्ति आफ्नो वुद्धिद्धारा वासनाको आश्रमलाई निवृत्तिपूर्वक स्व प्रत्यात्मगति गोचर भूमिस्थानान्तर विशेषार्थ लक्षण गतिलाई विचार गर्दै वोधिसत्त्व महासत्त्व अर्थ कुशल हुन्छ ।

अर्को कुरा फेरि हे महामति ! रुतार्थमा कुशल वोधिसत्त्व महासत्त्वले रुतलाई अर्थबाट अन्य र नान्यको रूपमा देख्दछ र अर्थलाई रुतबाट । यदि अर्थ रुतबाट अन्य हो भने अरूतार्थ अभिव्यक्तिको कारण हुन्छ । त्यो अर्थ रुतसँगसँगै रहन्छ दियोसँग धन जसो । जस्तो कि हे महामति ! कसैले हातमा दियो लिएर आफ्नो सम्पति हेर्दछ र यो मेरो धन हो र यो यस्तो ठाउँ छ आदि । त्यस्तै नै हे महामति वालविकल्पसतद्वारा वोधिसत्त्व महासत्त्वहरू वाग्नीकल्परहित स्व प्रत्यात्मर्थगतिमा प्रविष्ट हुन्छन् ॥

पुनरपरं महामते अनिरुद्धा अनुत्पन्नाः प्रकृतिपरिनिर्वृतास्त्रियानमेकयानं च पञ्चचित्तस्वभावादिषु यथारुतार्थाभिनिवेशं प्रतीत्य अभिनिवेशतः समारोपापवादृष्टिपतितो भवति । अन्यथा व्यवस्थितानन्यथा प्रतिविकल्पयन् मायावैचित्र्यं द्रष्टव्यमन्यथा प्रतिकल्प्यते बालैर्न त्वार्यैः ॥

हे महामति ! अनिरुद्ध, अनुत्पन्न परिपरि निर्वृत, त्रियान र एकयान पञ्चचित्रस्वभावादिमा यथारुतार्थको अभिनिवेशद्धारा समारोप अपवाद दृष्टिमा फस्दछ । अन्यथा व्यवस्थित पदार्थलाई अर्को रूपमा विकल्पीत गरेर माया वैचित्र्यदर्शनविकल्पमा पतित हुन्छ । यो सबै नै विकल्प बालबुद्धिद्धारा गरिन्छ तर आर्यबुद्धिद्धारा गरिदैन ।

तत्रेदमुच्यते–

यथारुतं विकल्पित्वा समारोपन्ति धर्मताम् ।
ते च वै तत्समारोपात्पतन्ति नरकालये ॥३४॥
न ह्यात्मा विद्यते स्कन्धैः स्कन्धाश्चैव हि नात्मनि ।
न ते यथा विकल्प्यन्ते न च वै न सन्ति च ॥३५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्तित्त्वं सर्वभावानां यथा बालैर्विकल्प्यते ।
यदि ते भवेद्यथादृष्टाः सर्वे स्युस्तत्त्वदर्शिनः ॥३६॥
अभावात्सर्वधर्माणां संक्लेशे नास्ति शुद्धितः ।
न ते तथा यथा दृष्टा न च ते वै न सन्ति च ॥३७॥

त्यहाँ यस्तो भनिन्छ–

यथा रुत (जस्तो भनिएको छ त्यस्तै) लाई विकल्पित गर्दा धर्महरूको त्यसमा आरोप हुन्छ रे त्यस समारोप्रात्मक दृष्टिद्वारा ती व्यक्तिहरू नरकगामी हुन्छन् ॥३४॥

स्कन्धहरूका कारणले आत्मा हुँदैन। आत्मामा स्कन्धहरू पनि हुँदैनन्। जस्तो कल्पना गरिन्छ त्यस्ता ती छैनन् र ती छदै छैनन् यस्तो पनि होइन ॥३५॥

सबै पदार्थहरूको अस्तित्त्व जसरी बालबुद्धिद्वारा कल्पित गरिन्छ। त्यस्तै ती हुने हो भने सबै नै तत्त्वदर्शी हुन पुग्दछन् ॥३६॥

सबै पदार्थहरूको अभाव हुनाले विशुद्ध रूपमा कुनै क्लेश छैन जस्तो देखिन्छ त्यस्ता ती छैनन् र नभएका पनि होइनन् ॥३७॥

पुनरपरं महामते ज्ञानविज्ञानलक्षणं ते उपदेक्ष्यामि, येन ज्ञानविज्ञानलक्षणेन सुप्रतिविभागविद्धेन त्वं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा ज्ञानविज्ञानलक्षणगतिंगताः क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंभोत्स्यन्ते । तत्र महामते त्रिप्रकारं ज्ञानं लौकिकं लोकोत्तरं च लोकोत्तरतमं च । तत्रोत्पन्नप्रध्वंसि विज्ञानं नास्त्यस्तिवैचित्र्यलक्षणहेतुकं च । निमित्तानिमित्तव्यतिक्रान्तलक्षणं ज्ञानम् । पुनरपरं महामते उपचयलक्षणं विज्ञानम् । अपचयलक्षणं ज्ञानम् । तत्र त्रिविधं ज्ञानं स्वसामान्यलक्षणावधारकं च उत्पादब्ययावधारकं च अनुत्पादानिरोधावधारकं च । तत्र लौकिकं ज्ञानं सदसत्पक्षाभिनिविष्टानां सर्वतीर्थकरबालपृथग्जनानां च । तत्र लोकोत्तरतमं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञानं बुद्धबोधिसत्त्वानां निराभासधर्मप्रविचयादनिरोधानुत्पाददर्शनात्सद-सत्पक्षविगतं तथागतभूमिनैरात्म्याधिगमात्प्रवर्तते ॥

हे महामति तिमीलाई म फेरि ज्ञानविज्ञानको उपदेश गर्दछु। जुन ज्ञानविज्ञानलक्षण युक्त सुप्रति विभाग युक्त तिमी र अन्य बोधिसत्त्व महासत्त्व ज्ञानविज्ञानलक्षण बौद्धा भएर तत्काल नै सम्यक्स बोधिसत्त्वमा प्रविष्ट हुनेछौ।

हे महामति ज्ञान तीन प्रकारको छ– लौकिक लोकोत्तर, लोकोत्तरतम। त्यहाँ उत्पन्न भएर विनाश हुने विज्ञान हो। अनुपत्ति-पुनर्ध्वंसम्युक्त ज्ञान हो। फेरि निमित्त-अनिमित्तमा परेको विज्ञान हो साथै चरित्र अस्ति विचित्र लक्षणात्मक पनि हो। निमित्त र अनिमित्तलाई छोडेर अगाडि जो छ त्यो ज्ञान हो। उपचयलक्षणात्मक विलान हुन्छ भने अपचयलक्षणात्मक ज्ञान हुन्छ। ज्ञान तीन प्रकारको हुन्छ– स्वसामान्यलक्षणवधारक पनि लौकिक ज्ञान सदसत्पक्षद्धारा अभिनिविष्ट सबै तीर्थक र बाल पृथक्जनहरूका लागि। लोकोत्तरतम ज्ञान बुद्ध-बोधिसत्त्वहरूका लागि जहाँ निरामासधर्मप्रविचयबाट अनिरोध अनुत्पत्ति दर्शनबाट सदसत् पक्ष रहित तथागत भूमि नैरात्म्यधिगमबाट प्रवर्तित हुन्छ।

पुनरपरं महामते असंगलक्षणं ज्ञानम्, विषयवैचित्र्यसंगलक्षणं च विज्ञानम्। पुनरपरं महामते त्रिसंगक्षयोगलक्षणं ज्ञानम्। पुनरपरं महामते अप्राप्तिलक्षणं ज्ञानं स्वप्रत्यात्मार्यज्ञानगतिगोचरमप्रवेशानिर्गमत्वादुदक-चन्द्रवज्जले ॥

फेरि हे महामति असंलेक्षण नै ज्ञान हो। फेरि-त्रिसंगक्षयोत्पारयोग लक्षण विज्ञान हो र स्वभावलक्षण ज्ञान। हे महामति अप्राप्तिलक्षण ज्ञान हो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भने स्वप्रत्यात्मार्थ ज्ञानगतिगोचर अप्रविष्ट अनिर्गमन हुनाले पानीमा देखिएको चन्द्रमा जस्तै हो ।

तत्रेदमुच्यते–

चित्तेन चीयते कर्म ज्ञानेन च विधीयते ।
प्रज्ञया च निराभासं प्रभावं चाधिगच्छति ॥३८॥
चित्तं विषयसंबद्ध ज्ञानं तर्के प्रवर्तते ।
निराभासे विशेषे च प्रज्ञा वै संप्रवर्तते ॥३९॥
वित्तं मनश्च विज्ञानं संज्ञावैकल्पवर्जिताः ।
विकल्पधर्मतां प्राप्ताः श्रावका न जिनात्मजाः ॥४०॥
शान्ते क्षान्तिविशेषे वै ज्ञानं तथागतं शुभम् ।
संजायते विशेषार्थ समुदाचारवर्जितम् ॥४१॥
प्रज्ञा हि त्रिविधा मह्यं आर्या येन प्रभाविता ।
लक्षणं कल्प्यते येन यश्च भावान् वृणोति च ॥४२॥

यहाँ यस्तो भनिन्छ–

चित्रद्वारा कर्मको चयन हुन्छ। ज्ञानद्वारा विधान गरिन्छ। निराभासप्रज्ञाद्धारा प्रभाव अधिगम हुन्छ ॥३८॥

चित्र विषयसंबद्ध र ज्ञान तर्कसंगसंबद्ध हुन्छ, तर निराभास विशेषमा प्रज्ञा नै प्रवर्तित हुन्छ ॥३९॥

चित्र, मन र विज्ञान यी सबै संज्ञा आदि विकल्परहित भएर पनि विकल्पात्मक धर्ममा छन् तर श्रावकहरूका लागि हो जिनात्म-बोधिसत्त्वका लागि होइन ॥४०॥

क्षान्ति नामक शान्ति विशेषमा तथागत ज्ञान शुरु हुन्छ। त्यो ज्ञान समुच्चा चाररहित भएर विशेषार्थक हुन्छ ॥४१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मेरो प्रज्ञा तीन प्रकारको छ जसद्वारा आर्यहरू प्रभावित छन्। जसद्वारा लक्षणको कल्पना गरिन्छ जसले भावलाई आवृत गर्दछ ॥४२॥

यानन्नयविसंयुक्ता प्रज्ञा ह्यभाववर्जिता ।
सद्भावाभिनिवेशेन श्रावकाणां प्रवर्तते ।
चित्तमात्रावतारेण प्रज्ञा ताथागती मता ॥४३॥

तीनयानसँग रहित प्रज्ञा जो अभावात्मक पनि होइन। सद्भावको अभिविवेशद्धारा श्रावकहरूमा प्रवृत्त हुन्छ। चित्तमात्रको अवतरण हुँदा हुने प्रज्ञा चाँहि तथागत को हो ॥४३॥

पुनरपरं महामते नवविधा परिणामवादिनां तीर्थकराणां परिणामदृष्टिर्भवति यदुत संस्थानपरिणामो लक्षणपरिणामो हेतुपरिणामो युक्तिपरिणामो दृष्टिपरिणाम उत्पादपरिणामो भावपरिणामः प्रत्ययाभिव्यक्तिपरिणामः क्रियाभिव्यक्तिपरिणामः । एता महामते नव परिणामदृष्टयः, याः संधाय सर्वतीर्थकराः सदसत्पक्षोत्पादपरिणामवादिनो भवन्ति ॥

तत्र महामते संस्थानपरिणामो यदुत संस्थानस्यान्यथाभावदर्शनात्, सुवर्णस्य भूषणविकृतिवैचित्र्यदर्शनवत् । तद्यथा महामते सुवर्ण कटकरुचस्वस्त्यादिपरिणामेन परिणाम्यमानं विचित्रसंस्थानपरिणतं दृश्यते । न सुवर्ण भावतः परिणमति । एवमेव महामते सर्वभावानां परिणामः कैश्चित्तीर्थकरैर्विकल्प्यते अन्यैश्च कारणतः ।

फेरि हे महामति परिणामवादी तीर्थकरहरूको नौ प्रकारको परिणामदृष्टि हुन्छ। जस्तो कि संख्थान परिणाम, लक्षणपरिणाम, हेडपरिणाम, युक्तिपरिणाम, दृष्टिपरिणाम, उत्पादनपरिणाम, भावपरिणाम, प्रत्ययाभिव्यक्ति, क्रियाभिव्यक्तिपरिणाम,। यी नौ परिणामदृष्टि हुन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यिनैलाई लिएर सबै तीर्थकरहरू सत् असत् पक्ष उत्पादपरिणामवादी हुन्छन् ।

त्यस्मा हे महामति संस्थान परिणाम भनेको संस्थानको अर्को रूपमा दर्शन गर्नु, जस्तो कि सुवर्णलाई भित्रभित्र आभूषणमा देख्नु । हेर, सुवर्ण कटक रुचक, स्वरित्तआदि परिणामद्धारा परिणमित भएर विचित्र आकृतिमा देखिन्छ तर सुवर्णभावमा त ऊ कही वदलिएको छैन । त्यस्तै हे महामति सबै पदार्थहरूको परिणाम केही तैर्थिकहरूले र अन्य कारणद्धारा विकल्पित गरिन्छन् ।

न चते तथा, न चान्यथा परिकल्पमुपादाय । एवम् सर्वपरिणामभेदो द्रष्टब्यो दधिक्षीरमद्यफनपाकवत् । तद्यथा महामते एवम् दधिक्षीरमद्यफलादीनामेकैकस्य परिणामो विकल्पस्य परिणामो विकल्प्यते तीर्थकरैः, न चात्र कश्चित्परिणमति सदसतोः स्वचित्तदृश्ययबाह्य-भावाभावात्, एवमेव महामते बालपृथग्जनानां स्वचित्तविकल्प-भावनाप्रवृत्तिर्द्रष्टब्या । नात्र महामते कश्चिद्धर्मः प्रवर्तते वा निवर्तते वा, मायास्वप्नप्रवृत्तरूपदर्शनवत् । तद्यथा महामते स्वप्ने प्रवृत्तिनिवृत्ति उपलभ्येते वन्ध्यापुत्रमृतजन्मवत् ।

यदि त्यसो नभए अरू कल्पनामा आधारित भएर कल्पना गरिन्छ । त्यस्तै सबै नै परिणाम जान्नु पर्दछ । दहि, दुध, मह, फलपाक जस्तै । त्यस्तै हे महामति । परिकल्पलाई आश्रित गरेर । जस्तो कि हे महामति दहि, दुध, मह, फल आदिको प्रत्येक परिणाम विकल्पको परिणाम हुन्छ । भनेर तीर्थकरहरूले कल्पना गर्दछन् तर यहाँ केही पनि परिणाम हुँदैन । सत् र असत्को स्वचित्तदृश्यबाह्य भावाभावको अभावले त्यस्तै नै बालपृथक् जनहरूको स्वचित्त विकल्पभावना प्रवृत्ति हेर्नुपर्दछ । हे महामति यहाँ कुनै पनि धर्म प्रवृत्त हुदैन । न त निवृत्त नै हुन्छ । माया स्वप्न प्रवृत्त रूप दर्शन जस्तै । जस्तो कि स्वप्नमा प्रवृत्ति र निवृत्ति हुन्छन् । वन्ध्यापुत्रको मृत्यु र जन्म जस्तै ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रेदमुच्यते–

परिणामं कालसंस्थानं भूतभावेन्द्रियेषु च ।
अन्तराभवसंग्राह्यो ये कल्पेन्ति न ते बुधाः ॥४४॥
न प्रतीत्यसमुत्पन्नं लोकं कल्पेन्ति वै जिनाः ।
किं तु प्रत्यय एवेदं लोकं गन्धर्वसंनिभम् ॥४५॥

यहाँ यस्तो भनिन्छ–

परिणाम कालसंस्थानात्मक र भूतभाव इन्द्रियहरूमा हुने गर्दछ । त्यसलाई जसले कल्पना गर्दछन् ती विद्वान् होइनन् ॥४४॥

प्रतीत्य समुत्पन्नलोकलाई बुद्धहरूले कुनै कल्पना गर्दैनन् तर प्रत्ययात्मक लोक सबै नै गन्धर्वनगर जस्तै मात्र हो ॥४५॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वः पुनरपि भगवन्तं सर्वधर्मसंध्यर्थपरिमोचनार्थमध्येषते स्म–देशयतु मे भगवान्, देशयतु मे तथागतोऽर्हन् संम्यक्संबुद्धः सर्वधर्माणां संध्यसंधिलक्षणम्, येन संध्यसंधिलक्षणेनसुप्रतिविभागाभिविद्धेन अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः सर्वसंध्यसंध्युपायकुशला यथारुतार्थाभिनिवेशसंधौ न प्रपतेयुः । सर्वधर्माणां संध्यसंधिकौशलेन वागक्षरप्रतिविकल्पनं च विनिहत्य बद्धबुद्धयोऽनाभोगचन्द्रसूर्यमणिमहाभूतचर्यागतिसमाः सर्वभूमिषु स्वविकल्पलक्षणविनिवृत्तदृष्टयः स्वप्नमायादिसर्वधर्मानुदर्शनाद्बुद्धभूम्याश्रयानुप्रविष्टाः सर्वसत्त्वधातुं यथार्हत्त्वधर्मदेशनया आकृष्य स्वप्नमायदिसर्वधर्मसदसत्पक्षवर्जिते भंगोत्यादविकल्परहिते रुतान्यथापर्यावृत्त्याश्रयतया प्रतिष्ठापयेयुः । भगवानाह–साधु साधु महामते । तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवांस्तस्यैतदवोचत्–अपरिमितो महामते सर्वधर्माणां यथारुतार्थाभिनिवेशसंधिः, लक्षणमभिनिवेशसंधिः, प्रत्ययाभिनिवेशसंधिः, भावाभावाभिनिवेशसंधिः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्पादानानुत्पादविकल्पाभिनिवेशसंधिः, निरोधानिरोधाभिनिवेशसंधिः, यानायानाभिनिवेशप्रतिविकल्पसंधिः, संस्कृतासंस्कृतप्रतिविकल्पाभिनिवेशसंधिः, भूम्यभूमिस्वलक्षणविकल्पाभिनिवेशसंधिः, स्वविकल्पाभिसमयविकल्पसंधिः, सदसत्पक्षतीर्थ्याश्रयप्रतिविकल्पसंधिः, त्रियानैकयानाभिसमयविकल्पसंधिः, । एते चान्ये च महामते बालपृथग्जनानां स्वविकल्पसंधयः, यां संधिं संधाय बालपृथग्जनाः प्रतिविकल्प्यमाना कौशेयक्रिमय इव स्वविकल्पदृष्टिसंधिसूत्रेण आत्मानं परांश्चस्वविकल्पदृष्टिसंधिसूत्ररोचनतया परिवेष्टयन्ति भावाभावसंधिलक्षणाभिनिवेशाभिनिविष्टाः । चात्र महामते कश्चित्संधिर्न संधिलक्षणं विविक्तदर्शनात्सर्वधर्माणाम् । विकल्पस्याप्रवृत्तत्वान्महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सर्वधर्मेषु विविक्तदर्शी विहरति ॥

यसपछि महामति वोधिसत्त्व महासत्त्वले सबै धर्मको सध्यर्थपरिमोचनका लागि भगवान्लाई प्रार्थना गरे- भगवान् मलाई उपदेश गर्नुहोस् मलाई तथागत अर्हत् सम्यक्संबुद्धद्वारा सर्वधान सन्ध्यसंधि लक्षण वताइयोस्- जस संधिअसंधिलक्षणद्वारा, सुप्रीतिविभाग अविद्ध म र अन्य वोधिसत्त्व महासत्त्व सर्वसध्यसंधि उपाय कुशल भएर यथारुतार्थाभिनिवेशमा न फंसुन्। साथै सबै धर्महरूको संधिअसंधि कुशल वा अक्षरप्रतिविकल्पलाई हटाएर वुद्धिद्वारा सर्ववुद्धक्षेत्रवर्षचारी भएर बलवशिताअभिज्ञा-धारणी समुन्द्रित विचित्र निर्माण किरणद्वारा दशनिष्ठा पदामा सुनिबद्ध बुद्धि भएर अनाभोगचन्द्रासूर्य मणि महाभूत चर्यागति समान सबै भूमिमा स्वविकल्पलक्षण निवृतदृष्टि युक्त स्वप्न माया आदि सर्वधर्मलाई नदेखेर वुद्ध भूमि आश्रयमा प्रविष्ट सर्वसत्त्वधातुलाई यथायोग्यधर्मदर्शनाद्वारा आकृष्ट भएर स्वप्न माया जस्तै सर्व धर्म सदसत् पक्ष वर्जित भंग उत्पाद आदि विकल्परहित रुतान्यथापर्यायवृत्ति आश्रयरूपले प्रतिष्ठापित हुन्छौं ।

भगवान्ले भन्नुभयो- साधु साधु महामति ! त्यसैले सुन र राम्ररी मनमा पनि राख । तिमीलाई भन्ने छु । साधु भगवान यस्तो भनेर महामति वोधिसत्त्वले स्वीकार गरे । भगवान्ले उनलाई यसो भने हे महामति सबै धर्महरूको यथारुतार्थ अभिनिवेशसंधि अपरिमित छ । त्यस्तै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणाभिनिवेशसंधि, प्रत्यायभिनिवेशसंधि भावाभावाभिनिवेशसंधि, उत्पादानुपारविकल्पाभिनिवेशसंधि निरोधानिरोधाभिनिवेशसंधि, यानायनाभिनिवेशप्रतिविकल्पसंधि, संस्कृतासंस्कृतप्रतिविकल्पाभिनिवेशसंधि, भूम्यभूमिस्वलक्षणविकल्पाभिनिवेशसंधि, स्वविकल्पाभिसमयविकल्पसंधि, सदसत्पक्षतीर्थ्याश्रयप्रतिविकल्पसंधि त्रियानैकयानाभिसमयविकल्पसंधि, यी र अरू पनि बालपृथकजनहरूको स्वविकल्पसंधिहरू जसलाई लिएर बालपृथकजनहरू विकल्पित गर्दै रेशमका किरा जस्तै स्वविकल्पदृष्टिसंधिसूत्रद्वारा आफूलाई र अरूलाई पनि स्वविकल्पदृष्टिसंधिसूत्रद्वारा भावाभावसंधिलक्षणअभिनिवेशबाट बाँधदछन् ।

पुनरपरं महामते बाह्यभावाभावस्वचित्तदृश्यलक्षणावबोधान्निराभासचित्तमात्रानुसारित्वात्सदसतोः सर्वभावविकल्पसंधिविविक्तदर्शनान्न संधिनासंधिलक्षणं सर्वधर्माणाम् । नात्र कश्चिन्महामते बध्यते न च मुच्यते, अन्यत्र वितथपतितया बुद्ध्या बन्धमोक्षौ प्रज्ञायेते । तत्कस्य हेतोः ? यदुत सदसतोः संध्यनुपलब्धित्वात्सर्वधर्माणाम् ॥

पुनरपरं महामते त्रयः संधयो बालानां पृथग्जनानां यदुत रागो द्वेषो मोहश्च । तृष्णा च पौनर्भविकी नन्दीरागसहगता यां संधाय गतिसंधयः प्रजायन्ते । तत्र संधि संधानं सत्त्वानां गतिपञ्चकं संधेर्व्युच्छेदान्महामते नसंधिलक्षणं प्रज्ञायते । पुनरपरं महामते त्रिसंगतिप्रत्ययक्रियायोगाभिनिवेशाय संधिः । विज्ञानानां नैरन्तर्यात्प्रवृत्तियोगेनाभिनिवेशतो भवसंधिर्भवति । त्रिसंगतिप्रत्ययव्यावृत्तेविज्ञानानां विमोक्षत्रयानुदर्शनात्सर्वसंधयो न प्रवर्तन्ते ॥

यहाँ हे महामति ! कुनै संधि छैन, संधिलक्षण पनि छैन, सबै पदार्थको विविक्त दर्शनले गर्दा । विकल्पको अप्रवृत्तिले बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू सबै धर्महरूमा विविक्त दशौ भएर विहार गर्दछन् ।

फेरि हे महामति !

बाह्यभावाभावस्वचित्तदृश्यलक्षणको अवबोधद्वारा निरामास चित्रचित्रमानुसारी भएकोले सत् र असत्को सर्वभावविकल्पसंधि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विविक्तदर्शनबाट न संधि न असंधि नै छ पदार्थहरूको । यहाँ न कोद बद्ध छ न त मुक्त नै । अन्यत्र वितथमा पतन भएको हुनाले बुद्धिद्वारा बन्ध र मोक्षको ज्ञान हुन्छ । किनसि सत् र असत्मा कुनै सन्धि देखिएको छैन । सबै धर्म संधिरहित छन् ।

हे महामति तीन प्रकारका संधि बालपृथकजनहरूका देखिन्छन् ती हुन् राग द्वेष र मोह । तृष्णा पनि पौनर्भविक नन्दिरागसंगसंगै आउँछ र गतिसंधि हुने गर्दछन् । सन्धिको संधान प्राणीहरूका लागि गति पञ्चकलाई संधान गरेर र त्यसबाट मुक्त भएर न संधि र न असंधि लक्षण उत्पन्न हुन्छ । फेरि त्रिसंगति प्रत्ययक्रियायोगाभिनिवेशका लागि संधि हुन्छ । विज्ञानहरूको नैरन्तर्य प्रवृत्तियोगद्वारा भवसंधि हुन्छ । त्रिसंगतिप्रत्ययव्यावृत्तियोगद्वारा विज्ञानहरूको विमाक्षेत्रयको दर्शनबाट सबै संधिहरू प्रवृत्त हुदैनन् ।

तत्रेदमुच्यते–

अभूतपरिकल्पो हि संधिलक्षणमुच्यते ।
तस्य भूतपरिज्ञानात्संधिजालं प्रसीदति ॥४६॥
भावज्ञानरुतग्रात्कौशेयक्रिमयो यथा ।
बध्यते स्वविकल्पेन बालाः संध्यविपश्चितः ॥४७॥

त्यहाँ यो भनिन्छ–

अभूतपरिकल्पनै संधिलक्षण हो । त्यसको भूतलाई, तत्त्वलाई बुझेपछि संधिजालसमाप्त हुन्छ । भावज्ञान र रुतग्रहणद्धारा जसरी रेशमको किरा आफैं बाँधिन्छ । त्यस्तै स्वविकल्पद्धारा बालपृथकजनहरू र मूर्खहरू बोधिन्छन् ॥४६-४७॥

पुनरपि महामतिराह–यत्पुनरेतदुक्तं भगवता–येन येन विकल्पेन ये ये भावा विकल्प्यन्ते, न हि स तेषां स्वभावो भवति । परिकल्पित एवासौ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्यदि भगवन् परिकल्पित एवासौ न भावस्वभावलक्षणावधारणम्, ननु ते भगवन् एवम् ब्रुवतः सङ्क्लेशव्यवदानाभावः प्रसज्यते परिकल्पितस्वभाव-भावितत्त्वात्सर्वधर्माणाम् । भगवान्नह-एवमेतन्महामते यथा वदसि । न महामते तया बालपृथग्जनैर्भावस्वभावो विकल्प्यते, तथा भवति । परिकल्पित एवासौ महामते, न भावस्वभावलक्षणावधारणम् । किं तु यथा महामते आर्यैर्भावस्वभावोऽवधार्यते आर्येण ज्ञानेन आर्येण दर्शनेन आर्येण प्रज्ञातक्षुषा तथा भावस्वभावो भवति ॥

महामतिराह-तद्यदि भगवन् यथा आर्यैरार्येण ज्ञानेन आर्येण दर्शनेन आर्येण प्रज्ञाचक्षुषा न दिव्यमांसचक्षुषा भावस्वभावोऽवधार्यते तथा भवति, न तु यथा बालपृथग्जनैर्विकल्प्यते भावस्वभावः, तत्कथं भगवन् बालपृथग्जनानां विकल्पव्यावृत्तिर्भविष्यति आर्यभाववस्त्वनवबोधात् ? न च ते भगवन् विपर्यस्ताः नाविपर्यस्ताः । तत्कस्य हेतोः ? यदुत आर्यवस्तुस्वभावान-वबोधात्सदसतोर्लक्षणस्य वृत्तिदर्शनात् । आर्यैरपि भगवन् यथा वस्तु विकल्प्यते, न तथा भवति स्वलक्षणविषयागोचरत्वात् । स तेषामपि भगवन् भावस्वभावलक्षणः परिकल्पितस्वभाव एवं ख्यायते हेत्वहेतुव्यपदेशात् । तेषामपि भगवन् भावस्वभावलक्षणः परिकल्पितस्वभाव एव ख्यायते हेत्वहेतुव्यपदेशात् । यदुत भावस्वलक्षणदृष्टिपतितत्त्वादन्येषां गोचरो भवति न यथा तेषाम् । इत्येवमनवस्था प्रसज्यते भगवन् भावस्वभाव-लक्षणानवबोधात् । न च भगवन् परिकल्पितस्वभावहेतुको भावस्वभावलक्षणः । स च कथं परिकल्पेन प्रतिविकल्प्यमानो न तथा भविष्यति यथा परिकल्प्यते ? अन्यदेव भगवन् प्रतिविकल्पस्य लक्षणम्, अन्यदेव स्वभावलक्षणम् । विसदृशहेतुके च भगवन् विकल्पस्वभावलक्षणे । ते च परस्परं परिकल्प्यमाने बालपृथग्जनैर्न तथा भविष्यतः । किं तु सत्त्वानां विकल्पव्यावृत्त्यर्थमिदमुच्यते । यथा प्रतिविकल्पेन विकल्प्यते तथा न विद्यन्ते ॥

किमिदं भगवन् सत्त्वानां त्वया नास्त्यस्तित्त्वदृष्टि विनिवार्य वस्तुस्वभावाभिनिवेशेन आर्यज्ञानगोचरविषयाभिनिवेशास्तित्त्वदृष्टिः पुन-र्निपात्यते, विविक्तधर्मोपदेशाभावश्च क्रियते आर्यज्ञानस्वभाववस्तुदेशनया ? भगवान्नह-न मया महामते विविक्तधर्मोपदेशभावः क्रियते, न चास्तित्त्वदृष्टिर्निपात्यते आर्यवस्तुस्वभावनिर्देशेन । किं तु उत्त्रासपद-विवर्जनार्थं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्त्वानां महामते मया अनादिकालभाव-स्वभावलक्षणाभिनिविष्टानामार्यज्ञानवस्तुस्वभावाभिनिवेशलक्षणदृष्ट्या विविक्तधर्मोपदेशः क्रियते । न मया महामते भावस्वभावोपदेशः क्रियते किं तु महामते स्वयमेवाधिगतयथातथ्यविविक्तधर्मविहारिणो भविष्यन्ति । भ्रान्तेर्निर्निमित्तदर्शनात् स्वचित्तदृश्यमात्रमवतीर्य बाह्यदृश्यभावाभावविनिवृत्तदृष्टयो विमोक्षत्रयाधिगतयथातथ्यविविक्तधर्मविहारिणो भविष्यन्ति । भ्रान्ते-र्निर्निमित्तदृष्टयो विमोक्षत्रयाधिगतयथाथ्यमुद्रासुमुद्रिता भावस्वभावेषु प्रत्यात्माधिगतया बुद्ध्या प्रत्यक्षविहारिणो भविष्यन्ति नास्त्यस्तित्त्व-वस्तुदृष्टिविवर्जिताः ॥

फेरि पनि महामतिले भने– फेरि यस्तो भन्नु भयो नि भगवान्ले- जुन-जुन विकल्पद्वारा जुन-जुन विकल्पित हुन्छन् त्यहाँ तिनको कुनै स्वभाव हुँदैन । यो परिकल्पित नै हो । त्यसैले हे भगवन् परिकल्पित मात्र हो । तर भावस्वभावलक्षणको आधार होइन । यदि हे भगवन् यस्तो भन्ने हो भने सङ्कलेश व्यवदानको अभावको उदय हुन्छ - किनकि त्यहाँ परिकल्पित स्वभावभावित हुनाले सबै धर्महरूको । भगवान्ले भन्नुभयो - हो महामति ! त्यही ठीक भन्यौ ।

जसरी बालपृथक्जनहरूद्वारा स्वभावको कल्पना गरिन्छ त्यस्तो यहाँ होइन । यो परिकल्पित नै हो । भावस्वभावलक्षणको अवधारणा हो । जस्तो कि आर्यहरूद्वारा भावस्वभावको अवधारण गरिन्छ आर्यज्ञानद्वारा, आर्यदर्शनद्वारा, आर्यप्रज्ञाचक्षुद्वारा त्यस्तो भावस्वभाव हुन्छ ।

महामतिले भने त्यसोभए हे भगवन् जसरी आर्यहरूले आर्यज्ञान, आर्यदर्शन, आर्यदृष्टिद्वारा, तर मांसचक्षुद्वारा होइन, भावस्वभावको धारण गरिन्छ । त्यस्तो कसरी भगवन् बालपृथग्जनहरूको लागि विपर्यय र अविपर्यय यी दुवै केही छैनन् । केका लागि ! जस्तो कि आर्यवस्तु स्वभावानववोधद्वारा सत् र असत् लक्षणको प्रवृत्ति देखिएकाले आर्यहरूले पनि जसरी पदार्थको विकल्प गरिन्छ तर स्वलक्षण विषय अगोचर भएको हुनाले त्यस्तो हुँदैन । त्यो तिनको पनि भावस्वभावलक्षण, परिकल्पित स्वभाव नै हेतुका कारणले प्रतीत हुन्छ । तिनको पनि भावस्वभावलक्षण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिकल्पित स्वभाव नै प्रतीत हुन्छ हेतु र अहेतु व्यपदेशका कारणले गर्दा। जस्तो कि भावस्वलक्षण दृष्टिमा परेको हुनाले अरूको बोध्य हुन्छ तर तिनको होइन। यो नै अनवस्था हुन्छ भगवन् भावस्वभावलक्षणको अवबोधबाट। र परिकल्पित स्वभावहेतुक भावस्वभावलक्षण पनि हुँदैन। त्यो कसरी परिकल्पद्वारा विकल्पित भएर त्यस्तो हुनेछ जस्तो कि कल्पना गरिन्छ। अरू नै प्रतिविकल्पको लक्षण हो अर्कै स्वभाव लक्षण हुनुपर्छ। विसदृशहेतुमा र विकल्प स्वभाव लक्षणमा पनि ती दुबै परस्पर विकल्पित हुँदा बालपृथग्जनद्वारा त्यस्तो कल्पित हुन्छन्। तर प्राणीहरूको विकल्पव्यावृत्तिका लागि यो भनिएको हो। जस्तो प्रतिविकल्पद्वारा विकल्पित हुन्छन् त्यस्तो भने छैनन्।

के हो यो भगवन् प्राणीहरूको नास्ति-अस्तित्त्वदृष्टिलाई हटाएर वस्तुस्वभाव अभिनिवेशद्वारा आर्यज्ञानगोचर विषय अभिनिवेशद्वारा नास्तित्त्वदृष्टिमा फेरि फँसिन्छ। विविक्तधर्मोपदेशको भाव पनि आर्यज्ञानस्वभाव वस्तुदेशनाद्वारा गरिन्छ। भगवान् भन्नुहुन्छ मैले कुनै विविक्तधर्मको अनुपदेश गरेको छैन। र न मैले अस्तित्त्वदृष्टि नै बनाएको छ आर्यवस्तुस्वभाव निर्देशनद्वारा। तर उत्त्रासपद हटाउनकालागि अनादिकालस्वभावलक्षण अभिनिविष्टहरूका लागि आर्यज्ञान वस्तु स्वभाव अभिनिवेश लक्षणदृष्टिद्वारा विविक्तधर्मको उपदेश गरिन्छ। भावस्वभाव उपदेश म गर्दिन। आफै जानेको हुनाले यथार्थ विविक्तधर्म विहारी हुनेछन् भ्रान्तिको निमित्त दर्शन भएकोले स्वचित्तदृश्यमात्रमा अवतरण गरेर बाह्य दृश्यभावाभावविनिवृत्तदृष्टियुक्त बोधिसत्त्वहरू विमोक्षत्रयाधिगत यथार्थ धर्म विविक्त धर्म विहारी हुनैछन्। भ्रान्ति निमित्त दृष्टिहरू विमोक्षत्रयाधिगत याथार्थ्य मुद्रामा युक्त भावस्वभावमा प्रत्यात्माधिगतहरूले प्रत्यक्षविहारी हुनेछन्। नास्ति अस्ति दृष्टि विवर्जित हुने छन्।

पुनरपरं महामते अनुत्पन्नाः सर्वधर्मा इति बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रतिज्ञा न करणीया। तत्कस्य हेतोः ? प्रतिज्ञायाः सर्वस्वभावभावित्वात्तद्धेतुप्रवृत्तिलक्षणत्वाच्च। अनुत्पान्नान् सर्वधर्मान् प्रतिज्ञाय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिब्रुवन् महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रतिज्ञाया हीयते । या प्रतिज्ञा-अनुत्पन्नाः सर्वधर्मा इति, सास्य प्रतिज्ञा हीयते, प्रतिज्ञायास्तदपेक्षोत्पत्तित्वात् । अथ सापि प्रतिज्ञा अनुत्पन्ना सर्वधर्माभ्यन्तरादनुत्पन्नलक्षणानुत्पत्तित्वात्प्रतिज्ञायाः, अनुत्पन्नाः सर्वधर्मा इति स वादः प्रहीयते । प्रतिज्ञावयवकारणेन सदसतोऽनुत्पत्तिः प्रतिज्ञायाः । सा हि महामते प्रतिज्ञा सर्वभावाभ्यन्तरा सदसत्तोरनुत्पत्तिलक्षणात् । यदि महामते तया प्रतिज्ञया अनुत्पन्नया अनुत्पत्राः सर्वभावा इति प्रतिज्ञां कुर्वन्ति, एवमपि प्रतिज्ञाहानिः प्रसज्यते । प्रतिज्ञायाः सदसतोरनुत्पत्तिभावलक्षणत्वात्प्रतिज्ञा न करणीया । अनुत्पन्नस्वभावलक्षणा हि महामते तेषां प्रतिज्ञा भवति । अतस्ते महामते प्रतिज्ञा न करणीय । बहुदोषदृष्टत्वादवयवानां परस्परहेतुविलक्षणकृतकत्वाच्च अवयवानां प्रतिज्ञा न करणीया - यदुत अनुत्पन्नाः सर्वधर्माः । एवं शून्या अस्वभावाः सर्वधर्मा इति महामते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रतिज्ञा न करणीया । किं तु महामते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन मायास्वप्नवत्सर्वभावोपदेशः करणीयो दृश्यादृश्यलक्षणत्वात् । दृष्टिबुद्धिमोहनत्वाच्च सर्वधर्माणां मायास्वप्नवद्भाबोपदेशः करणीयऽन्यत्र बालानामुत्त्रासपदविवर्जनतया । बालाः पृथगजना हि महामते । नास्त्यस्तित्त्वदृष्टिपतितानां तेषामुत्त्रासः स्यान्मा इति । उत्त्रास्यमाना महामते दूरीभवन्ति महायानात् ॥

फेरि अर्को कुरा हे महामति ! सबै धर्महरू अनुत्पन्न हुन् भनेर महासत्त्व एवम् बोधिसत्त्वले प्रतिज्ञा गर्नुहुँदैन । किनकि प्रतिज्ञामा पदार्थका सबै धर्म निहित हुनाले र त्यसबाट ती कारणहरू प्रवृत्त हुने हुनाले पनि । सर्वधर्म अनुत्पन्न छन् भन्ने प्रतिज्ञा गरेर यस्तो छ भनेर जब कुनै बोधिसत्त्वले भन्दछ प्रतिज्ञाबाट च्युत हुन्छ । जुन प्रतिज्ञामा सबै धर्म अनुत्पन्न छन् भनिन्छ त्यसबाट नै प्रतिज्ञा समाप्त हुन्छ । किनकि प्रतिज्ञा उत्पत्तिका लागि त्यसको अपेक्षा हुन्छ । अब त्यो प्रतिज्ञा पनि, सबै धर्मको अभ्यन्तर भएकाले अनुत्पन्न लक्षण अनुत्पत्ति हुनाले प्रतिज्ञाको पनि सवै मर्म अनुन्पन्न हुन् भन्ने वाद समाप्त हुन्छ । प्रतिज्ञाका अवयवका कारणले सत् र असत्‌बाट प्रतिज्ञाको अनुत्पत्ति हुन्छ । त्यो प्रतिज्ञा सबै भावको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभ्यन्तर छ किनकि सदसत्को अनुत्पत्ति हुनाले। प्रतिज्ञा अनुत्पन्न भएको हुनाले सबै पदार्थ अनुत्पन्न छन् भन्छौ भने त्यसैले प्रतिज्ञा गर्दछन् यसरी पनि प्रतिज्ञाको हानि हुन्छ। प्रतिज्ञाको सत् असत् अनुत्पत्ति भावलक्षण भएको हुनाले प्रतिज्ञा हानि हुन्छ। सत्-असत् भावलक्षण भएकोले प्रतिज्ञा गर्नु हुँदैन। उनीहरूको प्रतिज्ञा अनुत्पन्न स्वभावलक्षणात्मक हुन्छ , त्यसैले तिमीले प्रतिज्ञा गर्नु उचित हुँदैन। जस्तो कि सबै पदार्थहरू अनुत्पन्न छन् भनेर। यसरी नै शून्य अस्वाभात्मक छन् सबै धर्महरू त्यसैले बोधिसत्त्वमहासत्त्वले प्रतिज्ञा नगर्नु। किन्तु बोधिसत्त्व महासत्त्वले माया-स्वप्नवत् सबै पदार्थको भावोपदेश गर्न दृश्य र अदृश्यलक्षण भएको हुनाले। दृष्टि बुद्धिमोहात्मक भएको हुनाले सबै पदार्थहरू मायास्वप्न जस्तै हुन् भनेर उपदेश गर्नु जसद्वारा बालपृथग्जनको त्रास शमन होस्। बालपृथग्जन भनेको हे महामति नास्ति-अस्ति दृष्टिमा फँसेकाहरू तिनीहरूको उत्त्रास नहोस्। महायानद्वारा तिनीहरू त्रसित भएर भाग्नेछन्।

तत्रेदमुच्यते-

न स्वभावो न विज्ञप्तिर्न वस्तु न च आलयः ।
बालैर्विकल्पिता ह्येते शवभूतैः कुतार्किकैः ॥ ४८ ॥
अनुत्पन्नाः सर्वधर्माः सर्वतीर्थ्यप्रसिद्धये ।
न हि कस्यचिदुत्पन्ना भावा वै प्रत्ययान्विताः ॥ ४९ ॥
अनुन्पन्नाः सर्वधर्माः प्रज्ञाया न विकल्पयेत् ।
तद्धेतुमत्त्वात्तत्सिद्धेर्बुद्धिस्तेषां प्रहीयते ॥ ५० ॥
केशोण्डुकं यथा मिथ्या गृह्यते तैमिरैर्जनैः ।
तथा भावविकल्पोऽयं मिथ्या बालैर्विकल्प्यते ॥ ५१ ॥
प्रज्ञप्तिमात्रात्रिभवं नास्ति वस्तुस्वभावतः ।
प्रज्ञप्तिवस्तुभावेन कल्पयिष्यन्ति तार्किकाः ॥ ५२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यहाँ यसो भनिन्छ -

न स्वभाव, न विज्ञप्ति, न पदार्थ, न आलय नै छ। मरेका कुतार्किक मूढहरूले यी सबै गरिएका कल्पनामात्र हुन् ॥ ४८ ॥

सबै तीर्थिकहरूको प्रसिद्धिका लागि भनिन्छ- सबै धर्महरू अनुत्पन्न हुन् भनेर साथै प्रत्यय युक्त कुनै पदार्थको उत्पत्ति भएको नै छैन ॥ ४९ ॥

सबै धर्महरू अनुत्पन्न छन् भनेर प्रज्ञाद्वारा कल्पना नगर्ने । हेतुका कारणले नै तिनको सिद्धि हुन्छ यसरी तिनको बुद्धि समाप्त हुन्छ ॥ ५० ॥

जसरी तिमिररोगीहरूद्वारा मिथ्या केशोण्ड्रकको ग्रहण हुन्छ त्यस्तै नै पदार्थको मिथ्यालाई बालबुद्धिद्वारा कल्पित गरिन्छ ॥ ५१ ॥

तीनलोक नै विज्ञप्तिमात्र छ, वस्तुतः = स्वभावतः कसैको सत्ता छैन । तार्किकहरूले विज्ञप्तिलाई नै वस्तुका रूपमा कल्पना गर्दछन् ॥ ५२ ॥

निमित्तं वस्तुविज्ञप्तिं मनोविस्पन्दितं च तत् ।
अतिक्रम्य तु पुत्रा मे निर्विकल्पाश्चरन्ति ते ॥ ५३ ॥
अजले च जलग्राहो मृगतृष्णा यथा नभे ।
दृश्यं तथा हि बालानामार्याणां च विशेषतः ॥ ५४ ॥
आर्याणां दर्शनं शुद्धं विमोक्षत्रयसंभवम् ।
उत्पादभङ्गनिर्मुक्तं निराभारप्रचारिणाम् ॥ ५५ ॥
निराभासो हि भावानामभावे नास्ति योगिनाम् ।
भावाभावसमत्वेन आर्याणां जायते फलम् ।
कथं ह्यभावो भावानां कुरुते समतां कथम् ॥ ५६ ॥
यदा चित्तं न जानाति बाह्यमाध्यात्मिकं चलम् ।
तदा तु कुरुते नाशं समताचित्तदर्शनम् ॥ ५७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निमित्त वस्तुविज्ञप्ति यो सबै नै मनको स्पन्दन मात्र हो। तर मेरा पुत्रहरू यो सबै हटाएर निर्विकल्पमा रम्दछन् ॥ ५३ ॥

जल नभएका ठाउँमा आकाशवाट आउने सूर्यकिरणमा जसरी जलको भान हुन्छ त्यस्तै नै बच्चाहरूका लागि दृश्य त छ। आर्यहरूका लागि त्यस्तो केही छैन ॥ ५४ ॥

आर्यहरूको बोधशुद्ध हुन्छ, त्रिभवरहित हुन्छ, उत्पादस्थिति र विनाश रहित हुन्छ, जो निराभारका अन्वेषक छन् ॥ ५५ ॥

पदार्थहरूको अभावमा योगीहरूका लागि निराभास पनि रहँदैन। तर भाव अभाव समानरूपमा जव बोध हुन्छन त्यही आर्य वुद्धिहरूको फल हो। अभावले भावको समता कसरी गर्नसक्छ र! ॥ ५६ ॥

वाह्य चाञ्चल्य एवम् आध्यात्मिक चाञ्चल्य जब चित्तले जान्दैन त्यो बेला समत्व भएको हुनाले चित्तदृश्य नष्ट हुन्छन्। ॥ ५७ ॥

पुनरपि महामतिराह-यत्पुनरिंदमुक्तं भगवता-यदा त्वालम्ब्यमर्थ नोपलभते ज्ञानं तदा विज्ञप्तिमात्रव्यवस्थानं भवति। विज्ञप्तेह्यभावाग्द्राहकस्याप्यग्रहणं भवति। तदग्रहणान्न प्रवर्तते ज्ञानं विकल्पसंशब्दितम्। तत्किं पुनर्भगवन् भावानां स्वसामान्यलक्षणानन्यवैचित्र्यानवबोधान्नोपलभते ज्ञानम्? अथ स्वसामान्यलक्षणवैचित्र्यभावस्व-भावाभिभवान्नोपलभते ज्ञानम्? अथ स्वसामान्यसक्षणवैचित्र्यभावस्वभावाभिभवान्नोपलभते ज्ञानम्। अथ कुड्यकटवप्रप्राकारभूजलपवनाग्निव्यवहितातिदूरसामीप्यान्नोपलभते ज्ञानं शेयम्। अथ बालान्धवृद्वयोगादिन्द्रियाणां ज्ञेयार्थ नोपलभते ज्ञानम्। तद्यदि भगवन् स्वसामान्यलक्षणानन्यवैचित्र्यानववोधान्नोपलभते ज्ञानम्, न तर्हि भगवन् ज्ञानं वक्तव्यम्। अज्ञानमेतद्भगवन् यद्विद्यमानमर्थ नोपलभते। अथ स्वसामान्यलक्षण वैचित्र्यभावस्वभावाभिभवान्नोपलभते ज्ञानम्, तदज्ञानमेव भगवन् न ज्ञानम्। ज्ञेये सति भगवन् ज्ञानं प्रवर्तते नाभावात्। तद्योगाच्च ज्ञेयस्य ज्ञानमित्युच्यते। अथ कुड्यकटवप्रप्राकार-भूजलवनाग्नि-व्यवहितातिदूरसामीप्यान्नोपलभते बालवृद्धान्धयोगवद्वैकल्यादिन्द्रियाणां ज्ञानं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नोपलभते । तद्यदेवं नोपलभते, न तद्भगवन् ज्ञानम् । अज्ञानमेव तद्विद्यमानमर्थ बुद्धिवैकल्यात् ॥

फेरि पनि महामतिले सोधे- यो पुनः भगवान्ले भन्नुभयो आलम्वनका लागि जव पदार्थ उपलब्ध हुँदैन, त्यो बेला ज्ञान विज्ञप्तिमात्रमा परिणत हुन्छ। त्यसको अग्रहणले गर्दा विकल्प शब्दात्मक ज्ञानपनि प्रवृत्त हुँदैन। त्यसोभए के त भगवान् ! पदार्थहरूको स्वसामान्यलक्षण अनन्य वैचित्र्य अनववोधवाट ज्ञान उपलब्ध हुँदैन ?। र स्वसामान्य लक्षण वैचित्र्यभावस्वभावाभिमान हुनाले ज्ञान उपलब्ध हुँदैन। र भित्तो, गुन्द्री, हिलो, दिवार, प्राकार, भू-जल, पवन, अग्नि आदिद्वारा अव्यवहित अतिदूर-सामीप्य आदिद्वारा ज्ञानले ज्ञेयलाई पाउदैन हो ? त्यस्तै बाल - अन्ध वुद्धत्व आदिका योगले ज्ञेयार्थ पनि उपलब्ध हुँदैन। यदि स्व-सामान्य लक्षण-अनन्य वैचित्र्य अववोधद्वारा ज्ञान उपलब्ध हुँदैन भने, त्यस्तो भए ज्ञानको विषयमा बताउनुहोस्। विद्यमान अर्थलाई नपाउनु भनेको यो अज्ञान नै हो। स्वसामान्यलक्षण वैचित्र्य भावस्वभाव अभिभवद्वारा ज्ञान उपलब्ध नहुनु भनेको अज्ञान नै हो ज्ञान होइन। ज्ञेय भएपछि ज्ञान हुन्छ अभावमा होइन। त्यसकैयोगले ज्ञेयको ज्ञान भनिन्छ। जस्तै कुड्य, कट, वयु, प्राकार, भू-जल, पवन, अग्नि आदि व्यवहित अतिदूर-सामीप्य आदिवाट पाइँदैन भने बालबुद्ध अन्धादिकारणले पनि इन्द्रियहरूले ज्ञान गर्न सक्तैनन् यदि यो प्राप्त हुँदैन भने भगवन् त्यो ज्ञान होइन। अज्ञान नै हो त्यो। किनकि बुद्धिवैकल्यले त्यो उपलब्ध छैन।

भगवानाह-न हि तन्महामते एवमज्ञानं भवति । ज्ञानमेव तन्महमते, नाज्ञानम् । न चैतत्संधायोक्तं मया-यदा त्वालम्ब्यमर्थ नोपलभते ज्ञानं तदा विज्ञप्तिमात्रव्यवस्थानं भवतीति । किं तु स्वचित्तदृश्यमात्रावबोधात्सदसतोर्वाह्यभावाज्ज्ञानमप्यर्थ नोपलभते । तदनुपलम्भाज्ज्ञानज्ञेययोरप्रवृत्तिः । विमोक्षत्रयानुगमाज्ज्ञानस्याप्यनुपलब्धिः । न च तार्किका अनादिकालभावाभावप्रपञ्चवासितपतय एवम् प्रजानन्ति । ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चाप्रजानन्तो बाह्यद्रव्यसंस्थानलक्षणभावाभावं कृत्वा विकल्परयाप्रवृत्तिं चित्तमात्रां निर्देक्ष्यन्ति । आत्मात्मीयलक्षणग्राहाभिनिवेशाभिनिविष्टाः स्वचित्तदृश्यमात्रानवबोधाज्ज्ञानं ज्ञेयं प्रतिविकल्पयन्ति । ते च ज्ञानज्ञेयप्रतिविकल्पनया बाह्यभावाभावप्रविचयानुपलब्धेच्छेददृष्टिमाश्रयन्ते ॥

भगवान्ले भन्नुभयो- होइन महामति यसरी अज्ञान हुँदैन । त्यो ज्ञान नै हो अज्ञान होइन । यो कुनै संधभाषामा भनेको पनि होइन । मैले त केवल पदार्थ उपलब्ध हुँदैन त्योबेला ज्ञान केवल विज्ञप्तिमात्रमा व्यवस्थित हुन्छ मात्र भनेको हो । किन्तु स्वचित्तदृश्यमात्राववोधद्वारा सदसद्‌वाट बाह्यभावभएको हुनाले ज्ञानले पनि अर्थको प्राप्ति हुँदैन । त्यसको अनुपलब्धि पछि ज्ञान र ज्ञेयको अप्रवृत्ति हुन्छ । विमोक्षत्रयको अनुगमबाट ज्ञानको पनि अनुपलब्धि हुन्छ साथै अनादिकालभावाभावप्रपञ्चले वासित तार्किकहरूले यो बुझ्न सक्तैनन् । त्यो न जानेर बाह्यद्रव्य संस्थान लक्षणात्मक भावाभाव गरेर विकल्पको प्रवृत्ति, चित्तमात्रमा निर्देशित गर्दछन् । आत्मा, आत्मीय लक्षणग्राह अभिनिवेशद्वारा स्वचित्तदृश्यमात्र अनवबोधबाट ज्ञेयलाई विकल्पित गर्दछन् । ज्ञान ज्ञेयप्रति विकल्प युक्त वाह्यभावाभावप्रविचयानुपलब्धद्वारा उच्छेद दृष्टिमा आश्रित हुन्छन् ।

तत्रेदमुच्यते-

विद्यमानं हि आलम्ब्यं यदि ज्ञानं न पश्यति ।
अज्ञानं तद्धि न ज्ञानं तार्किकाणामयं नयः ॥ ५८ ॥
अनन्यलक्षणाभावाज्ज्ञानं यदि न पश्यति ।
व्यवधानदूरसामीप्यं मिथ्याज्ञानं तदुच्यते ॥ ५९ ॥
वलवृद्धान्धयोगाच्च ज्ञानं यदि न जायते ।
विद्यमानं हि तज्ज्ञेयं मिथ्याज्ञानं तदुच्यते ॥६०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यहाँ यस्तो भनिन्छ -

विद्यमान आलम्बनलाई यदि ज्ञानले प्राप्त गर्दैन भने, त्यो अज्ञान नै हो ज्ञान होइन, यो नै तार्किकहरूको सिद्धान्त हो ॥ ५८ ॥

अनन्य लक्षणको अभावले यदि ज्ञान उपलब्ध छैन भने दूर-सामीप्य व्यवधान युक्त मिथ्या ज्ञान नै त्यो हो भनेर भनिन्छ ॥५९॥

बाल-वृद्ध अन्ध आदिको योगले पनि यदि ज्ञान हुँदैन भने त्यो विद्यमान ज्ञेय-मिथ्या ज्ञान नै हो ॥६०॥

पुनरपरं महामते बालपृथग्जना अनादिकालप्रपञ्चदौष्ठुल्य-स्वप्रतिविकल्पना नाटके नृत्यन्तः स्वसिद्धान्तनयदेशनायामुशलाः स्वचित्तदृश्यबाह्यभावलक्षणाभिनिविष्टा उपायदेशनापाठमभिनिविशन्ते, न स्वसिद्धान्तनयं चातुष्कोटिनयविशुद्धं प्रतिविभावयन्ति । महामतिराह-एवमेतद्भवगन् यथा वदसि । देशयतु मे भगवान् देशनासिद्धान्तनयलक्षणं येन अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा अनागतेऽध्वनि देशनासिद्धान्तनयकुशला न विप्रलभ्येरन् कुतार्किकैस्तीर्थकरश्रावकप्रत्येकबुद्धयानिकैः । भगवान्नाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसिकुरु । भाषिष्येऽहंते । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवांस्तस्यैतदवोचत्-द्विप्रकारो महामते अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां तथागतानामर्हतां सक्यक्संबुद्धानां धर्मनयो यदुत देशनानयश्च सिद्धान्तप्रत्यव-स्थाननयश्च । तत्र दैशना-पाठनयो महामते यदुत विचित्रसंभारसूत्रोपदेशः । यथाचित्ताधिमुक्तिकतया देशयन्ति सत्त्वेभ्यः । तत्र सिद्धान्तनय पुनर्महामते कतमः ? येन योगिनः स्वचित्तदृश्यविकल्पब्यावृत्तिं कुर्वन्ति यदुत एकत्वान्यत्वोभयत्वानु-भयत्वपक्षापतनताचित्तमनोमनोविज्ञानातीतं स्वप्रत्यात्मार्यगतिगोचरं हेतुयुक्ति-दृष्टिलक्षणविनिवृत्तमनालीढं सर्वकुतार्किकैस्तीथेकरश्रावकप्रत्येकबुद्धयानिकै-नास्त्यस्तित्त्वान्तद्वयपतितैः, तमहं सिद्धान्त इति वदामि । एतन्महामते सिद्धान्तनयदेशना-लक्षणं यत्र त्वया च अन्यैश्च बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैर्योगः करणीयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फेरि अर्को कुरा हे महामति ! बालपृथग्जनहरू अनादिकालिक प्रपञ्च दोष्ठुल्य प्रतिविकल्पित विकल्पवेष्टित-नाटकमा नृत्य गर्दै स्वसिद्धान्तनय देशनामा अकुशल स्वचित्तदृश्यबाह्य-भावक्षणमा अभिनिविष्ट भएर उपायदेशना पाठमा नै निविष्ट हुन्छन्। स्वसिद्धान्तलाई चतुष्कोटिनयविशुद्ध छ भनेर बुझ्दैनन्। हो भगवान् त्यो त्यस्तै नै हो भनेर महामतिले भने। मलाई उपदेश गर्नुहोस्- देशना-सिद्धान्तनय लक्षण जसद्वारा हे भगवान् म र अन्य बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू भविष्यमा देशनासिद्धान्तनयकुशल हुने छौं र भ्रमित हुने छैनौं- कुतार्किक तीर्थकर श्रावक प्रत्येक बुद्वयानीहरूद्वारा।

भगवान्ले भन्नुभयो- हे महामति ! राम्ररी सुन, ठीकसंग मनमाराख। म भन्ने छु। ठीक छ भगवान् भनेर महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले स्वीकार गरे। भगवान्ले उनलाई यसो भन्नुभयो- हे महामति ! अतीत अनागत प्रत्युत्पन्न तथागत अर्हत् सक्यक्संबुद्धहरूका लागि दुई प्रकारको धर्मनय छ। जस्तो कि देशनानय र सिद्धान्तप्रस्थाननय। देशनापाठनय भनेको विचित्रसंभारसूत्रहरूको उपदेश हो। जस्तो कि चित्र अधिमुक्तिरूपमा प्राणीहरूलाई बताउँदछन्। सिद्धान्तनय फेरि के हो ? जुन पदार्थद्वारा योगीहरू स्वचित्तदृश्य विकल्प गरेर व्यावृत्ति गर्दछन् अथवा एकत्व- अन्यत्व, उभय-अनुभय पक्षात्मक चित्त, मन, मनोविज्ञानबाट टाढा रहेको स्वप्रत्यात्मार्यगतिगोचर हेतु युक्ति दृष्टि लक्षणहीन सर्वकुतार्किक-तीर्थिक-श्रावक-प्रत्येकबुद्ध यानिक आदि द्वारा नास्ति अस्ति रूपमा स्वीकारेको हुनाले अन्तद्वयपतितहरूद्वारा स्वीकारिन्छ त्यसैलाई म सिद्धान्त भन्दछु। तिमी र अरू बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूले यसै सिद्धान्तनय लक्षणमा योग गर्नुपर्दछ।

तत्रेदमुच्यते-

नयो हि द्विविधो मह्य सिद्धान्तो देशना च वै ।

देशेमि या बालानां सिद्धान्तं योगिनामहम् ॥ ६१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसैले यहाँ भनिएको छ–

नय दुई प्रकारको छ– सिद्धान्तनय र देशनानय। जुन सिद्धान्त वच्चाहरूलाई र देशना योगिहरूलाई बताउँदछु ॥ ६१ ॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्-उक्तमेतद्भगवंस्तथागतेनार्हता सम्यक्संबुद्धेन एकस्मिन् काले एकस्मिन् समये यथा लोकायतिको विचित्रमन्त्रप्रतिभानो न सेवितव्यो न भक्तब्यो न पर्युपासितब्यः, यं च सेवमानस्य लौकामिषसैग्रहो भवति न धर्मसंग्रह इति। किं कारणं पुनर्भगवतेदमुक्तं लोकायतिको विचित्रमन्त्रप्रतिभानः, यं च सेवमानस्य लोकामिषसंग्रहो भवति न धर्मसंग्रहः ? भगवानाह–विचित्रमन्त्रप्रतिभानो महामते लोकायतिको विचित्रैर्हेतुपदव्यञ्जनैर्बालान् व्यामोहयति नं युक्तियुक्तं नार्थोपसंहितम्। अथ यावदेव यत्किंचिद्बालप्रलापं देशयति। एतेन महामते कारणेन लोकायतिको विचित्रमन्त्रप्रतिभान इत्युच्यते। अक्षरवैचित्र्यसौष्ठवेन बालानाकर्षति, न तत्त्वनयप्रवेशेन प्रविशति। स्वयं सर्वधर्मानवबोधादन्तद्वयपतितया दृष्ट्या बालान् ब्यामोहयति, स्वात्मानं च क्षिणोति। गतिसंध्यप्रमुक्त–त्वात्स्वचित्तदृश्यमात्रानवबोधाद्वाह्य-भावाभिनिवेशाद्विकलपस्य ब्यावृत्तिर्न भवति। अत एतस्मात्कारणान्महामते लोकायतिको विचित्रमन्त्रप्रतिभा–नोऽपरिमुक्त एव जातिजराब्याधिमरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपाकासादिभ्यो विचित्रैः पदब्यञ्जनैर्हेतुदृष्टान्तोपसहारैर्बालान् ब्यामोहयति ॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरि पनि भगवान्लाई सोधे-भगवान्ले यो भनिसक्नुभएको छ तथागत अर्हत् सम्यक्संबुद्धले एकपटक, एकसमयमा जस्तो कि लोकायतिक विचित्रमन्त्रप्रतिभायुक्त भएपनि सेवायोग्य हुँदैन, खुवाउनु हुँदैन उपासनागर्नु योग्य छैन, जसको सेवाद्वारा केवल पापमात्र उपलब्ध हुन्छ धर्म हुँदैन।

किन, कुनकारणले लोकायतिक विचित्रप्रतिभासम्पन्न, जसको सेवाले पापमात्र हुन्छ धर्म हुँदैन भनेर।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भगवान्ले भन्नुभयो- विचित्रमन्त्रप्रतिभायुक्त भएर नै त्यसले विचित्र हेतुपदव्यञ्जनको प्रयोग गरेर बालहरूलाई व्यामोहित गर्दछ युक्तियुक्त अर्थको उपदेश गर्दैन। र जे जति बालप्रलापको उपदेश गर्दछ त्यसैले विचित्रमन्त्र प्रभावयुक्त लोकायतिक भनेर भनेको हो। राम्रा अक्षरद्वारा बच्चाहरूलाई आकर्षित गर्दछ। तर तत्त्वज्ञानमा प्रवेश गराउँदैन। आफूचाहिँ सर्वधर्म अनवबोधका कारणले गर्दा अन्तद्वयापतिदृष्टिले बच्चाहरूलाई मोहित गर्दछ आफूलाई पनि पतित पार्दछ। गति सन्धिबाट अयुक्त भएकाले चित्तदृश्यमात्रको अनवबोधले पनि बाह्य-भाव-स्वभाव अभिनिवेशबाट विकल्पको व्यवृत्ति हुँदैन। त्यसै कारणले गर्दा हे महामति ! लोकायतिकले विचित्रमन्त्रप्रभावप्रतिभायुक्त भएर जातिजरा व्याधि- मरणशोक- परिदेव- दुःख दौर्मनस्यद्वारा उपासकहरूलाई पद व्यञ्जन हेतुदृष्टान्तद्वारा पनि बालबुद्धिहरूलाई मोहित गर्दछ।

इन्द्रोऽपि महामते अनेकशास्त्रविदग्धबुद्धिः स्वशब्दशास्त्रप्रणेता। तच्छिष्येण नागवेशरूपधारिणा स्वर्गे इन्द्रसभायां प्रतिज्ञां कृत्वा तव वा सहस्रे रथो भज्यतां मम वा एकैकनागभावस्य फणाच्छेदो भवत्विति। सहधर्मेण च नागवेशधारिणा लोकायतिकशिष्येण देवानामिन्द्रं विजित्य सहस्नारं रथं भङ्क्त्वा पुनरपीमं लोकमागतः। एवमिदं महामते लोकायतिक-विचित्रहेतुदृष्टान्तोपनिवद्धं येन तिर्यञ्चोऽप्यधीत्य देवासुरलोकं विचित्रपदब्यञ्जनैर्ब्यामोहयति। आयब्ययदृष्टाभिनिवेशेनाभिनिवेशयतिं किमङ्ग पुनर्माषानुन्। अत एतस्मात्कारणात्महामते लोकायतिकः परिवर्जितब्यो दुःखजन्महेतुवाहकत्वात्, न सेवितव्यो न भजितव्यो न पर्युपासित्त्वयः। शरीरनयबुद्धिविषयोपलब्धिमात्रं हि महामते लोकायतिकैर्देश्यते विचित्रैः पदव्यञ्जनैः। शतसहस्रं महामते लाकायतम्। किं तु पश्चिमे लोके पश्चिमायां पश्चाशत्यां भिन्नसंहितं भविष्यति कुतर्कहेतुदृष्टिप्रणीतत्त्वात्। भिन्नसंहितं भविष्यत्यशिष्यपरिग्रहात्। एतदेव महामते लोकायतं भिन्नसंहितं विचित्रहेतुपनिबद्धं तीर्थकरैर्देश्यते स्वकारणाभिनिविष्टैः, न स्वनयः। न च महामते कस्यचित्तीर्थकरस्य स्वशास्त्रनयः। अन्यत्र लोकयतमेव अनेकैराकारैः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कारणामुखशतसहस्त्रैर्देशयन्ति । न स्वनयं च न प्रजानन्ति मोहोहाल्लोकायतमिदमिति ॥

हे महामते इन्द्र पनि अनेक शास्त्रमा पारङ्गत र आफ्नै व्याकरणशास्त्रका रचयिता हुन् । उनकै शिष्य नागको वेशधारीले स्वर्गमा इन्द्रको सभामा नै प्रतिज्ञा गरेर तिम्रो सहस्रअरले युक्त रथ भाँच्चियोस् अथवा मेरो एउटा-एउटा नागको फँणा काटियोस् भनेर नागवेशधारी लोकायतिक शिष्यले देवताइन्द्रलाई जितेर सहस्रअर रथलाई भाँचेर फेरि यसै लोकमा आयो । यो नै त्यसको विचित्रजादु पूर्ण दृष्टान्त युक्त शास्त्र बनाएर पशुहरूलाई ज्ञानसिकाएर देव-असुर-लोकलाई विचित्रपदव्यञ्जनद्वारा मोहित गर्दछ । आय-व्यय आदि दृष्ट अभिनिवेशद्वारा सबैलाई मोहित पार्दछ । फेरि मनुष्यको त के कुरा गर्ने । त्यसैले नै लोकायतिकलाई हटाउनु पर्दछ-किनकि दुःख जन्मको कारक हो त्यो, त्यसको सेवा-भजन र उपासना गर्नु हुन्न । विचित्रपदव्यञ्जनद्वारा शरीर-वुद्धि विषयको उपलब्धिलाई नै सर्वोपरि ठान्दछ ऊ र त्यो लाखौंको संख्यामा छ । तर पछि, अन्तिम पाँच शताव्दीमा, भिन्न शास्त्रका रूपमा उदाउनेछ कुतर्कहेतु दृष्टि प्रणीत हुने हुनाले । कुशिष्यले परिग्रह गर्नाले नै भिन्न हुनेछ । यसरी भिन्न शास्त्रमा परिणत लोकायतिकमतलाई तीर्थिकहरूले उपदेश गर्नेछन् , तर आफ्नो शास्त्र भने होइन । अर्को कुरा कुनै तीर्थकरको आफ्नो शास्त्र छँदै नै छैन । यही लोकायतमत नै अनेकाररूपमा फैलिएको हुनाले तीर्थिकहरूले आफ्नो नयलाई मोहले गर्दा जान्दैनन् र लोकायतलाई लोकायत हो भनेर पनि चिन्ने छैनन् ।

महामतिराह- यदि भगवन् सर्वतीर्थकरा लोकायतमेव विचित्रै पदव्यञ्जनैर्दृष्टान्तोपसंहारैर्देशयन्ति, न स्वनयं स्वकारणाभिनिविष्टाः, अथ किं भगवान्पि लोकायतमेव देशयति आगतागतानां नानादेशसंनिपतितानां देवासुरमनुष्याणां विचित्रैः पदव्यञ्जनैः, न स्वमतं सर्वतीर्थ्यमतोपदेशाभ्यन्तरत्वात् ? भगवान्नाह नाहं महामते लोकायतं देशयामि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न चायव्ययम् । किं तु महामते अनायव्ययं देशयामि । तत्र आयो नाम महामते उत्पादराशिः समूहागमादुत्पद्यते । तत्र व्ययो नाम महामते विनाशः । अनायव्यय इत्यनुत्पादस्यैतदधिवचनम् । नाहं महामते सर्वतीर्थकरविकल्पाभ्यन्तरं देशयामि । तत्कस्य हेतोः ? वाह्यभावाभावादनभिनिवेशात्स्वचित्तदृश्यमात्रावस्थानाद्विधावृत्तिनोऽप्रवृत्तेर्विकल्पस्य । निमित्तगोचराभावात्स्वचित्तदृश्यमात्राव-बोधनात्स्वचित्तदृश्यविकल्पो न प्रवर्तते । अप्रवृत्तिविकल्पस्यानिमित्तशून्यताप्रणिहितविमोक्षत्रयावततारान्मुक्त इत्युच्यते ॥

महामतिले भने- भगवन् यदि सबै तीर्थकरहरूले लोमायतमत नै विचित्र पदव्यञ्जन समूहद्वारा उपदेश गर्दछन् भने आफ्नो नयलाई कारणाभिनिविष्ट हुनाले गर्दैनन् भने, के भगवान् पनि भिन्न भिन्न देशमा रहने आउने-जाने देव-असुर-मनुष्यहरूलाई विचित्र पदव्यञ्जनद्वारा लोकायतमतको नै उपदेश गर्नु हुन्छ ? सबै तीर्थिक उपदेशभित्र हुनाले आफ्नो मत होइन ? भगवान्ले भन्नुभयो- म लोकायत र अव्यय दुबैको उपदेश गर्दिन हे महामति ! किन्तु अनव्ययको उपदेश गर्दछु । आय भनेको उत्माद राशि हो जो समूहको आगमबाट उत्पन्न हुन्छ । व्ययभनेको विनाश हो । अनायव्यय भनेको अनुत्पादको अधिवचन हो । तीर्थकरहरूको विकल्पको उपदेश म गर्दिन । किनकि बाह्य भावाभावद्वारा अनभिनिविष्ट स्वचित्तमात्र अवस्थानबाट पनि विकल्पको प्रवृत्ति नहुने हुनाले । निमित्तगोचरको अभावले स्वचित्तदृष्यमात्र बोधद्वारा स्वचित्तदृश्य विकल्पको प्रवृत्ति हुँदैन । अप्रवृत्ति विकल्पको अनिमित्त शून्यता प्रणिहित विमोक्षत्रयावतार बाट मुक्त भनेर भनिन्छ ।

अभिजानाम्यहं महामते अन्यतरस्मिन् पृथिवीप्रदेशे विहरामि । अथ येनाहं तेन लोकायतिको ब्रह्मण उपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य अकृतावकाश एव मामेवमाह-सर्व भो गौतम कृतकम् । तस्याहं महामते एवमाह-सर्व भो ब्राह्मण यदि कृतकम्, इदं प्रथमं लोकायतम् । सर्व भो गौतम अकृतकम् । यदि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्राह्मण सर्वमकृतकम्, इदं द्वितीयं लोकायतम् । एवम् सर्वमनित्यं सर्वं नित्यं सर्वमुत्पाद्यं इदं ब्रह्मण षष्ठं लोकायतम् । पुनरपि महामते मामेवमाह ब्रह्मणो लोकायतिकः-सर्व भो गौतम एकत्वं सर्वमन्यत्वं सर्वमुभयत्वं सर्व-नुभयत्वं सर्वं कारणाधीनं विचित्रहेतूपपत्तिदर्शनात् । इदमपि ब्राह्मण एकादशं लोकायतम् । पुनरपि भो गौतम सर्वमव्याकृतं सर्वं व्याकृतम्, अस्त्यात्मा नास्यात्मा, अस्त्ययं लोको नास्त्ययं लोकः, अस्ति परोलोको नास्ति परोलोकः, नास्त्यस्ति च परो लोकः, अस्ति मोक्षो नास्ति मोक्षः, सर्वं क्षणिकं सर्वमक्षणिकम्, आकाशमप्रतिसंख्यानिरोधो निर्वाणं भो गौतम कृतकमकृतकम्, अस्त्यन्तराभवोनास्त्यन्तराभव इति तस्यैतदुक्तं महामते मया-यदि भो ब्राह्मण एवम्, इदमपि ब्राह्मण लोकायतमेव भवतीति, न मदीयम् । त्वदीयमेतद्ब्राह्मण लोकायतम् । अहं भो ब्राह्मण अनादिकालप्रपञ्चविकल्पवासनादौष्ठुल्यहेतुकं त्रिभवं वर्णयामि । स्वचित्तदृश्यमात्रानवबोधद्ब्राह्मण विकल्पः प्रवर्तते न बाह्यभावोपलम्भात् । यथा तीर्थकराणामात्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षान्त्रयाणां न तथा मम । अहं भो ब्राह्मण न हेतुवादी अन्यत्र विकल्पमेव ग्राह्यग्राहकभावेन प्रज्ञाप्य प्रतीत्यसमुत्पादं देशयामि । न च त्वादृशा अन्ये वा बुध्यन्ते आत्मग्राहपतितया संतप्त्या । निर्वाणाकाशनिरोधानां महामते तत्त्वमेव नोपलभ्यते संख्यायाम्, कुतः पुनः कृतकत्वम् ॥

हे महामति ! मलाई थाहा छ म (धेरै पृथिवीहरू मध्ये) कुनै एउटा पृथिवी प्रदेशमा विहार गर्दथें । म जहाँ थिएँ त्यहाँ एउटा लोकायतिक ब्राह्मण आयो । आएर विना कुनै अवसर नै उसले भन्यो- सप्पै नै हे गौतम अनित्य छ । मैले उनलाई भने यदि हे ब्राह्मण सबै नै कृतक हो भने यो पहिला लोकायत नै हो । फेरि उसले भन्यो- सबै नै अकृतक हो । यदि सबै अकृतक हो भने हे ब्राह्मण यो दोस्रो पनि लोकायत हो । यसरी सबै नै अनित्य, सबै नित्य, सबै उत्पाद्य, सबै अनुत्पाद्य यी सबै नै लोकायत हुन् हे ब्राह्मण । फेरि पनि त्यस लोकायतिक ब्राह्मणले मलाई भनो- सप्पै नै हे गौतम ! अन्यत्व, उभयत्व, अनुभयत्व आदि सबै नै कारणाधीन छन् विचित्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हेतु उपपत्ति दर्शनले गर्दा । यो पनि हे ब्राह्मण एकदेशिक लोकायतमत हो । फेरि पनि हे गौतम ! सबै अव्याकृत, सबै व्याकृत, आत्मा छ, आत्मा छैन, लोक छ, लोक छैन, परलोक छ, परलोक छैन नास्ति-अस्ति-परलोक, मोक्ष छ, मोक्ष छैन, सबै नै क्षणिक, सबै नै अक्षणिक आकाश अप्रतिसंख्या निरोध निर्वाण आदि सबै नै हे गौतम कृतक र अकृत हुन्- किनकि अन्तराभव छ र अन्तराभव छैन । उनलाई मैले यो भने- यदि हे ब्राह्मण त्यसो हो भने यो पनि लोकायत नै हो मेरो होइन । यो तिम्रो लोकायत हो । हे ब्राह्मण अनादिकाल प्रपञ्चविकल्प वासना दौष्ठुल्यहेतुक त्रिभवको वर्णन गर्दछु । स्वचित्त दृश्यमात्र अनवबोधले गर्दा विकल्पको प्रवृत्ति हुन्छ तर बाह्य भाव भएर भने होइन । जस्तो तीर्थकरहरूको आत्मेन्द्रित अर्थसंनिकर्षयन्त्रिहरूको हुन्छ त्यस्तो मेरो होइन । हे ब्राह्मण म न हेतुवादी हुँ, अन्यत्र विकल्पमात्र ग्राह्य ग्राहक भावले जानेर प्रतीत्य समुत्पादको देशना गर्दछु । अरू तिमीजस्ता र अरूले पनि बुझ्ने छैनन् आत्मग्राहपतित हुनाले र त्यसैका प्रभावले गर्दा । निर्वाण आकाश र निरोधहरूको तत्त्व नै छैन संख्यामा कहाँबाट फेरि कृतकत्व आयो ?

पुनरपि महामते लोकायतिको ब्राह्मण एवमाह- अज्ञानतृष्णाकर्महेतुकमिदं भो गौतम त्रिभवम्, अथाहेतुकम् ? द्वयमप्येतद्ब्राह्मण लोकायतम् । स्वसामान्यलक्षणपतिता भो गौतम सर्वभावाः । इदमपि ब्राह्मण लोकायतमेव भवति । यावद्ब्राह्मण मनोविस्पन्दितं बाह्यर्थाभिनिवेशविकल्पस्य तावल्लोकायतम् ॥

फेरि पनि हे महामति लोकायतिक ब्राह्मणले भने हे गौतम अज्ञान तृष्णा कर्म हेतुक यो त्रिभव हो भथवा अहेतुक ? यी दुबै नै लोकायतिक हुन् । स्वसामान्य लक्षणयुक्त नै छन् सबै पदार्थ हे गौतम ! यो पनि हे ब्राह्मण लोकायत हो । जहाँ सम्म मनको स्पन्दन हुन्छ बाह्य अर्थ अभिनिवेश विकल्पको त्यहाँसम्म लोकायत नै हुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनरपरं महामते लोकायतिको ब्राह्मणो मामेतदवोचत्-अस्ति भो गौतम किंचिद्यन्न लोकायतम् ? मदीयमेव भो गौतम सर्वतीर्थकरैः प्रसिद्धं विचित्रैः पदव्यञ्जनैर्हेतुदृष्टान्तोपसंहारैर्देश्यते । अस्ति भो ब्राह्मण यन्न त्वदीयं च न प्रसिद्धं देश्यते न च न विचित्रैः पदव्यञ्जनैर्न च नार्थोपसंहितमेव । किं तदलोकायतं यन्न प्रसिद्धं देश्यते च ? अस्ति च भो ब्राह्मण अलोकायतं यन्न सर्वतीर्थकरणां तव च बुद्धिर्न गाहते बाह्यभावादसद्भूत-विकल्पप्रपञ्चाभिनिविष्टानाम् । यदुत विकल्पस्याप्रवृत्तिः सदसतः स्वचित्तदृश्यमात्रावबोधाद्विकल्पो न प्रवर्तते । बाह्यविषयग्रहणाभावाद्विकल्पः स्वस्थानेऽवतिष्ठते दृश्यते । तेनेदमलोकायतं मदीयं न च त्वदीयम् ।

फेरि पनि लोकायत ब्राह्मणले भने मलाई हे महामति ! केही त्यस्तो छ जो लोकायत नहोस् हे गौतम ! मरो नै सिद्धान्त सबै तीर्थकरहरूमा प्रसिद्ध छ र त्यसैलाई विचित्र पद व्यञ्जन हेतु दृष्टान्त उपसंहारद्वारा अपनाइएको हो । हे ब्राह्मण जुन तिम्रो होइन त्यस्तो छ र त्यो प्रसिद्ध नभएको पनि होइन जसको देशना नगरिएको पनि होइन र विचित्र पदव्यञ्जनहरूद्वारा उपदेश नगरिएको पनि होइन, अर्थ सहित नरहेको पनि होइन । के हो त्यो अलोकायत जुन प्रसिद्ध छैन र देशना गरिन्छ पनि । हे ब्राह्मण अलोकायतन सबै तीर्थकरहरूको र तिम्रो पनि बुद्धि जहाँ प्रविष्ट हुँदैन वाह्य भावबाट असम्भूत विकल्प प्रपञ्चमा निविष्टहरूको । जस्तो कि विकल्पको अप्रवृत्ति सत् र असत्को स्वचित्तदृश्यमात्र अववोधवाट विकल्प प्रवृत्त हुँदैन । वाह्यविकल्प विषय अभाव हुँदा विकल्प आफ्नो ठाउँमा रहन्छ र देखिन्छ पनि । त्यसैले यो अलोकायत मेरो चिन्तन हो तिम्रो होइन ।

स्वस्थानेऽवतिष्ठत इति न प्रवर्तत इत्यर्थः । अनुत्पत्तिविकल्पस्याप्रवृत्तिरितत्युच्यते । एवमिदं भो ब्राह्मण यन्न लोकायतम् । संक्षेपतो ब्राह्मण यत्र विज्ञानस्यागतिर्गतिश्च्युतिरूपपत्तिः प्रार्थनाभिनिवेशाभिष्वङ्गो दर्शनं दृष्टि स्थानं परामृष्टिर्विचित्रलक्षणाभिनिवेशः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संगतिः सत्त्वानां तृष्णायाः कारणाभिनिवेशश्च । एतद्भो ब्राह्मण त्वदीयं लोकायतं न मदीयम् । एवमहं महामते पृष्टो लोकायतिकेन ब्राह्मणेनागत्य । स च मयैवं विसर्जितस्तूष्णीभावेन प्रक्रान्तः ॥

आफ्नै ठाउँमा रहन्छ भनेको प्रवृत्त हुँदैन भनेको हो। अनुत्पत्ति भनेको विकल्पको प्रवृत्ति हुँदैन भनेको हो। यही नै त्यो हो ब्राह्मण जुन लोकायत होइन। संक्षेपमा हे ब्राह्मण जहाँ विज्ञानको अगतिगति हुन्छ, स्थितिरहन्छ, प्रार्थनाको अभिनिवेश हुन्छ। यही नै प्राणीहरूका तृष्णाको कारणको अभिनिवेश हुन्छ। यही नै हे ब्राह्मण तिम्रो लोकायत हो मेरो होइन। यस्तै हे महामति ! लोकायतिक ब्राह्मणले सोधे त्यसपछि मैले उनलाई विसर्जित गरेँ, मौन भएर ती गए।

अथ खलु कृष्णपक्षिको नागराजो ब्राह्मणरूपेणागत्य भगवन्तमेतदवोचत्-तेन हि गौतम परलोक एव न संविद्यते । तेन हि माणव कुतस्त्वमागतः ? इहाहं गौतम श्वेतद्वीपादागतः । स एव ब्राह्मण परो लोकः । अथ माणवो निष्प्रतिभानो निगृहीतोऽन्तर्हितोऽपृष्ट्वैव मां स्वनयप्रत्यवस्थानकथां चिन्तयन् शाक्यपुत्रो मन्नयबहिर्धा वराकोऽप्रवृत्तिलक्षणहेतुवादी स्वविकल्पदृश्यलक्षणावबोधाद्विकल्पस्याप्रवृत्तिं वर्णयति । त्वं चैतर्हि महामते मां पृच्छसि- किं लोकायतिकविचित्रमन्त्रप्रतिभानं सेव्यमानस्यामिषसंग्रहो भवति न धर्मसंग्रह इति । महामतिराह-अथ धर्मामिषमिति भगवन् कः पदार्थः ? भगवान्‌ाह-साधु साधु महामते । पदार्थद्वयं प्रति मीमांसा प्रवृत्ता अनागतां जनतां समालोक्य । तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु । भाषिष्येऽहं ते साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् ॥

त्यसपछि कृष्णपक्षिक नागराजले ब्राह्मणरूप धारण गरेर आएर भगवान्‌लाई यसो भने- हे गौतम परलोक नै छैन। त्यसो भए तिमीकहाँबाट आयौ वाबू ? म हे गौतम श्वेतद्वीपबाट आएको हूँ। त्यही नै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हे ब्राह्मण परलोक हो नि ! त्यसपछि त्यो ब्राह्मणवच्चा अप्रतिम भएर, निगृहीत, केही नसोधी अन्तर्हित भयो मलाई आफ्नो सिद्धान्त वताउन चाहँदाचाहँदै मेरो सिद्धान्तवाट वाहिर भएर विचरा अप्रवृत्तिलक्षणात्मक हेतुवादी स्वविकल्प दृश्यलक्षणाववोधद्वारा विकल्पको अप्रवृत्तिको वर्णन गर्दछ शाक्यपुत्र-वुद्धले भनेर निस्कियो । फेरि तिमी हे महामति मलाई सोद्धछौ कि किन लोकायतिक विचित्र मन्त्रप्रतिभायुक्त सेवा गर्दा आमिषको संग्रह हुन्छ धर्मको हुँदैन भनेर । महामतिले भने- धर्मामिष भनेको के हो भगवन् ! भगवान् भन्नुहुन्छ साधु महामति ! भविष्यका जनतालाई विचार गरेर दुई पदार्थको मीमांसामा म प्रवृत्त भएको छु-त्यसैले राम्ररी सुन र मनमा पनि राख हे महामति ! महामतिले स्वीकार गरे ।

भगवांस्तस्यैतदवोचत्-तत्र आमिषं महामते कतमत् ? यदुत आमिषमामृशमाकर्षणं निर्मृषं परामृष्टिः स्वादो बाह्यविषयाभिनिवेशोऽन्तद्वयप्रवेशः । कुदृष्ट्या पुनः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिजराव्याधिमरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासप्रवृत्तिस्तृणायाः पौनर्भविक्या आदि कृत्वा । आमिषमिदमित्युच्यते भया च अन्यैश्च बुद्धैर्भगवद्भिः । एष महामते आमिषसंग्रहो न धर्मसंग्रहो यं लोकायतिकं सेवमानो लभते लोकायतम् ॥

भगवान्ले उनलाई भन्नुभयो- आमिष के हो त ? जस्तो कि आमिष, आमिशस्पर्श, आकर्षण, निर्मृष(निरीक्षण) परामर्श, स्वाद, बाह्यविषयाभिनिवेशद्वारा अन्तद्वयको प्रवेश पनि हो । कुदृष्टिद्वारा फेरि स्कन्धप्रादुर्भाव, जाति, जरा, व्याधि, मरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपाय, असप्रवृत्ति तृष्णाको र पुनर्जन्मात्मक आदि गरेर यो देखिन्छ । यसलाई म र अरू भगवान् बुद्धहरूले पनि आमिष भन्ने गरिन्छ । यो नै आमिषसंग्रह हो धर्मसंग्रह होइन । जसलाई लोकायतिक नै हुन्छ-त्यही आमिष हो-धर्म होइन ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्र महामते धर्मसंग्रहः कतमः ? यदुत स्वचित्तधर्मनैरात्म्यद्वयावबोधाद्धर्मपुद्गलनैरात्म्यलक्षणदर्शनाद्विकल्पस्याप्रवृत्तिः, भूम्युत्तरोत्तरपरिज्ञानाच्चित्तमनोमनोविज्ञानव्यावृत्तिः, सर्वबुद्धज्ञानभिषेकगतिः अनधिष्ठापदपरिग्रहः सर्वधर्मानाभोगवशवर्तिता धर्म इत्युच्यते, सर्वदृष्टिप्रपञ्चविकल्पभावान्तद्वयापतनतया । प्रायेण हि महामते तीर्थकरवादो बालानन्तद्वये पातयति न तु विदुषाम्, यदुत उच्छेदे च शाश्वतते च । अहेतुवादपरिग्रहाच्छाश्वतदृष्टिर्भवति, कारणविनाशहेत्वभावादुच्छेददृष्टिर्भवति । किं तु उत्पातस्तितिभङ्गदर्शनाद्धर्म इत्येवं वदामि । एष महामते धर्मामिषनिर्णयः, यत्र त्वया अन्यैश्च बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः शिक्षितव्यम् ॥

हे महामति ! धर्मसंग्रह के हो ? जस्तो कि स्वचित्तधर्म नैरात्म्यद्वयावबोधबाट धर्म पुद्गल नैरात्म्य लक्षणको दर्शनवाट विकल्पको प्रवृत्ति हुँदैन, भूमि-उत्तर-उत्तरको परिज्ञानद्वारा चित्त, मन, मनोविज्ञानको व्यावृत्ति हुन्छ, सर्वबुद्धज्ञानभिषेकगति, अधिष्ठानपरपरिग्रह, सर्वधर्मअनाभोगवशवर्तिता नै धर्म भनिन्छ किनकि त्यहाँ सर्वदृष्टि प्रपञ्च विकल्पभावबाट दुई अन्तर रहँदैनन् । धेरै जसो तीर्थकरवादले वच्चाहरूलाई दुई अन्तरमा प्रविष्ट गराउँदछ तर विद्वान्लाई होइन । जस्तो कि उच्छेदवाद र शाश्वतवादमा । अहेतुवादको परिग्रहबाट शाश्वत दृष्टि हुन्छ, कारणविनाशहेतुको अभावबाट उच्छेददृष्टि हुन्छ । तर उत्पाद-भङ्ग-स्थिति भङ्ग दर्शनबाट धर्म हुन्छ यस्तो म भन्दैछु । यो नै हे महामति ! धर्म र आमिषको निर्णय हो । जहाँ तिमी र अरू बोधिसत्त्वले पनि प्रशिक्षित हुनु पर्दछ ।

तत्रेदमुच्यते –

संग्रहैश्च दमेत्सत्त्वान् शीलेन च वशीकरेत् ।
प्रज्ञया नाशयेद्दृष्टिं विमोक्षैश्च विवर्धयेत् ॥ ६२ ॥
लोकायतमिदं सर्व यत्तीर्थ्यैर्देश्यते मृषा ।
कार्यकारणसद्दृष्टया स्वसिद्धान्तो न विद्यते ॥ ६३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अहमेकः स्वसिद्धान्तं कार्यकारणवर्जितम् ।
देशेमि शिष्यवर्गस्य लोकायतविवर्जितम् ॥ ६४ ॥
चित्तमात्रं न दृश्योऽस्ति द्विधा चित्तं हि दृश्यते ।
ग्राह्यग्राहकभावेन शाश्वतोच्छेदवर्जितम् ॥ ६५ ॥

त्यहाँ यो भनिन्छ -

संग्रहद्वारा प्राणीलाई दमनगर्नु, शीलद्वारा वशीकरण गर्नु प्रज्ञाद्वारा संसारदृष्टिको नाश गर्नु , मोक्षद्वारा बढाउनु ॥ ६२ ॥

तीर्थिकहरूले जे उपदेश गर्दछन् त्यो सबै नै लोकायत हो, त्यहाँ कार्य कारण दृष्टि रहेकाले आफ्नो कुनै सिद्धान्त छैन ॥ ६३ ॥

म एक्लै नै कार्यकारणरहित स्वसिद्धान्त शिष्यवर्गको कल्याणका लागि लोकायतमत रहित उपदेश गर्दछु ॥ ६४ ॥

चित्तमात्र दृश्य छैन, चित्त दुईरूपमा देखिन्छ। ग्राह्य र ग्राहकभावमा र शाश्वत उच्छेदरहित हुन्छ ॥ ६५ ॥

यावत्प्रवर्तते चित्तं तावल्लोकायतं भवेत् ।
अप्रवृत्तिर्विकल्पस्य स्वचित्तं पश्यते जगत् ॥ ६६ ॥
आयं कार्यार्थनिर्वत्तिं व्ययं कार्यस्य दर्शनम् ।
आयव्ययपरिज्ञानाद्विकल्पो न प्रवर्तते ॥ ६७ ॥
नित्यमनित्यं कृतकमकृतकं परापरम् ।
एवमाद्यानि सर्वाणि लोकायतनयं भवेत् ॥ ६८ ॥

जवसम्म चित्त प्रवृत्त हुन्छ तवसम्म लोकायत नै हुन्छ। अप्रवृत्तिद्वारा विकल्प नष्ट हुन्छ त्यसपछि पूरा जगत्लाई नै स्वचित्त रूपमा देख्दछ ॥ ६६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आय भनेको कार्य निष्पादन हो र व्ययकार्यको दर्शन हो । आय-व्ययको ज्ञानबाट विकल्प समाप्त हुन्छ ॥ ६७ ॥

नित्य-अनित्य, कृतक-अकृतक, परापर आदि सबै नै लोकायत नै हुन् ॥ ६८ ॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्-निर्वाणं निर्वाणमिति भगवन्नुच्यते । कस्यैतदधिवचनं यदुत निर्वाणमिति यत्सर्वतीर्थकरैर्विकल्प्यते ? भगवानाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसिकुरु । भाषिष्येऽहं ते । यथा तीर्थकरा निर्वाणं विकल्पयन्ति, न च भवति तेषां विकल्पानुरूपं निर्वाणम् । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । भगवांस्तस्यैतदवोचत्-तत्र केचित्तावन्महामते तीर्थकराः स्कन्धात्वायतननिरोधाद्विषयवैरग्या-त्रित्यवैधर्म्यादर्शनाच्चित्तचैत्तकलापो न प्रवर्तते । अतीतानागतप्रत्युत्पन्न-विषयाननुस्मरणाद्दीपबीजनलवदुपादानोपरमाद-प्रवृत्तिर्विकल्पस्येति वर्णयन्ति । अतस्तेषां तत्र निर्वाणबुद्धिर्भवति । न च महामते विनाशदृष्ट्या निर्वायते ॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरि पनि भगवान्लाई भने- निर्वाण निर्वाण भनेर भनिन्छ हे भगवन् ! यो कसको अधिवचन हो । निर्वाण भनेर जुन सबै तीर्थकरहरूले कल्पना गर्दछन् ? भगवन्ले भन्नु भयो- हे महामति ! सुन र राम्ररी मनमा राख पनि । तिमीलाई म भन्ने छु। जस्तो तीर्थिकहरू निर्वाणलाई विकल्पित गर्दछन् तर तिनीहरूको विकल्पानुरूप निर्वाण हुँदैन। साधु भगवन् भनेर महामतिले भगवान्को वचनलाई स्वीकार गरे। भगवान्ले उनलाई यसो भने - केही तीर्थकरहरू स्कन्ध-धातु-आयतनको निरोधबाट विषय राहित्य हुन्छ र नित्य विषय वैधर्म्यबाट चित्त र चैत्तकलापको प्रवृत्ति हुँदेन। अतीत, अनागत-प्रत्युत्पन्नविषयको अननुस्मरणद्वारा दीप, बीज, अनल जस्तै उपादानकारणको निवृत्तिद्वारा विकल्पको प्रवृत्ति हुँदैन भनेर भन्दछन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसैले तिनको त्यहाँ निर्वाण बुद्धि हुन्छ। विनाश दृष्टिबाट हे महामति ! निर्वाण हुँदैन।

अन्ये पुनर्देशान्तरस्थानगमनं मोक्ष इति वर्णयन्ति विषयविकल्पोपरमादिषु पवनवत्। अन्ये पुनर्वर्णयन्ति तीर्थकराः बुद्धिबोद्धव्यदर्शनविनाशान्मोक्ष इति। अन्ये विकल्पस्याप्रवृत्तेर्नित्यानित्यदर्शनान्मोक्षं कल्पयन्ति। अन्ये पुनर्वर्णयन्ति विविधनिमित्तविकल्पो दुःखजन्मवाहक इति स्वचित्तदृश्यमात्राकुशलाः। निमित्तभयभीता निमित्तदर्शनात्सुखाभिलाषनिमित्ते निर्वाणबुद्वयो भवन्ति। अन्ये पुनरध्यात्मबाह्यानां सर्वधर्माणां स्वसामान्यलक्षणावबोधादविनाशतोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नभावा-स्तितया निर्वाणं कल्पयन्ति। अन्ये पुनरात्मसत्त्वजीवपोषपुरुषपुद्गलसर्वधर्माविनाशतश्च निर्वाण कल्पयति। अन्ये पुनर्महामते तीर्थकरा दुर्विदग्धबुद्वयः प्रकृतिपुरुषान्तरदर्शनाद्गुणपरिणामकर्तृत्वाच्च निर्वाणं कल्पयन्ति। अन्ये पुण्यापुण्यपरिक्षयात्। अन्य क्लेशक्षयाज्ज्ञानेन च। अन्ये ईश्वरस्वतन्त्रकर्तृत्वदर्शनाज्जगतो निर्वाणं कल्पयन्ति। अन्ये अन्योन्यप्रवृत्तोऽयं संभवो जगत इति न कारणतः। स च कारणाभिनिवेश एव, न चावबुध्यन्ते मोहात्, तदनवबोधान्निर्वाणं कल्पयन्ति। अन्ये पुनर्महामते तीर्थकराः सत्यमार्गाधिगमान्निर्वाणं कल्पयन्ति।

अन्य केही तीर्थिकहरू-यो ठाउँ छोडेर अर्को लोकतिर जानु नै मोक्ष हो भनेर वर्णन गर्दछन् विषयको विकल्प समाप्त हुनाले जस्तो कि वायु। अरू तीर्थकरहरू बुद्धि-विषयको विनाशद्वारा मोक्ष हुन्छ भन्दछन्। अरू केही विकल्पको प्रवृत्ति नहुनाले नित्य-अनित्य दर्शनबाट मोक्षको कल्पना गर्दछन्। विविधनिमित्तक विकल्प नै दुःख जन्म आदिको वाहक हो भनेर स्वचित्त दृश्यमात्र अकुशल छन्। निमित्तबाट भयभीत निमित्त दर्शनबाट सुखाभिलाष निमित्तमा निर्वाण बुद्धिभएका पनि छन्। भित्री र बाहिरी धर्मको स्वसामान्य लक्षण अवबोधबाट अविनाशबाट पनि अतीत, अनागत, प्रत्युत्पन्न भावको अस्तित्त्वबाट निर्वाणको केही कल्पना गर्दछन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अरू केही- आत्म, सत्त्व, जीव, पोष, पुरुष, पुद्गल आदि सबैको अविनाशद्वारा निर्वाणको कल्पना गर्दछन्। अन्य तीर्थकरहरू तीव्रबुद्धिद्वारा प्रकृति-पुरुषको भेद गरेर गुण परिणामकर्तृत्वरूप बोधद्वारा निर्वाणको कल्पना गर्दछन्। अरू केही पुण्य-अपुण्यको नाशद्वारा। अरू केही क्लेशक्षयबाट र ज्ञानद्वारा अन्य- ईश्वर जो स्वतन्त्र र कर्ता छ उसको ज्ञानद्वारा निर्वाणको कल्पना गर्दछन्। यो जगत् एक अर्कामा आधारित छ तर कुनै कारण छैन भन्दछन्। त्यो चैँ कारणको अभिनिवेशमात्र हो तर मोहले गर्दा बुझ्दैन भन्दछन् त्यसको बोधद्वारा निर्वाण हुन्छ भन्दछन्। अरू केही तीर्थिकहरू सत्य मार्ग प्राप्तिद्वारा निर्वाणको कल्पना गर्दछन्।

अन्ये गुणगुणिनोरभिसंबद्धादेकत्वान्यत्वोभयत्वानुभयत्वदर्शनान्निर्वाणबुद्धयो भवन्ति । अन्ये स्वभावतः प्रवृत्तितो मयूरवैचित्र्यविविधरत्नाकरकण्टकतैक्ष्ण्यवद्भावानां स्वभावं दृष्ट्वा निर्वाणं विकल्पयन्ति । अन्ये पुनर्महामते पञ्चविंशतितत्त्वावबोधात्, अन्ये प्रजापालेन षाड्गुण्योपदेशग्रहणान्निर्वाणं कल्पयन्ति । अन्ये कालकर्तृदर्शनात्कालायत्ता लोकप्रवृत्तिरिति तदवबोधान्निर्वाणं कल्पयन्ति । अन्ये पुनर्महामते भवेन, अन्येऽभवेन, अन्ये भवाभवपरिज्ञया, अन्ये भवनिर्वाणाविशेषदर्शनेन निर्वाणं कल्पयन्ति । अन्ये पुनर्महमते वर्णयन्ति सर्वज्ञसिंहनादनादिनो यथा स्वचित्तदृश्यमात्रावबोधाद्बाह्यभावाभावानभिनिवेशाच्चातुष्कोटिकरहिताद् यथाभूतावस्थानदर्शनात्स्वचित्तदृश्यविकल्प-स्यान्तद्वयापतनतया ग्राह्यग्राहकानुपलब्धेः सर्वप्रमाणाग्रहणाप्रवृत्तिदर्शनात्तत्त्वस्य व्यामोहकत्वादग्रहणं तत्त्वस्य, तद्व्युदासात्स्वप्रत्यात्मार्यधर्माधिगमान्नैरात्म्यद्वयावबोधात्क्लेशद्वयविनिवृत्तेरावरणद्वयविशुद्धत्वाद्भूम्युत्तरोत्तरतथागतभूमिमायादिविश्वसमाधिचित्तमनोमनोविज्ञानव्यावृत्तेनिर्वाणं कल्पयन्ति । एवमन्यानपि न्यान्यप यानि तार्किकैः कुतीर्थ्यप्रणीतानि तान्ययुक्तियुक्तानि विद्वद्भिः परिवर्जितानि । सर्वेऽप्येते महामते अन्तद्वय पतितया संतत्या निर्वाणं कल्पयन्ति । एवमादिभिर्विकल्पैर्महामते सर्वतीर्थकरैर्निर्वाणं परिकल्प्यते । न चात्र कश्चीत्प्रवर्तते वा निवर्तते वा । एकैकस्य महामते तीर्थकरस्य निर्वाणं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्स्वशास्त्रमतिबुद्ध्या परीक्ष्यमाणं ब्यभिचरति । तथा न तिष्ठते यथा तैर्विकल्प्यते । मनस आगतिगतिविस्पन्दनान्नास्ति कस्यचिन्निर्वाणम् । अत्र त्वया महामते शिक्षित्वा अन्यैश्च बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः सर्वतीर्थकर-निर्वाणदृष्टिर्व्यावर्तनीया ॥

अरू केही गुण र गुणीको सम्बन्धद्वारा, एकत्वद्वारा र अन्यत्व, उभयत्व दर्शनबाट निर्वाण हुन्छ भन्दछन् । अरू केही स्वभावले नै प्रवृत्ति हुनाले मयूरमा भएका वैचित्र्य, विविधरत्नाकर-कण्टक- तीक्ष्णता आदि जस्तै पदार्थहरूको स्वभावजानी निर्वाण हुन्छ भन्दछन् । अरू केही-पञ्चविंशतितत्त्वको अवबोधबाट, अरू प्रजाको पालनद्वारा, षड्गुण उपदेश ग्रहणद्वारा निर्वाणको कल्पना गर्दछन् । करू केही कालकर्ताको दर्शनबाट कालद्वारा नै लोकको धारण हुन्छ भन्ने बुझेपछि निर्वाण हुन्छ भन्दछन् । केही भवद्वारा, केही अभवद्वारा, भव र अभवको परिज्ञानद्वारा, भवनिर्वाण अविशेष दर्शनद्वारा पनि निर्वाणको कल्पना गर्दछन् । अन्य केही भन्दछन्– सर्वज्ञसिंहनाद गर्ने वालाहरू स्वचित्त दृश्यमा अवबोधबाट बाह्य भावाभाव अनभिनिवेशबाट चतुस्कोटिरहित यथाभूतावस्थान दर्शनबाट स्वचित्तदृश्य विकल्पको अन्तद्वय पतनद्वारा ग्राह्य-ग्राहकको समाप्तिबाट सर्वप्रमाण अग्रहणद्वारा अप्रवृत्तिदर्शनबाट तत्त्वको व्यामोहद्वारा तत्त्वको अग्रह हुन्छ, त्यसको उच्छेदद्वारा प्रत्यात्म आर्य धर्माधिगमबाट नैरात्म्यद्वयको बोधबाट, क्लेशद्वय विनिवृत्तिपूर्वक आवरणद्वयको विशुद्धिबाट भूमि-उत्तरोत्तर तथागत भूमि मायादि समाधिचित्त मन, मनोविज्ञान व्यावृत्तिद्वारा निर्वाणको कल्पना गर्दछन् । यसरी अन्यान्य व्यावृत्तिद्वारा निर्वाणको कल्पना गर्दछन् । यसरी अन्यान्य जुन तार्किक कुतीर्थ्य प्रणीत ती अयुक्ति युक्त छन् भनेर विद्वान्हरूले त्याग्नु पर्दछ । यी सबै नै अन्तद्वयमा रहनेका छोरा छोरी हुन् त्यस्तै निर्वाणको कल्पना गर्दछन् । यस्तै यस्ता विकल्पद्वारा तीर्थकरहरू निर्वाण चाहन्छन् । यसबाट न कुनै प्रवृत्त हुन्छ न त निवृत्त नै । प्रत्येक तीर्थिकको स्वशास्त्रमति दृष्टिले परीक्षण गर्दा पनि व्यभिचरित हुन्छ । जस्तो टिक्तैन त्यस्तै कल्पना गर्दछन् । मनको आगमन, गति र स्पन्दन मात्र हुने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुनाले त्यस्को कुनै निर्वाण छैन। यसमा तिमी र अन्य बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूले बुझेर सर्वतीर्थकर निर्वाण दृष्टिलाई हटाउनु पर्दछ हे महामति !

तत्रेदमुच्यते-

निर्वाणदृष्टयस्तीर्थ्या विकल्पेन्ति पृथक्पृथक् ।
कल्पनामाक्षमेवैषां मोक्षोपायो न विद्यते ॥ ६९ ॥
बन्ध्यबन्धननिर्मुक्ता उपायैश्च विवर्जिताः ।
तीर्थ्या मोक्षं बिकल्पेन्ति न च मोक्षो हि विद्यते ॥ ७० ॥
अनेकभेदभिन्नो हि तीर्थ्यानां दृश्यते नयः ।
अतस्तेषां न मोक्षोऽस्ति कस्मान्मूढैर्विकल्प्यते ॥ ७१ ॥
कार्यकारणदुर्दृष्ट्या तीर्थ्याः सर्वे विमोहिताः ।
अतस्तेषां न मोक्षोऽस्ति सदसत्पक्षवादिनाम् ॥ ७२ ॥
जल्पप्रपञ्चाभिरता हि बाला-
स्तत्त्वे न कुर्वन्ति मतिं विशालाम् ।
जल्पो हि त्रैधातुकदुःखयोनि-
स्तत्त्वं हि दुःखस्य विनाशहेतुः ॥ ७३ ॥

यहाँ यो भनिन्छ -

निर्वाणदृष्टिमा फसेका तीर्थिकहरू भिन्न भिन्न कल्पना गर्दछन्। यिनीहरूको यो कल्पनामात्र हो, त्यसमा कुनै मोक्षको उपाय छैन ॥ ६९ ॥

बन्ध्य, बन्धन, निर्मुक्त, उपायरहित तीथिकहरू मोक्षको कल्पना गर्दछन् तर मोक्ष भने छँदै छैन ॥ ७० ॥

अनेक प्रकारको भेदयुक्त तीर्थिकहरूको मत देखिन्छ। त्यसैले तिनको कुनै मोक्ष छैन। किन ती मूढहरू कल्पना गर्दछन्। कार्य र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कारणको दुष्टिले गर्दा सबै तीर्थिकहरू विमोहित छन् । त्यसैले तिनको कुनै मोक्ष छैन- जो सत् र असत् पक्षका पाती छन् ॥ ७१-७२ ॥

जल्प-प्रपञ्चमा रमेका बालबुद्धिहरू तत्त्वमा विशाल मति लगाउँदैनन् । जल्प चाहिँ त्रैधातुक दुःखको कारण हो र तत्त्वबोध चाहिँ दुःखनाशको हेतु हो ॥७३॥

यथा हि दर्पणे रूपं दृश्यते न च विद्यते ।
वासनादर्पणे चित्तं द्विधा दृश्यति बालिशैः ॥ ७४ ॥
चित्तदृश्यापरिज्ञानाद्विकल्पो जायते द्विधा ।
चित्तदृश्यपरिज्ञानाद्विकल्पो न प्रवर्तते ॥ ७५ ॥
चित्तमेव भवेच्चित्रं लक्ष्यलक्षणवर्जितम् ।
दृश्याकारं न दृश्योऽस्ति यथा बालैर्विलप्यते ॥ ७६ ॥
विकल्पमात्रं त्रिभवं बाह्यमर्थं न विद्यते ।
विकल्पं दृश्यते चित्रं न च बालैर्विभाव्यते ॥ ७७ ॥
सूत्रे सूत्रे विकल्पोक्तं संज्ञानामान्तरेण च ।
अभिधानविनिर्मुक्तमभिधेयं न लक्ष्यते ॥ ७८ ॥

जसरी दर्पणमा रूप देखिन्छ तर त्यहाँ भित्ररूप छैन, वासनाका दर्पणमा चित्त दुई प्रकारको देखिन्छ मूर्खहरूद्वारा ॥७४॥

चित्त दृश्यको अपरिज्ञानद्वारा विकल्प दुई प्रकारको हुन्छ। चित्तहरूको ज्ञानद्वारा विकल्प समाप्त हुन्छ ॥७५॥

चित्र नै चित्त बन्दछ, लक्ष्य र लक्षणरहित हुन्छ । दृश्यको आकार दृश्य होइन जस्तो मूर्खहरूले कल्पना गर्दछन् ॥७६॥

विकल्प नै त्रिजगत् हो । बाह्यपदार्थ छैनन् । विकल्प नै विचित्र आकारमा देखिन्छ तर बालहरूले बुझ्दैनन् ॥७७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्येक सूत्रमा विकल्पको कुरा गरिएको छ संज्ञाविना नै भनिएको छ। अभिधानरहित अभिधेय कहीँ पनि परिलक्षित हुँदैन ॥७८॥

अथ खलु महामतिबोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमेतदवोचत्-देशयतु मे भगवांस्तथागतोऽर्हत् सम्यक्संबुद्धः स्वबुद्धबुद्धताम्, येन अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वास्तथागतस्वकुशलाः स्वमात्मानं परांश्चावबोधयेयुः। भगवान्नाह-तेन हि महामते त्वमेव परिपृच्छ। यथा ते क्षमते, तथा विसर्जयिष्यामि। महामतिराह-किं पुनर्भगवन् तथागतोऽर्हत् सम्यक्संबुद्धोऽकृतकः कृतकः कार्यकारणं लक्ष्यं लक्षणमभिधानमभिधानमभिधेयं बुद्धिर्बोद्धव्यः, एवमाद्यैः पदनिरुक्तैः किं भगवानन्योऽनन्यः ?

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले भगवान्लाई भने– मलाई तथागत, अर्हत् सम्यक्संबुद्धले आफ्नो स्वबुद्धबुद्धताको उपदेश गरुन्, जसद्वारा म र अन्य बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूले तथागतमा कुशल भएर आफूलाई र अरूलाई पनि बुझाउने छन्। त्यसैले हे महामति तिमी नै सोध। जस्तो तिम्रो क्षमता छ त्यस्तै म भन्नेछु। महामतिले भने हे भगवान् तथागत, अर्हत्, सम्यक् सबुद्ध, अकृतक, कृतक, कार्य, कारण, लक्ष्य, लक्षण, अभिधान, अभिधेय भनेर बुझ्नुपर्दछ, के यी पदनिसक्तिद्वारा भनिएको नै भगवान् हो अथवा अन्य हो या अनन्य ?

भगवान्नाह-न महामते तथागतोऽर्हत् सम्यक्संबुद्ध एवमाद्यैः पदनिरुक्तैरकृतको न कृतकं न कार्य न कारणम्। तत्कस्य हेतोः ? यदुत ? उभयदोषप्रसङ्गात्। यदि हि महामते तथागतः कृतकः स्यात्, अनित्यत्वं स्यात्। अनित्यत्वात्सर्व हि कार्य तथागतः स्यात्। अनिष्टं चैतन्मम च अन्येषां च तथागतानाम्। अथाकृतकः स्यात्, अलब्धात्मकत्वात्समुदायगतसंभारवैयर्थ्य स्यात्, शशविषाणवद्वन्ध्यापुत्रतुल्यश्च स्यादकृतकत्वात्।

यच्च महामते न कार्य न कारणं तन्न सन्नासत्। यच्च न सन्नासत्, तच्चातुष्कोटिकबाह्यम्। चातुष्कोटिकं च महामते लोकव्यवहारः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यच्च चातुष्कोटिकबाह्यं तद्वाग्मात्रं प्रसज्यते बन्ध्यापुत्रवत् । बन्ध्यापुत्रो हि महामते वाग्मात्रं न चातुष्कोटिकपतितः । अपतितत्त्वादप्रमाणं विदुषाम् । एवम् सर्वतथागतपदार्था विद्वद्भिः प्रत्यवगन्तव्याः यदप्युक्तं मया निरात्मानः सर्वधर्मा इति, तस्याप्यर्थं निबोद्धव्यं महामते । निरात्मभावो महामते नैरात्म्यम् । स्वात्मना सर्वधर्मा विद्यन्ते न परात्मना गोरथवन् । तद्यथा महामते न गोभावोऽश्वात्मको न चाश्वभावो गवात्मकः, न सन्नासत्, न च तौ स्वलक्षणतो न, विद्यते एव तौ स्वलक्षणतः, एवमेव महामते सर्वधर्मा न च स्वलक्षणेन न संविद्यन्त । विद्यन्ते एव । तेन च बालपृथग्जनैर्निरात्मार्थता अवबुध्यते विकल्पमुपादाय, न त्वविकल्पम् । एवम् शून्यानुत्पादास्वाभाव्यं सर्वधर्माणां प्रत्यवगन्तव्यम् एवम् स्कन्धेभ्यो नान्यो नानन्यस्तथागतः । यद्यनन्यः स्कन्धेभ्यः स्यात्, अनित्यः स्यात् कृतत्त्वात्स्कन्धानाम् । अथान्यः स्यात्, द्वये सत्यन्यथा भवति गोविषाणवत् ॥

भगवान्ले भन्नुभयो– तथागत, अर्हत्, सम्यक्संबुद्ध यी उपर्युक्त पदनिसक्तिद्वारा अकृतक, नकृतक, न कार्य न कारण नै हो । किनकि हे महामति ! जस्तो कि दुई दोषका कारण यदि हे महामते तथागत कृतक हुने हो भने अनित्य हुनेछ । अनित्य हुनाले सबै कार्य तथागत नै हुनेछ । यो मेरो र अरू तथागतका लागि पनि अनिष्ट हुनेछ । यदि अकृत हुने हो भने आत्मत्वलाई प्राप्त गरेको हुनाले समुदागत सम्भार व्यर्थ हुन्छ, त्यसैले शशविषाण र बन्ध्यापुत्रजस्तै हुनेछ अकृत हुनाले ।

हे महामति ! जुन पदार्थ कार्य पनि होइन र कारण पनि होइन भने त्यो सदसत् पनि होइन । जो सदसत् होइन त्यो चतुष्कोटिबाट बाहिर हुन्छ । चतुष्कोटिक चाहिँ लोकव्यवहार हो । चतुष्कोटिबाट जो बाहिर हुन्छ त्यहाँ केवल वचन मात्र प्रयुक्त हुन्छ । बन्ध्यापुत्रजस्तै । बन्ध्यापुत्र वचन मात्र हो किनकि चतुष्कोटिमा छैन । त्यसैले अप्रामाणिक हो विद्वान्हरूका लागि । त्यस्तै सबै तथागत वचन पनि विद्वान्हरूले बुझ्नु पर्दछ । जुन मैले सबै पदार्थ निरात्मछन् भनें त्यसको पनि अर्थ बुझ्नु पर्दछ । निरात्मको भाव नैरात्म्य हो । सबै पदार्थ स्वयंरूपमा छन् पररूपमा छैनन् । गाडा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घोडाजस्तै । गाई हुनु घोडारूप होइन, घोडा हुनु गाई रूप होइन । न सत् न असत् । ती दुवै स्वलक्षणमा छैनन् होइन छन् नै । त्यसैले वालपृथग्जनहरूद्वारा नैरात्म्यलाई विकल्पद्वारा बुझिन्छ, अविकल्पको रूपमा होइन । त्यसरी नै शून्य अनुत्पादक निःस्वभाव छ सबै धर्मबाट भन्ने बुझ्नुपर्दछ । स्कन्धभिन्न एवम् अभिन्न दुवै नै होइन । यदि अनन्य हुने हो भने अनित्य हुनेछ स्कन्धहरूमा कृतत्त्व रहेको हुनाले त्यसविपरीत भने दुई रहेमा मात्र अन्यथा हुन्छ जस्तो कि गाईको सिँग ।

तत्र सादृश्यदर्शनादनन्यत्वं ह्रस्वदीर्घदर्शनादन्यत्वं सर्वभावानाम् । दक्षिणं हि महामते गोविषाणं वामस्यान्यद् भवति, वाममपि दक्षिणस्य । एवम् ह्रस्वदीर्घत्वयोः परस्परतः । एवम् वर्णवैचित्र्यतश्च । अतश्चापरस्परतोऽन्यः । न चान्यस्तथागतः स्कन्धत्वायतनेभ्यः । एवम् विमोक्षात्तथागतो नान्यो नानन्यः । तथागत एव मोक्षशब्देन देश्यते । यदि अन्य स्यान्मोक्षात्तथागतः, रूपलक्षणयुक्तः स्यात् । रूपलक्षणयुक्तत्त्वादनित्यः स्यात् । अथानन्यः स्यात्, प्राप्तिलक्षणविभागो न स्याद्योगिनाम् । दृष्टश्च महामते विभागो योगिभिः । अतो नान्यो नानन्यः । एवम् ज्ञानं ज्ञेयान्नान्यन्नानन्यत् । यद्धि महामते न नित्यं नानित्यं न कार्यं न कारणं न संस्कृतं नासंस्कृतं न बुद्धिर्न बोद्धव्यं न लक्ष्यं न लक्षणं न स्कन्धा न स्कन्धेभ्याऽन्यत् नाभिधेयं नाभिधानं नैकत्वान्यत्वोभयत्वानुभयत्वसंबद्धम्, तत्सर्वप्रमाणविनिवृत्तम् । यत्सर्वप्रमाणविनिवृत्तं तद्वाङ्मात्रं संपद्यते । यद्वाङ्मात्रं तदनुत्पन्नम् । यदनुत्पन्नं तदनिरुद्धम् । यदनिरुद्धं तदाकाशसमम् । आकाशं च महामते न कार्यं न कारणम् । यच्च न कार्यं न कारणं तान्निरालम्ब्यम् । यन्निरालम्ब्यं तत्सर्वप्रपञ्चातीतम् । यत्सर्वप्रपञ्चातीतं स तथागतः । यतद्धि महामते सम्यक्संबुद्धत्वम् । एषा सा बुद्धबुद्धता सर्वप्रमाणेन्द्रियविनिवृत्ता ॥

सादृश्यका कारणले गर्दा अनन्यत्व हुन्छ ह्रस्वदीर्घ आदिका कारणले अन्यत्व सबै भावपदार्थमा दाहिने (गाईको) सिंग वामको परिप्रेक्ष्यमा अन्य हुन्छ त्यस्तो देव्रे पनि दाहिनेको परिप्रेक्ष्यमा । त्यस्तै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ह्रस्वदीर्घको पनि परस्परमा। वर्ण वैचित्र्यका कारणले पनि त्यस्तै तथागत स्कन्धधातु आयतनबाट भिन्न होइन। मोक्षबाट तथागत न अन्य न अनन्य नै हो। मोक्ष शब्दले तथागतको वोध हुन्छ। यदि तथागत मोक्षबाट अन्य हुने हो भने रूपादि लक्षण युक्त हुनेछ। रूपलक्षणादि हुँदा अनित्य हुन्छ। यदि अनन्य हुने हो भने योगीहरूको प्राप्ति लक्षण विभाग हुन सक्तैन। तर योगीहरूले विभाग देखेका छन्। त्यसैले न अन्य न अनन्य हो। त्यस्तै ज्ञेयबाट ज्ञान पनि न अन्य न अनन्य हो। यदि हे महामति ! न नित्य, न अनित्य, न कार्य, न कारण, न संस्कृत, न असंस्कृत, न बुद्धि, न बोद्धव्य, न लक्ष्य, न लक्षण, न स्कन्ध न अन्यत्, न अभिधेय न अभिधान, न एकत्व, न अन्यत्व, न उभयत्व, न अनुभयत्व किनकि सबै प्रमाण निवृत्त भएको हुनाले। जहाँ सबै प्रमाण विनिवृत्त हुन्छन् त्यहाँ वचन मात्र रहन्छ। वचन मात्र भने अनुपपन्न हुन्छ, जो अनुपपन्न छ त्यो अनिरुद्ध छ। त्यो फेरि आकाश समान हुन्छ। आकाश न कार्य हो न कारण। कार्य कारणहीन निरालम्ब हुन्छ। निरालम्ब सर्वप्रपञ्चातीत हुन्छ। जो सर्वप्रपञ्चातीत छ त्यो तथागत हो। यही नै सम्यक्संबुद्धत्व हो। यही नै बुद्धको बुद्धता हो सर्वप्रमाण इन्द्रियनिवृत्त भएकोले हे महामति !

तत्रेदमुच्यते–

प्रमाणेन्द्रियनिर्मुक्तं न कार्यं नापि कारणम् ।
बुद्धिबोद्धव्यरहितं लक्ष्यलक्षणवर्जितम् ॥७९॥
स्कन्धान् प्रतीत्य संबुद्धो न दृष्टः केनचित्क्वचित् ।
यो न दृष्टः क्वचित्केनचित्कथं तस्य विभावना ॥८०॥
न कृतको नाकृतको न कार्यं नापि कारणम् ।
न च स्कन्धा न चास्कन्धा न चाप्यन्त्र सङ्करात् ॥८१॥
न हि यो येन भावेन कल्प्यमानो न दृश्यते ।
न तं नास्त्येव गन्तव्यं धर्माणामेव धर्मता ॥८२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यहाँ यसो भनिन्छ–

प्रमाण-इन्द्रियनिर्मुक्त पदार्थ कार्य पनि होइन र कारण पनि, वुद्धि-बोद्धव्यरहित लक्ष्य-लक्षणवर्जित हुनाले (त्यो वुद्धको बुद्धता), स्कन्धलाई आधार मानेर बुद्धको उदय सम्भव छैन, कसैले कहीँ देखेको पनि छैन । जो कोही देखेको सुनेको छैन कसरी त्यसलाई मान्न सकिन्छ र ॥७९-८०॥

न कृतक, न अकृतक न कार्य न कारण, न स्कन्ध न अस्कन्ध न अन्यत्र नै हुन्छ सङ्कर हुने कारणले, जुन भावद्वारा कल्पना गर्दा यदि त्यो दृष्टिपक्षमा आउँदैन भने त्यो छैन भन्ने होइन त्यो धर्मको स्वभाव मात्र हो ॥८१-८२॥

अस्तित्त्वपूर्वकं नास्ति अस्ति नास्तित्त्वपूर्वकम् ।
अतो नास्ति न गन्तव्यमस्तित्त्वं न च कल्पयेत् ॥८३॥
आत्मनैरात्म्यसंमूढादोषमात्रावलम्बिनः ।
अन्तद्वयनिमग्नास्ते नष्टा नाशयन्ति बालिशान् ॥८४॥
सर्वदोषविनिर्मुक्तं यदा पश्यन्ति मन्नयम् ।
तदा सम्यक्प्रपश्यन्ति न ते दूष्यन्ति नायकान् ॥८५॥

अस्तित्त्वविना नास्ति नास्तित्त्वविना अस्ति हुन सक्तैन । त्यसैले गन्तव्य छैन र अस्तित्त्वको कल्पना व्यर्थ छ ॥८३॥

आत्मा र नैरात्म्यमा लागेर मूढ भएकाहरू केवल दोष मात्र ग्रहण गर्दछन्, दुई अन्तमा मग्नहरू नष्ट हुन्छन् र अरूलाई पनि नाश गर्दछन् ॥८४॥

सर्वदोषरहित मेरो नयलाई जब यिनले देख्दछन्, त्यसैबेला सम्यकदृष्टि सम्पन्न हुन्छन्, नायकलाई द्वेष पनि गर्दैनन् ॥८५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत् देशयतु मे भगवान्, देशयतु सुगतः, यद्देशनापाठे भगवता अनिरोधानुत्पादनग्रहणं कृतम् । उक्तं च त्वया यथा तथागतस्यैतदधिवचनमनिरोधानुत्पादम् इति । तत्किमयं भगवन् अभावोऽनिरोधानुत्पादः, उत तथागतस्यैतत्पर्यायान्तरम् ? यद्भगवानेवमाह- अनिरुद्धा अनुत्पन्नाश्च भगवता सर्वधर्मा देश्यन्ते सदसत्पक्षादर्शनात् । यद्यनुत्पन्नाः सर्वधर्मा इति भगवन् धर्मग्रहणं न प्राप्नोति, अजातत्त्वात्सर्वधर्माणाम् । अथ पर्यायान्तरमेतत्कस्यचिद्धर्मस्य, यदुच्यतां भगवन् । भगवान्नाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् ।

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरि भगवान्लाई भने भगवान् कृपया मलाई उपदेश गर्नुहोस् हे सुगत, जुन देशना पाठमा भगवान्ले अनिरोध अनुत्पादन ग्रहण गर्नुभयो र भन्नु पनि भयो तथागतको यो अधिवचन हो अनिरोध अनुत्पाद भनेर, के त्यो अनिरोध अनुत्पाद भनेको अभाव हो। अथवा तथागतको पर्याय हो। जस्तो कि भगवान्ले भन्नु भएको छ अनिरुद्ध, अनुत्पन्न धर्म नै सदसत्पक्ष नभएको हुनाले उपदेश गरिन्छन् भनेर, यदि सबै धर्म अनुत्पन्न छन् भने धर्मग्रहण सम्भव छैन, सबै धर्म जात हुनाले। अथवा यो कुनै अरूको पर्याय हो भने कृपया भन्नुहोस्। भगवान्ले भन्नुभयो– हे महामति राम्ररी सुन र मनमा राख र म तिमीलाई भन्नेछु। साधु भगवान् भनेर बोधिसत्त्व महामतिले स्वीकार गरे।

भगवांस्तस्यैतदवोचत्-न हि महामते अभावस्तथागतो न च सर्वधर्माणामनिरोधानुत्पादनग्रहणम् । न प्रत्ययोऽपेक्षितव्यो न च निरर्थकमनुत्पादनग्रहणं क्रियते मया । किं तु महामते मनोमयधर्मकायस्य तथागतस्यैददधिवचनं यत्र सर्वतीर्थकरश्रावकप्रत्येकबुद्धसप्तभूमिप्रतिष्ठितानां च बोधिसत्त्वानामविषयः । सोऽनुत्पादनस्तथागतस्य । एतन्महामते पर्यायवचनम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्यथा महामते इन्द्रः शक्रः पुरन्दरः, हस्तः करः पाणिः, तनुर्देहं शरीरम् पृथिवी भूमिर्वसुन्धरा, खमाकाशं गगनम् । इत्येवमाद्यानां भावानामेकैकस्य भावस्य बहवः पर्यायवाचकाः शब्दा भवन्ति विकल्पिताः न चैषां नामबहुत्वाद्भावबहुत्वं विकल्प्यते । न च स्वभावो न भवति । एवम् महामते अहमपि सहायां लोकधातौ त्रिभिर्नामास्ख्येयशतसहस्रैर्बालानां श्रवणावभासमागच्छामि ।

भगवान्ले उनलाई यसो भने–

हे महामति ! तथागत अभाव होइन, सबै धर्मको अनिरोध र अनुत्पाद पनि होइन । न प्रत्यय अपेक्षित छ न निरर्थक अनुपाद नै ग्राह्य छ । तर मनोमय धर्मकायको, तथागतको अधिवचन छ– जहाँ सर्वतीर्थकर, श्रावक, प्रत्येक बुद्ध, सप्तभूमिमा प्रतिष्ठित बोधिसत्त्वहरूको पनि अविषय हो । त्यही तथागतको अनुत्पाद हो । यही पर्यायवचन हो । जस्तो कि इन्द्र, शक्र, पुरन्दर, हस्त, कर, पाणी, देश, शरीर, पृथिवी, भूमि, वसुन्धरा, ख, आकाश र गगन जस्तै । यस्तै यस्तै पदार्थहरूका धेरै पर्यायवाची विकल्पित शब्दहरू हुन्छन् । धेरै शब्द हुँदैमा धेरै भाव हुँदैनन् । स्वभाव नहुने पनि होइन । त्यस्तै म पनि लोकधातुमा तीन प्रकारका असंख्य हजारौं नामद्वारा श्रवणको अवभास हुने गर्दछु । ती नामद्वारा मलाई भन्दछन् ।

तेश्चाभिलपन्ति माम्, न च प्रजानन्ति तथागतस्यैते नामपर्याया इति । तत्र केचिन्महामते तथागतमिति मां संप्रजानन्ति । केचित्स्वयंभुवमिति । नायकं विनायकं परिणायकं बुद्धमृषिं वृषभं ब्रह्माणं विष्णुमीश्वरं प्रधानं कपिलं भूतान्तमरिष्टनेमिनं सोमं भास्करं) रामं व्यासं शुकमिन्द्रं बलिं वरुणमिति चैके संजानन्ति । अपरे अनिरोधानुत्पादं शून्यतां तथतां सत्यतां भूततां भूतकोटिं धर्मधातुं निर्वाणं नित्यं समतामद्वयमनिरोधमनिमित्तं प्रत्ययं बुद्धहेतूपदेशं विमोक्षं मार्गसत्यानि सर्वज्ञं जिनं मनोमयमिति चैके संजानन्ति । एवमादिभिर्महामते परिपूर्ण त्रिभिर्नामासंख्येयशतसहस्रैरनूनैरनधिकैरिहान्येषु च लोकधातुषु मां जनाः संजानन्ते उदकचन्द्र इवाप्रविष्टनिर्गतम् । न च बाला

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अवबुध्यन्ते द्वयान्तपतितया संतत्या । अथ च सत्कुर्वन्ति गुरुकुर्वन्ति मानयन्ति पूजयन्ति च मां पदार्थनिरुक्त्यकुशला अभिन्नसंज्ञाः, न स्वनयं प्रजानन्ति देशनारुतपाठाभिनिविष्टाः । अनिरोधानुत्पादनमभावं कल्पयिष्यन्ति न च तथागतनामपदपर्यायान्तरमिन्द्रशक्रपुरंदरं न स्वनयप्रत्यवस्थान-पाठमधिमोक्षन्ति, यथारुतार्थपाठानुसारित्वात्सर्वधर्माणाम् ।

तर यी तथागतका पर्यायवाची शब्द भनेर जान्दैनन् । त्यसमा केही तथागत भनेर मलाई जान्दछन् । कसैले स्वयम् भनेर । कसैले नायक, विनायक, परिणायक, बुद्ध, ऋषि, वृषभ, ब्रह्मा, विष्णु, ईश्वर, प्रधान, कपिल, भूतान्त, अरिष्टनेमि, सोम, भास्कर, राम, व्यास, शुक्र, इन्द्र, वलि, वरुण आदि नामद्वारा पनि जान्दछन् । अरू कसैले– अनिरोध, अनुत्पाद, शून्यता, तथता सत्यता, भूतता, भूतकोटि, धर्मधातु, निर्वाण, नित्य समता, अद्वय, अनिरोध, अनिमित्त, प्रत्यय, बुद्धहेतु उपदेश, विमोक्ष, मार्गसत्य, सर्वज्ञ, जिन, मनोमय आदिबाट जान्दछन् । यस्तै यस्तै परिपूर्ण, असंख्य लाखौं न न्यून, न अधिक यहाँ र अन्य लोक धातुमा मलाई जान्दछन् जस्तो पानीमा देखिएको चन्द्रजस्तै जो प्रविष्ट एवम् निर्गत दुवै होइन । दुई अन्तमा पतित बालहरूले यो बुझ्दैनन् । मेरो सत्कार, मान, गौरव, पूजा आदि गर्दछन् । पदार्थको निर्वचन गर्नमा कुशलहरूले, तर मेरो नयलाई भने जान्दैनन् । किनकि देशना-रुत-पाठमा अभिनिविष्ट भएकाले ।

एवम् च महामते वक्ष्यन्ति ते मोहपुरुषाः-यथारुत एवार्थः, अनन्योऽर्थो रुतादिति । तत्कस्य हेतोः ? यदुत अर्थस्याशरीरत्वाद्रुतादन्योऽर्थो न भवति । किं तु रुतमेवार्थ इति रुतस्वभावापरिज्ञानदविदग्धबुद्धयः । न त्वेवं ज्ञास्यन्ति महामते यथा रुतमुत्पन्नप्रध्वंसि, अर्थोऽनुत्पन्नप्रध्वंसि । रुतं महामते अक्षरपतितम्, अर्थोऽनक्षरपतितः । भावाभावविवर्जितत्त्वादजन्माशरीरम् । न च महामते तथागता अक्षरपतितं धर्मं देशयन्ति । अक्षराणां सदसतोऽनुपलब्धेः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनिरोध र अनुत्पादलाई अभाव भन्नेछन् र तथागतको नामपद पर्याय आदिलाई जान्ने छैनन् जस्तो कि इन्द्र, शुक्र, पुरन्दर जस्तै एवम् स्वनयप्रत्यवस्थापन पाठलाई पनि जान्ने छैनन्। किनकि सबै धर्महरू यथारुतार्थपाठानुसारी नै छन्। र यो पनि भन्नेछन् यथारुत नै अर्थ हो, रुतबाहेक अर्को अर्थ छैन। किनकि शब्द नै अर्थको शरीर भएकाले जे भनेको छ त्यही हो भन्नेछन्। रुत नै अर्थ भनेर रुतको स्वभाको अपरिज्ञानले गर्दा त्यस्तो भएको हो। रुत चाहिँ उत्पन्न र ध्वंस हुन्छ भन्ने पनि जान्ने छैनन्। अर्थ अनुत्पन्न र ध्वंसी हो। रुत अक्षरमा हुन्छ। अर्थ अनक्षरमा। भावाभावरहित हुनाले अजन्म अशरीरी। अक्षर पनि त धर्मको देशना तथागतले गर्दैनन्। अक्षरहरूको सत् एवम् असत् नहुनाले।

अन्यत्र अक्षरपतिताशयः पुनर्महामते योऽक्षरपतितं धर्मं देशयति, स च प्रलपति, निरक्षरत्वाद्धर्मस्य। अत एतस्मात्कारणान्महामते उक्तं देशयापाठे मया अन्यैश्च बुद्धबोधिसत्त्वैः यथैकमप्यक्षरं तथागता नोदाहरन्ति न प्रत्याहरन्तीति। तत्कस्य हेतोः ? यदुत अनक्षरत्वाद्धर्माणाम्। न च नार्थोपसंहितमुदाहरन्ति। उदाहरन्त्येव विकल्पमुपादाय। अनुपादानान्महामते सर्वधर्माणां शासनलोपः स्यात्। शासनानां लोपाच्च बुद्धप्रत्येकबुद्धश्रावकबोधिसत्त्वानामभावः स्यात्। तदभावात्किं कस्य देश्येत ? अत एतस्मात्कारणान्महामते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन देशनापाठरुतानभिनिविष्टेन भवितव्यम्। स व्यभिचारी महामते देशनापाठः। सत्त्वाशयप्रवृत्तत्वान्नानाधिमुक्तिकानां सत्त्वानां धर्मदेशना क्रियते चित्तमनोमनोविज्ञानव्यावृत्त्यर्थं मया अन्यैश्च तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्संबुद्धैः, न स्वप्रत्यात्मार्यज्ञानाधिगमप्रत्यवस्थानात् सर्वधर्मनिराभासस्वचित्तदृश्यमात्रावबोधाद्द्विधाविकल्पस्य व्यावृत्तितः।

अन्यत्र अक्षरमा आशय हुनाले जसले रुतार्थको उपदेश गर्दछ, त्यसले प्रलाप गर्दछ किनकि धर्म निरक्षर नै हुन्छ। त्यसैले हे महामति ! त्यसैले देशनापाठमा मैले भनेको छु– र अरूले पनि बोधिसत्त्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनित्यतापरिवर्तः

महासत्त्वहरूले एक अक्षर पनि तथागतहरूलाई उदाहरणको रूपमा ल्याउँदैनन् र भन्दैनन् पनि। किनकि धर्महरू अक्षरविहीन छन्। अर्थको उपसंहारको पनि उपदेश गर्दैनन्। विकल्पलाई मात्र भन्दछन्। सर्वधर्महरूको अनुत्पादन हुनाले, सबै धर्म लोपद्वारा शासनको पनि लोप हुनेछ र बुद्ध, प्रत्येकबुद्ध, बोधिसत्त्वहरूको पनि अभाव हुनेछ। ती कोही नभएपछि कसलाई के उपदेश गर्ने। त्यसैले बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वले देशनापद रुत अभिनिविष्ट हुनुपर्दछ। त्यो देशनापाठ व्यभिचारी छ। सत्त्वहरूको आशयबाट प्रवृत्त भएको हुनाले अधिमुक्तिक सत्त्वहरूको धर्मदेशना हुन्छ चित्त, मन, मनोविज्ञान व्यावृत्तिका लागि मैले र अरू तथागतहरूद्वारा अर्हत् एवम् संबुद्धहरूले पनि स्वप्रत्यात्म आर्य ज्ञानाधिगम प्रत्यवस्थानका कारणले होइन, सर्वधर्मनिराभास स्वचित्तदृश्यमात्रको अवबोधबाट विकल्पको व्यावृत्ति हुन्छ।

अर्थप्रतिशरणेन महामते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन भवितव्यं न व्यञ्जनप्रतिशरणेन। व्यञ्जनानुसारी महामते कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा स्वात्मानं च नाशयति, परार्थांश्च नावबोधयति। कुदृष्टिपतितया संतत्या स्वपक्षं विभ्राम्यते कुतीर्थकैः सर्वधर्मभूमिस्वलक्षणाकुशलैः पदनिरुक्त्यनभिज्ञैः।

अर्थप्रतिशरण गर्नु तर व्यञ्जनप्रति शरण भने गर्नुहुँदैन बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वले। व्यञ्जनानुसारी कुलपुत्र या कुलदुहिताले आफूलाई र अरूलाई पनि नाश गर्दछन्। कुदृष्टि पनि त संततिद्वारा आफ्नो पक्षविभ्रमित गरिन्छ। कुतीर्थिकद्वारा, सर्वधर्मभूमि स्वलक्षणअकुशल पदनिरुक्ति अनभिज्ञद्वारा सर्वदैव।

अथ सर्वधर्मभूमिस्वलक्षणकुशला भवन्ति पदपर्यायनिरुक्तिगतिंगता भावार्थयुक्तिकुशलाः ततः स्वात्मानं च सम्यगनिमित्तसुखेन प्रीणयन्ति, परांश्च सम्यङ्महायाने प्रतिष्ठापयन्ति। महायाने च महामते सम्यक्परिगृऐट्यमाणे बुद्धश्रावकप्रत्येकबुद्धबोधिसत्त्वानां परिग्रहःकृतो भवति। बुद्धबोधिसत्त्व-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रावकप्रत्येकबुद्धपरिग्रहात्सर्वसत्त्वपरिग्रहः कृतो भवति । सर्वसत्त्वपरिग्रहात्सद्धर्मपरिग्रहः कृतो भवति । सद्धर्मपरिग्रहाच्च महामते बुद्धवंशस्यानुपच्छेदः कृतो भवति । बुद्धवंशस्यानुपच्छेदादायतनविशेषप्रतिलम्भाः प्रज्ञायन्ते । अतस्तेषु विशिष्टायतनप्रतिलम्भेषु बोधिसत्त्वा महासत्त्वा उपपत्तिं परिगृह्य महायाने प्रतिष्ठापनतया दशवशिताविचित्ररूपवेशधारिणो भूत्वा सत्त्वविशेषानुशयलक्षणगतिभूतास्तथात्वाय धर्मं देशयन्ति ॥

सर्वधर्म भूमिस्वलक्षण कुशल हुन्छन् । पद पर्यानिसक्ति गतिमा पुगेका भावार्थ युक्ति कुशल, त्यसबाट आफूलाई सम्यक् अनिमित्तसुखवाट आनन्दित गर्दछन् अरूलाइ पनि महायानमा सम्यक् प्रतिष्ठापित गर्दछन् । सम्यक् रूपमा महायानलाई ग्रहण गर्नाले बुद्ध, श्रावक, प्रत्येकबुद्ध, बोधिसत्त्वहरूको पनि ग्रहण हुन्छ । बुद्ध, बोधिसत्त्व, श्रावक, प्रत्येक बुद्धको परिग्रहणद्वारा सर्व सत्त्व परिग्रहण हुन्छ । सर्वसत्त्व परिग्रहबाट धर्मपरिग्रहण हुन्छ । सद्धर्मपरिग्रहबाट बुद्धवंशको अनुपच्छेद हुन्छ । बुद्धवंशको अनुपच्छेदद्वारा आयतन विशेष प्रतिलम्भको ज्ञान हुन्छ । त्यसैले विशिष्ट आयतन प्रतिलम्भमा बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूले उपपत्तिलाई लिएर महायानमा प्रतिष्ठापन गर्नाले दशवशिता विचित्ररूपवेशधारी भएर सत्त्वविशेष अनुशय लक्षण गतिभूत भएर तथताको लागि धर्मको देशना गर्दछन् ॥

तत्र तथात्वमनन्यथात्वं तत्त्वम् । अनायूहानिर्यूहलक्षणं सर्वप्रपञ्चोपशमं तत्त्वमित्युच्यते । तेन न महामते कुलपुत्रेण वा कुलदुहित्रा वा यथारुतार्थाभिनिवेशकुशलेन भवितव्यम् । निरक्षरत्वात्तत्वस्य । न चांगुलिप्रेक्षकेण भवितव्यम् । तद्यथा महामते अङ्गुल्या कश्चित्कस्यचित्किञ्चिदादर्शयेत् । स चाङ्गुल्यग्रमेव प्रतिसरेद्वीक्षितुम् । एवमेव महामते बालजातीया इव बालपृथग्जनवर्गा यथारुताङ्गुल्यग्राभिनिवेशाभिनिविष्टा एव कालं करिष्यन्ति, न यथारुताङ्गुल्यग्रार्थं हित्वा परमार्थमागमिष्यन्ति । तद्यथा महामते अन्नं भोज्यं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बालानां च कश्चिदनभिसंस्कृतं परिभोक्तुम् । अथ कश्चिदनभिसंस्कृतं परिभुञ्जीत, स उन्मत्त इति विकल्प्येत अनुपूर्वसंस्कारानवबोधादन्नस्य, एवमेव महामते अनुत्पादोऽनिरोधो नानभिसंस्कृतः शोभते । अवश्यमेवात्राभिसंस्कारेण भवितव्यम्, न चात्मानमङ्गुल्यग्रग्रहणार्थदर्शनवत् । अत एतेन कारणेन महामते अर्थाभियोगः करणीयः । अर्थो महामते विविक्तो निर्वाणहेतुः रुतं विकल्पसंबद्धं संसारावाहकम् । अर्थश्च महामते बहुश्रुतानां सकाशाल्यभ्यते । बाहुश्रुत्यं च नाम महामते यदुत अर्थकौशल्यं न रुतकौशल्यम् । तत्रार्थकौशल्यं यत्सर्वतीर्थकरवादासंसृष्टं दर्शनम् । यथा स्वयं च न पतति परांश्च न पातयति एवम् सत्यर्थे महामते बाहुश्रुत्यं भवति । तस्मादर्थकामेन ते सेवनीयाः । अतो विपरीता ये यथारुतार्थाभिनिविष्टास्ते वर्जनीयास्तत्त्वान्वेषिणा ॥

तथात्व र अन्यथात्व नै तत्त्व हो। अनाहूय र निर्यूह नै सर्व प्रपञ्चको उपशम हो। त्यही तत्त्व हो। त्यसैले कुलपुत्र वा कुलदुहिताले यथारुतार्थ अभिनिवेश कुशल हुनुपर्दछ। किनकि तत्त्व निरक्षर नै हुन्छ। औँलाले देखाउने होइन। औँलाले कसैले कसैलाई केही देखाउन सक्छ र त्यो औँलोलाई नै हेर्न सक्छ। त्यस्तै बालजातीय बालपृथग्जनको समूह यथारुत रूप अँगुलीमा नै फँसेर समय बिताउन सक्छन्। तर यथारुतरूपी औलोलाई छोडेर परमार्थलाई जान्ने छैनन्। जस्तो कि अन्न र भोज्य आदि असंस्कृत कसैले वच्चाहरूलाई देओस् कसैले अपक्व खाओस् त्यसलाई मूर्ख भनिन्छ। किनकि अन्नको संस्कार भएको भन्ने नबुझ्केकाले त्यस्तै अनुत्पाद, अनिरोध, अनभिसंस्कृत नै उनीहरूलाई राम्रो हुन्छ। अवश्य नै यहाँ संस्कार हुनुपर्दछ। आफूलाई औँलाको टुप्पो हेरेजस्तो भने होइन। त्यसैले अर्थको अभियोग गर्नु पर्दछ। विविक्त अर्थ नै निर्वाणको कारण हो। विकल्पयुक्त रुत नै संसारको कारण हो। अर्थ धेरै पण्डितबाट मात्र पाइन्छ। बहुश्रुतु भनेको अर्थज्ञान हो रुतकुशलता होइन। अर्थ कौशल्यमा सर्वतीर्थिक नादवाट असंश्लिष्ट हुनु हो। त्यसैले आफू र अरू सबैलाई उद्धार गर्दछ। यस्तो भएपछि वहुश्रुतता हुन्छ। त्यसैले अर्थ जान्न चाहनेले त्यसको सेवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्नुपर्दछ। यसको उल्टो यथारुतार्थ अभिनिविष्टहरूलाई तत्त्व जान्न चाहनेले छोड्नुपर्दछ।

पुनरपरं महामतिर्बुद्धाधिष्ठानाधिष्ठित एवमाह-न भगवता अनिरोधानुत्पाददर्शनेन किंचिद्विशिष्यते। तत्कस्य हेतोः ? सर्वतीर्थकराणामपि भगवन् कारणान्यनुत्पन्नान्यनिरुद्धानि। तवापि भगवन् आकाशमप्रतिसंख्यानिरोधो निर्वाणधातुश्चानिरोधोऽपन्नः। तीर्थकरा अपि भगवन् कारणप्रत्ययहेतुकीं जगत उत्पत्तिं वर्णयन्ति। भगवानपि अज्ञानतृष्णाकर्मविकल्पप्रत्ययेभ्यो जगत उत्पत्तिं वर्णयन्ति। तस्यैव कारणस्य संज्ञान्तरविशेषमुत्पाद्य प्रत्यया इति। एवं बाह्यैः प्रत्ययैर्बाह्यानाम्। ते च त्वं च अणुप्रधानेश्वरप्रजापतिप्रभृतयो नवद्रव्यसहिता अनिरुद्धा अनुत्पन्नाः। तवापि भगवन् सर्वभावा अनुत्पन्नानिरुद्धाः सदसतोऽनुपलब्धेः। भूतविनाशाच्च स्वलक्षणं नोत्पद्यते, न निरुध्यते। यां तां गतिं गत्वा भूतो भूतस्वभावं न विजहाति। भूतविकल्पविकारोऽयं भगवन् सर्वतीर्थकरवादः। अविशिष्यमाणे भगवन् स्ववादे तीर्थकराणामपि बुद्धप्रसंङ्गः स्यादनिरोधानुत्पादहेतुत्वात्। अस्थानमनवकाशं चोक्तं भगवता यदेकत्र लोकधातौ बहवस्तथागता उत्पद्येरन्निति। प्राप्तं चैतत्तथागतबहुत्वं सदसत्कार्यपरिग्रहाच्चाविशिष्यमाणे स्ववादे॥

बुद्ध अधिष्ठानमा रहेर फेरि महामतिले सोध अनिरोध अनुत्पाददर्शनद्धारा केही विशेष हुदैन भनेर भगवान्ले भन्नु भएको छ। त्यो किन ? सबै तीर्थिकहरूको पनि कारणहरू अनिरुद्ध र अनुत्पन्न नै हुन्छन्। तपाईको पनि आकाश अप्रतिसंख्यानिरोध र निर्वाण धातु पनि अनिरोध अनुपन्न नै हुन्। तीर्थकाहरू पनि कारणप्रत्यय हेतुबाट नै जगत्को उत्पत्ति मान्दछन्। त्यसैकारणको संज्ञान्तरविशेषउत्पादन गरेर प्रत्यय हुन्छन्। यसरी बाध्य प्रत्ययद्धारा बाध्यको र ती र तपाई भावको उत्पत्तिमा समान छौ। त्यसैले यो वाद तीर्थिकहरूको भन्दा केही विशेष छैन। अणु, प्रधान, ईश्वर, प्रजापति र नवद्रव्यसहि अनिरुद्ध र अनुत्पन्न नै हुन्। तपाईको पनि सबै पदार्थ अनुत्पन्न र अनिरुद्ध किनकी सत् र असत्को उत्पत्ति हुदैन। न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निरोध नै हुन्छ। जुन त्यसगतिमा गएर भूतले भूतको स्वभाव छोड्दैन। भूतविकल्पको विकार नै सबै तीर्थिकहरूले कल्पना गर्दछन् र तपाइले पनि। त्यसै कारणले यो वाद विशेष छैन। विशेष केही भन्नु पर्दछ जसबाट तथागतबाद विशिष्टहोस् तप्तीर्थकरवाद पनि बुद्धबाट हुने नै छ। अस्थान र अनवसरमा नै भगवान्ले भन्नुभयो एकत्र लोकधातुमा धेरै तथागत उत्पन्न हुनेछन् भनेर र यो तथागत बाहुल्य सत् असत् कार्यपरिग्रहद्वारा अविशेष आफ्नै संवादमा (तीर्थिकहरूमा)।

भगवानाह–न मम महामते अनिरोधानुत्पादतीर्थकरानुत्पादानिरोधवादेन तुल्यो नाप्युत्पादानित्यवादेन। तत्यस्क हेतोः ? तीर्थकराणां हि महामते भावस्वभावो विद्यत एवानुत्पन्नाविकारलक्षणप्राप्तः। त्वेवं मम सदसत्पक्षपतितः। मम तु महामते सदसत्पक्षविगत उत्पादभङ्गविरहितो न भावो नाभवः, मायास्वरुपवैचित्र्यदर्शनवन्नाभावः। कथां भावः ? यदुत रुपस्वभावलक्षणग्रहणाभावादृश्यादृश्यतो ग्रहणाग्रहणतः। अत एतस्मात्कारणात्सर्वभावा न न भावा नाभवाः। किं तु स्वचित्तदृश्यमात्रावबोधाद्विकल्पस्याप्रवृत्तेः स्वस्थो लोको निष्क्रियः। बालाः क्रियावन्तं कल्पयन्ति, न त्वार्या :। अभूतार्थविकल्पार्थविभ्रम् एष महामते गन्धर्वनगरमायापुरुषवत्। तद्यथा महामते कश्चिद्गन्धर्वनगरे बालजातीयो मायापुरुषसत्त्वसार्थवैचित्र्यं प्रविशन्तं वा निर्गच्छन्तं वा वा कल्पयेत्–अमी प्रविष्टा अमी निर्गताः। न च तत्र कश्चित्प्रविष्टो वा निर्गता वा। अथ यावदेव विकल्पविभ्रमभाव एषः, तेषामेवमेव महामते उत्पादानुत्पादविभ्रम एष बालानाम्। न चात्र कश्चित्संस्कृतोऽसंस्कृतो वा मायापुरुषोत्पत्तिवत्। न च मायापुरुष उत्पद्यते वा निरुध्यते वा भावाभावाकिंचित्करत्वात्। एवमेव सर्वधर्मा भङ्गोत्पादवर्जिताः। अन्यत्र वितथपतितया संज्ञया बाला उत्पादनिरोधं कल्पयन्ति न त्वार्याः। तत्र वितथमिति महामते न तथा यथा भावस्वभावः कल्प्यते। नाप्यन्यथा। अन्यथा कल्प्यमाने सर्वभावस्वभावाभिनिवेश एव स्यात्। न विविक्तदर्शनाविविक्तदर्शनाद्विकल्पस्य व्यावृत्तिरेव न स्यात्। अत एतस्मात्कारणान्महामते अनिमित्तदर्शनमेव श्रेयो न निमित्तदर्शनम्। निमित्तं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनर्जन्महेतुत्वादश्रेयः । अनिमित्तमिति महामते विकल्पस्याप्रवृत्तिरनुत्पादो निर्वाणमिति वदामि । तत्र निर्वाणमितिमहामते यथाभूतार्थस्थानदर्शनं विकल्पचित्तचैत्तकलापस्य परावृत्तिपूर्वकम् । तथागतस्वप्रत्यात्मार्यज्ञानाधिगमं निर्वाणमिति वदामि ॥

भगवान् भन्नुहुन्छ– मेरोवाद अनिरोध अनुन्पाद तीर्थकरहरूको अनुत्पाद अनिरोधजस्तो होइन र उत्पाद र अनित्यवाद पनि त्यस्तो होइन । किनकी तीर्थकहरूको भावस्वभाव छ अनुत्पन्न अविकारलक्षणद्धारा, यसरी मेरो सत्असत् पक्ष छैन । मेरो सदसत् उत्पादनभंगहीन नमा न अभाव मायास्वरुपवैचित्र्यदर्शन न अभाव किन भाव छैन ? किनकी रुपस्वभाव लक्षण गुणको अभाव अध्ययहरूबाट र ग्रहण अग्रहणबाट त्यसैले सबै भाव न भाव न अभाव नै हुन् । तर स्वचित्रदृश्यमात्र अवबोधद्धारा कल्पको अप्रवृत्तिले स्वस्थ लोकनिस्क्रिय छ । बालक क्रियवालाको कल्पना गर्दछन् तर आर्यहरू भने होइन । अभूत विकल्पार्थविम्रम नै यो हो हे महामति ! गन्धर्वनगर मायापुरुषजस्तै । कुनै गन्धर्वनगरमा बालजातिय मायापुरुष प्राणी जस्तो विचित्र प्रवेशनिगमन गर्दै गरेको कल्पना गर्छ भने यी पसे यी निस्किएको यस्तो, तर त्यहाँ कोहि प्रविष्ट र अप्रविष्ट छैन । जव विकल्पविभ्रमको भाव हुन्छ तिनकै लागि उत्पाद अनुत्पादविभ्रम हो वच्चाहरूको । तर यहाँ कुनै संस्कृत या असंस्कृत केही छैन । मायापुरुषउत्पत्ति जस्तो । मायापुरुष उत्पन्न र निरुद्ध दुवै हुदैन । भावाभावनहुनाले । त्यस्तै सबै पदार्थ भंगोत्पाद रहित छन् । अन्यत्र वितथमा रहेका नामद्धारा बच्चाहरू उत्पादनिरोध कल्पना गर्दछन् तर आर्यले होइन । वितथ भनेको भावस्वभाव कल्पना जस्तो होइन । उल्टो पनि होइन । अन्यथा कल्पना गर्दा सर्वभावस्वभाव अभिनिवेश मात्र हुन्छ । विविक्तदर्शन अविविक्त दशद्धारा विकल्पको व्यावृत्ति नहुने भन्ने होइन । त्यसैले अनिमित्तदर्शन नै श्रेय हो । निमित्तदर्शन होइन । निमित्त अर्को जन्मको कारण हुनाले अश्रेय हो । अनिमित्त विकल्पको अप्रवृत्ति अनुत्पाद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुनाले निवार्ण भन्नाले यथाभूत अर्थ स्थान दर्शन विकल्प चित्तचित्तैकलापको परावृत्ति पूर्वक हुन्छ तथागत स्वप्रत्यात्मआर्यज्ञानाधिगम नै निर्वाण हो ।

तत्रेदमुच्यते–

उत्पादविनिवृत्त्यर्थमनुत्पादप्रसाधकम् ।
अहेतुवादं देशेमिं न च बालैर्विभाव्यते ॥८६॥
अनुत्पन्नमिदं सर्वं न च भावा न सन्ति च ।
गन्धर्व स्वप्नमायाख्या भावा विद्यन्त्यहेतुकाः ॥८७॥
अनुत्पन्नस्वभावाश्च शून्याः केन वदाहि मे ।
समवायाद्विनिर्मुक्तो बुद्धया भावो न गृह्यते ।
तस्माच्छून्यमनुत्पन्नं निःस्वाभावं वदाम्यहम् ॥८८॥
समवास्तथैकैकं दृश्याभावान्न विद्यते ।
न तीर्थ्यदृष्ट्यप्रलयात्समवावो न विद्यते ॥८९॥

यस्तो त्यहाँ भनिन्छ–

उत्पादको निवृत्तिका लागि अनुत्पादको स्वीकृति हो। त्यसैले अहेडवादको दर्शन गर्दछु तर बालकहरूले जान्दैनन्। यो सबै नै अनुत्पन्न हो भाव छैनन् भन्ने होइन। गन्धर्व स्वप्न र माया जस्तै अहेतुक पदार्थ यहा छन् ॥८६-८७॥

अनुत्पन्न स्वभावले युक्त शून्य छन् भनेर कसरी भन्छौ। समयाबाटनिर्मुक्त बुद्धिद्धारा भाव गृहीत हुदैन। त्यसैले शून्य, अनुत्पन्न निस्वभावको वर्णन गर्दछु ॥८८॥

एकको समवाय छैन, दृश्यको अभाव भएको हुनाले, तर तीर्थिकदृष्टिको लयद्वारा समवाय नभएको भने होइन ॥८९॥

स्वप्न केशोण्डुकं माया गन्धर्व मृगतृष्णिका ।
अहेतुकानी दृश्यन्ते तथा लोकविचित्रता ॥९०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निगृह्याहेतुवादेन अनुत्पादं प्रसाधयेत् ।
अनुत्पादे प्रसाध्यन्ते मम नेत्री न नश्यति ।
अहेतुवादे देश्यन्ते तीर्थ्यानां जायते भयम् ॥९१॥
कथं केन कुतः कुत्र संभवोऽहेतुको भवेत् ।
नाहेतुको न हेतुभ्यो यदा पश्यन्ति संस्कृतम् ।
तदा व्यावर्तते दृष्टिर्विभङ्गोत्पादवादिनी ॥९२॥
किमभावो ह्यनुत्पाद उत प्रत्ययवीक्षणम् ।
अथ भावस्य नामेदं निरर्थं वा ब्रवीहि मे ॥९३॥
न चाभावो ह्यनुत्पादो न च प्रत्ययवीक्षणम् ।
न च भावस्य नामेदं न च नाम निरर्थकम् ॥९४॥

स्वप्न, केशका गुजुल्टा, जाई, गन्धर्वनगर मृगतृष्णा, बिनाकारण नै देखिन्छन् त्यस्तै लोकविचित्रता पनि हो ॥९०॥

अहेतुवादद्धारा ग्रहण गरेर अनुत्पत्तिको सिद्धि गर्नु पर्दछ। अनुत्पाद सिद्ध भएपछि मेरो दृष्टि बुद्धदृष्टि नष्ट हुदैन। अहेतुवादको देशना गर्दा तीर्थिकहरू भयभीत हुन्छन् ॥९१॥

कहाँ कसरी, कसद्धारा, अहेडकको संभव हुन्छ भन्दछन्। अहेतुक नहेतुबाट जव देख्दछन् त्यो संस्कृत धर्म हो। त्यसै बेला दृष्टि व्यावृत्त हुन्छ-जो विभङ्गको उत्पादक थियो ॥९२॥

अनुत्पाद भनेको के अभाव हो ? अथवा प्रत्ययको र्दक्षण हो। अथवा भावको नाम हो अथवा निरर्थक हो मलाई भन ॥९३॥

अभाव अनुत्पादन होइन, प्रत्ययवीक्षण पनि होइन। भावको नाम पनि होइन। निरर्थक पनि होइन ॥९४॥

यत्र श्रावकप्रत्येकबुद्धानां तीर्थ्यानां च अगोचरः ।
सप्तभूमिगतानां च तदनुत्पादलक्षणम् ॥९५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हेतुप्रत्ययव्यावृत्तिं कारणस्य निरोधनम् ।
चित्तमात्रव्यवस्थानमनुत्पादं वदाम्हम् ॥९६॥
अहेतुवृत्तिर्भावानां कल्प्यकल्पनवर्जितम् ।
सदसत्पक्षनिर्मुक्तमनुत्पादं वदाम्यहम् ॥९७॥
चित्तं दृश्यविनिर्मुक्तं स्वभावद्वयवर्जितम् ।
आश्रयस्य परावृत्तिमनुत्पादं वदाम्यहम् ॥९८॥
न बाह्यभावं नाभावं नापि चित्तपरिग्रहः ।
स्वप्नं केशोण्डुकं माया गन्धर्व मृगतृष्णिका ।
सर्वदृष्टिप्रहाणं च तदनुत्पादलक्षणम् ॥९९॥
एवं शून्यास्वभावाद्यान् पदान् सर्वान् विभावयेत् ।
न जातु शून्यया शून्या किं त्वनुत्पादशून्यया ॥१००॥

जहाँ श्रावक, प्रत्येक वुद्ध र तीर्थिकको दृष्टि पुग्दैन । सप्तभूमिमा पुगेकाहरूको पनि दृष्टि पुग्दैन त्यो अनुत्पादलक्षण हो ॥९५॥

हेतु प्रत्ययको व्यावृत्ति र कारणको निरोध एवं चित्रमात्रको व्यवस्थान नै अनुत्पाद हो ॥९६॥

पदार्थहरूको अहेतुवृत्ति, कल्प्य कल्पनावर्जित, सदसत्पक्ष निर्मुक्त उत्पाद हो भनेर म भन्छु । चित्रदृश्यविनिर्मुक्त स्वभावद्वयरहित, आश्रयको परावृत्ति नै अनुत्पाद हो ॥९७॥

न बाह्यभाव, न अभाव, न चित्तपरिग्रह, स्वप्न, केश गुजुल्टो, माया, गन्धर्व मृगतृष्णा, सर्वदृष्टि प्रहाण नै अनुत्पादलक्षण हो ॥९९॥

यस्तै शून्यस्वभावमुक्त सबै पदलाई जान्नु तर अरु कुनै शून्यता छैन तर अनुत्पाद शुन्यता नै त्यो हो ॥१००॥

कलापः प्रत्ययां च प्रवर्तते निवर्तते ।
कलापाच्च पृथग्भूत जातं न निरुध्यते ॥१०१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भावो न विद्यतेऽन्योऽन्यः कलापाच्च पृथक् क्वचित् ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन यथा तीर्थ्यैर्विकल्प्यते ॥१०२॥
असन्न जायते भावो नासन्न सदसत्क्वचित् ।
अन्यत्र हि कलापोऽयं प्रवर्तते निवर्तते ॥१०३॥
संकेतमात्रमेवेदमन्योन्यापेक्षसंकला ।
अन्यमर्थ न चैवास्ति पृथक्प्रत्ययसंकलात् ॥१०४॥
जन्याभावादनुत्पादं तीर्थ्यदोषविवर्जितम् ।
देशेमि संकलामात्रं न च बालैर्विभाव्यते ॥१०५॥

कलाप, प्रत्यय पवृत्ति पनि हुन्छ। कलापबाट अलग भएको उत्पन्न र निरुद्ध दुवै छैन ॥१०१॥

अन्यअन्य भाव छैन, कलापबाट अलग पनि छैन। जस्तो एउटा, पृथक तीर्थिकहरू कल्पिन्छन् ॥१०२॥

असत्बाट भाव हुन्न, असत्बाट सत् पनि हुन्न। यो क्रियाकलाप अन्यत्र प्रवृत्त एवं निवृत्त हुन्छ ॥१०३॥

अन्योल अपेक्षा केवल संकेत मात्र हो। अर्को कुनै अलग-अलग पदार्थ छैन ॥१०४॥

जन्यको अभावले गर्दा अनुत्पाद हुन्छ, जुन तीर्थिकदोष रहित छ। त्यसैले संकला १ मिश्रण मात्रको उपदेश गर्दछु जसला बाल बुद्धिले बुझ्न सक्दैनन् ॥१०५॥

यस्य जन्यो भवेभाद्वः संकलायाः पृथक् क्वचित् ।
अहेतुवादी विज्ञेयः संकलाया विनाशकः ॥१०६॥
प्रदीपो द्रव्यजातीनां व्यञ्जकः संकला भवेत् ।
यस्य भावो भवेत्कश्चित्संकलायाः पृथक् क्वचित् ॥१०७॥
अस्वभावा ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्या गगनोपमाः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संकलायाः पृथग्भूता ये धर्मा कल्पिताबुधैः ॥१०८॥
अन्यमन्यमनुत्पादमार्याणां प्राप्तिधर्मता ।
यस्य जातिमनुत्पादं तदनुत्पादे क्षान्तिः स्यात् ॥१०९॥
यदा सर्वमिमं लोकं संकलामेव पश्यति ।
संकलामात्रमेवेदं तदा चित्तं समाध्यते ॥११०॥

जो जन्म हुन्छ त्यही नै पदार्थ हो, मिश्रणबाट केही अलग हुन्छ। त्यो अहेतुवादी हो र संकला विनाशकार ॥१०६॥

पदार्थको दर्शक दीप हुन्छ त्यहि संकला हो। जसको भाव हुन्छ त्यसको केही भिन्नता हुन्छ ॥१०७॥

संकलाबाट अलग अस्वभाव, अनुत्पन्न, गगनोपम्, धर्महरू विद्वानहरूद्धारा कल्पित छन् ॥१०८॥

अन्यअन्यको अनुत्पाद आर्यशरुको प्राप्ति धर्मता हो। जसको जाति अनुत्पन्न हुन्छ त्यसबाट क्षान्ति हुन्छ ॥१०९॥

सारा लोकलाई संकलामात्रलाई जान्दछ, यो समग्र संकलामात्र हो त्यसै बेला चित्त समाधिमा पुग्दछन् ॥११०॥

अज्ञानतृष्णाकर्मादिः संकलाध्यात्मिको भवेत् ।
खेजमृभाद्ण्डचक्रादि बीजभूतादि बाहिरम् ॥१११॥
परतो यस्य वै भावः प्रत्ययैजयिते क्वचित् ।
न संकलामात्रमेवेदं न ते युक्त्यागमे स्थिताः ॥११२॥
यदि जन्यो भावोऽस्ति स्याद्धु द्धिः कस्य प्रत्ययात् ।
अन्योलन्यजनका ह्येते तेनैते प्रत्ययाः स्मृताः ॥११३॥
उष्णद्रवचलकठिना धर्मा बालै र्विकल्पिताः ।
कलापोऽस्यि न धर्मोऽस्ति अतो वै निःस्वभावता ॥११४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैद्या यथातुरवशात्क्रियाभेदं प्रकुर्वते ।
न तु शास्त्रस्य भेदोऽस्ति दोषभेदात्तु भिद्यते ॥११५॥

अज्ञानतृष्ण र कर्म आदि संकल आध्यात्मिक हुन्। आकाशमा उत्पन्न, माटो भाँडो, चक्र आदि बीच भूत सबै नै संकला हुन् ॥१११॥

जसको भाव परकारणबाट हुन्छ। त्यहि प्रत्ययबाट नै कही उत्पन्न हुन्छ। त्यो संकलामात्र होइन। युक्ति र आगममाती स्थित छैनन् ॥११२॥

यदि जन्य पदार्थ छैन भने बुद्धि कुन कारणले हुन्छ। यी एक अर्काका जनक हुन्, त्यसैले प्रत्यय भनिन्छन् ॥११३॥

उष्ण, द्रव, चञ्चल कठिन धर्महरू बालविकल्पत हुन्। यो कलाप धर्म होइन त्यसैले निःस्वभावताभनिएको हो ॥११४॥

वैद्यहरू जसरी रोगीलाई रोग अनुसार औषधिको भेद गर्दछन्। तर शास्त्रको भेद भने छैन त्यस्तै दोष भेदले भेद हुन्छ ॥११५॥

तथाहं सत्त्वसंतानं क्लेशदोषैः सदूषितैः ।
इन्द्रियाणां बलं ज्ञात्वा नयं देशेमि प्राणिनाम् ॥११६॥
न क्लेशेन्द्रियभेदेन शासनं भिद्यते मम ।
एकमेव भवेद्यानं मार्गमष्टांगीकं शिवम् ॥११७॥

त्यस्तै म पनि प्राणीहरूको क्लेश दोषद्वारा दूषित इन्द्रियहरूको बल जानेर प्राणीहरूका लागि नीतिको देशना गर्दछु ॥११६॥

क्लेश र इन्द्रियका भेदले मेरो अनुशासनमा भेद हुँदैन। त्यसैले मार्ग आर्यअष्टाङ्गिक, कल्यणा कारण एउटै यान छ ॥११७॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतद-वोचत्- अनित्यता अनित्यतेति भगवन् सर्वतीर्थकरैर्विकल्प्यते । त्वया च सर्वदेशनापाठे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देश्यते-अनित्या बत संस्कारा उत्पादव्ययधर्मिण इति । तत्किमियं भगवंस्तथ्या मिथ्येति ? कतिप्रकारा भगवन् अनित्यता ? भगवानाह-अष्टप्रकारा हि महामते सर्वतीर्थकरैरनित्यता कल्प्यते, न तु मया । कतमाष्टप्रकारा ? तत्र केचित्तावन्महामते आहुः-प्रारम्भविनिवृत्तिरनित्तेति । प्रारम्भ नाम महामते उत्पादोऽनुत्पादोऽनित्यता । अन्ये संस्थानविनि-वृत्तिमनित्यतां वर्णयन्ति । अन्ये रुपमेवानित्यमिति । अन्ये रुपस्य विकारान्त-रमनित्यताम् । नैरन्तर्यप्रबन्धेन स्वरसभंगभेदं सर्वधर्माणां क्षीरदधिपरिणाम-विकारान्तरवददृष्टनष्टा सर्वभावेषु प्रवर्तते न नित्यतेति । अन्ये पुनर्भावमनित्यतां कल्पयन्ति । अन्ये भावाभावमनित्यतां कल्पयन्ति । अन्ये अनुत्पादानित्यतां सर्वधर्माणामनित्यतायाश्च तदन्तर्गतत्वात् । तत्र महामते भावाभावानित्यता नाम यदुत भूतभौतिकस्वलक्षणविनाशानुपलब्धिर-प्रवृत्तिर्भूतस्वभावस्य । तत्र अनुत्पादानित्यता नाम यदुत नित्यमनित्यं सदसतोरप्रवृत्तिः सर्वभर्माणामदर्शनं परमाणुविचयाददर्शनम् । अनुत्पादस्यैत-दधिवचनं नोत्पादस्य । एतद्धि महामते अनुत्पादानित्यताया लक्षणं यस्यानवबोधात्सर्वतीर्थकरा उत्पादानित्यतावादे प्रपतन्ति ॥

महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरि पनि भगवान्लाई भने अनित्यता अनित्यता यसरी सबै तीर्थकरहरूले कल्पना गर्दछन् । भगवान्ले पनि सर्वदर्शनापाठमा भन्नु भएको छ अनित्य छन् संस्कारहरू जो उत्पादव्य धर्मयुक्त छन् । के यो भनाइ तथ्य हो या मिथ्या । हे भगवान् कति प्रकारको अनित्यता हुन्छ । भगवान्ले भन्नुभयो आठ प्रकारको हे महामति ! सबै तीर्थकरहरूले अनित्यताको कल्पना गरेको छ तर मैले होइन । त्यो आठप्रकार के हो ? कसैले भनेका छन् प्रारम्भको निवृत्ति अनित्यता हो । प्रारम्भ भनेको उत्पाद अनुत्पाद अनित्यता हो । संस्थान निवृत्ति अनित्यता भनेर अरु कसैले भन्दछन् । रुप नै अनित्यता भनेर अरु कसैले भन्दछन् । रुपको अर्को विकार नै अनित्यता भनेर अरु कसैले भन्दछन् । निरन्तर प्रवन्धद्वारा स्वरभंगभेद जो सबै धर्मको हुन्छ, जस्तो कि दुधको दही परिणामात्मकविकारान्त जस्तै अदृष्ट नष्ट असर्वपदार्थमा प्रवृत्त हुन्छ त्यही

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनित्यत भन्दछन् । अन्य कसैले भावलाई नै अनित्य भन्दछन् । अरुले भावाभाव अनित्य भन्छन् । अनुत्पाद अनित्यता किनकी सर्वधर्मको अनित्यता किनकी सबै त्यसै अर्न्तगत हुनाले भन्दछन् कसैले भावाभावअनित्यता भनेको भूत भौतिक स्वलक्षण विनाशको अनुत्पलब्धि अप्रवृतिभूतस्वभावको हुनाले । अनुत्पाद अनित्यता भनेको नित्य अनित्य सत् असत् को अप्रवृत्ति हो, सर्वधर्मको अदर्शन र परमाणु प्रविचयको अदर्शन हुनाले । अनुत्पादको यो अधिवचन हो उत्पाद होइन । यो नै हे महामति ! अनुत्पाद अनित्यताको लक्षण हो जसको बोधन हुनाले सबै तीर्थकर उत्पाद अनित्यतावादमा फस्दछन् ।

पुनरपरं महामते यस्य भावो नित्यता, तस्य स्वमतिविकल्पेनै नित्यता नानित्यता भावः । तत्कस्य हेतोः ? यदुत स्वयमविनाशित्वाद-नित्यतायाः । इह महामते सर्वभावानामभावोऽनित्यतायाः कार्यम् । न चानित्यतामनतरेण सर्वभावाभाव उपलभ्यते दण्डशिलामुद्‌गरान्य-तरभेद्यभेदकवत् । अन्योन्याविशेषदर्शनं दृष्टम् । अतोऽनित्यता कारणं सर्वभावाभावः कार्यम् । न च कार्यकारणयोर्विशेषोऽस्ति इयमनित्यता इदं कार्यमिति । अविशेषात्कार्यकारणयोर्नित्याः सर्वभावा अहेतुकत्वाभादवस्य । सर्वभावाभावो हि महामते अहेतुकः । न च बालपृथग्जना अवबुध्यते । न च कारणं विसदृशंकार्य जनयति । अथ जनयेत्, तेषामनित्यता सर्वभावानां विसदृशं कार्य जनयति । अथ जनयेत्, तेषामनित्यता सर्वभावानां विसदृशं कार्य स्यात्, कार्यकारणविभागो न स्यात् । दृष्टश्च कार्यकारणविभागस्तेषाम् । यदि वा अनित्यता अभावः स्यात्, क्रियाहेतुभावलक्षणपतितश्च स्यात्, एकभावेन वा परिसमाप्तः स्यात्सर्वभावेषु । क्रियाहेनुभावलक्षणपतितत्वाच्च स्वयमेवानित्यता नित्या स्यात्, अनित्यत्वादयः सर्वभावा नित्याः स्युर्नित्या एव भवेयुः ॥

जसको पदार्थ नित्य छ, त्यसको स्वमतिविकल्पद्धारा न अनित्यता भाव हुन्छ । किनकी ? अनित्यता आफै अविनाशी छ । यहाँ सबै भावहरू नै अनित्यताको कार्य हो । अनित्यतालाई छोडेर सर्वभावाभाव उपलब्ध हुदैन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दण्डशिला, मुद्गरको एक आपसमा मेध मेदक जस्तो अन्योन्य अविशेष पनि देखिन्छ। त्यसैले अनित्यता कारण हो र सर्वभावाभावकार्य। कार्य र कारणमा कुनै वेशिष्य छैन यो अनित्यता र यो कार्य भनेर। कार्यकारणमा समानताले सबै पदार्थ नित्य हुने भए अहेतुक हो तर बालपृथग्जनले यो वुझ्दैनन्। विसदृश कार्य कारण विभाग नै हुनेछैन। कार्य र कारणको विभाग देखिन्छ। यदि अनित्यता अभाव हुने हो भने क्रिया हेतु भावलक्षणका कारणले स्वयं अनित्यता नित्य हुनेछ त्यसैले अनित्यत्वादि सबै पदार्थ नित्य हुनेछन् र नित्य रहने छन्॥

अथ सर्वभावान्तर्गता अनित्यता, तेन त्र्यध्वपतिता स्यात्। तत्र यदतीतं रुपं यदतीतं रुपं तत्तेन सह विनष्टम्। अनागतमपि नोत्पन्नम्। रुपानुत्पत्तिचयया वर्तमानेनापि रुपेण सहाभित्रलक्षणम्। रुपं च भूतानां संनिवेशविशेषः। भूतानां भौतिकस्वभावो न विनश्यते अन्यानन्यविवर्जितत्वात्। सर्वतीर्थकराणामविनाशात्सर्वभूतानां सर्व त्रिभवं भूतभौतिकं यत्रोत्पादस्थितिविकारः प्रज्ञप्यते। किमन्यदनित्यं भूतभौतिकविनिर्मुक्तं यस्यानित्यता कल्प्यते तीर्थकरैः? भूतानि च न प्रवर्तन्ते न निवर्तन्ते स्वभावलक्षणाभिनिवेशात्॥

यदि सबै पदार्थ अन्तर्गत अनित्यता हुने हो भने त्र्यध्वमा नै लागु हुन्छ। त्यहाँ जुन अतीत रुप छ त्यसैसंग विनष्ट भयो। अनागत उत्पन्न भएको छैन। रुपको अनुत्पत्तिले गर्दा वर्तमान रुपसंग अभिन्न हुन्छ। रुप भने प्राणीहरूको संनिवेश हो। भूतहरूको भौतिकस्वभाव नष्ट हुदैन अन्य अनत्यरहित हुनाले सर्वतीर्थकरहरूको अविनाशी हुनाले सबै प्राणीहरूको सर्वत्रिभव भूतभौतिक जगत् जहाँ उत्पादस्थिति र विकार प्रज्ञप्त हुन्छ। क अरु अनित्य भूतभौतिक रहित हुन्छ जसको अनित्यता तीर्थिकहरूले कल्पना गर्दछन्। भूतहरू न प्रवृत्त हुन्छन् न त निवृत्त नै स्वभावलक्षण अभिनिवेश हुनाले।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्र प्रारम्भविनिवृत्तिर्नाम अनित्यता-न पुनर्भूतानि भूतान्तरमारभन्ते परस्परविलक्षणस्वलक्षणान्न विशेषः प्रारभ्यते । तदविशेषात्तेषाम-पुनरारम्भात्-द्विवायोगादनारम्भस्यानित्यताबुद्धयो भवन्ति ॥

प्रारम्भको निवृत्ति भनेको अनित्यता, पुनर्भूत होइन । भूतान्तरको आरम्भद्धार परस्पर विलक्षण स्वलक्षणबाट विशेषको आरम्भ हुन्छ । त्यसको अविशेषबाट अपुनः आरम्भवाट दुईको अयोग नहुनाले अनारम्भका लागि अनित्यत बुद्धि युक्त हुन्छन् ।

तत्रसंस्थानविनिवृत्तिर्नाम अनित्यता-यदुत न भूतभौतिकं विनश्यति आ प्रलयात् । प्रलयो नाम महामते आ परमाणोः प्रविचयपरीक्षा विनाशो भूतभौतिकस्य संस्थानस्यान्यथाभूतदर्शनाद्दीर्घह्रस्वानुलब्धिः । न परमाणुभूतेषु विनाशाभाद् तानां संस्थानविनिवृत्तिदर्शनात्सांख्यवादे प्रपतन्ति ॥

संस्थानविनिवृत्ति भनेको अनित्यता जस्तो कि भूत भौतिक पुलयसंम विनष्ट हुदैन । प्रलय भनेको हे महामति ! परमाणु देखि लिएर प्रविचयसम्म (समूह) भूतभौतिकको विनाश अथवा समूह संस्थानको अन्यथाभूतदर्शनबाट सानो ठूलो, लामो छोटो आदिको अनुपलब्धि हो । परमाणु भूतमा विनाश नहुनाले भूतहरूको संस्थानविनिवृत्ति दर्शनबाट सांख्यवादमा (बालपृथग्जनहरू) फस्दछन् ।

तत्र संस्थानानित्यता नाम-यदुत यस्य रुपमेवानित्यं तस्य संस्थानस्यानित्यता न भूतानाम् । अथ भूतानाम् । अथ भूतानामनित्यता स्यात्, लोकसंव्यवहाराभावः स्यात् । लोकसंव्यवहाराभावाल्लोकायतिकदृष्टि-पतितः स्यात्, वाग्मात्रत्वात्सर्वभावानाम् । न पुनः स्वलक्षणो त्पत्तिदर्शनात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्थान अनित्यता भनेको जस्तो कि जसको रुप नै अनित्य छ त्यस संस्थानको अनित्यता हो भूतहरूको होइन। यदि भूतहरूको अनित्यता हुने हो भने लोक व्यवहार संभव हुँदैन। लोकसंव्यवहारको नहुँदा लोकायतिक दृष्टि उत्पन्न हुन्छ किनकी वचन मात्र हुनाले सवै पदार्थहरूको अस्तित्व रहदैन। उत्पत्ति देखिएकाले स्वलक्षण पनि संभव छैन।

तत्र विकारानित्यता नाम-यदुत रुपस्यान्यथाभूतदर्शनं न भूतानां सुवर्णसंस्थानभूषणविकारदर्शनवत्। न सुवर्ण भावाद्विनश्यति किं तु भूषणसंस्थानविनाशो भवति ॥

विकार अनित्यता भनेको जस्तो कि रुपको अन्यथा अभूत दर्शन हो तर भूतहरूको सुवर्ण संस्थभूषण विकार दर्शन जस्तो होइन। सुवर्ण तत्त्व त विनष्ट हुदैन किन्तु भूषणको स्वरुप विनष्ट हुन्छ।

ये चान्ये विकारपतिताः, एवमाद्यादिभिः प्रकारैस्तीर्थकरैरनित्यता-दृष्टिर्विकल्प्यते। भूतानि हि दह्यमानान्यग्निना स्वलक्षणत्वान्न दह्यन्ते। अन्योन्यतः स्वलक्षणविगमान्महाभूतभौतिकभावोच्छेदः स्यात् ॥

अरु केही विकारमा फसेका छन्। यस्तै पैकारहरूले तीर्थिकहरू नित्यता दृष्टि विकल्पमा फस्दछन्। भूतहरू अग्निले दह्यमान हुन्छन् तर स्वलक्षणका कारणले जल्दैनन्। अन्योन्यत स्वलक्षण ज्ञात नहुँदा भूतभौतिकभावको उच्छेन संभव हुन्छ।

मम तु महामते न नित्य नानित्या। तत्कस्य हेतोः ? यदुत बाह्यभावानभ्युपगमात्त्रिभवचित्तमात्रोपदेशाद्विचित्रलक्षणांनुपदेशान्न प्रवर्तते न निवर्तते महाभूतसंनिवेशविशेषः। न भूतभौतिकत्वाद्विकल्पस्य द्विधा प्रवर्तते ग्राह्यग्राहकालक्षणता। विकल्पस्य प्रवृत्तिद्वयपरिज्ञानाद्वाह्यभावाभावदृष्टि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विगमात्स्वचित्तमात्रावबोधाद्विकल्पो विकल्पाभिसंस्कारेण प्रवर्तते नानभिसंस्कुर्वतः । चित्तविकल्पभावाभावविगमाल्लौकिग्रलोकोत्तरतमानां सर्व धर्माणां न नित्यता नानित्यता । स्वचित्तदृश्यमात्रानवबोधात्कुदृष्टयान्तद्वय-पतितया संतत्या सर्वतीर्थकरैः स्वविकल्पानवबोधात्कथा-पुरुषैरसिद्धपूर्वैरनि-त्यता कल्प्यते । त्रिविधं च महामते सर्वतीर्थकरलौकिक-लोत्तरमानां सर्वध-र्माणां लक्षणं वाग्निकल्पविनिः सृतानाम् । न च बालपृथग्जना अवबुध्यन्ते ॥

मेरो दृष्टिमा हे महामति ! न नित्य छन् । अनित्य नै । जस्तो कि बाह्य पदार्थ अप्राप्य हुनाले तीनभवमानै चित्रमात्रको उपदेशद्वारा विचित्रलक्षणको अनुपदेशबाट, महाभूर्तानिर्वश न प्रवृत्त हुन्छ न त निवृत्त नै । भूतभौतिक हुनाले विकल्पको द्वैधी भाव पनि हुदैन ग्राह्यग्राहकलक्षण रुपमा विकल्पको प्रवृत्ति द्वय परिज्ञानबाट बाह्याभावदृष्टिरहीत हुनाले स्वचित्रमा अव बोधद्वारा विकल्प विकल्पका संस्कारद्वारा प्रवृत्त हुन्छ तर अनभिसंस्कारका कारणले होइन । चित्र विकल्प भावाभावविगम हुनाले लौकिक-लोकोत्तर लोकोत्तरम सबै धर्महरूको ननित्यता न त अनित्यता नै हुन्छ । स्वचित्रदृश्यमात्रको अनवबोधद्वारा कुदृष्टि अन्तद्वय पतित संततिका कारण सर्वतीर्थकरहरूद्वारा स्वविकल्प अनवबोधद्वारा कथापुरुष जस्तै असिद्ध पदार्थको अनित्यताको कल्पना गरिन्छ । सर्वतीर्थकरलौकिक-लोकोत्तरन्तमहरूको सर्वधर्म सम्बन्धी लक्षण वाग्निकल्पबाट निःसृततीन प्रकारको छ तर बालपृथग्जनहरूले बुझ्दैनन् ।

तत्रेदमुच्यते–

प्रारम्भविनिवृत्तिं च संस्थानस्यान्यथात्वताम् ।
भावामनित्यतां रुपं तीर्थ्याः कल्पेन्ति मोहिता ॥११८॥
भावानां नास्ति वै नाशं भूता भैतात्मना स्थिताः ।
नानादृष्टिनिमग्नास्ते तीर्थ्याः कल्पेन्ति नित्यताम् ॥११९॥
कस्यचित्र हि तीर्थ्यस्य विनाशो न च संभवः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूता भूतात्मना नित्याः कस्य कल्पेन्त्यनित्यताम् ॥१२०॥
चित्तमात्रमिदं सर्वं द्विधा चित्तं प्रवर्तते ।
ग्राह्यग्राहकभावेन आत्मात्मीयं न विद्यते ॥१२१॥
ब्रह्मादिस्थानपर्वन्तं चित्तमात्रं वदाम्यहम् ।
चित्तमात्रविनिर्मुक्तं ब्रह्मादिर्नोपलभ्यते ॥१२२॥

त्यसैले यहाँ भनिन्छ–

प्रारम्भको निवृत्ति, संस्थानको अन्यथा भाव, भाव र अनित्यतालाई कल्पना तीर्थकहरू मोहित हुन्छन् ॥११८॥

भावहरूको नाश छैन भूतहरू भौतिक रुपमा स्थित रहन्छन्। नानादृष्टिमा फंसेका तीर्थकहरू नित्यताको कल्पना गर्दछन् ॥११९॥

कुनै तीर्थकको न विनाश न उत्पत्ति नै हुन्छ। भूतहरू भूत कै रुपमा नित्य छन् कसले तिनको अनित्यताको कल्पना गर्दछ ॥१२०॥

यो सबै नै चित्तमात्र हो। चित्त दुई प्रकारले प्रवृत्त हुन्छ। ग्राह्यभाव र ग्राहक भावद्वारा जहाँ आत्मा र आत्मीय हुदैन ॥१२१॥

बाह्यादिस्थान सबै नै चित्तमात्र हुन् चित्त रहित कुनै पनि पदार्थ छैन। ब्रह्माआदि सबै नै चित्तमात्र हुन् ॥१२२॥

इति लंकावतारे महायानसूत्रे अनित्यतापरिवर्तस्तृतीयः ॥

अनित्यततापरिवर्त पूरा भयो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिसमयपरिवर्तः

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचद्-देशयतु मे भगवान् सर्वबोधिसत्त्वश्रावकप्रत्येक-बुद्धनिरोधक्रमानुसन्धि-लक्षणकौशल्यं येन क्रमानुसन्धिलक्षणकौशल्येन अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा निरोधसुखसमापत्तिमुखेन न प्रतिमुह्येम, न च श्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थ्यकरब्यामोहे प्रपतेम । भगवान्नाह-तेन महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरू । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतेर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् ॥

यसपछि फेरि पनि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्व भगवान्ले भने सर्ववोधिसत्त्व श्राव-प्रत्येक बुद्ध निरोधक्रमानुसन्धिलक्षण कौशल्यको उपदेश मलाई गर्नुहोस्। क्रमानुसन्धिलक्षण कौशल्यद्वारा म र अन्य बोधिसत्त्व महासत्त्व निरोधसुख समापत्तिद्वारा मोहित नहोऊन् र श्रावकप्रत्येक बुद्धतीर्थहरूका व्यामोहमा नफसौं। भगवान्ले भन्नुभयो। त्यसैले हे महामते ! सुन र राम्ररी मनमा राख। म तिमीलाई भन्नेछु। ठीक छ भगवान् भनेर उनले स्वीकार गरे।

भगवांस्तस्यैतदवोचत्-षष्ठीं महामते भूमिमुषादाय बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धाश्च निरोधं समापद्यन्ते । सप्तम्यां भूमौ पुनश्चित्तलक्षणे चित्तक्षणे बोधिसत्त्वाः सर्वभावस्वभावलक्षण-व्युदासात्समापद्यन्ते, न तु श्रावकप्रत्येकबुद्धाः । तेषां हि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रावकप्रत्येबुद्धनामाभिसंस्कारिकी ग्राह्यग्राहकलक्षणपतिता च निरोधसमापत्तिः । अतस्ते सप्तम्यां भूमौ चित्तक्षणे समापद्यन्ते-मा सर्वधर्माणामविशेषलक्षणप्राप्तिः स्यादिति । विचित्रलक्षणाभावश्च , कुशलाकुशलस्वभावलक्षणानवबोधात्सर्वधर्माणां समापत्तिर्भवति । अतः सप्तम्यां भूमौ चित्तक्षणे समापत्तिकौशल्यं नास्ति येन समापद्येरन् ॥

भगवान्ले उनलाई यसो भन्नुभयो- छैठौं भूमिलाई लिएर वोधिसत्त्व एवं महासत्त्वहरू र सवै श्रावक प्रत्येकवुद्धहरू पनि निरोध प्राप्त गर्दछन्। सातौं भूमिमा फेरि चित्तक्षणमा वोधिसत्त्व र महासत्त्व सर्वभांव-स्वभावलक्षणरहित हुनेछन् र श्रावक प्रत्येक वुद्धहरू होइन। ती श्रावकप्रत्येकवुद्धहरूको अभिसंस्कार ग्राह्यग्राहकलक्षणले गर्दा निरोधसमापति हुनेछ। त्यसैले तिम्रो सातौं भूमिमा चित्रलक्षण र चित्रक्षणमा समापत्ति हुनेछ तर सवै धर्महरूको अविशेषलक्षणप्राप्ति भने होइन । विचित्र लक्षणको अभाव पनि । कुशल-अकुशल स्वभावलक्षणको अनवबोधद्वारा सबै धर्महरूको समापत्ति हुनेछ। अतः सातौं भूमिमा चित्तक्षणमा समापत्ति कौशल्य छैन जसद्वारा उनीहरू समापत्तिमा पुगून् ।

अष्टम्यां महामते भूमौ बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां श्रावकप्रत्येकबुद्धानां च चित्तमनोमनोविज्ञानविकल्पसंज्ञाव्यावृत्तिर्भवति । प्रथमषष्ठ्यां भूमौ चित्तमनोमनोविज्ञानमात्रं त्रैधातुकं समनुपश्यति आत्मात्मीयविगतं स्वचित्तविकल्पोद्रवम्, न च बाह्यभावलक्षणवैचित्र्य-पतितमन्यत्र स्वचित्तमेव । द्विधा बालानां ग्राह्यग्राहकभावेन परिणाम्य स्वज्ञानं न चावबोध्यन्ते अनादिकालदौष्ठुल्यविकल्पप्रपञ्चवासनावासिताः ॥

आठौं भूमिमा हे महामति ! वोधिसत्त्व एवं महासत्त्वहरूको तथा श्रावक-प्रत्येक बुद्धहरूको पनि चित्त, मन, मनोविज्ञानमा रहेको विकल्पको व्यावृत्ति हुन्छ। प्रथम छैटौं भूमिमा चित्त, मन, मनोविज्ञानमात्र त्रैधातुक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भनेर हेर्दछ त्यो आत्मा र आत्मीयरहित स्वचित्तविकल्प द्रवमात्र हो र बाह्यभाव लक्षण वैचित्र्ययुक्त हुनाले स्वचित्तमात्र होइन। बालकहरूको दुईप्रकारले ग्राह्यग्राहकभावद्वारा परिणत भए। स्वज्ञानको बोध हुँदैन किनकी त्यहाँ अनादिकाल दौष्ठुल्य विकल्पप्रपञ्च वासनाद्वारा वासित भएको हुनाले।

अष्टम्यां महामते निर्वाण श्रावकप्रत्येकबुद्धबोधिसत्त्वानाम्। बोधिसत्त्वाश्च समाधिबुद्धैर्विधार्यन्ते तस्मात्समाधिसुखाद्, येन न परिनिर्वान्ति अपरिपूर्णत्वात्तथागतभूमेः। सर्वकार्यप्रतिस्तम्भणं च स्यात्, यदि न संधारयेत्, तथागतकुलवंशोच्छेदश्च स्यात्। अचिन्यबुद्धमाहात्म्यं च देशयन्ति ते बुद्धा भगवन्तः। अतो न परिनिर्वान्ति। श्रावकप्रत्येकबुद्धास्तु समाधिसुखेनापह्रियन्ते। अतस्तेषां तत्र परिनिर्वाणबुद्धिर्भवति॥

आठौँ भूमिमा हे महामति! निर्वाण जुन श्रावक, प्रत्येक बुद्ध र बोधिसत्त्वहरूको हुन्छ। बोधिसत्त्वहरू समाधिबुद्धहरूद्वारा धारित हुन्छन् त्यस समाधि सुरूबाट जसद्वारा परिनिर्वृत हुँदैनन्; तथागत भूमिमा पूर्ण नभएकाले। सर्वकार्यरहित्य पनि हुन्छ। यदि धारण नगर्ने हो भने तथागत वंशको उच्छेद पनि हुन सक्छ। ती बुद्ध भगवान्हरूले अचिन्त्यबुद्ध महात्म्यको देशना पनि गर्दछन्। त्यसैले त्यहाँबाट निर्वाणमा जाँदैनन्। श्रावक प्रत्येकबुद्धहरू चाँहि समाधिसुखबाट अपहरित हुन्छन्। त्यसैले तिनको त्यहाँ परिनिर्वाण बुद्धिको उदय हुन्छ।

सप्तसु महामते भूमिषु चित्तमनोमनोविज्ञानलक्षणपरिचय-कौशल्यात्मात्मीयग्राह्यग्राहधर्मपुद्गलनैरात्म्यप्रवृत्तिस्वसामान्यलक्षणपरिचयचतु? प्रतिसंविद्विनिश्चयकौशल्यशितास्वादसुखभूमिक्रमानुप्रवेशबोधिपाक्षिकधर्मविभागः क्रियते मया-मा बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः स्वसामान्यलक्षणानव-बोधाद्भूमिक्रमानुसंध्यकुशलास्तीर्थकरकुदृष्टिमार्गे प्रपतेयुः, एत्यतो भूमिक्रम-व्यवस्था क्रियते। न तु महामते अत्र कश्चित्प्रवर्तते वा निवर्तते वा अन्यत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिसमयपरिवर्तः

स्वचित्तदृश्यमात्रमिदं यदुत भूमिक्रमानुसंधिव्यपदेशं त्रैधातुकविचित्रोपचारश्च व्यवस्थाप्यते बुद्धधर्मालयाश्च ॥

सातौँ भूमिमा मैले चित्त, मन, मनोविज्ञानलक्षण परिचय-कौशल्यद्वारा आत्मा, आत्मीय, ग्राह्यग्राहक धर्म पुद्‌गल नैरात्म्य प्रवृत्ति निवृत्ति स्वसामान्य लक्षण परिचय चतुःप्रतिसंविद् निश्चयकौशल्य वशिता स्वादसुखभूमि क्रममा अनुप्रवेश बोधिपाक्षिक धर्म विभाग गर्दछु। तर बोधिसत्त्व, महासत्त्वहरू स्वस्तमान्य लक्षणको अनवबोधद्वारा भूमिक्रमानुसंधि अकुशल भएर तीर्थकरहरूको कुदृष्टि मार्गमा न फँसुन् भनेर नै भूमिक्रमव्यवस्था गरिएको हो। तर यहाँ न कुनै प्रवृत्त हुन्छ न त निवृत्त नै। अनि स्वचित्रदृश्य मात्र यो हो अथवा भूमिक्रमानुसन्धी त्रैधातुक विचित्र उपचार पनि हुन्छ। बच्चाहरूले बुझ्दैनन्। अनवबोधले गर्दा बच्चाहरू भूमिक्रमानुसन्धि व्यपदेशमा नै त्रैधातुक उपचार पनि व्यवस्थापित गरिन्छ र बुद्ध धर्मका आलयहरू पनि।

पुनरपरं महामते श्रावकप्रत्येकबुद्धा अष्टम्यां बोधिसत्त्वभूमौ निरोधसमापत्तिसुखमदमत्ताः स्वचित्रदृश्यमात्राकुशलाः स्वसामान्यलक्षणवरण-वासनापुद्‌गलधर्मनैरात्म्यग्राहकदृष्टिपतिता विकल्पनिर्वाणमतिबुद्धयो भवन्ति, न विविक्तधर्मातिबुद्धयः। बोधिसत्त्वाः पुनर्महामते निरोधसमाधिसुखमुखं दृष्ट्वा पूर्वप्रणिधानकृपाकरुणोपेता निष्ठापदगतिविभागज्ञा न परिनिर्वान्ति। परिनिर्वृताश्च ते विकल्पस्याप्रवृत्तत्वात्। ग्राह्यग्राहकविकल्पस्तेषां विनिवृत्तः। स्वचित्तदृश्यमात्रावबोधात् सर्वधर्माणां विकल्पो न प्रवर्तते। चित्तमनोमनो-विज्ञानबाह्यभावस्वभावलक्षणाभिनिवेशं विकल्पयति। तेन पुनर्बुद्धधर्महेतुर्न प्रवर्तते, ज्ञानपूर्वकः प्रवर्तते तथागतस्वप्रत्यात्मभूम्यधिगमनतया स्वप्नपुरुषौ-घोत्तरणवत् ॥

श्रावक, प्रत्येकबुद्धहरू अष्टमभूमिमा बोधिसत्त्व भूमिमा निरोधसमापत्ति सुरूमा उन्मत्त भएर स्वचित्रदृश्यमा मात्र अकुशल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वसामान्यलक्षण आवरणवासना पुद्गलले धर्म नैरात्म्य ग्राहकदृष्टिमा फँसेर विकल्पनिर्वाण बुद्धयुक्त हुन्छन् । तर विविक्त धर्मबुद्धि हुँदैनन् । बोधिसत्त्वहरू निरोधसमाधिसुरूलाई देखेर पूर्ण प्राणधानकृपाकरूणायुक्त भएर निष्ठापद गति विभाग विज्ञ भएर परिनिर्वाणमा जाँदैनन् । विकल्पको प्रवृत्ति न हुनाले ती परिनिर्वृत पनि हुन् । ग्राह्यग्राहकविकल्प तिनको समाप्त भइसक्छ । स्वचित्तमात्रको विकल्पको बोधले सबै धर्महरूको विकल्प प्रवृत्त हुँदैन । चित्त, मन, मनोविज्ञान बाह्यभाव लक्षण अभिनिवेशको कल्पना गर्दछन् । त्यसैले बुद्धधर्ममा हेतु प्रवृत्त हुँदैन । ज्ञानपूर्वक प्रवृत्त हुन्छ । तथागत स्वप्रत्यात्म भूमिमा गएको हुनाले त्यो त्यस्तै हुन्छ स्वप्नमा पुरूषले बाढी तरेको जस्तो ।

तद्यथा पुनर्महामते कश्चिच्चयितः स्वप्नान्तरे महाव्यायामौत्सुक्येन महौघादात्मानमुत्तारयेत् । स चानुत्तीर्ण एव प्रतिबुध्येत । प्रतिबुद्धश्च सन्नेवमुपपरीक्षेत-किमिदं सत्यमुत मिथ्येति स एवं समनुपश्येत्-नेदं सत्यं न मिथ्या अन्यत्र दृष्टश्रुतमतविज्ञातानुभूतविकल्पवासनाविचित्ररूपसंस्थानादि-काल विकल्पपतिता नास्त्यस्तिदृष्टिविकल्प परिवर्जिता मनोविज्ञानानुभूताः स्वप्ने दृश्यन्ते । एवमेव महामते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अष्टम्यां बोधिसत्त्वभूमौ विकल्पस्याप्रवृत्ति दृष्ट्वा प्रथमसप्तमी भूमिसंचारात्सर्वधर्मा-भिसमयान्मायादिधर्मसमतया सर्वधमौत्सुक्यग्राह्यग्राहकविकल्पोपरतं चित्तचैतसिकविकल्पप्रसरं दृष्ट्वा प्रथमसप्तमीभूमिसंचारात्सर्वधर्माभिसमया-न्मायादिधर्मसमतया सर्वधर्मौत्सुक्यग्राह्यग्राहकविकल्पोपरतं चित्तचैतसिक-विकल्पप्रसरं दृष्ट्वा बुद्धधर्मेषु प्रयुज्यन्ते । अनधिगतानामधिगमाय प्रयोग एष महामते निर्वाण बोधिसत्त्वानां न विनाशः चित्तमनोविज्ञानविकल्प-संज्ञाविगमाच्च अनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिप्रतिलम्भो भवति । न चात्र महामते परमार्थे क्रमो न क्रमानुसंधिर्निराभासविकल्पविविक्तधर्मोपदेशात् ॥

कुनै व्यक्ति सुतेको अवस्थामा स्वप्नमा व्यायाम गर्नका लागि आफूलाई कुनै ठूलो खोलामा ओराल्द छ। त्यहाँ हुँदा हुँदै ननिस्किकन नै बिउँभियो भने उसले के यस्तो परीक्षा गर्ला कि नगर्ला के यो सत्य हो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवा मिथ्या। उसले यो जान्ने छ- यो सत्य पनि होइन मिथ्या पनि। अन्यत्र देखेको सुनेको मानेको जानेको अनुभूत विकल्प वासना विचित्ररूपसंस्था अनादिकाल विकल्पद्वारा आस्ति नास्ति दृष्टिविकल्परहित मनोविज्ञान अनुभूत पदार्थहरू स्वप्नमा देखिन्छन्। त्यस्तै हे महामति ! बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू आठौँ बोधिसत्त्वभूमिमा विकल्पको अप्रवृत्ति देखेर सातौं भूमिमा संचारद्वारा सर्वधर्मको अभिसमयद्वारा मायादि धर्मको समानताले सर्वधर्म औत्सुक्यग्राह्यग्राहकविकल्परहित चित्तचैतसिक विकल्पको प्रसार देखेर प्रथम सातौँ भूमि संचारद्वारा, सर्वधर्म अभिसमयद्वारा सर्वधर्म औत्सुक्य ग्राह्यग्राहक विकल्प उपरत चित्तचैतसिक विकल्पको प्रसारलाई थाहा पाएर बुद्धधर्ममा लाग्ने छन्। नजानेका विषयको बोधका लागि यो प्रयोग हो र निर्वाण भनेको वोधिसत्त्वहरूको विनाश होइन, चित्त, मन, मनोविज्ञान र विकल्पसंज्ञाको नाशद्वारा अनुत्पत्तिक धर्म क्षान्तिप्रतिलम्भ हुन्छ र तर यहाँ परमार्थमा कुनै क्रम छैन र न क्रमानुसन्धि नै छ किनकि निराभास विकल्पविविक्त धर्मको उपदेश गरिएको हुनाले।

तत्रेदमुच्यते-

चित्तमात्रे निराभासे विहारा बुद्धभूमि च ।
एतद्धि भाषितं बुद्धैर्भाषन्ते भाषयन्ति च ॥१॥
चितं हि भूमयः सप्त निराभास त्विहाष्टमी ।
द्वे हि भूमी विहारोऽत्र शेषा भूमिर्ममात्मिका ॥२॥
प्रत्यात्मवेद्या शुद्धा च भूमिरेषा ममात्मिका ।
माहेश्वरं परं स्थानमकनिष्ठो विराजते ॥३॥
हुताशनस्य हि यथा यिश्चेरुस्तस्य रश्मयः ।
चित्रा मनोहराः सौम्यास्त्रिभवं निर्मिणन्ति ते ॥४॥
निर्माय त्रिभवं किञ्चित्किञ्चिद्वैपूर्वनिर्मितम् ।
तत्र देशेमि यानानि एषा भूमिर्ममात्मिका ॥५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यहाँ यसो भनिन्छ-

चित्तमात्र निराभास भएपछि बुद्धभूमिमा विहार हुन्छ। यही नै बुद्धले भन्नुभएको छ र भन्दछन् एवम् भन्नेछन् ॥१॥

चित्तका सात भूमि छन्। आठौमा निराभास हुन्छ। दुई भूमि नै विहारात्मक छन् अन्य भूमि बुद्धभूमि नै हुन् ॥२॥

प्रत्यात्मवेद्य, शुद्ध भूमि मेरो भूमि हो। त्यो स्थान माहेश्वर, उच्चस्थान हो अकनिष्ठ हो ॥३॥

आगोका रश्मिहरू र झिल्काहरू चारैतिर विचित्र रूपमा देखिन्छन् त्यस्तै चित्रका रश्मिहरू चारैतिर फैलिएर तीनलोकको निर्माण गर्दछन् ॥४॥

त्रिभवको केही भागको निर्माण गरेर एवम् पूर्वनिर्मित त्रिभवलाई नै म यहाँ यानको रूपमा देशना गर्दछु यो भूमि म-मय नै छ ॥५॥

दशमी तु भवेत्प्रथमा प्रथमा चाष्टमी भवेत् ।
नवमी सप्तमी चापि सप्तमी चाष्टमी भवेत् ॥६॥
द्वितीया च तृतीया स्याच्चतुर्थी पञ्चमी भवेत् ।
तृतीया च भवेत्षष्ठी निराभासे क्रमः कुतः ॥७॥

दशौं भूमि प्रथम हुनेछ, प्रथम आठौं हुनेछ, नवौं सातौं र सातौं आठौं हुनेछ ॥६॥

दोस्रो तेस्रो हुनेछ, चौथौ पाँचौं हुनेछ। तेस्रो छैठौं हुनेछ किनकि निराभासमा कुनै क्रम नै हुदैन ॥७॥

इति लङ्कावतारे अभिसमयपरिवर्तश्चतुर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथागतनित्यानित्यप्रसङ्गपरिवर्तः

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्- किं भगवंस्तथागतोऽर्हत् सम्यक्संबुद्धो नित्य उताहोऽनित्यः ? भगवान्नाह-न महामते तथागतो नित्यो नानित्यः । तत्कस्य हेतोः ? यदुत उभयदोषप्रसङ्गात् । उभयथा हि महामते दोषप्रसङ्गः स्यात् । नित्ये सति कारणप्रसङ्गः स्यात् । नित्यानि हि महामते सर्वतीर्थकराणां कारणान्यकृतकानि च । अतो न नित्यस्तथातोऽकृतकनित्यत्वात् । अनित्ये सति कृतकप्रसङ्गः स्यात् । स्कन्धलक्ष्यलक्षणाभावात्स्कन्धविनाशादुच्छेदः स्यात् । न चोच्छेदो भवति तथागतः । सर्वं हि महामते कृतकमनित्यं घटपटतृणकाष्ठेष्टकादि । सर्वानित्यत्वप्रसङ्गात् सर्वज्ञज्ञानसंभारवैयर्थ्यं भवेत्कृतकत्वात् । सर्वं हि कृतक तथागतः स्याद्विशेषहेत्वभावात् । अत एतस्मात्कारणान्महामते न नित्यो नानित्यस्तथागतः ॥

पुनरपि महामते न नित्यस्तथागतः । कस्मात् ? आकाशसंभारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तद्यथा महामंते आकाशं न नित्यं नानित्यं नित्यानित्यव्युदासादेकत्वान्यत्वोभयत्वानु-भयत्वनित्यानित्यत्वदोषैरवचनीयः ।

महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरी भगवान्लाई यसो भने हे भगवन् के तथागत अर्हत् सम्यक्संबुद्ध नित्य हो अथवा अनित्य ? भगवान्ले भन्नुभयो तथागत ननित्य न अनित्य नै हो। किनकि उभयदोषका कारणले गर्दा दुई प्रकारले दोष देखिन्छ। नित्य भए कारण चाहियो। नित्य पदार्थहरू सबै तीर्थकहरूका मतमा कारणहरू अकृतक छन्। त्यसैले तथागत नित्य छैन अकृतक नित्य भएकाले। अनित्य हुँदा कृतक हुनपर्छ। स्कन्ध-लक्ष्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणको अभावले गर्दा स्कन्धको विनाशले उच्छेद प्रसङ्ग उपस्थित हुन्छ। तथागतको उच्छेद हुँदैन। सबै कृतक अनित्य हुन्छ घर, पत्र, तृण, काठ इँटा आदि जस्तै। सर्व अनित्यत्व प्रसङ्गले गर्दा सर्वज्ञ ज्ञान संभार व्यर्थ हुनेछ कृतक हुँदा। सबै कृतकहरू तथागत हुनेछन् विशेष हेतु नहुँदा। त्यसैले न नित्य न अनित्य नै हो तथागत।

फेरी पनि तथागत नित्य होइन। किनकि आकाश संभार व्यर्थ हुने हुनाले। जस्तो कि आकाश न नित्य न अनित्य हो, नित्यानित्य व्युदासद्वारा एकत्व, अन्यत्व, उभयत्व, अनुभयत्व, नित्यानित्यत्व दोषद्वारा अकथनीय हुनाले।

पुनरपरं महामते शशहयखरोष्ट्रमण्डुकसर्पमक्षिकामीनविषाणतुल्यः स्यादनुत्पादनित्यत्वात्। अतोऽनुत्पादनित्यत्वप्रसङ्गान्न नित्यस्तथागतः।

अर्को कुरा, शश, हय, खर, उष्ट्र, मण्डुक, सर्प, मक्षिका, मीन आदिको सींग जस्तै हुनेछ अनुत्पादनित्य हुनाले। त्यसैले अनुत्पादनित्यत्व प्रसङ्गले गर्दा तथागत नित्य होइन।

पुनरपरं महामते अस्त्यसौ पर्यायो येन नित्यस्तथागतः। तत्कस्य हेतोः ? यदुत अभिसमयाधिगमज्ञाननित्यत्वान्नित्यस्तथागतः। अभिसमयाधिगमज्ञानं हि महामते नित्यं तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानाम्। उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्मता धर्मनियामता धर्मस्थितिता सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थकराभिसमयेषु। न तु गगने धर्मस्थितिर्भवति। न च बालपृथग्जना अवबुध्यन्ते। अधिगमज्ञानं च महामते तथागतानां प्रज्ञाज्ञानप्रभावितम्। न महामते तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धाश्चित्तमनोमनोविज्ञानस्कन्धधात्वायतनाविद्यावासनाप्रभाविताः।

सर्वं हि महामते त्रिभवमभूतविकल्पप्रभवम्। न च तथागता अभूविकल्पप्रभवाः। द्वये हि सति महामते नित्यता चानित्यता च भवति,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नाद्वयात् । द्वयं हि महामते विविक्तमद्वयानुत्पादलक्षणात्सर्वधर्माणाम् । अत एतस्मात्कारणान्महामते तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धा न नित्या नानित्याः । यावन्महामते वाग्विकल्पः प्रवर्तते, तावन्नित्यानित्यदोषः प्रसज्यते । विकल्पबुद्धिक्षयान्महामते नित्यानित्यग्राहो निवार्यते बालानां न तु विविक्तदृष्टिबुद्धिक्षयात् ॥

अरू कुनै पर्याय छ जसले गर्दा तथागत नित्य हुन्छ। किनकि अभिसमयको अधिगम ज्ञान नित्य भएको हुनाले नित्य तथागत छ। अभिसमयाधिगम ज्ञान तथागत अर्हत्‌हरूको सम्यक्‌सम्वुद्धहरूको नित्य हो। उत्पादबाट अनुत्पादबाट नै किन नहोस् तथागतहरूको यो धर्मता सधैं स्थित छ धर्मनियामता र धर्मस्थितिमा सर्वश्रावक प्रत्येक बुद्धतीर्थकरहरूको अभिसमयमा। तर गगनमा धर्म स्थिति संभव छैन। बालपृथक्‌जनहरूले यो वुझ्‌दैनन्। अधिगमज्ञान भनेको प्रज्ञा ज्ञान प्रभावित हुन्छ। त्यसै तथागत अर्हत् सम्यक्‌संबुद्धहरू चित्त, मन, मनोविज्ञान, स्कन्ध, धातु, आयतन, विद्या-वासनाबाट प्रभावित हुदैनन्।

सप्पै त्रिभव चाहिँ अभूतविकल्पबाट भएको हो। तथागत अभूतविकल्पबाट भएका होइनन्। दुई भएमा नै नित्यता र अनित्यता हुन्छ, अद्वयबाट हुँदैन द्वय भनेको विवित्र अद्वय अनुत्पादलक्षणात्मक सर्वधर्महरूको अवस्था हो। त्यसैले तथागत, अर्हत् सम्यक्संबुद्धहरू न नित्य हुन् न अनित्य। जहाँसम्म वाग्विकल्पको प्रसारण हुन्छ त्यहाँ सम्म नित्य अनित्य दोष प्रसक्त हुन्छ। विकल्प बुद्धिको नाशबाट नित्य अनित्यग्राह हटाइन्छ। बच्चाहरूको तर विविक्त दृष्टि युक्त व्यक्तिहरूको होइन, किनकि उनीहरू बुद्धि तत्त्वबाट माथि भइसकेका हुन्छन्।

तत्रेदमुच्यते-

नित्यानित्यविनिर्मुक्तान् नित्यानित्यप्रभावितान् ।
ये पश्यन्ति सदा बुद्धान् न ते दृष्टिवशं गताः ॥१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समुदागमवैयर्थ्यं नित्यानित्य प्रसज्यते ।
विकल्पबुद्धिवैकल्यान्नित्यानित्यं निवार्यते ॥२॥
यावत्प्रतिज्ञा क्रियते तावत्सर्वं ससङ्करम् ।
स्वचित्तमात्रं संपश्यन् न विवादं समारभेत् ॥३॥

त्यहाँ यो भनिन्छ-

नित्य, अनित्यबाट मुक्त, नित्यअनित्य प्रभावित बुद्धहरूलाई जसले जान्दछन् ती द्वैतदृष्टिको वशंमा पर्दैनन् ॥१॥

समुदागमको व्यर्थता नित्य र अनित्यमा प्रसक्त हुन्छ। विकल्पबुद्धिका विकल्पद्वारा नित्य र अनित्य निवारित हुन्छ ॥२॥

जबसम्म प्रतिज्ञा गरिन्छ त्यो बेलासम्म सबै नै मिश्रित हुन्छ, स्वचित्तमात्र लाई हेर्दा कुनै विवाद संभव हुँदैन ॥३॥

इति लङ्कावतारे तथागतनित्यानित्यत्वप्रसङ्गपरिवर्तः पञ्चमः ।

इति पञ्चम परिवर्तः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षणिकपरिवर्तो:

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वः महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमध्येषते स्म- देशयतु मे भगवान्, देशयतु मे सुगतः स्कन्धधात्वायतनानां प्रवृत्तिनिवृत्तिम् । असत्यात्मनि कस्य प्रवृत्तिर्वा निर्वृत्तिर्वा ? बालाश्च प्रवृत्तिनिवृत्याश्रिता दुःखक्षयानवबोधान्निर्वाणं न प्रजानन्ति । भगवानाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसिकुरु । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् ॥

भगवांस्तस्यैतदवोचत्-तथागतगर्भो महामते कुशलाकुशलहेतुकः सर्वजन्मगतिकर्ता प्रवर्तते नटवद्गतिसङ्कट आत्मात्मीयवर्जितः । तदनवबोत्त्रिसंगतिप्रत्ययक्रियायोगः प्रवर्तते । न च तीर्थ्या अवबुध्यन्ते कारणाभिनिवेशाभिनिविष्टाः । अनादिकालविविधप्राञ्चदौष्ठुल्यवासनावासितः आलयविज्ञानसंशब्दितोऽविद्यावासनभूमिजैः सप्तभिर्विज्ञानैः सह महोदधितरंगवन्नित्यमव्युच्छिन्नशरीरः प्रवर्तते अनित्यतादोषरहित आत्मवादविनिवृत्तोऽत्यन्तप्रकृतिपरिशुद्धः ।

तदन्यानि विज्ञानान्युत्पन्नापवर्गानि मनो-मनोविज्ञानप्रभृतीनि क्षणिकानि, सप्ताप्यभूतपरिकल्पहेतुजनितसस्थानाकृतिविशेषसमवायावलम्बीनि नामनिमित्ताभिनिविष्टानि स्वचित्तदृष्यरूपलक्षणावबोधकानि सुखदुःखाप्रतितिसंवेदकानि अमोक्षकारणानि नामनिमित्तपर्युत्थानरागजनितजनकतद्धेत्वालम्बानि ।

तेषां चोपात्तानामिन्द्रियाख्यानां परिक्षयनिरोधे समनन्तरानुत्पत्तेरन्येषां स्वमतिविकल्पसुखदुःखाप्रतिसंवेदिनां संज्ञावेदितनिरोधसमापत्तिसमापन्नानां चतुध्यर्मनसत्यविमोक्षकुशलानां योगिनां विमोक्षबुद्धिर्भवत्यप्रवृत्ते : ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरी पनि भगवान्लाई प्रार्थना गरे– स्कन्ध धातु आयतनहरूको प्रवृत्ति एवम् निवृत्तिको देशना गर्नुहोस् मलाई। आत्मा नभएपछि कसको प्रवृत्ति एवम् कसको निवृत्ति हुन्छ। वालवुद्धिहरू प्रवृत्ति एवम् निर्वृत्तिमा आश्रित भएर दुःख क्षयको अबोधद्वारा निर्वाणलाई जान्दैनन्। भगवान्ले भन्नुभयो त्यसैले हे महामति राम्ररी सुन र मनमा राख। तिमीलाई म भन्नेछु। ठीक छ हे भगवान् भनेर उनले स्वीकार गरे।

भगवान्ले उनलाई यसो भन्नुभयो- तथागतगर्म कुशल-अकुशल हेतुद्वारा भएको हो, सर्वजन्मगतिकर्ता भएर प्रवृत्त हुन्छ, तर जस्तै गति संङ्कट आत्मा र आत्मीयरहित हुन्छ। त्यसलाई नवुझनाले त्रिगति प्रत्यय क्रियायोग हुन्छ। कारणमा अभिनिविष्ट हुनाले तीर्थिकहरूले यसलाई वुझ्न सक्दैनन्। अनादिकाल विविधप्रञ्चवासनावासितान्तकरण आलयविज्ञान उत्पादित अविद्या वासनाद्वारा सातविज्ञानजन्य महोदधितरंग जस्तै नित्य अव्युच्छिन्न शरीर प्रवृत्त हुनाले अनित्यतादोषरहित आत्मवादविनिवृत्त अत्यन्त प्रकृतिपरिशुद्ध हुन्छ।

त्यसबाहेक अन्य विज्ञानहरू उत्पन्न, अपवर्ग मत, मनोविज्ञान आदि क्षणिक, सात प्राप्य भूतपरिकल्पित कारणवाट उत्पन्न संस्थान, कृतिविशेष, समवायावलम्बिनी, नामनिमित्त, अभिनिविष्ट स्वचित्त दृश्यरूप लक्षण अवबोधक सुखदुःख प्रतिसंवेदक अमोक्षकारक नाम निमित्त पर्युत्थान रागजनितजनक तद्हेतुको आलम्बन हुन्छन्।

त्यहाँ रहेका इन्द्रियहरूको परिक्षयवाट निरोध भएपछि समनन्तर प्रत्ययको अनुत्पत्तिद्वारा अन्य स्वबुद्धिकल्पित विकल्प सुखदुःख अप्रतिसंवेदीहरूको संज्ञावेदित निरोध समापत्तिसमापन्नहरूको चतुर्ध्यानसत्य विमोक्षकुशल योगिहरूको विमोक्ष बुद्धि हुन्छ किनकि त्यहाँ विकल्पको प्रवृत्ति नै छैन।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपरावृत्ते च तथागतगर्भशब्दसंशब्दिते आलयविज्ञाने नास्ति सप्तानां प्रवृत्तिविज्ञानानां निरोधः । तत्कस्य हेतोः ? तद्धेत्वालम्बनप्रवृत्तत्वाद्विज्ञानानाम्, अविषयत्वाच्च सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धतोर्थ्ययोगयोगिनां स्वपुद्गलनैरात्म्याव-बोधात्स्वसामान्यलक्षणपरिग्रहात्स्कन्धधात्वायतनानां प्रवर्तते तथागतगर्भः । पञ्चधर्मस्वभावधर्मनैरात्म्यदर्शनान्निवर्तते भूमिक्रमानुसंधिपरावृत्या । नान्यतीर्थ्यमार्गदृष्टिभिर्विचारयितुं शक्यते । ततोऽचलायां भूमौ बोधिसत्त्वभूमौ प्रतिष्ठितो दशसमाधिसुखमुखमार्गान् प्रतिलभते । समाधिबुद्धैः संधार्यमाणोऽचिन्त्यबुद्धधर्मस्वप्रणिधानव्यवलोकनतया समाधिसुखभूतकोटया विनिवार्य प्रत्यात्मार्यगतिगम्यैः सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थकरासाधारणैर्योग-मार्गैर्दशार्यगोत्रमार्ग प्रतिलभते, कायं च ज्ञानमनोमयं समाध्यभिसंस्काररहितम् । तस्मात्तर्हिमहामते तथागतगर्भः आलयविज्ञानसंशब्दितो विशोधयितब्यो विशेषार्थिभिर्बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः ॥

अपरावृत्त भएपछि तथागतगर्भ शब्द बोधित आलयविज्ञानमा सात प्रकृति विज्ञानको निरोध हुन्न। के का लागि ? त्यसैको हेतुबाट विज्ञानहरूको प्रवृत्ति हुनाले, विषय नहुने हुनाले पनि सर्वश्रावक प्रत्येक बुद्ध तीर्थ योगयोगीहरूको स्वपुद्गल नैरात्म्य अवबोधबाट र स्व सामान्य लक्षण परिग्रहबाट पनि स्कन्ध-धातु आयतनहरूको लागि तथागतगर्भ प्रवृत्त हुन्छ। पञ्चधर्म-स्वभाव-धर्मनैरात्म्य दर्शनबाट र भूमिक्रमानुसन्धि परावृत्तिद्वारा विनिवृत्त हुन्छ। अन्यतीर्थमार्ग दृष्टिबाट वारण गर्न भने सकिदैन। त्यसबाट अचलाभूमिमा जुन बोधिसत्त्व भूमि हो मा प्रतिष्ठित भएर दश समाधिसुखमार्गलाई प्राप्त गर्दछ। समाधिबुद्धहरूद्वारा संधारित भएर अचिन्त्यबुद्ध धर्म स्वप्रणिधानलाई हरेर समाधिभूतकोटिद्वारा निवारण गरेर प्रत्यात्म आर्यगतिगम्य सर्वश्रावक प्रत्येक बुद्ध-तीर्थकर असाधारण योग मार्ग द्वारा दश आर्यगोत्रमार्गको प्राप्ति हुन्छ, जसद्वारा कार्य ज्ञानमनोमय समाधि अभिसंस्कार रहित हुन्छ। त्यसैले तथागत ज्ञान, आलयवि ज्ञान, शब्द बोधिविशोधित गर्नु पर्दछ। विशेष गरेर बोधिसत्त्व एवम् महासत्त्वहरूले।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदि हि महामते आलयविज्ञानसंशब्दितस्तथागतगर्भोऽत्र न स्यादिति असति महामते तथागतगर्भे आलयविज्ञानसंशब्दिते न प्रवृत्तिर्न निवृत्तिः स्यात् । भवति च महामते प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च बालार्याणाम् । स्वप्रत्यात्मार्यगतिदृष्टधर्मसुखविहारेण च विहरन्ति योगिनोऽनिक्षिप्तधुरा दुष्प्रतिवेधाश्च । महामते अयं तथागतगर्भालयविज्ञानगोचरः सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थ्यवितर्कदर्शनानां प्रकृतिपरिशुद्धोऽपि सन् अशुद्ध इवागन्तुक्लेशोपक्लिष्टतया तेषामाभाति न तु तथागतानाम् । तथागतानां पुनर्महामते करतलामलकवत्प्रत्यक्षगोचरो भवति । एतदेव महामते मया श्रीमालां देवीमधिकृत्य देशनापाठे अन्यांश्च सूक्ष्मनिपुणविशुद्धबुद्धीन् बोधिसत्त्वानधिष्ठाय तथागतगर्भ आलयविज्ञानसंशब्दितः सप्तभिर्विज्ञानैः सह प्रवृत्त्यभिनिविष्टानां श्रावकाणां धर्मनैरात्म्यप्रदर्शनार्थं श्रीमालां देवीमधिष्ठाय तथागतविषयो देशितो न श्रावकप्रत्येकबुद्धान्यतीर्थकरतर्कविषयोऽन्यत्र महामते तथागतविषय एव तथागतगर्भआलयविज्ञानविषयस्त्वत्सदृशानां च सूक्ष्मनिपुणमतिबुद्धिप्रभेदकानां बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानामर्थप्रतिशरणानां नो तु यथारुतदेशनापाठाभिनिविष्टानां सर्वान्यतीर्थ्यश्रावकप्रत्येकबुद्धानाम् । तस्मात्तर्हि महामते त्वया अन्यैश्च बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः सर्वतथागतविषयेऽस्मिंस्तथागतगर्भालयविज्ञानपरिज्ञाने योगः करणीयः । न श्रुतमात्रसंतुष्टैर्भवितव्यम् ॥

यदि हे महामति ! आलयविज्ञान शब्द निर्दिष्ट तथागत गर्भ यहाँ नहुने हो भने तथागत गर्भ पनि हुंदैन । आलयविज्ञान शब्द बोध्य पदार्थमा प्रवृत्ति र निवृत्ति दुवै नै हुँदैनन् । बालहरूको प्रवृत्ति र निवृत्ति हुन्छ। स्वप्रत्यात्म आर्यगति दृष्ट धर्म सुखविहारद्वारा योगीहरू विहार गर्दछन् । अनिक्षिप्त धुर र दुस्प्रतिबोध हुन्छन् । यो तथागत-गर्भालय-विज्ञान गोचर सर्वश्रावक, प्रत्येक बुद्ध, तीर्थ वितर्कदर्शनहरूको प्रकृति परिशुद्ध भएर पनि अशुद्ध भैं आगन्तुक क्लेशद्वारा उपक्लिष्ट भएको हुँनाले तिनीहरूलाई मात्र प्रतीत हुन्छ । तर तथागतहरूलाई भने हुँदैन । तथागतहरूलाई हातमा राखेको अमला जस्तै प्रत्यक्ष हुन्छ । त्यसैले मैले देवतालाई अधिकृत गरेर देशनापाठमा र अन्य सूक्ष्म बुद्धि युक्ताव्यक्तिहरूलाई बोधिसत्त्वलाई

९.०.३०८५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षणिकपरिवर्तो:

अधिष्ठित नगरी तथागतगर्भ जुन आलयविज्ञान वोध्य हुन्छ सप्तविज्ञान सहप्रवृत्ति अभिनिविष्ट श्रावकहरूलाई धर्म नैरात्म्य देखाउनका लागि दिव्यशक्तिलाई आधार मानेर तथागत विषयको देशना गरेको हो तर श्रावक प्रत्येक बुद्ध-अन्य तीर्थकर तर्कविषय भने होइन यसरी नै तथागतका विषयमा तथागत गर्भ आलयविज्ञान विषय तिमी जस्ता सूक्ष्म निपुण वुद्धि भएका वोधिसत्त्वमहासत्त्वहरूका लागि हो तर यथारुत देशनापाठाभिनिविष्ट सर्व अन्य तीर्थ श्रावक प्रत्येक बुद्धहरूका लागि भने होइन ।

तत्रेदमुच्यते-

गर्भस्तथागतानां हि विज्ञानैः सप्तभिर्युतः ।
प्रवर्ततेऽद्वयो ग्राहात्परिज्ञानान्निवर्तते ॥१॥
बिम्बवद्दृश्यते चित्तमनादिमतिभावितम् ।
अर्थाकारो न चार्थोऽस्ति यथाभूतं विपश्यनः ॥२॥
अङ्गुल्यग्रं यथा बालो न गृह्णाति निशाकरम् ।
तथा ह्यक्षरसंशक्तस्तत्त्वं वेत्ति न मामकम् ॥३॥
नटवन्नृत्यते चित्तं मनो विदूषसादृशम् ।
विज्ञानं पञ्चभिः सार्धं कल्पेति दृष्यं रङ्गवत् ॥४॥

यहाँ यसो भनिन्छ -

तथागत गर्भ भनेको सातविज्ञान युक्त हुन्छ। अद्वयको प्रवृत्ति हुन्छ अज्ञान ग्रहणवाट र त्यसको ज्ञानवाट निवृत्ति हुन्छ ॥१॥

विम्ब जस्तै नै चित्त देखिन्छ अनादिकालिक वुद्धिद्वारा प्रेरित भएर अर्थाकाररूपमा देखिन्छ तर अर्थ कहीँ छैन यथार्थ द्रष्टाका लागि ॥२॥

औंलाको अग्रभागलाई हेर्नेले चन्द्रमालाई जसरी देख्न सक्तैन त्यस्तै अक्षरया रुतमा अडिनेले अर्थ वुझ्न सक्तैन ॥३॥

४५०७ ३०८२४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नट जस्तै नै चित्त नाच्दछ, मनोविदूषक जस्तै हुन्छ। विज्ञान पाँच इन्द्रियसँग रङ्ग जस्तै दृश्यको कल्पनामा लागि नै रहन्छ ॥४॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमध्येषते स्म-देशयतु मे भगवान्, देशयतु मे सुगतः पञ्चधर्मस्वभावविज्ञाननै-रात्म्यद्वयप्रभेदगतिलक्षणम्, येन नैरात्म्यद्वयप्रभेदगतिलक्षणेन अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः सर्वभूमिक्रमानुसन्धिष्वेतान् धर्मान् विभावयेम, यथा तैर्धर्मैः सर्वबुद्धधर्मानुप्रवेशो भवेत्। सर्वबुद्धधर्मानुप्रवेशाच्च यावत्तथागतस्वप्रत्ययात्मभूमिप्रवेशः स्यादिति। भगवान्नाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु। भाषिष्येऽहं ते। साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत्। भगवांस्तस्यैतदवोचत्-पञ्चधर्मस्वभावविज्ञाननैरात्म्यद्वयप्रभेदगतिलक्षणं ते महामते देशयिष्यामि। यदुत नाम निमित्तं विकल्पः सम्यग्ज्ञानं तथता च तथागतप्रत्यात्मार्यगतिप्रवेशः शाश्वतोच्छेदसदसद्दृष्टिविवर्जितो दृष्टधर्मसुखसमापत्तिसुखविहार आमुखीभवति योगयोगिनाम्। तत्र महामते पञ्चधर्मस्वभावविज्ञाननैरात्म्य-द्वयस्वचित्तदृश्यबाह्यभावाभावानवबोधाद्विकल्पः प्रवर्तते बालानां न त्वार्याणाम् ॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले फेरि पनि भगवान्लाई प्रार्थना गरेर भने मलाई उपदेश गर्नुहोस्, सुगत मलाई बताउनुहोस् पञ्चधर्म स्वभाव नैरात्म्य द्वय प्रभेद गति लक्षण के हो ? जुन नैरात्म्य द्वय प्रभेदगति लक्षणद्वारा म र अन्य बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू सर्व भूमिक्रमानुसन्धिहरूमा यी धर्महरूलाई जान्न सक्नेछौं, र ती धर्मद्वारा सर्व बुद्धधर्ममा प्रवेश होस्। सर्व बुद्धधर्ममा हुने प्रवेशबाट चाँहि तथागत स्वप्रत्ययात्मभूमि प्रवेश हुनेछ। भगवान्ले भन्नुभयो त्यसैले हे महामति! राम्ररी सुन र मनमा पनि ठीकसँग राख। तिमीलाई म भन्नेछु। हवस् भगवान् भनेर उनले स्वीकार गरे। भगवान्ले उनलाई यसो भने-पञ्चधर्म स्वभावविज्ञान नैरात्म्य द्वय प्रभेद गति लक्षण म तिम्रा लागि बताउनेछु।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जस्तो कि नाम, निमित्त, बिकल्प, सम्यग्ज्ञान, तथता एवम् प्रत्यात्म आर्यगति प्रवेश, शाश्वत, उच्छेद, सदसद् दृष्टिरहित, दृष्टधर्म सुखसमापत्ति सुखविहार-योगयोगीहरूका लागि प्रत्यक्ष हुन्छन्। त्यहाँ हे महामति। पञ्चधर्म, स्वभाव, विज्ञान, नैरात्म्य द्वय, स्वचित्तदृश्य बाध्य भावाभाव अनवबोधद्वारा बच्चाहरूका लागि विकल्प प्रवृत्त हुन्छ तर आर्यहरूका लागि होइन ॥

महामतिराह-कथं पुनर्भगवन् बालानां विकल्पः प्रवर्तते, न त्वार्याणाम् ? भगवान्नाह-नामसंज्ञासङ्केताभिनिवेशेन महामते बालाचित्तमनुसरन्ति । अनुसरन्तो विविधलक्षणोपचारेण आत्मात्मीयदृष्टिपतिताशया वर्णपुष्कलतामभिनिविशन्ते । अभिनिविशन्तश्च अज्ञानावृताः संरज्यन्ते । संरक्ता रागद्वेषमोहजं कर्माभिसंस्कुर्वन्ति । अभिसंस्कृत्य पुनः पुनः कोशकारकीटका इव स्वविकल्पपरिवेष्टितमतयो गतिसमुद्रकान्तारप्रतिता घटियन्त्रवन्नातिप्रवर्तते । न च प्रजानन्ति मोहान्मायामरीच्युदकचन्द्रस्वभावकल्पनात्मात्मीयरहितान् सर्वधर्मानभूतविकल्पो-दितांल्लक्ष्यलक्षणापगतान् भङ्गोत्पादस्थितिगतिविनिवृत्तान् स्वचित्तदृश्यविकल्प-प्रभवानीश्वरकालाणुप्रधानप्रभवान् । नामनिमित्तानुप्लवेन महामते बाला निमित्तमनुसरन्ति ॥

महामतिले भने हे भगवान् केवल बालकहरूका लागि मात्र विकल्प प्रवृत्त हुन्छ त किन आर्यहरूका लागि होइन , भगवान्ले भन्नुभयो - नाम, संज्ञा, सङ्केतको अभिनिवेशद्वारा बच्चाहरू चित्रको अनुशरण गर्दछन्। अनुशरण गर्दै भिन्न लक्षणको उपचारद्वारा आत्मा एवम् आत्मीय दृष्टिमा फँसेर भिन्न रूपमा फँस्दछन्। त्यसबाट अज्ञानद्वारा आवृत हुन्छन्। त्यसमा रंजित भएर रागद्वेष मोहजन्य कर्ममा प्रवृत्त हुन्छन्। त्यसमा नै रंगिएर कोश बनाउने कीरा जस्तै आफ्नै विकल्पमा वेष्टित भएर गतिरूपी समुद्रको दुर्गम घाटमा घडी जस्तै सधैं घुमिरहन्छन्। तर यो जान्दैनन् कि मोहले गर्दा माया-मरीची-उदक चन्द्रजस्तै स्वभाव कल्पना आत्मा आत्मीयरहित सर्वधर्म अनभिभूत विकल्प उदित लक्ष्यलक्षण रहित, भङ्ग

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्पाद स्थितिगति रहित, स्वचित्त दृश्य विकल्पबाट समुत्पन्न ईश्वर काल अणुआदिका प्रभावलाई जान्दैनन्, नाम निमित्तका कारणले गर्दा बच्चाहरूले निमित्तको अनुसरण गर्दछन् ।

तत्र निमित्तं पुनर्महामते यच्चक्षुर्विज्ञानस्याभासमागच्छति रूपसंज्ञकम् । एवम् श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानानां शब्दगन्धरसस्प्रष्टव्य-धर्मसंज्ञकमेतन्निमित्तमिति वदामि । तत्र विकल्पः पुनर्महामते येन नाम समुदीरयति । निमित्तव्यञ्जकमिदम्-एवमिदं नान्यथेति हस्त्यश्वरथपदातिस्त्रीपुरुषादिकसंज्ञकं ताद्विकल्पः प्रवर्तते । सम्यग्ज्ञानं पुनर्महामते येन नामनिमित्तयोरनुपलब्धिः । अन्योन्यागन्तुकत्वादप्रवृत्तिर्विज्ञानस्य अनुच्छेदाशाश्वततः सर्वतीर्थकरश्रावकप्रत्येकबुद्धभूम्यपातनत्वात्सम्यग्ज्ञान-मित्युच्यते । पुनरपरं महामते येन सम्यग्ज्ञानेन बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न नाम भावीकरोति, न च निमित्तमभावीकरोति । समारोपापवादान्तद्वयकुदृष्टिविवर्जितं नामनिमित्तार्थयोरप्रवृत्तिविज्ञानम् । एवमेतां तथतां वदामि । तथताब्यवस्थितश्च महामते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो निराभासगोचरप्रतिलाभित्वात्प्रमुदितां बोधिसत्त्वभूमिं प्रतिलभते ॥

फेरी निमित्त भनेको-जुन चक्षुविज्ञानको आभास प्रतीत हुन्छ जस्तो कि रूपको संज्ञा । यस्तै श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा, काय मनः र विज्ञानहरूको पनि शब्द, गन्ध, रस, प्रष्टव्य, धर्मनामक यही निमित्त हो । जसद्वारा नामको उच्चारण हुन्छ त्यही नै निमित्त हो । निमित्तको कारक यो हो-यो यस्तै नै हो अर्को होइन-हात्ति, अश्व, रथ, पदाति, स्त्री, पुरुष संज्ञक आदि विकल्प प्रवृत्त हुन्छन् । नाम र निमित्तको अनुपलब्धि नै सम्यग्ज्ञान हो । अन्योन्य आगन्तुक हुनाले विज्ञानको अनुच्छेद, अशाश्वत, सर्वतीर्थकर-श्रावक-प्रत्येक बुद्धभूमिमा अपतन हुनाले सम्यग्ज्ञान भनिन्छ । फेरी पनि हे महामति ! जुन सम्यग्ज्ञानले बोधिसत्त्व, महासत्त्वले फेरी भावीनामको कल्पना गर्दैन, निमित्तलाई अभावको कारण बनाउँदैन । समारोप अपवाद अन्तद्वय कुदृष्टिरहित नाम र निमित्त अर्थको अप्रवृत्ति नै विज्ञान हो । यसैलाई तथता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भन्दछन् । तथतामा व्यवस्थित बोधिसत्त्व, महासत्त्वले नै निराभास गोचर प्रतिलाभि हुनाले प्रमुदित नामक बोधिसत्त्व भूमिलाई प्राप्ति गर्दछन् ।

स प्रतिलभ्य प्रमुदितां बोधिसत्त्वभूमिं ब्यावृत्तः सर्वतीर्थ्याषायगतिभ्यो भवति लोकोत्तरधर्मगतिसमवसृतः । लक्षणपरिचयान्मायादिपूर्वकां सर्वधर्मगतिं विभावयन् स्वप्रत्यात्मार्यधर्मगतिलक्षणं तर्कदृष्टिविनिवृत्तकौतुकोऽनुर्वेण यावद्धर्ममेघा भूमिरिति । धर्ममेघानन्तरं यावत्समाधिबलवशिताभिज्ञाकुसुमितां तथागतभूमिं प्रतिलभते । स प्रतिलभ्य सत्त्वपरिपाचनतया विचित्रैर्निर्माणकिरणैर्विरोजते जलचन्द्रवत् । अष्टापदसुनिबुद्धधर्मा नानाधिमुक्तिकतया सत्त्वेभ्यो धर्म देशयति । कायं मनोविज्ञाप्तिरहितम् । एतन्महामते तथताप्रवेशाात्प्रतिलभन्ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः ॥

त्यस भूमिमा अवस्थित भएपछि, त्यस प्रमुदिता भूमिबाट फर्किएर सर्वतीर्थ्यकषाय गतिवाट लोकोत्तर धर्म गति युक्त हुन्छ । लक्षणपरिचयका कारणले मायादिपूर्वक सर्वधर्मगतिलाई विचार गर्दै स्वप्रत्यात्मार्य धर्म गति लक्षणलाई तर्क दृष्टि विनिवृत्त कौतुक अवस्थाद्वारा युक्त भूमिमा अवस्थित हुन्छ । धर्ममेघा प्राप्त गरेपछि जबसम्म समाधिबलवशिता अभिज्ञा युक्त तथागत भूमि प्राप्त गर्दछ । त्यसलाई प्राप्त गरेर प्राणीहरूको परिचालनद्वारा विचित्र नैर्माणिक किरणहरूद्वारा उज्वल चन्द्र जस्तै विराजमान हुन्छ । आठपदद्वारा सुनिबद्ध धर्महरू नाना अधिमुक्तिका कारणले प्राणीहरूलाई धर्मको उपदेश गर्दछ । कायमनो विज्ञप्ति रहित छ । यसरी तथतामा प्रवेशद्वारा बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूले यस्तो अवस्था प्राप्त गर्दछन् ।

पुनरपि महामतिराह-ङ्किक पुनर्भगवन् पञ्चसु धर्मेष्वन्तर्गतास्त्रयः स्वभावा उतस्वलक्षणसिद्धाः ? भगवान्नाह-अत्रैव महामते त्रयः स्वभावा अन्तर्गताः, अष्टौ च विज्ञानानि, द्वे च नैरात्म्ये । तत्र नाम च निमित्तं च परिकल्पितः स्वभावो वेदितव्यः । यः पुनर्महामते तदाश्रयप्रवृत्तो विकल्पश्चित्तचैत्तसंशब्दितो युगपत्कालोदित आदित्य इव रश्मिसहितो विचित्रलक्षणस्वभावो विकल्पाधारकः, स महामते स्वभावः परतन्त्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्युच्यते । सम्यग्ज्ञानंतथता च महामते अविनाशत्वात्स्वभावः परिनिष्पन्नो वेदितव्यः ॥

फेरी महामतिले भने-हे भगवान्! पञ्चधर्ममा अन्तर्गत तीन स्वभाव हुन्। अथवा स्वयं सिद्ध हुन्। भगवान्ले भन्नुभयो यहीँ हे महामति! तीन स्वभाव यसै अन्तर्गत हुन्। आठ विज्ञान, दुई प्रकारका नैरात्म्य हुन्। नाम र निमित्त परिकल्पित स्वभाव हो भनेर जान्नु। त्यसको आश्रयभूत विकल्पचित्त र चैत्त शब्दबाट एकैपटक उदय हुने हुनाले सूर्य जस्तै किरणले युक्त विचित्तलक्षण स्वभाव विकल्पको आधारक त्यही नै स्वभाव परतन्त्र भनिन्छ। सम्यग्ज्ञान, तथता, अविनाशक हुनाले स्वभाव परिनिष्पन्नात्मक रूपमा जान्नु पर्दछ।

पुनरपरं महामते स्वचित्तदृश्यमभिनिविश्यमानं विकल्पोऽष्टधा भिद्यते । निमित्तस्याभूतलक्षणपरिकल्पितत्त्वादात्मात्मीयग्राहद्वयव्युपशमान्नैरात्म्यद्वयमाजायते । एषु महामते पञ्चसु धर्मेषु सर्वबुद्धधर्मा अन्तर्गताः, भूमिविभागानुसंधिश्च श्रावकप्रत्येकबुद्धबोधिसत्त्वानाम्, तथागतानां च प्रत्यात्मार्यज्ञानप्रवेशः ॥

हे महामति! स्वचित्त दृश्यमा अभिनिविष्ट गरेर विकल्प आठ प्रकारको हुन्छ। निमित्तको अभूत लक्षण परिकल्पित हुनाले आत्मा आत्मीयग्राहद्वयको उपशमनद्वारा नैरात्म्य द्वयको उपलब्धि हुन्छ। यी पाँच धर्ममा सबै बुद्धधर्महरू अन्तर्भूत हुन्छन्। भूमिविभागको अनुसन्धि पनि श्रावक, प्रत्येक बुद्ध, बोधिसत्त्वहरूका लागि र तथागतहरूका लागि प्रत्यात्मआर्यज्ञान प्रवेश हुन्छ।

पुनरपरं महामते पञ्चधर्माः-निमित्तं नाम विकल्पस्तथता सम्यग्ज्ञानं च । तत्र माहमते निमित्तं यत्संस्थानाकृतिविशेषाकाररूपादिलक्षणं दृश्यते तन्निमित्तम् । यत्तस्मिन्निमित्ते घटादिसंज्ञाकृतकम्-एवमिदं नान्यथेति, तन्नाम । येन तन्नाम समुदीरयति निमित्ताभिव्यञ्जकं समधर्मेति वा, स महामते चित्तचैतसंशब्दितो विकल्पः । यन्नामनिमित्तयोरत्यन्तानुपलब्धिता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बुद्धिप्रलयादन्योन्याननुभूता-परिकल्पितत्त्वादेषां धर्माणां सा तथतेति । तत्त्वं भूतं निश्रयो निष्ठा प्रकृतिः स्वभावोऽनुपलब्धिस्तत्तथालक्षणम् । मया अन्यैश्च तथागतैरनुगम्य यथावद्देशितं प्रज्ञप्तं विवृतमुत्तानीकृतम्, यत्रानुगम्य सम्यगवबोधानुच्छेदाशाश्वततो विकल्पस्याप्रवृत्तिः स्वप्रत्यात्मार्यज्ञानानुकूलं तीर्थकरपक्षपरपक्षश्रावकप्रत्येकबुद्धागतिलक्षणं तत्सम्यग्ज्ञानम् । एते च महामते पञ्च धर्माः । एतेष्वेव त्रयः स्वभावाः, अष्टौ च विज्ञानानि, द्वे च नैरात्म्ये, सर्वबुद्धधर्माश्चान्तर्गताः । अत्र ते महामते स्वमतिकौशलं करणीयम्, अन्यैश्च कारयितव्यम् । न परप्रणेयेन भवितव्यम् ॥

पाँच धर्महरू– निमित्त, नाम, विकल्प, तथता एवम् सम्यग्ज्ञान नै हुन्। निमित्तको अर्थ हुन्छ- जुन संस्थान-आकृति विशेष आकार रूपादि लक्षण देखिन्छ त्यही निमित्त हो। त्यसै निमित्तमा घटादिसंज्ञाकृतक-यो नै यो हो अर्को होइन त्यही नाम हो। जसले त्यो नामको उच्चारण गर्दछ निमित्तको अभिव्यञ्जक समधर्मत्व हुन्छ त्यही नै चित्त चैत्त शव्दद्वारा बोधित हुन्छ। जहाँ नाम र निमित्तको अत्यन्त अभाव हुन्छ र बुद्धिको गतिनहुनाले अन्योन्य अनुभूत अपरिकल्पित हुनाले ती धर्महरूमा-त्यो नै तथता हो। तत्त्व, सिद्ध, निश्चय, निष्टा, प्रकृति, स्वभाव, अनुपलब्धि नै तथताको लक्षण हो। म र अरू तथागतहरूले पनि अनुगमन पूर्वक जस्तो देशना गरेको छ, प्रज्ञापित गरेको छ, व्याख्या गरेको छ, अरूको खण्डन गरेको छ जसको बोधबाट अनुच्छेद, अशाश्वत, विकल्पको अप्रवृत्ति, स्वप्रत्यात्म आर्यज्ञानानुकुल, तीर्थकरपक्ष-परपक्ष-श्रावक-प्रत्येक बुद्धद्वारा अनवबोध्य नै सम्यग्ज्ञान हो। यी नै पाँच धर्म हुन्। यिनमै तीन स्वभाव छन्। आठविज्ञान, दुई नैरात्म्य र सबै बुद्ध धर्महरू यसै भित्र छन्। यसमा तिमीले पारङ्गत हुनुपर्दछ। अरूलाई पनि गराउनु पर्दछ। तर अन्य तीर्थिकहरूको मतमा भुलिनु हुँदैन।

तत्रेदमुच्यते–

पञ्च धर्माः स्भावश्च विज्ञानान्यष्ट एव च ।
द्वे नैरात्म्ये भवेत्कृत्स्नो महायानपरिग्रहः ॥५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नामनिमित्तसङ्कल्पाः स्वभावद्वयलक्षणम् ।
सम्यग्ज्ञानं तथात्वं च परिनिष्पन्नलक्षणम् ॥६॥

यहाँ यसो भनिन्छ-

पाँच धर्म, स्वभाव, आठविज्ञान, दुई नैरात्म्य, यही नै समग्र महायानको संग्रह हो ॥५॥

नाम, निमित्त, कल्पना स्वभाव, दुई नैरात्म्य, सम्यग्ज्ञान, तथता र परिनिष्पन्न लक्षण हो ॥६॥

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्- यत्पुनरेतदुक्तं भगवता देशनापाठे यथा गङ्गानदीवालुकासमास्तथागता अअतीता अनागता वर्तमानाश्च । तत्किमिदं भगवन् यथारुतार्थग्रहणं कर्तव्यम्, आहोस्विदन्यः कश्चिदर्थान्तरविशेषोऽस्तीति ? तदुच्यतां भगवन् । भगवान्नाह- न महामते यथारुतार्थग्रहणं कर्तव्यम् । न च महामते गङ्गानदीवालुकाप्रमाणतया त्र्यध्वकबुद्धप्रमाणता भवति । तत्कस्य हेतोः ? यदुत लोकातिशयातिक्रान्तत्त्वान्महामते दृष्टान्तोऽदृष्टान्तः सदृशासदृशत्वात् । न च महामते तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः सदृशासदृशं लोकातिशयातिक्रान्तं दृष्टान्तं प्राविष्कुर्वन्ति । अन्यत्र उपमामात्रमेतन्महामते मयोपन्यस्तम्, तैश्च तथागतैः ।

अब यसपछि महामति बोधिसत्त्व, महासत्त्वले भगवान्लाई यसो भने– जुन यस्तो भगवान्ले भन्नुभएको छ देशनापाठको क्रममा गङ्गानदी बालुवाका कण जति नै अतीत अनागत र वर्तमानमा तथागतहरू छन् भनेर ! यो के हो भगवान् जस्तो शब्दद्वारा भगवान्ले भन्नुभएको त्यस्तै लिनुपर्छ । अथवा अरू कुनै अयोन्तर छ यहाँ ? त्यो भन्नुहोस् भगवान् । भगवान्ले भन्नुभयो - होइन, महामति ! त्यसलाई शब्दशः लिनुहुँदैन । गङ्गानदीका बालुवाका प्रमाणले तीन भवका बुद्धको प्रामाणिकता लिनु हुँदैन । किनकि लोकलाई अतिशयरूपमा ढाकेको हुनाले नै यो अदृष्टान्तक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दृष्टान्त हो सदृशमा असदृश हो । र तथागत अर्हत्‌हरूले सम्यक्सम्बुद्धहरूले सदृश असदृश लोकातिशयातिक्रान्त दृष्टान्तको आविष्कार गर्दैनन् । अरू ठाउँमा यो उपमाका लागि मात्र हो मैले भनेको र अरू तथागतहरूले पनि ।

यथा गङ्गानदीवालुकासमास्तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः इति नित्यानित्याभिनिवेशाभिनिविष्टानां बालपृथग्जनानां तीर्थकराशयकुदृष्टियुक्तानां संसारभवचक्रानुसारिणामुद्वेजनार्थम्-कथमेते उद्विग्ना भवगतिचक्रसङ्कटाद्विशेषार्थिनो विशेषमारभेरन्निति सुलभबुद्धत्वप्रदर्शनार्थं न नोदुम्बरपुष्पतुल्य स्तथागतानामुत्पाद इति कृत्वा वीर्यमारप्स्यन्ते । देशनापाठे तु मया वैनेयजनतापेक्षया उदुम्बरपुष्पसुदुर्लभप्रादुर्भावास्तथागता इति देशितम् । न च महामते उदुम्बरपुष्पं केनचिद्दृष्टपूर्व न द्रक्ष्यते । तथागताः पुनर्महामते लोके दृष्टाः, दृश्यन्ते चैतर्हि । न स्वनयप्रत्यवस्थानकथामधिकृत्य उदुम्बरपुष्पसुदुर्लभप्रादुर्भावास्तथागता इति । स्वनयप्रत्यवस्थानकथायां महामते निर्दिश्यमानायां लोकातिशयातिक्रान्ता दृष्टान्ता युक्ताः क्रियन्तेऽश्रद्धेयत्वात् । अश्रद्धेयं स्याद्बालपृथग्जनानां च । स्वप्रत्यात्मार्यज्ञानगोचरे न दृष्टान्ता न प्रवर्तन्ते । तत्त्वं च तथागताः । अतस्तेषु दृष्टान्ता नोपन्यस्यन्ते ॥

जस्तो कि गङ्गानदीका बालुवा जति नै अर्हत् तथागत सम्यक्संबुद्धहरूले नित्य-अनित्य अभिनिवेश अभिनिविष्ट बालपृथग्जनहरू र तीर्थकर आशय कुदृष्टिहरूका लागि संसार-भवचक्रमा फँसेका व्यक्तिको उद्वर्ग उत्पादन गर्नकालागि नै कसरी यिनीहरू उद्विग्न भएर भवगति चक्र सङ्कटबाट छुट्नका लागि केही विशेष आरंभगरुन् र सुलभरूपमा उपलब्ध बुद्धत्व प्रर्दशनका लागि र पलाशको फूल जस्तै तथागतको उत्पाद हुदैन भन्ने होइन भनि देखाएर उनीहरूले प्रयास गरुन् भनेर नै त्यसो भनिएका हो । देशनापाठमा त मैले विनेय जनहरूको अपेक्षाले गर्दा उदुम्वरपुष्पसुदुर्लभ प्रादुर्भाव हुनाले त्यस्तै तथागत पनि हुन् भनेर पनि भनेका छु । उदुम्बर फूल कसैले देखेको पनि छैन र देख्ने पनि छैन । तर तथागतहरू यहाँ छन् र देखिने छन् ।आफ्नो सिद्धान्त स्थापनाका लागि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उदुम्बरपुष्पतुल्य भनेको चाहिँ होइन है।स्वनयप्रत्यवस्थान कथामा निर्दिष्यमान लोकातिशयातिक्रान्त दृष्टान्त अस्वीकार गरिन्छन् अश्रद्धेय हुनाले। बालपृथग्जनहरूले पनि श्रद्धा गर्दैनन्। स्वप्रत्यात्मार्यज्ञानमा चाँहि दृष्टान्त लागू हुँदैनन्। तथागत तत्त्व हो त्यसमा दृष्टान्त चाँहिदैनन्।

किं तु उपमामात्रमेतन्महामते कृतं यदुत गङ्गानदीवालुकासमास्तथागताः समा न विषमा अकल्पाविकल्पनतः। तद्यथा महामते गङ्गायां नद्यां वालुका मीनकच्छपशिशुमारनक्रमहिषसिंहहस्त्यादिभिः संक्षोभ्यमाणा न कल्पयन्ति न विकल्पयन्ति-संक्षोभ्यामहे न वेति निर्विकल्पाः स्वच्छा मलव्यपेताः। एवमेव माहमते तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां स्वप्रत्यात्मार्यज्ञानगङ्गा-महानदीबलाभिज्ञावशितावालुकाः सर्वतीर्थकरबालमीनपरप्रवादिभिः संक्षोभ्यमाणा न कल्पयन्ति न विकल्पयन्ति। तथागतपूर्वप्रणिहितत्त्वा-त्सर्वसुखसमापत्तिपरिपूर्या सत्त्वानां न कल्पयन्ति न विकल्पयन्ति। अतस्ते गङ्गानदीवालुकासमास्तथागता निर्विशिष्टा अनुनयप्रतिघापगतत्त्वात्॥

अर्को कुरा यो केवल उपमाका लागिमात्र भनिएको हो जुन गङ्गानदी वालुवाका समान तथागत छन्। विषम होइन भनेर किनकि अकल्प र अविकल्प हुनाले। गङ्गानदीमा बालुवा, मीन, कच्छप, शिशुमार, नक्र, महिष, सिंह, हात्ति आदिद्वारा संक्षोभित भएर कल्पना गर्दैनन्। हामी क्षोभित छौं या छैनौं भनेर यसरी निर्विकल्प, स्वच्छ र मलरहित हुन्छन्। यसरी नै तथागत अर्हत् सम्यक्संबुद्धहरूको पनि स्वप्रत्यात्मआर्यज्ञान गङ्गामहानदी-बल-अभिज्ञा-बशिता-बालुका जस्तै सर्वतीर्थकर-बाल-मीन-पर प्रवाह आदिद्वारा संक्षोभ्यंमान भएर कल्पना र विकल्पना दुवै गर्दैनन्। तथागत पूर्व प्रणिहित हुनाले सर्वसुखसमापत्ति परिपूर्ति गरेर सत्त्वहरूका लागि न कल्पना न विकल्पना नै गर्दछन्। त्यसैले ती गङ्गानदी बालुका समान तथागतहरू निर्विशिष्ट उच्चतम पदमा प्रतिष्ठित हुन्छन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्यथा महामते गङ्गायां नद्यां बालुका पृथिवीलक्षणस्वभावत्वात्पृथिवी, कल्पोद्दाहे दह्यमानापि न पृथिवीस्वभावं विजहाति । न च महामते पृथिवी दह्यते तेजोधातुप्रति बद्धत्वादन्यत्र बालपृथग्जना वितथतापतितया संततया दह्यमानां कल्पयन्ति, न च दह्यते तदग्निहेतुभूतत्त्वात् । एवमेव महामते तथागतानां धर्मकायो गङ्गानदीबालुकासमोऽविनाशी । तद्यथा महामते नद्यां गङ्गायां वालुका अप्रमाणाः, एवमेव महामते तथागतानां रश्म्यालोकोऽप्रमाणः सत्त्वपरिपाकसंचोदमुपादाय सर्वबुद्धपर्षन्मण्डलेषु प्रसर्प्यते तथागतैः । तद्यथा महामते गङ्गायां नद्यां वालुका न वालुकास्वभावान्तरमारभन्ते, वालुकावस्था एवम् वालुकाः, एवमेव महामते तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां संसारे न प्रवृत्तिर्न निवृत्तिः, भवप्रवृत्युच्छिन्नहेतुत्वात् ।

जस्तो कि महामति ! गङ्गानदीमा बालुका छन् ती पृथिवीलक्षण युक्त हुनाले पृथिवी नै हुन् । कल्पको अन्तमा दाह हुँदा जलाएर पनि पृथ्वीले आफ्नो स्वभाव छाड्दैन । तर पृथ्वी जल्दैन पनि किनकि तेजो धातुमा पृथ्वी भएकोले तर अरू ठाउँमा बालपृथग्जनहरूले मूर्खतामा भएका हुनाले जलीरहेको कल्पना गर्दछन् । तर जल्दैन त्यहीँ अग्नि त्यहीँ भएकाले । त्यस्तै तथागतहरूको धर्मकार्य गङ्गानदीबालुकासमान अविनाशी छ । बालुका गङ्गामा कति छन् थाह छैन । प्राणीहरूको परिपाकलाई लिएर सबै वुद्धपरिषद् मण्डलमा प्रसारित हुन्छन् तथागतहरूद्वारा । जस्तो कि गङ्गामा भएका बालुवाहरू अर्को कुनै स्वभावमा परिणत हुँदैनन्, बालुकाका रूपमा नै रहन्छन् । त्यस्तै नै तथागत अर्हत् सम्यक्संबुद्धहरूको संसारमा न प्रवृत्ति हुन्छ न निवृत्ति नै भवप्रवृत्ति उच्छिन्न हेतु हुनाले ।

तद्यथा महामते गङ्गायां नद्यां वालुका अपकृष्टा अपि न प्रज्ञायन्ते, प्रक्षिप्ता अपि न प्रज्ञायन्ते, महामते एवमेव तथागतानां ज्ञानं सत्त्वपरिपाकयोगेन न क्षीयते न वर्धते, अशरीरत्वाद्धर्मस्य । शरीरवतां हि महामते नाशो भवति नाशरीरवताम् । धर्मश्चाशरीरः । तद्यथा महामते गङ्गायां नद्यां वालुका निष्पीडयमाना घृततैलार्थिभिर्घृततैलादिविरहिताः, एवमेव महामते तथागताः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्त्वदुःखैर्निष्पीडयमाना धर्मधात्वीश्वरप्रणिधानसुखं न विजहति महामते महाकरुणोपेतत्त्वात्, यावत्सर्वसत्त्वा न निर्वाप्यन्ते तथागतैः। तद्यथा महामते गङ्गायां नद्यां वालुकाः प्रवाहानुकूलाः प्रवहन्ति नानुदके, एवमेव महामते तथागतानां सर्वबुद्धधर्मदेशना निर्वाणप्रवाहानुकूला संवर्तते। तेन गङ्गानदीवालुकासमास्तथागता इत्युच्यन्ते। नायं महामते गत्यर्थस्तथागतेषु प्रवर्तते। विनाशो महामते गत्यर्थो भवति। न च महामते संसारस्य पूर्वा कोटिः प्रज्ञायते। अप्रज्ञायमाना कथं गत्यर्थेन निर्देक्ष्यामि ? गत्यर्थो महामते उच्छेदः। न च बालपृथग्जनाः संप्रजानन्ति ॥

गङ्गाका बालुवाहरू त्यहाँबाट हटाउँदा पनि थाह हुँदैन, त्यही अन्यत्र बाट ल्याएर हाल्दा पनि थाह हुँदैन, प्रक्षिप्त हुँदा पनि थाह हुँदैन, त्यस्तै तथागतहरूको ज्ञान सत्त्वपरिपाकका योगले गर्दा न नाश हुन्छ न त बढ्दछ नै धर्मको शरीर न हुनाले। शरीरवालाहरूको नै नाश हुन्छ निःशरीरवालाको हुँदैन। धर्म अशरीर हो। जस्तो कि गङ्गानदीमा वालुवाहरूलाई पेल्दा, निचोँदा पनि घिउ, तेल, आदि आउँदैन त्यस्तै तथागतहरू पनि दुःखद्वारा पीडित हुँदा पनि धर्मधातु र सर्वतत्त्वसुखबाट वञ्चित हुँदैनन्। करुणा युक्त हुनाले, किनकि जति सम्म सबै मुक्त हुँदैनन् तथागत रहिनै रहन्छन्। जसरी गङ्गाका बालुवा प्रवाह अनुरूपनै वगदछन् पानी विना बग्दैनन्, त्यस्तै सबै तथागतका देशनाहरू निर्वाणप्रवाहका अनुकूल वग्दछन् त्यसैले गङ्गा नदी बालुकासमान तथागत भनिएको हो। यो गत्यर्थ तथागतमा लागु हुँदैन। विनाश नै गत्यर्थ हो। संसारको प्रारम्भ पनि थाह छैन। जसको ज्ञान छैन कसरी त्यसलाई गत्यर्थद्वारा निर्देश गरौं। गत्यर्थ उच्छेद हो। तर बालपृथग्जनले बुझ्दैनन्।

महामतिराह-तद्यदि भगवन् पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायते सत्त्वानां संसरताम्, तत्कथं मोक्षः प्रज्ञायते प्राणिनाम् ? भगवानाह-अनादिकाल-प्रपञ्चदौष्ठुल्यविकल्पवासनाहेतुविनिवृत्तिर्महामते स्वचित्तदृश्यबाह्यार्थपरिज्ञानाद्विकल्पस्याश्रयपरावृत्तिर्महामते मोक्षो न नाशः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतो नानन्तकथा महामते किंचित्कारी भवति । विकल्पस्यैव महामते पर्यायोऽनन्तकोटिरिति । न चात्र विकल्पादन्यात्किंचित्सत्त्वान्तरमस्ति, अध्यात्मं वा बहिर्धा वा परीक्ष्यमाणं बुद्ध्या । ज्ञानज्ञेयविविक्ता हि महामते सर्वधर्माः । अन्यत्र स्वचित्तविकल्पापरिज्ञानाद्विकल्पः प्रवर्तते, तदवबोधान्निवर्तते ॥

यदि भगवन् प्राणीहरू जो संसरणशील छन् तिनका पूर्वा कोटि थाह छैन भने मोक्ष कसरी जान्ने त प्राणीहरूको ? भगवान् भन्नु हुन्छ - अनादिकाल प्रपञ्चदौष्ठुल्य विकल्पवासना हेतु निवृत्ति नै स्वचित्त दृश्यवाध्यार्थपरिज्ञानद्वारा विकल्पको आश्रयपरावृत्ति मोक्ष हो नाश होइन । त्यसैल धेरै अनन्त कुराहरूले केही हुने वाला छैन । विकल्पको नै पर्याय हो यो अनन्तकोटि शब्द । र यहाँ विकल्प वाहेक अरू कुनै प्राणी छैन, भित्र, बाहिर, अथवा बुद्धिद्वारा जानिने पनि । सबै धर्महरू ज्ञानज्ञेय द्वारा विविक्त हुन्छन् । अन्यत्र स्वचित्त विकल्पको अपरिज्ञानबाट नै विकल्प हुन्छ । त्यसको बोधबाट समाप्त हुन्छ ।

तत्रेदमुच्यते-

गङ्गायां वालुकासमान् ये पश्यन्ति विनायकान् ।
अनाशगतिनिष्ठान् वै ते पश्यन्ति तथागतान् ॥७॥
गङ्गायां वालुका यद्वत्सर्वदोषैर्विवर्जिताः ।
वाहानुकूला नित्याश्च तथा बुद्धस्य बुद्धता ॥८॥

महामतिले भने-

गङ्गामा बालुवासमान जसले नायकहरूलाई जान्दछन्, तिनैले विनाशरहित तथागतहरूलाई जान्दछन् ॥७॥

गङ्गामा बालुवा जस्तै सर्वदोषरहित तथागतहरू मोक्षधर्मको उपदेश गर्दछन् ती नित्य हुन् त्यही नै बुद्धहरूको बुद्धता हो ॥८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्-देशयतु भगवान्, देशयतु मे सुगतस्तथागतोऽर्हन् सम्यक्संबुद्धः सर्वधर्माणां क्षणभङ्गं भेदलक्षणं चैषाम् । तत्कथं भगवन् सर्वधर्माः क्षणिकाः ? भगवानाह-तेन हि महामते शृण, साधु च सुष्ठु च मनसिकुरु । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिबोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषित । भगवांस्तस्यैतदवोचत्-सर्वधर्माः सर्वधर्मा इति महामते यदुत कुशलाकुशलाः संस्कृतासंस्कृता लौकिकलोकोत्तराः सावद्यानवद्या सास्त्रवानास्त्रवा उपात्तानुपात्ताः संक्षेपेण महामते पञ्चोपादान-स्कन्धाश्चित्त-मनोमनोविज्ञानवासनाहेतुकाश्चित्तमनो-मनोविज्ञानवासनापुष्टैर्बाल-पृथग्जनैः कुशलाकुशलेन परिकल्प्यन्ते । समाधिसुखसमापत्तयो महामते दृष्टधर्मसुखविहारभावेन आर्याणां कुशलानास्रवा इत्युच्यन्ते । कुशलाकुशलाः पुनर्महामते यदुत अष्टौ विज्ञानानि । कतमान्यष्टौ ? यदुत तथागतगर्भ आलयविज्ञानसंशब्दितो मनो मनोविज्ञानं च पञ्च च विज्ञानकायास्तीर्थ्यानुवर्णिताः । तत्र महामते पञ्च विज्ञानकाया मनोविज्ञानसहिता कुशलाकुशलक्षणपरंपराभेदभिन्नाः संततिप्रबन्ध-नाभिन्नशरीराः प्रवर्तमानाः प्रवर्तन्ते । प्रवृत्य च विनश्यन्ति । स्वचित्तदृश्यानवबोधात्समनन्तरनिरोधेऽन्यद्विज्ञानं प्रवर्तते ।

त्यसपछि महामति बोधिसत्त्वले फेरी पनि भगवान्लाई यस्तो भने-सबै धर्महरूको क्षणभङ्गस्वरूपहरूको उपदेश मलाई गर्नुहोस् हे सुगत, हे सम्यक्संबुद्ध साथै भेद लक्षणको पनि । कसरी सबै धर्महरू क्षणिक हुन्छन् ? भगवान्ले भन्नुभयो- त्यसैले हे महामति राम्ररी सुन र मनमा पनि राख । तिमीलाई म भन्ने छु। हवस् भगवान् भनेर महामतिले स्वीकार गरे । भगवान्ले भन्नुभयो सबै धर्म, सबैधर्म यो नै महामति ! कुशल, अकुशल, संस्कृत, असंस्कृत, लौकिकलोकोत्तर, सावद्य, अनवद्य, सास्रव असास्रव, उत्पाद, अनुत्पाद नै हुन् । संक्षेपमा हे महामति ! पञ्च उपादान स्कन्ध, चित्त, मन, मनोविज्ञान-वासनापुष्ट बालपृथग्जनद्वारा कुशल अकुशलका रूपमा कल्पना गरिन्छन् । समाधि-सुख-समापत्तिहरू, दृष्टधर्म, सुखविहार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षणिकपरिवर्तो:

कुशल-अकुशल जस्तो कि तथागत गर्भ नै आलयविज्ञान शब्द बोध्य हो, जसमा मन, मनोविज्ञान, पञ्चविज्ञान कायहरू र तीर्थ्यानुवर्णित हुन्। त्यहाँ पाँच विज्ञानकाय, मनोविज्ञानसहित, कुशल-अकुशल लक्षण परंपरा भेदबाट भिन्न भएका संततियुक्त अभिन्न शरीरहरू प्रवर्तित हुन्छन्।

संस्थानाकृति-विशेषग्राहकं मनोविज्ञानं पञ्चभिर्विज्ञानकायैः सहसंप्रयुक्तं प्रवर्तते क्षणकालानवस्थायि। तत्क्षणिकमिति वदामि। क्षणिकं पुनर्महामने आलयविज्ञानं तथागतगर्भसंशब्दितं मनःसंहितं प्रवृत्तिविज्ञानश्वासनाभिः क्षणिकमनास्नववासनाभिरक्षर्णिकम्। न च वालपृथग्जना अवबुध्यन्ते क्षणिकवादाभिनिविष्टाः क्षणिकाक्षणिकतामिमां सर्वधर्माणाम्। तदनवबोधादुच्छेददृष्टचा असंस्कृतानपि धर्मान्नाशयिष्यन्ति। असंसारिणो महामते पञ्च विज्ञानकाया अननुभूतसुखदुःखा अनिर्वाणहेतवः। तथागतगर्भः पुनर्महामते अनुभूतसुखदुःखहेतुसहित प्रवर्तते निवर्तते च चतसृभिर्वासनाभिः समूच्छितः। न च बाला अवबुध्यन्ते क्षणिकदृष्टिविकल्पवासितमतयः॥

प्रवृत्त भएर नष्ट हुन्छन्। स्वचित्त दृश्य अनवबोधद्वारा समनन्तर निरोध भइसकेपछि अन्य विज्ञान पाँच विज्ञानकायसँग प्रवृत्त हुन्छ क्षणिक रूपमा। त्यसैलाई म क्षणिक भन्दछु। क्षणिक भनेको तथागत गर्भबाट जानिने आलयविज्ञान नै हो। र मन सँगसँगै नै प्रवृत्ति विज्ञान पनि वासनाहरू सहित क्षणिक मन नववासना सगसँगै क्षणिक हुन्छ। तर बालपृथग्जनहरूले बुझ्दैनन्। क्षणिकवादमा अभिनिविष्टहरूले क्षणिक अक्षणिकतालाई जान्दैनन् सर्वधर्मको। त्यसको अनवोधबाट उच्छेद दृष्टिले असंस्कृत धर्महरूलाई नष्ट गर्ने छन्। असंसारी पञ्चविज्ञानकाय जो अननुभूत सुखदुःख हुन् अनिर्वाणका हेतु हुन्। तथागत गर्भ, फेरी हे महामति अनुभूत सुखदुःख हेतुसहित प्रवृत्त हुन्छ, निवृत्त हुन्छ। चार वासनाद्वारा घेरिएको पनि हुन्छ। तर बालपृथग्जनहरू जो क्षणिकदृष्टि विकल्पवासनामय छन् ले बुझ्दैनन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनरपरं महामते समधारणं कल्पस्थिताः सुवर्णबज्रजिनधातुप्तिविशेषा अभङ्गिनः । यदि पुनर्महामते अभिसमयप्राप्तिः क्षणिका स्यात्, अनार्यत्वमार्याणां स्यात् । न च अनार्यत्वमार्याणां भवति । सुवर्ण वज्रं च महामते समधारण कल्पस्थिता अपितुल्यमाना न हीयन्ते न वर्धन्ते । तत्कथं बालैः क्षणिकार्थे बिकल्प्यते आध्यात्मिकबाह्यानां सर्वधर्माणामसधाभाष्यकुशलैः ?

हे महामति ! समधारणा, कल्पस्थिति, सुवर्णवज्रजिन, धातुविशेषमा अवस्थिति यी नित्य हुन् । यदि हे महामति ! अभिसमयप्राप्ति क्षणिक हुने हो भने आर्यहरूमा अनार्यत्व प्रसक्त हुन्छ । तर आर्यहरूमा अनार्यत्व संभव हुँदैन । जस्तो कि सुवर्णवज्र अनन्तकल्पसम्म रहेर पनि तौलिंदा न घट्दछ न त बढ्दछ नै । त्यसो भए बालहरूले क्षणिकका लागि विकल्पना गर्दछन् आध्यात्मिक बाह्यहरूको सर्वधर्महरूको व्याख्यामा कुशलहरूद्वारा ।

पुनरपि महामतिराह-यत्पुनरेतदुक्तं भगवता-षट्पारमितां परिपूर्य बुद्धत्वमवाप्यत इति । तत्कतमास्ताः षट्पारमिताः ? कथं च परिपूरिं गच्छन्ति ? भगवान्।हत्रय एते महामते पारमिताभेदाः । कतमे त्रयः ? यदुत लौकिकलोकोत्तरलोकोत्तरतमाः । तत्र महामते लौकिक्यः पारमिता आत्मात्मीयग्राहाभिनिवेशाभिनिष्टाः । अन्तद्वयग्राहिणो विचित्रभवोपपत्त्यायतनार्थ रूपादिविषयाभिलाषिणो दानपारमितां परिपूरयन्ति । एवम् शीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञापारमितां महामते परिपूरयन्ति बालाः । अभिज्ञाश्चाभिनिर्हरन्ति ब्रह्मत्वाय ।

फेरी महामतिले भने -यसो भन्नु भएको छ नि भगवान्ले ६ पारमिता पूरा गरेपछि बुद्धत्व प्राप्त हुन्छ भनेर । ती कुन् ६ हुन् । कसरी पूर्ति हुन्छन् । भगवान्ले भन्नुभयो-यी तीन छन् पारमिताका भेद । कुन तीन ? लौकिक - लोकोत्तर लोकोत्तरतम । लौकिक पारमित भनेको-आत्म-आत्मीयग्राह अभिनिवेश नै हो । अन्तद्वयग्रहणकर्ता विचित्रभवको उपपत्ति आयतनका लागि रूपादिविषयका अभिलाषीहरूले दानपारमिता पूरा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्दछन् । यस्तै शील क्षान्तिवीर्य ध्यान प्रज्ञापारमिताको पूर्ति बालहरूले पनि गर्दछन् । ब्रह्मत्वका लागि ध्यान सङ्कल्प पनि गर्दछन् ।

तत्र लोकोत्तराभि: पारमिताभि: श्रावकप्रत्येकबुद्धा निर्माणग्राहपतिताशया दानादिषु प्रयुज्यन्ते यथैव बाला आत्मसुखनिर्वाणाभिलाषिण: । लोकोत्तरतमा: पुनर्महामते स्वचित्तदृश्यविकल्पमात्रग्रहणात्स्वचित्तद्वयावबोधादप्रवृत्तेर्विकल्पस्य उपादानग्रहणाभावात्स्वचित्तरूपलक्षणानभिनिवेशाद्दानपारमिता सर्वसत्त्व हितसुखार्थमाजायते बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां परमयोगयोगिनाम् । यत्तत्रैवालम्बने बिकल्पस्याप्रवृत्तिं शीलयन्ति, तच्छीलं पारमिता च सा । या तस्यैव बिकल्पस्याप्रवृत्तिक्षमणता ग्राह्यग्राहकपरिज्ञया, सा क्षान्तिपारमिता ।

येन वीर्येण पूर्वरात्रापररात्रं घटते योगानुकूलदर्शनाद्विकल्पस्य व्यावृत्ते:, सा वीर्यपारमिता । यद्विकल्पनिवृत्तेस्तीर्थ्यनिर्वाणग्राहापतनं सा ध्यानपारमिता । तत्र प्रज्ञापारमिता यदा स्वचित्तविकल्पाभावादाबुद्धिप्रविचयात्प्रतिविचिन्वन् अन्तद्वये न पतित आश्रयपरावृत्तिपूर्वकर्मविनाशत:, स्वप्रत्यात्त्नार्यगतिप्रतिलम्भाय प्रयुज्यते, सा प्रज्ञापारमिता ! एता महामते पारमिता: । एष पारमितार्थ: ॥

लोकोत्तर पारमिताद्वारा श्रावक-प्रत्येक बुद्धहरू निर्वाणग्राहमा लागेकाहरू दान आदिमा प्रयुक्त हुन्छन् । जस्तोकि बच्चाहरू आत्म सुख निर्वाणभिलाषी हुन्छन् । लोकोत्तरतम पारमिता भन्नाले स्वचित्त दृश्य विकल्पमात्र ग्रहणद्वारा स्वचित्त द्वयावबोधद्वारा पनि विकल्प प्रवृत्ति समाप्त भएपछि उपदान ग्रहण नहुँदा स्वचित्त रूपललक्षणको अनभिनिवेशद्वारा दान पारमिता सर्वसत्त्वहित सुखका लागि त्यो नै वीर्य हो जसबाट निर्वाणमा फँस्ने कामबाट मुक्ति हुन्छ । त्यो ध्यान पारमिता हो । प्रज्ञापारमिता चाँहि स्वचित्त विकल्प नहुनाले बुद्धि प्रविचयसम्म विवेक गर्दै अन्तद्वयमा पतित नभएर आश्रय परावृत्तिपूर्वक पूर्वकर्मको विनाशबाट स्वप्रत्यात्म आर्यगति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिलम्भका लागि प्रयुक्त हुन्छ। त्यो नै प्रज्ञा पारमिता हो। यिनै हे महामति पारमिता हुन्। यो नै पारमितार्थ पनि हो।

तत्रेदमुच्यते-

शुन्यमनित्यं क्षणिकं बाला: कल्पेन्ति संस्कृतम् ॥

नदीदीपबीजदृष्टान्तैः क्षणिकार्थो विकल्प्यते ॥९॥

निर्व्यापारं क्षणिकं विविक्तं क्षयवर्जितम् ।

अनुत्पत्तिश्च धर्माणां क्षुणिकार्थं वदाम्यहम् ॥१०॥

उत्पत्यनन्तरं भङ्गं न वै देशेमि बालिशान् ।

नैरन्तर्येण भावानां विकल्पः स्पन्दते गतौ ॥११॥

सा विद्या कारणं तेषां चित्तानां सम्प्रवर्तिकम् ।

अन्तरा किमवस्थासौ यावद्रुपं न जायते ॥१२॥

समनन्तरप्रध्वस्तं चित्तमन्यत्प्रवर्तते ।

रूपं न तिष्ठते काले किमालम्ब्य प्रबत्र्यते ॥१३॥

शून्य, अनित्य, क्षणिक पदार्थलाई संस्कृतका रूपमा कल्पना गर्दछन्। नदी, दीप, बीजको दृष्टान्तद्वारा क्षणिककार्यको कल्पना गरिन्छ ॥९॥

व्यापाररहित, क्षणिक, विविक्त, क्षयवर्जित, अनुत्पत्तिक धर्महरूको क्षणिक अर्थ बताउँदछ ॥१०॥

उत्पत्तिपछि नाश हुन्छ भनेर म कहिल्यै भन्दिन, किनकि निरन्तररूपमा पदार्थहरूको विकल्प स्पन्दित हुन्छ ॥११॥

त्यही विद्या हो जसका कारणले चित्त र चैतसिकको प्रवृत्ति हुन्छ जबसम्म रूप उत्पन्न हुंदैन त्यो बीचको अवस्थालाई अन्तरा भनिन्छ ॥१२॥

समानान्तर प्रत्ययबाट चित्तको प्रवृत्ति हुन्छ, त्यहाँ रूप रहँदैन किनकि हेतु आलम्बन नभएको हँदा त्यो स्वतः शान्त हुन्छ ॥१३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्माद्यत्र प्रवर्तते चित्तं वितथहेतुकम् ।
न प्रसिद्धं कथं तस्य क्षणभङ्गोऽवधार्यते ॥१४॥
योगिनां हि समापत्तिः सुर्वणं जिनधातवः ।
आभास्वरविमानाश्च अभेद्या लोककारणात् ॥१५॥
स्थितयः प्राप्तिधर्माश्च बुद्धानां ज्ञानसंपदः ।
भिक्षुत्वं समयप्राप्तिर्दृष्टा वै क्षणिकाः कथम् ॥१६॥
गन्धर्वपुरमायाद्या रूपा वै क्षणिका न किम् ।
अभूतिकाश्च भूताश्र भूताः केचित्करागताः १७॥

जसबाट वितथकारणीभूत चित्त प्रवृत्त हुँदैन, त्यसअवस्थामा जुन प्रसिद्ध छैन त्यो क्षण भङ्गको स्थिति हो ॥१४॥

योगिहरूको जुन समापत्ति हो त्यो सुर्वण जस्तै छ, ती जिनरूपी धातुहरू हुन्, अभास्वरविमानमा आरुढ छन् लोकका कारणले अभेद्यपनि छन् ॥१५॥

स्थिति, प्राप्तिहरू नै बुद्धका ज्ञान संम्पत्ति हुन्, । भिक्षुत्व पनि समयद्वारा देखिन्छ तर ती कसरी क्षणिक हुन्छन् ॥१६॥

गन्धर्व नगर, माया, रूप आदि कै क्षणिक होइनन् ? अभौतिक र भौतिक यी सबै भूत सिद्ध वस्तु हुन् जुन बुद्धको ज्ञानमा समाहित छन् ॥१७॥

इति लङ्कावतारे क्षणिकपरिवर्तः षष्टः ॥
क्षणिक परिवर्तः सम्पूर्णः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैर्माणिकपरिवर्तः

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि भगवन्तमेतदवोचत्- अर्हन्तः पुनर्भगवता व्याकृता अनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ । अपरिनिर्वाणधर्मकाश्च सत्त्वास्तथागतत्त्वे । यस्यां च रात्रौ तथागतोऽनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुद्धो यस्यां च रात्रौ परिनिर्वृतः, एतस्मिन्नन्तरे भगवता एकमप्यक्षरं नोदाहृतं न प्रव्याहृतम् । सदा समाहिताश्च तथागत न वितर्कयन्ति न व्यवचारयन्ति । निर्माणानि च निर्माय तैस्तथागतकृत्यं कुर्वन्ति । किं कारणं च विज्ञानानां क्षणपरंपराभेदलक्षणं निर्दिश्यते ? वज्रापाणिश्च सततसमितं नित्यानुबद्धः । पूर्वा च कोटिर्न प्रज्ञायते । निर्वृतिश्च प्रज्ञाप्यते । माराश्च मारकर्माणि च कर्मप्लोतयश्च । चञ्चामाणविका सुन्दरिका प्रव्राजिकायथा धौतपात्रादीनि च भगवन् कर्मावरणानि दृश्यन्ते । तत्कथं भगवता सर्वाकारज्ञता प्राप्ता अप्रहीणैर्दोषैः ? भगवानाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु । भाषिष्येऽहं ते ।

महामति बोधिसत्त्वले फेरी पनि भगवान्लाई भने अनुत्तर सम्यक्समाधिमा भगवान्ले अर्हत्को विषयमा बताउनु भएको छ। तथागत हुँदा प्राणीहरू अपरिनिर्वाण धर्मक हुन्छन्। जुन रात्रिमा तथागतले अनुत्तर सम्यक्सं बोधिमा अभिसंबुद्ध हुनुभयो जुन रात्रिमा निर्वाण प्राप्त गर्नु हुनेछ। यो बीचमा एक अक्षर पनि उच्चारण गर्नुभएन। सधैं समाधिमा रहने हुनाले तथागतले कहिल्यै पनि वितर्क गर्दैनन् र वचन उच्चारण पनि गर्दैनन्। निर्मृतिहरूको निर्वाण गरेर नै तिनैद्वारा तथागतहरू काम गर्दछन्। किन विज्ञानहरूको क्षण परम्परा भेद लक्षणको निर्देश गरिन्छ ? वज्र हातमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लिएर निरन्तर समाधिमा रहने नित्य आवुद्ध हुन्। पूर्वकोटिको कुनै ज्ञान हुँदैन। निवृत्ति पनि जानिन्न। मारहरू मारकर्ममा सधैं लिप्त हुँदैनन्। साना माणवकहरू, सुन्दरी प्रव्रजित्हरू जसरी धोत-पात्रहरू लिएर कर्ममा लागेका देखिन्छन्। कसरी भगवान्ले सर्वाकारज्ञता पाउनु भयो अप्रहीण दोष भएर। भगवान्ले भन्नुभयो - त्यसैले हे महामति राम्ररी सुन, र मनमा पनि राख। म तिमीलाई भन्नेछु- हवस् भगवान् भनेर महामतिले कृतज्ञता निवेदन गरे !

साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत्। भगवांस्तस्यैतदवोचत्-निरूपधिशेषं निर्वाणधातुं संधाय बोधिसत्त्वचर्यां च चरितवतां प्रोत्साहनार्थम्। सन्ति हि महामते बोधिसत्त्वचर्याचारिणः इह अन्येषु च बुद्धक्षेत्रेषु। येषां श्रावकयाननिर्वाणाभिलाषस्तेषां श्रावकयानरुचिव्यावर्तनार्थं महायानगतिप्रोत्साहनार्थं च तन्निर्मितश्रावकान्निर्माणकायैर्व्यकिरोति, न च धर्मताबुद्धैः। एतत्संधाय महामते श्रावकव्याकरणं निर्दिष्टम्। न हि महामते श्रावकप्रत्येकबुद्धानां क्लेशावरणप्रहाणविशेषो विमुक्त्येकरसतया। नात्र ज्ञेयावरणप्रहाणम्। ज्ञेयावरणं पुनर्महामते धर्मनैरात्म्यदर्शनविशेषाद्विशुध्यते। ल्केशावरणं तु पुद्गलनैरात्म्यदर्शनाभ्यासपूर्वकं प्रहीयते मनोविज्ञाननिवृत्तेः। धर्मावरणविनिर्मुक्तिः पुनरालयविज्ञानवासनाविनिवृत्तेर्विशुध्यति। पूर्वधर्मस्थितितां संधाय अपूर्वचरमस्य चाभावात्पूर्वप्रहीणैरेवाक्षरैस्तथागतो न वितर्क्य न विचार्य धर्मं देशयति। संप्रजानकारित्वादमुषितस्मृतित्त्वाच्च न वितर्कयति न विचारयति, चतुर्वासनाभूमिप्रहीणत्वाच्युतिद्वयविगमात्ल्केशज्ञेयावरणद्वयप्रहाणाच्च ॥

भगवान्ले उनलाई यसो भन्नुभयो-निरवधिशेष निर्वाण धातुलाई प्राप्त गरेर बोधिसत्त्वचर्यामा रहेका बोधिसत्त्वहरूको उत्साह बढाउन नै हो। धेरै बोधिसत्त्वचर्यामा लागेका छन्। यहाँ र अन्य बुद्ध क्षेत्रमा। जसको- श्रावकयानबाट निर्वाणको कामना छ। तिनको श्रावकयानको रुचि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हटाउँनका लागि महायान गति प्रोत्साहन गर्नका लागि ऊ द्वारा निर्मित्त श्रावकबाट निर्माण कायद्वार भन्दछ। तर धर्मता बुद्धद्वारा होइन। यसैलाई लिएर नै श्रावक व्याकरणको निर्देश गरिएको हो। श्रावक र प्रत्येक बुद्धहरूको क्लेशावरण हानिद्वारा मुक्ति हुँदैन किनकि मुक्तिमा एकरस हुन्छ। यहाँ ज्ञेयावरणको प्रहाण क्लेशावरण चाहिँ ज्ञेयावरण धर्म नैरात्म्यदानि अभ्यासपूर्वक प्रहीण हुन्छ मनोविज्ञानको निर्वतनद्वारा। धर्मावरणको विमुक्ति आलयविज्ञानवासना विनिवर्तनद्वारा विशुद्ध हुन्छ। पूर्वधर्मको अवस्थालाई लिएर यसको नयाँ अभाव हुनाले पूर्वप्रहीण अक्षरद्वारा नै तथागतले अवितर्क्य र अविचार्य धर्मको देशना गर्दछन्। पूर्वविज्ञान हुनाले र स्मृति न हराएको हुनाले पनि विर्तक एवम् विचार तथागतहरू गर्दैनन्। चारवासना भूमि नष्ट भएको हुनाले दुई च्युतिरहित हुनाले पनि र क्लेशज्ञेय आवरणको हान भएको हुनाले पनि।

सप्त महामते मनोमनोविज्ञानचक्षुर्विज्ञानादयः क्षणिकाः वासनाहेतुत्वात्कुशलानास्रवपक्षरहिताः न संसारिणः। तथागतगर्भः पुनर्महामते संसरति निर्वाणसुखदुःखहेतुकः। न च बालपृथग्जना अवबुध्यन्ते शून्यताविक्षिप्तमतयः। निर्मितनैर्माणिकानां महामते तथागतानां वज्रपाणिः पार्श्वानुगतो न मौलानां तथागतानामर्हतां सम्यक्सं बुद्धनाम्।

मनः मनोविज्ञान, चक्षुर्विज्ञान आदि क्षणिक पदार्थ वासनाका कारणले गर्दा कुशल, अनास्रवपक्ष रहित हुन्छन्। यी सांसारिक होइनन्। तथागतगर्भ फेरी संसरित हुन्छ निर्वाणको सुखदुःखको कारण हुनाले। शून्यताद्वारा भ्रमित बालपृथग्जनहरूले यो बुझ्दैनन्। निर्मित र नैर्माणिक तथागतहरूको बज्रपाणिपार्श्वानुगत भएर, मूल-तथागतहरूको अर्हत् सम्यक्सं बुद्धहरूको, सधैं रहिरहन्छ।

मौलो हि महामते तथागतः सर्वप्रमाणेन्द्रियविनिवृत्तः सर्वबालश्रावकप्रत्येकबुद्धतीर्थ्यानाम्। दृष्टधर्मसुखविहारिणस्तमा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गच्छन्त्यभिसमयधर्मज्ञानक्षान्त्या । अतो वज्रपाणिस्तान्नानुबध्नाति । सर्वे हि निमित्तबुद्धा न कर्मप्रभावाः । न तेषु तथागतो न चान्यत्र तेभ्यस्तथागतः । कुम्भकारालम्बनादिप्रयोगेणेव सत्त्वकृत्यानि करोति, लक्षणोपेतं च देशयति, न तु स्वनयप्रत्यवस्थानकथां स्वप्रत्यात्मार्यगतिगोचरम् । पुनरपरं महामते षण्णां विज्ञानकायानां निरोधादुच्छेददृष्टिमाश्रयन्ति बालपृथग्जनाः, आलयानवबोधाच्छाश्वतदृष्टयो भवन्ति । स्वमतिविकल्पस्य महामते पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायते । स्वमतिबिकल्पस्यैव विनिवृत्तेर्मोक्षः प्रज्ञायते । चतुर्वासनाप्रहाणात्सर्वदोषप्रहाणम् ॥

मूल तथागत सर्वप्रमाण इन्द्रिय रहित सर्व वालश्रावक प्रत्येक बुद्ध तीर्थ्यहरूबाट पनि निवृत्त हुन्छन् । दृष्ट धर्म सुखविहारीहरू अभिसमय धर्म ज्ञान क्षान्तिद्वारा बुद्धमानै आउँदछन् । त्यसैले बज्रपाणिको कुनै बन्धन हुँदैन । सबै निर्मित बुद्धहरू कर्मवाट हुँदैनन् । तिनमा र ती बाहिर पनि तथागत छैनन् । कुम्भकारादि अवलम्बन आदि प्रयोगद्वारा सत्त्व कृत्यहरू गर्दछन् । लक्षणको उपदेश गर्दछन् । तर स्वनय प्रत्यवस्थान स्वप्रत्यात्मआर्य गति गोचर विषयको वर्णन गर्दैनन् । फेरी छ विज्ञानकायहरूको निरोधबाट उच्छेददृष्टिको आश्रय गर्दछन् आलय अववोधबाट शाश्वत दृष्टि युक्त हुन्छन् ती बालपृथग्जनहरू ।

तत्रेदमुच्यते-

त्रीणि यानान्ययानं च बुद्धानां नास्ति निर्वृतिः ।
बुद्धत्वे व्याकृताः सर्बे वीतदोषाश्च देशिताः ॥१॥
अभिसमयान्तिकं ज्ञानं निरूपादिगतिस्तथा ।
प्रोत्साहना च लीनानामेतत्संधाय देशितम् ॥२॥
बुद्धै रुत्पादितं ज्ञानं मार्गस्तैरेव देशितः ।
यान्ति तेनैव नान्येन अतस्तेषां न निर्वृतिः ॥३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यहाँ यो भनिन्छ-

तीनयानहरू यान होइनन्। वुद्धहरूको निर्वाण हुँदैन। वुद्धत्वमा सबै बताइएका छन्। ती उपदेशहरू दोष रहित छन्। अभिसमयान्तिक ज्ञान, निरूपादिगति आदि उत्साह बढाउनका लागि नै यो सवै वुद्धले वताउनु भएको हो ॥१-२॥

स्वमति विकल्पको पूर्वा कोटि जान्न सकिंदैन। स्वमति विकल्पको नै विनिवृत्तिद्वारा मोक्षको थाह हुन्छ। चतुर्वासनाको नाशबाट नै सर्वदोष नाश हुन्छ।

वुद्धले उत्पन्न गर्नुभएको ज्ञान एवम् मार्ग पनि बताउनुभएको छ। त्यसैबाट नै सबै जान्दछन्। अरूबाट होइन त्यसैले तिनीहरूको निर्वाण हुँदैन ॥३॥

भवकामरूपदृष्टिनां वासना वै चतुर्विधा ।
मनोविज्ञानसंभूता आलयं च मनः स्थिता ॥४॥

भव-कामरूप दृष्टिहरूको वासना चार प्रकारको छ। मनोविज्ञानबाट समुत्पन्न भएको र आलयविज्ञान एवम् मनको त्यहाँ अवस्थिति छ ॥४॥

मनोविज्ञाननेत्राद्यैरुच्छेदश्चाप्यनित्यतः ।
शाश्वतं च अनाद्येनः निर्वाणमतिदृष्टिनाम् ॥५॥

मनोविज्ञान र नेत्र आदिबाट अनित्यरूपमा गरिने उच्छेद पनि र शाश्वत पनि दुई अन्तवाला हुन्। निर्वाण दृष्टि सम्पन्नहरूका लागि।

नैर्माणिक परिवर्त समाप्तः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मांसभक्षणपरिवर्तः

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तं गाथाभिः परिपृच्छ्य पुनरप्यध्येषते स्म-देशयतु मे भगवांस्तथागतोऽर्हत् सम्यक्सम्बुद्धो मांसभक्षणे गुणदोषम्, येन अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनागतप्रत्युत्पन्नकाले सत्त्वानां क्रव्यादसत्त्वगतिवासनावासितानां मांसभोजगृध्राणां रसतृष्णाप्रहाणाय धर्मं देशयाम, यथा च ते क्रव्यादभोजिनः सत्त्वा विराग्य रसतृष्णां धर्मरसाहारकाङ्क्षया सर्वसत्त्वैकपुत्रकप्रेमानुगताः परस्परं महामैत्रीं प्रतिलभेरन् । प्रतिलभ्य सर्वबोधिसज्जभूमिषु कृतयोग्याः क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसम्बुध्येरन् । श्रावकप्रत्येकबुद्धभूम्या वा विश्रम्य अनुत्तरां ताथागतीं भूमिमुपसर्पयेयुः । दुराख्यातधर्मैरपि तावद्भगवन्नन्यतीर्थिकैर्लोकायतदृष्ट्यभिनिविष्टैः सदसत्पक्षोच्छेदशाश्वतवादिभिर्मांसं निवार्यते भक्ष्यमाणम् । स्वयं च न भक्ष्यते, प्रागेव कृपैकरसे सम्यक्सम्बुद्धे प्रणीते लोकनाथे । तब शासने मासं स्वयं च भक्ष्यते, भक्ष्यमाणं च न निवार्यते । तत्साधु भगवान् सर्वलोकानुकम्पकः सर्वसत्त्वैकपुत्रकसमदर्शी महाकारुणिकोऽनुकम्पामुपादाय मांसभक्षणे गुणदोषान् देशयतु मे, यथा अहं च अन्ये च बोधिसत्त्वास्तथत्वाय सत्त्वेभ्यो धर्मं देशयेम । भगवान्नाह-तेन हि महामते शृणु, साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु । भाषिष्येऽहं ते । साधु भगवन्निति महामतिर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् ॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले गाथाद्वारा भगवान्लाई सोधेर फेरि प्रार्थना गरे तथागत अर्हत् सम्यक्संबुद्धले मलाई देशना गर्नुहोस्-मासु खाँदा के गुण-दोष छन् । जसद्वारा म र अन्य बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जो क्रव्याद सत्त्वगति वासना वासितहरू हुनेछन्- मासु खाने गिद्धस्वभावहरूको रसतृष्णा नाशका लागि धर्मको देशना गर्नेछौं । जसद्वारा ती मांसभोजी जीवहरू वैराग्य युक्त भएर रसतृष्णालाई धर्म-रस-आहारका आकाङ्क्षाले सर्वप्राणीहरूलाई एउटै आफ्नै व्यक्ति जस्तो प्रेममा आप्लावित भएर परस्पर मैत्री प्राप्त गर्न सकुन् । त्यस्तो मैत्री प्राप्त गरेर सर्व बोधिसत्त्वभूमिमा योग्य भएर तत्काल नै सम्यक्संम्बोधि प्राप्त गर्न सकुन् । श्रावक प्रत्येक बुद्धभूमिमा विश्राम गरेर अनुत्तर तथागत भूमिमा पुग्न सकुन् । दुराख्यात धर्महरूद्वारा पनि नयतीर्थकहरूद्वारा, लौकायतिकदृष्टि सम्पन्नहरूले पनि सदसत्पक्षरहित शाश्वतवादीहरूले पनि मासु खान रोक लगाएका छन् । आफैं भगवान् खानुहुन्न । भगवान्ले बुद्धत्व प्राप्त गर्नुपूर्व पनि मांस खानु भएन । तर अहिले भगवान्को अनुशासनमा सबै आफैं खान्छन् र अरूलाई रोक्तैनन् पनि । त्यसैले सर्वलोकलाई अनुकम्पा गर्ने सबै प्राणीलाई पुत्रवत् व्यवहार गर्ने, समदर्शी, महाकारुणिक भगवान् कृपा गरेर मांसभक्षणका गुणदोषको देशना गर्नुहोस् जसद्वारा म र अन्य बोधिसत्त्वहरूले प्राणीहरूलाई धर्मको देशना गरौं । भगवान्ले भन्नुभयो हे महामति ! राम्ररी सुन र मनमा राख पनि । तिम्रा लागि म भन्नेछु । हवस् भगवन् भनेर उनले भगवान्का वचनलाई स्वीकार गरे ।

भगवांस्तस्यैतदवोचत्-अपरिमितैर्महामते कारणैर्मांसं सर्वभक्ष्यं कृपात्मनो बोधिसत्त्वस्य ॥ तेभ्यस्तूपदेशमात्रं वक्ष्यामि । इह महामते अनेन दीर्घेणाध्वना संसरतां प्राणिनां नास्त्यसौ कश्चित्सत्त्वः सुलभरूपो यो न माताभूत्पिता वा भ्राता वा भगिनी वा पुत्रो वा दुहिता वा अन्यतरान्यतरो वा स्वजनबन्धुबन्धुतो वा । तस्य अन्यजन्मपरिवृत्ताश्रयस्य मृगपशुपंक्षियोन्यन्त-र्भूतस्य बन्धोर्वन्धुभुतस्य वा सर्वभूतात्मभूतानुपागन्तुकामेन सर्वजन्तुप्राणि-भूतसंभूतं मांसं कथमिव भक्ष्यं स्याद्बुद्धधर्मकामेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन ? राक्षसस्यापि महामते तथागतानामिमां धर्मसुधर्मतामुश्रुत्य उपगतरक्षभावाः कृपालवा भवन्ति मांसभक्षणविनिवृत्ताः, किमुत धर्मकामा जनाः । एवम् तावन्महामते तेषु तेषु जातिपरिवर्तेषु सर्वसत्त्वाः स्वजनबन्धुभावसंज्ञाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मांसभक्षणपरिवर्तः

सर्वसत्त्वैकपुत्रकसंज्ञाभावनार्थं मांसं सर्वमभक्ष्यम् कृपात्मनो बोधिसत्त्वस्याभक्ष्यं मांसम् । ब्यभिचारादपि महामते मांसं सर्वमभक्ष्यम् चारित्रवतो बोधिसत्त्वस्य । स्वखरोष्ट्रास्ववलीबर्दमानुषमांसादीनि हि महामते लोकस्याभक्ष्याणि मांसानि । तानि च महामते वीथ्यन्तरेष्वौरभ्रिका भक्ष्याणीति कृत्वा मूल्यहेतोर्विक्रीयन्ते यतः, ततोऽपि महामते मांसमभक्ष्यं बोधिसत्त्वस्य ॥

भगवान्ले भन्नुभयो-

धेरै कारणहरू छन् जसले गर्दा कृपात्मा बोधिसत्त्वहरूले मासु खान हुँदैन । तिमीलाई म उपदेश मात्र गर्दछु । यहाँ हे महामति जन्मरणको लामो बाटोमा हिँड्दा प्राणीहरूको कुनै त्यस्तो प्राणी छैन जुन सुलभ रूप नहोस् जो कुनै न कुनै वेला, जन्ममा माता, पिता, भाइ, बहिनी, छोरा, छोरी कुनै न कुनै सम्बन्धी आफ्नो स्वजन बन्धु नभएको होस् । पूर्व जन्ममा आश्रय लिएको मनुष्य वा मृग, पशुपंक्षिमध्ये कुनै न कुनै बन्धु बान्धव या अन्तरंग भएको हुन्छ । अर्को कुरा सबै प्राणीहरूको आफ्नै जस्तो चैतन्यले गर्दा पनि सबै प्राणीमा समान अनुभूति हुने हुनाले कसरी मांसभक्षण गर्न सकिन्छ र त्यो भक्ष्य हुन सक्छ र त्यसमा पनि बुद्धधर्मी, वोधिसत्त्व, महासत्त्वले कसरी कल्पना गर्नपनि सक्तछ । राक्षसहरूको पनि तथागतहरूको यो धर्मसुधर्मलाई नलिंदा राक्षसभाव हुन गएको हो । त्यसैले ती पनि यस उपदेशद्वारा कृपालु हुन्छन् र अवश्य पनि मांसमक्षणबाट निवृत्त हुन्छन् अरूको कुरा गरौं जो धर्मकार्यमा छन् । ती जन्म र जाति आदिको लामो परिवर्तनमा सबै प्राणीहरू स्वजन बन्धुत्वभावमा रहेकै हुने हुनाले सबै प्राणीलाई आफ्नै पुत्र जस्तै भावद्वारा कुनै पनि माँस सर्वदा अभक्ष्य नै हुन जान्छ । साथै वोधिसत्त्वहरू जो कृपालु छन् तिनले त कसरी खान सक्छन् र ‼ चरित्र युक्त बोधिसत्त्वहरूले झुक्किएर पनि माँस भक्षण गर्नुहुन्न । खर, उष्ट्र, अश्व, वलीवर्द, मनुष्य आदिको माँस कसैले पनि कहिल्यै खानुहुँदैन । ती पशुहरू मार्गहरूमा यी माँसभक्षण योगय हुन् भनेर वेचिन्छन् । जसद्वारा मूल्य पाउँदछन् । त्यसैले पनि माँस बोधिसत्त्वहरूले खानुहुँदैन । अभक्ष्य हो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुक्रशोणितसंभवादपि महामते शुचिकामतामुपादाय बोधिसत्त्वस्य मांसमभक्ष्यम् । उद्वेजनकरत्वादपि महामते भूतानां मैत्रीमिच्छतो योगिनो मांसं सर्वमभक्ष्यं बोधिसत्त्वस्य । तद्यथापि महामते डोम्बचाण्डालकैवर्तादीन् पिशिताशिनः सत्त्वान् दूरत एव दृष्ट्वा श्वानः प्रभयन्ति भयेन, मरणप्राप्ताश्चैके भवन्ति-अस्मानपि मारयिष्यन्तीति । एवमेव महामते अन्येऽपि खभूजलसंनिश्रितान् सूक्ष्मजन्तवो ये मांसाशिनो दर्शनाद्दूरादेवपटुना घ्राणेनाघ्राय गन्धं राक्षसस्येव मानुषा द्रुतमपसर्पन्ति, मरणसंदेहाश्चैके भवन्ति । तस्मादपि च महामते उद्वेजनकरत्वान्महामैत्रीविहारिणो योगिनो मांसमभक्ष्यं बोधिसत्त्वस्य अनार्यजनजुष्टं दुर्गन्धम् । अकीर्तिकरत्वादपि महामते आर्यजनविवर्जितत्त्वाच्च मांसमभक्ष्यं बोधिसत्त्वस्य । ऋषिभोजनाहारो हि महामते आर्यजनो न मांसरुधिराहारः, इत्यतोऽपि बोधिसत्त्वस्य मांसमभक्ष्यम् ॥

वीर्य-रगत आदिबाट प्राणीहरू उत्पन्न हुने हुनाले पनि पवित्रताको आशयले बोधिसत्त्वले मांस भक्षण गर्नु हुँदैन। उद्वेग कारक हुनाले र प्राणीहरू सँग मैत्री स्थापनाका लागि योगीहरूले मांस खानु हुँदैन। हेर महामति डोम, चाण्डाल, कैवर्तक मांसभक्षी हिंसकहरूलाई देखेर टाढैबाट कुकुर डरले भाग्दछन्। केही मारिन्छन् र अरू हामीलाई पनि यसले मार्छ भनेर भाग्दछन्। अरू पनि आकाश, पृथ्वी, जल आदिमा रहने साना जन्तुहरू मांसभक्षीहरूलाई टाढैबाट गन्धद्वारा थाहा पाउँदछन् र यो राक्षस हो नै भन्ने थाहा पाएर मानिसहरू पनि तत्काल नै दूर हुन्छन्। मरणसन्देहात्मक अरू हुन्छन्। त्यसैले पनि हे महामति! उद्वेजकारक हुनाले महामैत्रीमा विहार गर्ने योगीहरू मांस अभक्ष्य हो भनेर जान्दछन् सबै प्राणीहरूका लागि अनार्य आचरणयुक्त हो भन्ने पनि जान्दछन् मांसभक्षणलाई। अकीर्तिकर पनि हो मासु खानु किनकि श्रेष्ठ पुरुषहरूद्वारा यो त्याज्य छ। त्यागिएको छ। श्रेष्ठ भोजन आहारयुक्त आर्यजनहरू हुन्छन् तर मासु रगत आदिको आहार गर्दैनन्। त्यसैले पनि बोधिसत्त्वले मासु खानु हुंदैन।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहुजनचित्तानुरक्षणतयापि अपवादपरिहारं चेच्छतः शासनस्य माहमते मांसमभक्ष्यं कृपात्मनो बोधिसत्त्वस्य । तद्यथा महामते भवन्ति लोके शासनापवादवक्तारः । किञ्चित्तेषां श्रामण्यम्, कुतो वा ब्राह्मण्यम् ? यन्नामैते पूर्वर्षिभोजनान्यपास्य क्रव्यादा इवामिषाहाराः परिपूर्णकुक्षयः खभूमिजलसंनिश्रितान् सूक्ष्मांस्त्रासयन्तो जन्तून् समुत्त्रासयन्त इमं लोकं समन्ततः पर्यटन्ति । निहतमेषां श्रामण्यम्, ध्वस्तमेषां ब्राह्मण्यम्, नास्त्येषां धर्मो न विनयः, इत्यनेकप्रकारप्रतिहतचेतसः शासनमेवापवदन्ति । तस्माद्बहुजनचित्तानुरक्षणतयापि अपवादपरिहारं चेच्छतः शासनस्य महामते मांसं सर्वमभक्ष्यं कृपात्मनो बोधिसत्त्वस्य ॥

मृतेशवदुर्गन्धप्रतिकूलसामान्यादपि महामते मांसमभक्ष्यं बोधिसत्त्वस्य । मृतस्यापि हि महामते मनुष्यस्य मांसे दह्यमाने तदन्यप्राणिमांसे च, न कश्चिद्गन्धविशेषः । सममुभयमासयोर्दह्यमानयोर्दौ र्गन्ध्यम् । अतोऽपि महामते शुचिकामस्य योगिनः सर्वमांसमभक्ष्यं बोधिसत्त्वस्य ॥

कृपात्मा बोधिसत्त्वहरूका लागि धेरै जनताको चित्तको रक्षाका लागि पनि अपवाद परिहारार्थ - बुद्ध उपदेशको, मांस अभक्ष्य हुन्छ, जस्तो कि शासनका अपवादक वक्ताहरू हुन्छन् लोकमा । कहाँ तिनीहरू सँग श्रामण्य हुन्छ ? कहाँ ब्राह्मण्य पनि, किनकि यिनीहरू पूर्व ऋषिकृत भोजन अन्न आदिलाई त्यागेर क्रव्याद जस्तै आमिष आहारले पेट भरेर आकाश-पृथ्वी जलमा आश्रित सूक्ष्म जीवहरूलाई त्रसित गराउँदै प्राणीहरूलाई डराउँदै, चारैतिर घुम्ने गर्दछन् । यिनीहरूको श्रामण्य खत्तम हुन्छ । ब्रह्मण्य पनि समाप्त भयो । यिनीहरूसँग विनय र धर्म छैन, यसरी यिनले चारैतिर गरेको पाषण्डले गर्दा धर्मशासन नष्ट बदनाम हुन्छ । त्यसैले द्रोह गर्ने व्यक्तिहरूको चित्तरक्षाका लागि नै भएपनि अपवाद परिहारका लागि मांस सर्वदा अभक्ष्य नै हुन्छ हे महामते ! मरिसकेपछि शव दुर्गन्धित हुन्छ, सामान्यजनलाई पनि त्यसले पीडा दिन्छ त्यस्तो मांस कसरी भक्ष्य हुन्छ र । मरेका मान्छेको शरीर जव जल्न थाल्दछ र त्यस्तै अरू प्राणीको जल्दा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गन्धमा कुनै भेद हुँदैन। उस्तै गनाउँदछ। दुवैको दुर्गन्ध उस्तै नै हुन्छ। त्यसैले पवित्रता चाहनेले सधैं यो त्याग्नुपर्दछ।

श्मशानिकानां च महामतेअरण्यवनप्रस्थान्यमनुष्यावचराणि प्रान्तानि शयनासनान्यध्यावसतां योगिनां योगाचाराणां मैत्रीविहारिणां विद्याधराणां विद्या साधयितु कामानां विद्यासाधनमोक्षविध्नकरत्वान्महायानसंप्रस्थितानां कुलपुत्राणां कुलदुहितॄणां च सर्वयोगसाधनान्तरायकरमित्यपि समनुपश्यतां महामते स्वपरात्महितकामस्य मांसं सर्वमभक्ष्यं बोधिसत्त्वस्य। रूपालम्बनविज्ञानप्रत्ययास्वादजनकत्वादपि सर्वभूतात्मभूतस्य कृपात्मनः सर्वं मांसमभक्ष्यं बोधिसत्त्वस्य। देवता अपि चैनं परिवर्जयन्तीति कृत्वा महामते कृपात्मनः सर्वं मांसमभक्ष्यं बोधिसत्त्वस्य।

श्मशानमा वास गर्ने, अपवित्र, वासी, वानप्रस्थ र अन्य मनुष्यहरूका लागि पनि र शयन, आसन र अरू काममा लागेका योगीहरूका लागि पनि मैत्री विहार गर्नेहरूका लागि विद्या साधनाका लागि, विद्या-साधनमोक्षमा विध्न गर्ने हुनाले महायानमा लागेका कुलपुत्र-कुलदुहित्रीहरूले सर्वयोग साधनको विघ्नकारक हो भन्ने बुझेर स्व-परहित कामनाले सबै नै प्रकारको मांस अभक्ष्य हुन जान्छ। रूप आलम्बन विज्ञान प्रत्यय आस्वादजनकन हुनाले पनि सर्व भूतात्म भूत कृपायुक्त व्यक्तिका लागि मांस अभक्ष्य हुन्छ। देवताहरू पनि यसलाई त्यागदछन् त्यसैले पनि बोधिसत्त्वहरूले कसरी खान सक्छन्।

मुखं चास्य परमदुर्गन्धि इहैव तावज्जन्मनि, इत्यपि कृत्वा महामते कृपात्मनः सर्वं मांसमभक्ष्यं बोधिसत्त्वस्य। दुःखं स्वपिति, दुःखं प्रतिबुध्यते। पापाकांश्च रोमहर्षणान् स्वप्नान् पश्यन्ति। शून्यागारस्थितस्य चैकाकिना रहोगतस्य विहरतोऽस्यामनुष्यास्तेजो हरन्ति। उत्त्रस्यन्त्यपि, कदाचित्संत्रस्यन्त्यपि, संत्रासमकस्माच्चापद्यन्ते, आहारे च मात्रां न जानाति नाप्यशितपीतखादितास्य सम्यग्रसपरिणामपुष्टयादि समासादपति,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रिमिजन्तुप्रचुरकुष्ठनिदानकोष्ठश्च भवति व्याधिबहुलम्, न च प्रतिकूलसंज्ञां प्रतिलभते । पुत्रमांसभैषज्यवदाहारं देशयंश्चाहं महामते कथमिव अनार्यजनसेवितमार्यजनविवर्जितमेवमनेकदोषावहमनेकगुणविवर्जितमनृषिभोजनप्रणीतमकल्प्यं मांसरुधिराहारं शिष्येभ्योऽनुज्ञाप्यामि ?

अनुज्ञातवान् पुनरहं महामते सर्वार्यजनसेवितमनार्यजनविवर्जितमनेकगुणवाहकमनेकदोषविवर्जितं सर्वपूर्वार्षिप्रणीतं भोजनम्, यदुत शालियवगोधूममुद्गमाषमसूरादिसर्पिस्तैलमधुफाणितगुडखण्डमत्स्यण्डिकादिषु समुपपद्यमानं भोजनं कल्प्यमिति कृत्वा । न च महामते अनागतेऽध्वनि एकेषां मोहपुरुषाणां विविधविनयविकल्पवादिनां क्रव्यादकुलवासितावासितानां रसतृष्णाव्यवसितानामिदं प्रणीतं भोजनं प्रतिभाष्यते । न तु महामते पूर्वजिनकृताधिकाराणामवरोपितकुशलमूलानां श्राद्धानामविकल्पनां बहुलाना शाक्यकुलकुलीनानां कुलपुत्राणां कुलतुहिदृणां कायजीवितभोगानध्यवसितानामरसगृध्राणामलोलुपानां कृपालूनां सर्वभूतात्मभूततामुपगन्तुकामानां सर्वसत्त्वैकपुत्रकप्रियदर्शिनां बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानामिति वदामि ॥

भूतपूर्वं महामते अतीतेऽध्वनि राजाभूत्सिहसौदासो नाम । स मांसभोजनाहारातिप्रसङ्गेन प्रतिसेवमानो रसतृष्णाध्यवसानपरमतया मांसानि मानुष्याण्यपि भक्षितवान् । तन्निदानं च मित्रामात्यज्ञातिबन्धुवर्गेणापि परित्यक्तः, प्रागेव पौरजानपदैः । स्वराज्यविषयपरित्यागाच्च महाद्व्यसनमासादितवान् मांसहेतोः ।

यसको मुख यसै जन्ममा अत्यन्त दुर्गन्धित हुन्छ। त्यसैले पनि मांसभक्षण योग्य हुँदैन। दुःखमा नै सुत्तछ, र दुःखमा नै जाग्दछ। पापी दुराचारी डरलाग्दा जीवलाई स्वप्नमा देख्दछ। शून्यघरमा एक्लै रहँदा अमानिषहरूले यसको तेज हरण गर्दछन्। त्रसित गर्दछन्, कहिले संत्रास पार्दछन्। आहारमा मात्रा थाह पाउँदैन। र खाएको पिएको आदिलाई जान्दैन पनि जुन राम्ररी रसको परिपाक द्वारा पुष्टि बल आदि हुन्छ, त्यो पनि हुँदैन्। क्रिमि, जन्तु, प्रचुर, कुष्ठ, निदानरहित कोष्ठ आदि रोग ग्रस्त पनि हुन्छ र प्रतिकूल संज्ञा पनि पाउँदैन। पुत्रको मासुलाई औषधि तुल्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मानेर खाऊ भनेर कसरी मैले उपदेश गर्न सक्छु र किनकि कुनै न कुनै जन्ममा त्यो आफ्नै आत्मीय व्यक्ति थियो नै, साथै अनार्यजन सेवित र आर्यजनत्यक्त अनेकदोष युक्त, गुणरहित, राक्षसहरूको भोज्य ऋषि आदिद्वारा व्यक्त मासु रगत-हाड खोडलाई खानका लागि म कसरी आज्ञा दिन सक्छु । अर्थात् मांस भक्षण कसैले पनि गर्नुहुँदैन ।

मैले फेरी भोजनको विषयमा यो पनि उपदेश गरेको छु- आर्यजनसेवित, अनार्यवर्जित, अनेकगुणवाहक, अनेकदोषवर्जित सबै पूर्व ऋषिजनस्वीकृत भोजन गर्नुपर्छ भनेर, जस्तो कि शालिधानको भात, जौ, गहूँ, मांस, मूग, मसुर आदि र घिउ, तेल, मह, फाँडो, गुड आदि जो पृथ्वीमा उत्पन्न हुन्छ त्यही नै भोज्य हो । अनागतकालमा केही मोह पुरुषहरू, विविधविनय विकल्पवादीहरू, क्रव्य आदि खानमा वासना वासितान्तकरणहरू रसतृष्णा व्यवसितहरूका लागि प्रजीत भोजनको व्याख्या गरिनेछैन । पूर्व बुद्धकृत अधिकारहरूको पनि अवरोपित कुशलमूलको श्रद्धाहरू अविकल्पहरू धेरै शाक्य कुलकुलिनहरू कुलपुत्र, कुलदुहितकृपालु सर्वभूतात्मभूतता प्राप्त गर्न चाहने सर्वसत्त्व एकपुत्र प्रियदर्शिहरू बोधिसत्त्वहरू र महासत्त्वहरूका लागि भने भोजनको उपदेश गर्नुपर्देन । आफैं नै संस्कार सम्पन्न भएका हुनाले ।

पुरानो कुरा हो, हे महामति ! अतीतकालमा सिंह सौदास नामक राजा थियो । त्यसले मांस -भोजन आहारका अति धेरै प्रसङ्गद्वारा रसको तृष्णाले त्यसैमा लागेर धेरै मांस खाएर त्यो पनि मनुष्य मांस पनि खायो । त्यसलाई सबै आफन्तले पनि त्यागे । त्यो भन्दा पूर्व नगरजनहरूले पनि त्यागे । सबैले त्यागेकाले नै आफ्नो राज्य पनि छुट्यो र ठूलो दुःख पायो मांसुका कारणले गर्दा ।

इन्द्रेणापि च महामते देवाधिपत्यं प्राप्तेन (पूर्वाभूत्वा) पूर्वजन्ममांसादवासनादोषाच्छ्येनरूपमास्थाय कपोतवेषरूपधारी विश्वकर्मा समभिदुतोऽभूत् । तुलायां चात्मानमारोपित आसीत् । यस्माद्राजा अनपराभिधूतानुकम्पकः शिबी दुःखेन महता लम्भितः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदेवमनेकजन्माभ्यस्तमपि महामते देवेन्द्रभूतस्य शक्रस्यापि सतः स्वपरदोषावहनमभूत्, प्रागेव तदन्येषाम् ॥

अन्येषां च महामते नरेन्द्रभूतानां सताश्वेमना-पहृतानामटव्यां पर्यटमानानां सिंह्या सह मैथुनं गतवता जीवितभयादपत्यानि चोत्पादितवन्तः सिंहसंवासान्वयात्कल्माषपादप्रभृतयो नृपपुत्राः पूर्वजन्ममांसाददोषवासनतया मनुष्येन्द्रभूता अपि सन्तो मांसादा अभूवन् । इहैव च महामते जन्मनि सप्तकुटीरकेऽपि ग्रामे प्रचुरमांसलौल्यादतिप्रसङ्गेन निषेवमाना मानुषमांसादा घोरा डाका वा डाकिन्यश्च संजायन्ते । जातिपरिवर्ते च महामते तथैव मांपरसाध्यवसानतया सिंहव्याघ्रद्वीपिवृकतरक्षुमार्जारजम्बुकोलुकादिप्रचुरमांसादयोनिषु प्रचुरतपिशिताशना राक्षसादिघोरतरयोनिषु विनिपात्यन्ते । यत्र विनिपतितानां दुःखेन मानुष्ययोनिरपि समापद्यते, प्रागेव विर्वृतिः । इत्येवमादयो महामते मांसाददोषाः प्रागेव निषेवमानानां समुपजायन्ते, विपर्ययाच्च भूयांसो गुणाः । न च महामते बालपृथग्जना एताश्चान्यांश्च गुणदोषानवबुध्यन्ते । एवमादिगुणदोषदर्शनान्महामते मांसं सर्वमभक्ष्यं कृपात्मनो बोधिसत्त्वस्येति वदामि ॥

यदि च महामते मांस न कथंचन केचन भक्षयेयुः, न तन्निदानं घातेरन् । मूल्यहेतोर्हि महामते प्रायः प्राणिनो निरपराधिनो वध्यन्ते स्वल्पान्यहेतोः । कष्टं महामते रसतृष्णायामतिसेवतां मांसानि मानुषान्यपि मानुषैर्भक्ष्यन्ते, किं पुनरितरमृगपक्षिप्राणिसंभूतमांसानि । प्रायो महामते मांसरसतृष्णार्तैरिदं तथा जालयन्त्रमाविद्धं मोहपुरुषैः, यच्छाकुनिकौरभ्रककैवर्तादयः खेचरभूचरजलचरान् प्राणिनोऽनपराधिनोऽ-नेकप्रकारं मूल्यहेतोर्विशसन्ति । न चैषां महामते किङ्कनीकृतरुक्षचेतसां राक्षसानामिव गतघृणानां कदाचिदपि प्राणिषु प्राणिसंज्ञया घातयतां भक्षयतां न घृणोत्पद्यते ॥

न च महामते अकृतकमकारितमसङ्कल्पितं नाम मांसं कल्प्यमस्ति यदुपादाय अनुजानीयां श्रावकेभ्यः । भविष्यन्ति तु पुनर्महामते अनागतेऽध्वनि ममैव शासने प्रवजित्वा शाक्यपुत्रीयत्वं प्रतिजानानाः काषायध्वजधारिणो मोहपुरुषा मिथ्यावितर्कोपहतचेतसो विविधविनयविकल्पवादिनः सत्कायदृष्टियुक्ता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रसतृष्णाध्यवसितास्तां तां मांसभक्षणहेत्वाभासां ग्रन्थयिष्यन्ति । मम चाभूताभ्याख्यानं दातव्यंमंस्यन्ते ।

देवताधिपत्य पाएका इन्द्रले पनि पूर्व जन्ममा खाएका मासुको वासनाजन्य दोषले बाजको रूप धारणा गरेर कपोतवेशधारी विश्वकर्मालाई आक्रमण गरे। तुलामा आफूलाई राखेको थियो। त्यहाँ राजा शिविले अपराधरहित प्राणीमा अनुकम्पाले गर्दा आफैं दुःखी भएर आफ्नै मासु काटेर दिए। धेरै जन्मको पुरानो भएपनि दोष संस्कारवश पुग्दछ। इन्द्र भएका शक्रको पनि दोष भएको छ किनकि त्यहाँ मासु थियो। त्यस्तै त्यो भन्दा पहिला नै अरूको पनि भएको छ। अरूहरूको पनि राजा भएकाहरू कल्माषपादहरूको पनि यस्तै गति भयो। ती सज्जन थिए तर घोडाद्वारा अपहरित भएर घना जङ्गलमा हराए। त्यहाँ सिंहिनीसँग बाँच्ने इच्छाले शारीरिक सम्पर्कद्वारा कल्माष पाद आदि गरिएको ९ छोराहरू भए। पूर्वजन्ममा गरिएको मांसभक्षणजन्य वासनाका कारणले मनुष्य भएर पनि मांसहारी हुन पुगे। यहीं यसै जन्ममा सप्तकुटीर नामक गाउँमा धेरै मांसलौल्यद्वारा मानिसको मांस खाने घोर डाकाहरू डाकिनीहरू हुन्छन्। जन्म परिवर्तन भएपछि त्यस्तै मांसरसमा निर्लिप्त भएर सिंह, व्याघ्र, व्वांसो, वृक, तरक्षु, मार्जार, स्याल, उल्लु आदि धेरै मासु खाने योनीमा राक्षसादि घोर योनीमा पनि जन्म लिन्छन्। यस्ता धेरै मांसभोजनजन्य दोषहरू पहिला नै खाने बालाहरूसँग हुने गर्दछन्। यसको उल्टो धेरै गुणहरू पनि छन्। तर बालपृथग्जनहरू यी र अरू यस्तै दोषहरूलाई जान्दैनन्। यस्तै धेरै दोषहरूका कारणले गर्दा मांस सबैका लागि अभक्ष्य हो भने कृपात्मा बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूका लागि कसरी भक्ष्य हुन सक्त छ त यही मेरो वचन हो।

हे महामति यदि कसैले पनि मासु नखाने हो भने हिंसाको आदिकारण नै समाप्त हुन्छ। मूल्यका लागि नै प्रायः प्राणीहरू, ती पनि निरपराध थोरै मूल्यका लागि मारिन्छन्। यो अत्यन्त कष्टदायक विषय हो किनकि मासुमा हुने तृष्णाका कारणले मान्छेले पनि मान्छेको मासु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खान्छन्। अरू के कुरा गर्ने-मृगपक्षी, प्राणीहरूको त प्रायः मांसरसका तृष्णाले नै त्यस्स्ता अनेकौं जालयन्त्रहरू मोहपुरुषहरूले बनाएका छन्। यी सबै नै शिकारी कैवर्त र व्याधा हुन् र खेचर, भूचर एवम् जलचर निरपराधी प्राणीहरूलाई मूल्यका लागि काट्दछन्। अत्यन्त रुखो मनचित्त भएका राक्षसहरूको जस्तै घृणा रहित भएर कुनै बेला पनि आफू प्राणी भएर प्राणीलाई मारेर खाँदा कुनै घृणाको उत्पत्ति नहुनु यो आश्चर्यको विषय हो।

हे महामति फेरी यो पनि राम्ररी जान है-

न मारिएको, न बनाइएको, सङ्कल्प नगरिएको मांस खानु हुन्छ भन्ने पटक्कै होइन, श्रावकहरूलाई त्यस्तो खाने अधिकार छैन है। तर भविष्यकालमा मेरै शासनमा यस्ता पनि प्रव्रजित भएर शाक्यपुत्र हूँ भनेर कषायवस्त्र धारणा गर्ने, मोहपुरुषहरू, मिथ्यावितर्क उपहत चित्तहरू, विविधविनयविकल्पवादीहरू सत्कायदृष्टि युक्तहरू, मासुरसमा लिप्त भएर मासुको विषयमा अनेक काल्पनिक कुराहरू गर्नेछन्। (खानुहुन्छ भन्ने छन् र आफै पनि घिच्ने छन्।) मैले भन्दै नभएको आफै बनाएर भन्नेछन्। त्यस्तै त्यस्तै अर्थ लाग्ने कुराहरूको कल्पना गरेर भन्नेछन् यो निदानमा यस्तो लेखिएको छ। पकाएर दिएको मासु खानुहुन्छ र भगवान् आफैले पनि खानु भएको थियो पनि भन्नेछन्। कुनैपनि सूत्रमा कहिल्यै पनि भगवान्ले पकाएर दिएको मासु खानुहुन्छ भनेर भनेको छैन हे महामति यो राम्ररी बुझ है।

तत्तदर्थोत्पत्तिनिदानं कल्पयित्वा वक्ष्यन्ति-इयमर्थोत्पत्तिरस्मिदिमन्निवाने, भगवता मांसभोजनमनुज्ञातं कल्प्यमिति । प्रणीतभोजनेषु चोक्तम्, स्वयं च किल तथागतेन परिभुक्तमिति । न च महामते कुत्रचित्सूत्रे प्रतिसेवितव्यमित्यनुज्ञातम्, प्रणीतभोजनेषु वा देशितं कल्प्यमिति ॥

यदि तु महामते अनुज्ञातुकामना मे स्यात्, कल्प्यं वा मे श्रावकाणां प्रतिसेवितुं स्यात्, नाहं मैत्रीविहारिणां योगिनां योगाचाराणां श्मशानिकानां महायानसंप्रस्थितानां कुलपुत्राणां कुलदुहितृणां च सर्वसत्त्वैकपुत्रमसंज्ञाभावनार्थं सर्वमांसभक्षणप्रतिषेधं कुर्याम्, कृतवांश्च । अस्मिन् महामते धर्मकामानां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुलपुत्राणां कुलदुहितॄणां च सर्वयान-संप्रस्थितानां श्मशानिकानां मैत्रीविहारिणामारण्यकानां योगिनां योगाचाराणां सर्वयोगसाधनाय सर्वसत्त्वैकपुत्रकसंज्ञाभावनार्थं सर्वमांसप्रतिषेधम् ॥

तत्र तत्र देशनापाठे शिक्षापादानामनुपूर्वीबन्धं निःश्रेणीपद-विन्यासयोगेन त्रिकोटिं बुद्धा न तदुद्दिश्य कृतानि प्रतिषिद्धानि । ततो दशप्रकृतिमृतान्यपि मांसानि प्रतिषिद्धानि । इह तु सूत्रे सर्वेण सर्वंसर्वथा सर्वं निरूपायेन सर्वं प्रतिषिद्धम् । यतोऽहं महामते मांसभोजनं न कस्यचिदनुज्ञातवान्, नानुजानामि, नानुज्ञास्यामि । अकल्प्यं महामते प्रव्रजितानां मांसभोजनमिति वदामि । यदपि च महामते ममाभ्याख्यानं दातव्यं मांस्यन्ते तथागतेनापि परिभुक्तमिति, तदन्येषां महामते मोहपुरुषाणां स्वकर्मदोषावरणावृतानां दीर्घरात्रमनर्थायाहिताय संवर्तकं भविष्यति । न हि महामते आर्यश्रावकाः प्राकृतमनुष्याहारमाहरन्ति, कुत एव मांसरुधिराहारमकल्प्यम् । धर्माहारा हि महामते मम श्रावकाः प्रत्येकबुद्धा बोधिसत्त्वाश्च नामिषाहाराः, प्रागेव तथागताः । धर्मकाया हि महामते तथागता धर्माहारस्थितयो नामिषकाया न सर्वामिषाहारस्थितयो वान्तसर्वभवोपकरणतृष्णैषणावासनाः सर्वक्लेशदोषवासनापगताः सुविमुक्तचित्तप्रज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः सर्वसत्त्वैकपुत्रकसमदशिनो महाकारुणिकाः । सोऽहं महामते सर्वसत्त्वैकपुत्रकसंज्ञी सन् कथमिव स्वपुत्रमांसमनुज्ञास्यामि परिभोक्तुं श्रावकेभ्यं:, कुत एव स्वयं परिभोक्तुम् ? अनुज्ञातवानस्मि श्रावकेभ्यः स्वयं वा परिभुक्तवानिति महामते नेदं स्थानं विद्यते ॥

हे महामति ! यदि मेरो विचारमा मांसभक्षणको अनुज्ञा हुन्थ्यो भने श्रावकहरूका लागि त्यो खानु हुन्छ भन्ने थिएँ होला, मैले त मैत्रीविहारमा लागेका योगी, योगीचारी, श्मशानिक, महायानमा लागेका कुलपुत्र, कुलदुहित्रीलाई सर्वसत्त्वैक पुत्र संज्ञा भावनाका लागि सर्वमांसभक्षण निषेध गर्ने थिइन नि ! र गरें पनि । त्यसैले गर्दा धर्मकारी कुलपुत्र, कुलदुहित्री र सर्वयान संप्रस्थितहरूका लागि र श्मशानवासीहरूका लागि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मैत्रीविहारीहरूका लागि पनि सर्व योगसाधनाका लागि र सर्वसत्त्वैकपुत्रसंज्ञा भाव उत्पत्तिहेतु सबै प्रकारका मासुको निषेध गरिएको हो ।

ती ती देशना पाठहरूमा शिक्षापाठहरूमा क्रमशः निःश्रेणीपदविन्यासका क्रममा तीनकोटिका बुद्धहरूले त्यसलाई उद्देश्य बनाएर गरिएका होइनन् र निषिद्ध गरिएको छ । दश प्रकारले मृत प्राणीका मांसहरूको निषेध गरिएको छ । यो सूत्रमा चाहिँ कसैलाई पनि सप्पैले सप्पै, सबै उपायद्वारा सबै निषिद्ध छ । किनकि मैले कसैलाई पनि मांसभोजन गर्न आज्ञा दिएको छैन । र आज्ञा दिन्न र भविष्यमा पनि दिने छैन । प्रव्रजितहरूका लागि मांसखाने कुरा अकल्पनीय हो हे महामते ! यद्यपि भविष्यमा मेरो व्याख्यालाई लिएर तथागतले आज्ञा दिनुभएको छ । आफैं पनि खानु भयो भनेर भन्नेछन् । त्यो अन्य मोहपुरुष, दोषले ढाकिएका, लामो समयसम्म अनर्थ र अहित गर्ने हुनेछन् । आर्य श्रावकहरूले साधारण मनुष्यको आहार गर्ने छैनन् । कहाँ मासु-रगतको आहारको कल्पना गर्ने ? मेरा श्रावकहरू धर्मको आहार गर्नेछन् । प्रत्येक बुद्ध, बोधिसत्त्वहरू आमिष आहार कहिल्यै गर्दैनन् । तथागतको त के कुरा । तथागतहरू धर्मकाय हुन्छन् । धर्मआहारीहरू मांस शरीर उनीहरूको हुँदैन । र सबै आमिषहारी अन्तसर्वभव उपकरण तृष्णा-एषणा वासनायुक्त पनि हुँदैनन् । सबै क्लेशदोष वासना रहित सुविमुक्तचित्त, प्रज्ञा, सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, सर्वसत्त्व पुत्रसमदर्शी, महाकारुणिक हुनेछन् । त्यही म हे महामति सबैलाई बराबर पुत्र जस्तै संझेर कुनै प्रकारले आफ्ना पुत्रको मांसु खान आज्ञा दिन सक्छु र !! - श्रावकहरूलाई, कहाँ आफैं खान पनि सकौला र !! श्रावकलाई खान आज्ञा दिनु र आफैं पनि खाएको भन्ने कुराको कुनै ठाउँ छैन है हे महामति !

तत्रेदमुच्यते-

मद्यं मांस पलाण्डुं न भक्षयेयं महामुने ।
बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैभाषिद्भिर्जिनपुंगवैः ॥१॥
अनार्यजुष्टदुर्गन्धमकीर्तिकरमेव च ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रव्यादभोजनं मांसं बुद्‍ध्यभक्ष्यं महामुने ॥२॥

यहाँ यो भनिन्छ :

मद्य, मासु र व्याज म कदापि खान्न । र बोधिसत्त्व, महासत्त्व र अन्य बोल्ने जिनपुंगवहरूले पनि खाँदैनन् ॥१॥

अनार्यद्वारा खाइने, दुर्गन्धित, अकीर्ति दिने मासुको भोजन अभक्ष्य हो र त्यसै बुद्धले भन्नु हुन्छ ॥२॥

भक्ष्यमाणे च ये दोषा अभक्ष्ये तु गुणाश्च ये ।
महामते निबोध त्वं ये दोषा मांसभक्षणे ॥३॥
स्वाजन्याद्व्यभिचाराच्च शुक्रशोणितसंभवात् ।
उद्वेजनीयं भूतानां योगी मांसं विवर्जयेत् ॥४॥
मांसानि च पलाण्डूंश्च मद्यानि विविधानि च ।
गृञ्जनं लशुनं चैव योगी नित्यं विवर्जयेत् ॥५॥

मासु खाँदा हुने दोष, नखाँदाका गुण सबै तिमी जान हे महामति ॥३॥

आफूबाट उत्पन्न नभएको व्यभिचरित हुनाले, शुक्र-रगतबाट उत्पन्न हुनाले, प्राणीहरूलाई उद्‌वेगपैदा गर्ने हुनाले पनि योगीले मासुको त्याग गर्नु पर्दछ ॥४॥

मासुहरू, प्याज, भिन्न-२ मद्यहरू च्याउ, लसुन पनि योगीले त्यागनु पर्दछ ॥५॥

भक्षणं वर्जयेत्तैलं शल्यविद्धेषु न स्वपेत् ।
छिद्राच्छिद्रेषु सत्त्वानां यच्च स्थानं महद्‍भयम् ॥६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

योगीले तेलको भक्षण पनि नगर्नु, वाण आदि हानिकारक पदार्थ भएको ठाउँमा पनि नसुत्नु। धेरै छिद्र भएका ठाउँ र केही निकास नभएको ठाउँमा पनि र भयकारक ठाउँमा पनि न वस्तु ॥६॥

आहाराज्जायते दर्पः सङ्कल्पो दर्पसंभवः ।
सङ्कल्पजनितो रागस्तस्मादपि न भक्षयेत् ॥७॥
सङ्कल्पाज्जायते रागश्चित्तं रागेण मुह्यते ।
मूढस्य संगतिर्भवति जायते न च मुच्यते ॥८॥
लाभार्थं हन्यते सत्त्वां मांसार्थं दीयते धनम् ।
उभौ तौ पापकर्माणौ पच्येते रौरवादिषु ॥९॥

आहारबाट घमण्ड उत्पन्न हुन्छ, दर्पबाट सङ्कल्प, सङ्कल्पबाट राग त्यसैले भोजनमा सावधान हुनुपर्दछ ॥७॥

सङ्कल्पबाट राग, रागबाट चित्त मोहित हुन्छ। मूढको संसारसँग सम्बन्ध हुन्छ त्यसबाट बन्धनमा परिन्छ ॥८॥

लाभका लागि प्राणी मारिन्छ, मांसुका लागि धन दिइन्छ। दुबै नै पापी हुन्छन् र रौरव नरकमा पर्दछन् ॥९॥

योऽतिक्रम्य मुनेर्वाक्यं मांसं भक्षति दुर्मतिः ।
लोकद्वयविनाशार्थं दीक्षितः शाक्यशासने ॥१०॥
ते यान्ति परमं घोरं नरकं पापकर्मिणः ।
रौरवादिषु रौद्रेषु पच्यन्ते मांसखादकाः ॥११॥

मुनिको वाक्य नमानेर जुन दुर्मतिले मांसु खान्छ, दुवै लोक विगार्दछ शाक्यशासनमा रहेर पनि ॥१०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ती पापीहरू घोरनरकमा जान्छन् र रौरव आदि नरकहरूमा पकाइन्छन् । ती मांस खानेहरू ॥११॥

त्रिकोटिशुद्धमांसं वै अकल्पितमयाचितम् ।
अचोदितं च नैवास्ति तस्मान्मांसं न भक्षयेत् ॥१२॥
मांसं न भक्षयेद्योगी मया बुद्धैश्च गर्हितम् ।
अन्योन्यभक्षणाः सत्त्वाः क्रव्यादकुल संभवाः ॥१३॥
दुर्गन्धिः कुत्सनीयश्च उन्मत्तश्चपि जायते ।
चण्डालपुक्कसकुले डोम्बेषु च पुनः पुनः ॥१४॥

तीन प्रकारले मासुमा शुद्धता छैन त्यसैले न मारेको र नमागेको, प्रेरणा नगरेको भनेर खानु हुंदैन, त्यसैले कुनैपनि प्रकारले मासु नखानू । मासु योगीले नखानू मैले र पूर्व बुद्धहरूले पनि निषेध गरेको छ । जसले एक अर्कालाई खान्छन् ती राक्षसकुलमा जन्मिएका हुन् ॥१२-१३॥

मांसाहारी कुत्सित उन्मत्त एवम् चाण्डालहरूको कुलमा जमिन्छ-वारम्वार ॥१४॥

डाकिनीजातियोन्याश्च मांसादे जायते कुले ।
राक्षसीमार्जारयोनौ च जायतेऽसौ नरोऽधमः ॥१५॥
हस्तिकक्ष्ये महामेधे निर्वाणाङ्गुलिमालिके ।
लङ्कावतारसूत्रे च मया मांसं विवर्जितम् ॥१६॥
बुद्धैश्च बोधिसत्त्वैश्च श्रावकैश्च विगर्हितम् ।
खादते यदि तैर्लज्ज्यादुन्मत्तो जायते सदा ॥१७॥

डाकिनी जातिका कुलमा मांसाहारी जमन्छ र राक्षसी एवम् विरालोको रूपमा अधम मांसाहारी जन्मन्छन् ॥१५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हस्तिकक्ष्य, महामेघ, निर्वाणप्रकरण, अङ्गुलिमान उपदेशमा, लङ्कावतारमा पनि मैले मासुको निषेध गरेको छु ॥१६॥

बुद्ध, बोधिसत्त्व र श्रावकहरूले पनि यसको निन्दा गरेका छन्। यदि कसैले निर्लज्ज भएर खान्छ भने त्यो उन्मत्त हुन्छ ॥१७॥

ब्राह्मणेषु च जायेत अथ वा योगिनां कुले ।
प्रज्ञावान् धनवांश्चैव मांसाद्यानां विवर्जनात् ॥१८॥
दृष्टश्रुतविशङ्काभिः सर्वं मांसं विवर्जयेत् ।
ताकिका नावबुध्यन्ते क्रव्यादकुलसंभवाः ॥१९॥

मांसको त्यागद्वारा योगिका कुलमा, ब्राह्मणकुलमा जन्मन्छ, ज्ञानवान् एवम् धनवान् पनि हुन्छ ॥१८॥

देखिने, सुनिने आशङ्काहरूले गर्दा पनि सबै मासुको त्याग गर्नु। तर क्रव्यादकुलमा जन्मिएका तार्किकहरूले यो कुरा बुझ्दैनन् ॥१९॥

यथैव रागो मोक्षस्य अन्तरायकरो भवेत् ।
तथैव मांसमद्याद्या अन्तरायकरो भवेत् ॥२०॥
वक्ष्यन्त्यनागते काले मांसादा मोहवादिनः ।
कल्पिकं निरवद्यं च मांसं बुद्धानुवर्णितम् ॥२१॥

जसरी मोक्षको विघ्न राग हो त्यस्तै नै मद्य, मांस आदि विघ्न कारक तत्त्व हुन् ॥२०॥

भविष्यमा मोहित मूर्खहरूले जो मांसाभक्षणमा उत्सुक हुनेछन्। तिनले बध नगरी मासु खाए हुन्छ र त्यो बुद्धले भनेको छ भनेर कल्पना गरेर भ्रम फैलाउनेछन् ॥२१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भैषज्यं मांसमाहारं पुत्रमांसोपमं पुनः ।
मात्रया प्रतिकूलं च योगी पिण्डं समाचरेत् ॥२२॥
मैत्री विहारिणा नित्यं सर्वथा गर्हितं मया ।
सिंहव्याघ्रवृकाद्यैश्च सह एकत्र संभवेत् ॥२३॥
तस्मान्न भक्षयेन्भासमुद्वेगजनरं नृणाम् ।
मोक्षधर्मविरुद्धत्वादार्याणामेष वैध्वजः ॥२४॥

मांसको आहार निश्चय नै पुत्रको मासु समान नै हो र जीवन यात्राको प्रतिकूल पनि हो त्यसैले योगीले कहिल्यै खानु हुँदैन ॥२२॥

मैत्री विहार हेतु सधैं नै मैले मासुको निन्दा गरेको छु। मासु खाने भनेको सिंह, भालु, ब्वाँसा जस्तै नै हो ॥२३॥

त्यसैले सबैलाई उदि्वग्न गर्ने हुनाले मासु नखानु साथै यो मोक्षधर्मको विरोधी पनि हो। यो आर्यहरूको चिन्ह हो। यही धर्म हो ॥२४॥

इति मांसभक्षणपरिवर्तः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धारणीपरिवर्तः

अथ खलु भगवान् महामतिं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमामन्त्रयते स्म- उद्गृह्य त्वं महामते लङ्कावतारे मन्त्रपदानि यान्यतीतानागतप्रत्युत्पन्नैर्बुद्धै र्भगवद्भिर्भाषितानि, भाषन्ते, भाषिष्यन्ते च । अहमप्येतर्हि भाषिष्ये धर्मभाणकानां परिग्रहार्थम् । तद्यथा ।

तुट्टे २ । वुट्टे २ । पट्टे २ । कट्टे २ । अमले २ । विमले २ । निमे २ । हिमे २ । वमे २ । कले २ । कले २ । अट्टे मट्टे । वट्टे तुट्टे । ज्ञेट्टे स्पुट्टे । कट्टे २ । लट्टे पट्टे । दिमे । चले २ । पचेपचे । बन्धे २ अञ्चे मञ्चे । दुतादे २ । पतारे २ । अक्के २ । सर्क्के २ । चक्रे २ । दिमे २ । हिमे २ । टु टु टु टु । ४ । डु डु डु डु । ४ । रु रु रु रु । ४ । फू फू फू फू । ४ । स्वाहा ॥

यसपछि भगवान्ले महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वोलाई आमन्त्रित गर्दै भन्नुभयो । ग्रहण गर हे महामति ! यस लङ्कावतारमा मन्त्रपदहरू जुन मन्त्रहरू अतीत, अनागत र प्रत्युत्पन्न बुद्धहरूले बताएका छन्, बताउँछन् र बताउने छन् । अहिले म धर्म ग्रहण गर्नेहरूका लागि भन्न गईरहेको छु। जुन यस्ता छन् -

तुट्टे २। वुट्टे २। पट्टे २। कट्टे २। अमले २। विमले २। निमे २। हिमे २। वमे २। कले २। कले २। अट्टे मट्टे। वट्टे तुट्टे। ज्ञेट्टे स्पुट्टे। कट्टे २। लट्टे पट्टे। दिमे। चले २। पचेपचे। बन्धे २ अञ्चे मञ्चे। दुतादे २। पतारे २। अक्के २। सर्क्के २। चक्रे २। दिमे २। हिमे २। टु टु टु टु। ४। डु डु डु डु। ४। रु रु रु रु। ४। फू फू फू फू। ४। स्वाहा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इमानि महामते मन्त्रपदानि लङ्कावतारे महायानसूत्रे । यः कश्चिन्महामते कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमानि मन्त्रपदान्युद्ग्रहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाप्स्यति, न तस्य कश्चिदवतारं लप्स्यते देवो वा देवी वा नागो वा नागी वा यक्षो वा यक्षी वा असुरो वा असुरी वा गरुडो वा गरुडी वा किन्नरो वा किन्नरी वा महोरगो वा महोरगी वा गन्धर्वो गन्धर्वी वा भूतो वा भूती वा कुम्भाण्डो कुम्भाण्डी वा पिशाचो वा पिशाची वा ओस्तारको वा औस्तारकी वा अपस्मारो वा अपस्मारी वा राक्षसो वा राक्षसी वा डाको वा डाकिनी वा ओजाहारो वा ओजोहारी वा कटपूतनो वा कटपूतनी वा अमनुष्यो वा अमनुष्यी वा, सर्वे तेऽवतारं न लप्स्यते ।

स चेद्विषमग्रहो भंविष्यति, सोऽस्याष्टोत्तरशताभिमन्त्रितेन रोदन् क्रन्दन्तो कं दिशं दृष्ट्वा यास्यति ॥

हे महामति यी मन्त्रहरू लङ्कावतार महायानसूत्रमा बताइएका छन् । जो कोही कुलपुत्र वा कुलदुहिता यी मन्त्रपदहरूलाई लिएर धारण गर्ने छ, वाचन गर्ने छ, आवृत्ति गर्ने छ त्यस समान कुनै अवतार हुने छैन-त्यो देव-देवी, नाग-नागी, यक्ष-यक्षी, असुर-असुरी, गरुड-गरुडी, किन्नर-किन्नरी, महोरग, महोरगी, गन्धर्व-गन्धर्वी, भूत-भूती, कुष्माण्ड, पिशाच-पिचाची, ओस्तारक-ओस्तारकी, अपस्मार-अपस्मारी, राक्षस-राक्षसी, डाक र डाकिनी, ओजोहार-ओजोहारी, कटपूतन-कटपूतनी, मनुस्य-अमनुस्यी र अरू कुनै अवतारले पनि त्यो ठाउँ पाउने छैनन् । यदि कुनै खराव ग्रह लाग्यो भने १०८ पटक उच्चार गरेर अभिमन्त्रित गर्नाले त्यो ग्रह रोदन गर्दै, कराउँदै भागेर जाने छ ।

पुनरपराणि महामते मन्त्रपदानि भाषिष्ये । तद्यथा-पद्मे पद्मदेवे । हिने हिनि हिने । चु चुले चुलु चुले । फले फुल फुले । युले घुले युल युले । घुले घुल घुले । पले पल पले । मुञ्चे ३ छिन्दे भिन्दे भञ्जे मर्दे प्रमर्दे दिनकरे स्वाहा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फेरि पनि हे महामति ! मन्त्र पदहरू भन्ने छु- जस्तो कि पद्य-पद्यदेवे । हिने हिनि हिने । चु चुले चुल चुले । फले फुल फुले । युले घुले युल युले । घुले घुघ घुले । पले पल पले । मुम्चे छिन्दे भिन्दे मञ्जे मर्दे प्रमर्दे दिनकरे स्वाहा ।

इमानि महामते मन्त्रपदानि यः कश्चित्कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा उद्ग्रहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाप्स्यति, तस्य न कश्चिदवतारं लप्स्यते देवो वा देवी नागो वा नागी वा यक्षो वा यक्षी वा असुरो वा असुरी वा गरुडो वा गरुडी वा किन्नरो किन्नरी वा महोरगो वा महोरगी वा गन्धर्वो वा गन्धर्वी वा भूतो वा भूती वा कुम्भाण्डो वा कुम्भाण्डी वा पिशाचो वा पिशाची वा ओस्तारको वा ओस्तारकी वा, अपस्मारो वा अपस्मारी वा, राक्षसो वा राक्षसी वा, डाको वा डाकिनी वा, ओजोहरो वा ओजोहरी वा, कटपूतनो वा कटपूतनी वा, मनुष्यो वा मनुष्यी वा, सर्वे तेऽवतारं न लप्स्यते ।

य इमानि पठिष्यति तेन लङ्कावतारसूत्रं पठितं भविष्यति । इमानि भगवता मन्त्रपदानि भाषितानि राक्षसानां निवारणार्थम् ॥

हे महामति ! यी उपर्युक्त मन्त्रपदहरू जो कोही कुलपुत्र वा कुलदुहिताले ग्रहण गर्नेछन् धारणा गर्नेछन् वाचन गर्ने र आवृत्ति गर्नेछन् तिनलाई कुनै अवतारले समता गर्न सक्नेछैनन् देव देवी, नाग नागी, यक्ष यक्षी, असुर असुरी, गरुड गरुडी, किन्नर किन्नरी, महोरगो महोरग, गन्धर्व गन्धर्वी, भूत भूती, कुम्माण्ड कुम्माण्डी, पिशाच पिशाची, ओस्तारक ओस्तारकी, अपस्मार अपस्मारी, राक्षस राक्षसी, डाका डाकिनी, ओजोहोर ओजोहरी, कटपूतन कटपूतनी, मनुष्य मनुष्यी आदि कसैले उसको समता गर्न सक्ने छैनन् । जसले यी मन्त्रपदहरू पढ्नेछन् तिनले समग्र लङ्कावतार पढेको हुनेछ । राक्षसहरूको निवारणका लागि नै भगवान्ले यी मन्त्रपदहरूको उपदेश गर्नु भएको हो ।

इति लङ्कावतारे धारणीपरिवर्तो नाम नवमः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सगाथकम्

अथ खलु महामतिर्बोधिसत्त्वो भगवन्तमेतदवोचत्-
उत्पादभङ्गरहितो लोकः खपुष्पसन्निभः ॥
सदसन्नोपलब्धोऽयं प्रज्ञया कृपया च ते ॥१ ॥
शाश्वतोच्छेदवर्ज्यश्च लोकः स्वप्नोपमः सदा ।
सदसन्नोपलब्धोऽयं प्रज्ञया कृपया च ते ॥२ ॥
मायोपमाः सर्वधर्माश्चित्तविज्ञानवर्जिताः ।
सदसन्नोपलब्धास्ते प्रज्ञया कृपया च ते ॥३ ॥

यसपछि महामति बोधिसत्त्व महासत्त्वले भगवान्लाई यसो भन्दा भए –

हे भगवान् उत्पत्ति र विनाश रहित यो लोक आकाशपुष्प झैँ सत् र असत्को रूपमा तपाईको प्रज्ञा र कृपाले उपलब्ध छ ॥१ ॥

नित्य र उत्छेदरहित लोक सधैँ स्वप्न झै छ रं सत् र असत्को रूपमा तपाईको ज्ञान र कृपाले उपलब्ध छ ॥२ ॥

चित्त र विज्ञान रहित सर्वधर्महरू मायोपम छन् र तिनीहरू तपाईको प्रज्ञा र कृपाका बलले उपलब्ध छन् ॥३ ॥

धर्मपुद्गलनैरात्म्यं क्लेशज्ञेयं च ते सदा ।
विशुद्धमानिमित्तेन प्रज्ञया कृपया च ते ॥४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न निर्वासि निर्वाणेन निर्वाणं त्वपिसंस्थितम् ।
बुद्धिबोद्धव्यरहितं सदसत्पक्षवर्जितम् ॥५ ॥

धर्मनैरात्म्य, पुद्गलनैरात्म्य, त्यसैगरी क्लेशावरण र ज्ञेयावरण यी सबै सर्वदा तपाईको प्रज्ञा र कृपाका निमित्तले शुद्ध छन् ॥४ ॥

तपाईं निर्वाणद्वारा निर्वृत्त (मुक्त) पनि हुनुहुन्न किनभने ज्ञान र ज्ञेय रहित तथा सत् र असत्पक्षरहित निर्वाण पनि तपाईमा नै अवस्थित छ ॥५ ॥

ये पश्यन्ति मुनिं शान्तमेवमुत्पत्तिवर्जितम् ।
ते भवन्त्यनुपादाना इहामुत्र निरञ्जनाः ॥६ ॥
मृगतृष्णा यथा ग्रीष्मे स्पन्दते चित्तमोहनी ।
मृगा गृह्णन्ति पानीयं वस्तु तस्य न विद्यते ॥७ ॥
एवम् विज्ञानवीजोऽयं स्पन्दते दृष्टिगोचरे ।
बाला गृह्णन्ति जायन्तं तिमिरं तैमिरा यथा ॥८ ॥

जसले मुनिलाई शान्त र उत्पत्तिवर्जित जान्दछन् तिनीहरू सर्वत्र अनुपादान र निरञ्जन हुन्छन् ॥६ ॥

जसरी गृष्म ऋतुमा चित्तलाई मोहित पार्ने मृगतृष्णामा मृगले पानी सम्झेर पिउँन खोज्दछ तर त्यहाँ पानी हुँदैन ॥७ ॥

त्यसैगरी विज्ञानको बीज पनि दृष्टिगोचरमा स्पन्दित हुन्छ तर त्यो वास्तविक हुँदैन र बालकहरूले त्यसलाई वास्तविक ठान्दछन् जस्तो कि तिमिर रोगलागेकाले सबै तिमिर नै देख्छ ॥८ ॥

ध्याता ध्यानं च ध्येयं च प्रहाणं सत्यदर्शनम् ।
कल्पनामात्रमेवेदं यो बुध्यति स मुच्यति ॥९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असारका इमे धर्मा मन्यनायाः समुपस्थिताः ।
साप्यत्रमन्यना शून्या यया शून्येति मन्यते ॥१० ॥

ध्याता, ध्यान, ध्येयपदार्थ, प्रहाण र सत्यदर्शन यी सबैलाई जसले कल्पना मात्र मान्छ (बुझ्दछ) त्यो व्यक्ति मुक्त हुन्छ ॥९ ॥

यी सबै धर्म (पदार्थहरू) समुपस्थित भए पनि वास्तवमा ती सबै शून्य नै हुन् ॥१० ॥

जलवृक्षच्छायासदृशाः स्कन्ध विज्ञानपञ्चमाः ।
मायास्वप्नोपमं दृश्यं विज्ञप्त्या न विकल्पयेत् ॥११ ॥
मायावेतालयन्त्राभं स्वप्नं विद्युद्धनं सदा ।
त्रिसंततिव्यवच्छिन्नं जगत्पश्यन् विमुच्यते ॥१२ ॥
अयोनिशो विकल्पेन विज्ञानं संप्रवर्तते ।
अष्टधा नवधा चित्रं तरङ्गाणि महोदधौ ॥१३ ॥

जल, वृक्ष र छाया समान विज्ञान सहित पञ्चस्कन्ध माया स्वप्न झैं देखिन्छन् ॥११ ॥

माया वेताल यन्त्र र स्वप्न विद्युत् झैं सदा त्रिसन्ततिले युक्त जगत् छ भनेर बुझ्ने मुक्त हुन्छ ॥१२ ॥

अयोनिश विकल्पद्वारा विज्ञान प्रवृत्त हुन्छ। समुद्रमा आठ र नौ प्रकारका तरङ्ग हुन्छन् र त्यस्तै चित्त पनि हुन्छ ॥१३ ॥

वासनैर्बृंहितं नित्यं बुद्धया मूलं स्थिराश्रयम् ।
भ्रमते गोचरे चित्तमयस्कान्ते यथायसम् ॥१४ ॥
आश्रिता सर्वभूतेषु गोत्रभूस्तर्कवर्जिता ।
निवर्तते क्रियामुक्ता ज्ञानज्ञेयविवर्जिता ॥१५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वासनाले निरन्तर वृद्धि भएको बुद्धिलाई आफ्नो आश्रयमा लिएर चित्त विषयहरूमा घुमि नै रहन्छ, जसरी अयस्कान्तमणिमा लौह आदि धातुहरू घुम्ने गर्दछन् ॥१४ ॥

सम्पूर्ण भूतहरूमा आश्रित, गोत्रभू, तर्करहित, क्रियाबाट मुक्त तथा ज्ञान र ज्ञेयबाट पनि रहित हुनाले निवृत्त हुन्छ ॥१५ ॥

मायोपमं समाधिं च दशभूमिविनिर्गतम् ।
पश्याथ चित्तराजानं संज्ञाविज्ञानवर्जितम् ॥१६ ॥
परावृत्तं यदा चित्तं तदा तिष्ठति शाश्वतम् ।
विमाने पद्मसङ्काशे मायागोचरसंभवे ॥१७ ॥
तस्मिन् प्रतिष्ठितो भवत्यनाभोगचरिं गतः ।
करोति सत्त्वकार्याणि विश्वरूपमणिर्यथा ॥१८ ॥

मयोपम समाधि र दशभूमिविनिर्गत र संज्ञाविज्ञान रहित चित्तराजलाई जान ॥१६ ॥

पद्मसङ्कशा मायागोचर संभव विमानमा झैं जब चित्त हुन्छ त्यसबेला संसार शाश्वत झैं लाग्दछ ॥१७ ॥

त्यसमा प्रतिष्ठित भएर विश्वरूप मणि झैं सत्त्वले कार्य गर्दछ ॥१८ ॥

संस्कृतासंस्कृतं नास्ति अन्यत्र हि विकल्पनात् ।
बाला गृह्णन्ति धिङ्मूढा बन्ध्या स्वप्ने यथा सुतम् ॥१९ ॥
नैःस्वभाव्यमनुत्पादो पुद्गलः स्कन्ध सन्ततिः ।
प्रत्यया धातवो ज्ञेया शून्यता च भवाभवम् ॥२० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्यत्र विकल्पनले गर्दा संस्कृत र असंस्कृत दुबै पदार्थहरू छैनन् तापनि मूर्खहरूले त्यसलाई छ भनेर ग्रहण गर्दछन् यथा वन्ध्याले स्वप्नमा सन्तान सुख ग्रहण गर्दछे ॥१९ ॥

पुद्‌गल स्कन्ध समूह वा स्कन्ध संतति हो र यो निःस्वभाव तथा अनुत्पत्तिमान् छ त्यसैले धातुप्रत्यय र शून्यतालाई बुझ्नुपर्दछ ॥२० ॥

उपायदेशना मह्यं नाहं देशेमि लक्षणम् ।
बाला गृह्णन्ति भावेन लक्षणं लक्ष्यमेव च ॥२१ ॥
सर्वस्य वैत्ता न च सर्ववेत्ता
सर्वस्य मध्ये न च सर्वमस्ति ।
बाला विकल्पेन्ति बुधश्चलोके
न चापि बुध्यामि न बोधयामि ॥२२ ॥

म सबैको ज्ञाता हुँ तर सर्ववेत्ता होइन, सबैका मध्यमा अवस्थित छु तर सर्व पनि होइन, बालकहरूले मलाई सर्वज्ञ भन्दछन् तर म न आफैं बुझ्न सक्छु न त अरूलाई नै बुझाउँन सक्छु ॥२१-२२ ॥

प्रज्ञप्तिर्नाममात्रेयं लक्षणेन न विद्यते ।
स्कन्धाः केशोण्डुकाकारा यत्र बालैर्विकल्प्यतै ॥२३ ॥
बन्ध्यासुताकाशपुष्पं यदा पश्यति संस्कृतम् ।
तदा ग्राहश्च ग्राह्यं च भ्रान्तिं दृष्ट्वा निंवर्तते ॥२४ ॥
नाहं निर्वामि भावेन क्रियया लक्षणेन च ।
विकल्पहेतुविज्ञाननिवृत्तेर्निवृतो ह्यहम् ।
(न विनश्यति लक्षणं यत्र बालैविकल्प्यते) ॥२५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रज्ञप्ति केवल नामका लागि हो वास्तविक होइन, स्कन्ध चाहिँ केशका गुजुल्टा झैँ हुन्छन् जसलाई बालबुद्धिहरूले वास्तविक ठान्दछन् ॥२३ ॥

बन्ध्यापुत्र र आकाशकुसुम झैँ जब सबै संस्कृतपदार्थहरूलाई देख्दछ त्यसबेला ग्राह्य ग्राहक दुबै भ्रान्ति हुन् भन्ने बुझेर मनुष्य निवृत्त हुन्छ ॥२४ ॥

म भाव, क्रिया र लक्षणद्वारा निवृत्त हुन्न अपितु विकल्पहेतु विज्ञाननिवृत्त भएपछि म निवृत्त हुन्छु ॥२५ ॥

यथा क्षीणे महत्योघे तरङ्गाणामसंभवः ।
तथा विज्ञानवैचित्र्यं निरुद्धं न प्रवर्तते ॥२६ ॥
शून्याश्च निस्वभावाश्च मायोपमा अजातकाः ।
सदसन्तो न विद्यन्ते भावाः स्वप्नोपमा इमे ॥२७ ॥

जसरी ठूलो समुद्र नष्ट भएपछि तरङ्गको संभावना रहँदैन त्यसरी नै विज्ञान वैचित्र्यको निरोध भएपछि प्रवृत्ति रहँदैन ॥२६ ॥

सबै भावहरू शून्य, निस्वभाव, मायोपम र अजातक, सत् असत् र स्वप्न झैँ छन् ॥२७ ॥

स्वभावमेकं देशेमि तर्कविज्ञप्तिवर्जितम् ।
आर्याणां गोचरं दिव्यं स्वभावद्वयवर्जितम् ॥२८ ॥
स्वद्योता इव मत्तस्य यथा चित्रा न सन्ति च ।
दृश्यन्ते धातुसंक्षोभादेवं लोकः स्वभावतः ॥२९ ॥
तृणकाष्ठकठकल्लेषु यथा माया विराजते ।
न चासौ विद्यते माया एवम् धर्माः स्वभावतः ॥३० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तर्कविज्ञप्ति रहित, आर्यहरूलाई देखिने, अलौकिक र स्वभावद्वयरहित एक स्वभाव बताउँछु ॥२८॥

जसरी मदोन्मत्तलाई खद्योत दृष्टिगोचर हुँदैनन् त्यसरी नै धातुको संक्षोभले स्वभावतः लोक पनि त्यस्तै देखिन्छ ॥२९॥

तृण, काठ र कठकल्ल आदिहरूमा जसरी माया रहन्छ त्यो माया होइन त्यसैगरी पदार्थहरू पनि स्वभावतः हुँदैनन् ॥३०॥

न ग्राहको न च ग्राह्यं न बन्ध्यो न च बन्धनम् ।
मायामरीचिसदृशं स्वप्नाख्यं तिमिरं यथा ॥३१ ॥
यदा पश्यति तत्त्वार्थी निर्विकल्पौ निरञ्जनः ।
तदा योगं समापन्नो द्रक्ष्यते मां न संशयः ॥३२ ॥
न ह्यत्र काचिद्विज्ञप्तिनभे यद्वन्मरीचयः ।
एवम् धर्मान् विजानन्तो न किंचित्प्रतिजानति ॥३३ ॥

न ग्राहक हुन्छ, न ग्राह्य नै हुन्छ त्यसैगरी न बन्ध्य रहन्छ, न त बन्धन नै हुन्छ, मायामरीचि भैँ स्वप्नाख्य तिमिर भैँ ॥३१॥

जहिले तत्त्वार्थीले निर्विकल्प र निरञ्जन देख्दछ त्यो बेला मात्र योगसमापन्नले मलाई देख्दछ भन्ने कुरामा संशय छैन ॥३२॥

सदसतः प्रत्ययेषु धर्माणां नास्ति संभवः ।
भ्रान्तं त्रैधातुके चित्तं विचित्रं ख्यायते यतः ॥३४ ॥
स्वप्नं च लोकं समस्वभावं
रूपाणि चित्राणि हि तत्र चापि ।
दृश्यन्ति भोगं स्परिशं समानं
देहान्तगं लोकगुरुं क्रियां च ॥३५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आकाशमा कुनै विज्ञान किरण झैँ छैन त्यसैगरी सबै धर्म (पदार्थ) हरूलाई जान्नुपर्दछ ॥३३ ॥

सत् र असत् प्रत्ययहरूमा धर्महरूको सम्भावना छैन र त्रैधातुकमा भ्रान्त चित्तले विचित्रता बताएको मात्र हो ॥३४ ॥

स्वप्न र लोकको स्वभाव समान छ, ती दुवैमा रूप चित्त दुवै हुन्छन् त्यसैगरी भोगहरू पनि समान देखिन्छन् र क्रिया र लोक पनि देहान्तगत हुन्छन् ॥३५ ॥

चित्तं हि त्रैधातुकयोनिरेत–
भ्रदान्तं हि चित्तमिहमुत्र दृश्यते ।
न कल्पयेल्लोकमत्त एषा–
मेतादृशीं लोकगतिं विदित्वा ॥३६ ॥
संभवं विभवं चैव मोहात्पश्यन्ति बालिशाः ।
न संभवं न विभवं प्रज्ञायुक्तो विपश्यति ॥३७ ॥

चित्त नै त्रैधातुका योनीहरूमा घुम्दो छँदो देखिन्छ त्यसैले यसप्रकारको लोकगतिलाई जानेर यसको वास्तविकताको कल्पना नगर्नू ॥३६ ॥

वालकजनहरूले मोहवश संभव र विभवलाई देख्दछन् तर प्राज्ञले संभव तथा विभव दुबैलाई देख्दैन ॥३७ ॥

अकनिष्ठभवने दिव्ये सर्वपापविवर्जिते ।
निर्विकल्पाः सदा युक्ताश्चिच्चैत्तविवर्जिताः ॥३८॥
बालाभिज्ञावशिप्राप्ताः तत्समाधिगतिं गताः ।
तत्र बुध्यन्ति संबुद्धा निर्मितस्त्विह बुध्यते ॥३९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सबै पापले रहित दिव्य अकनिष्ठ भवनमा निर्विकल्पक र चित्त चैत्तरहित र बालाभिज्ञानरहित समाधिप्राप्त संबुद्धहरूले यसलाई बुझेका हुन्छन् ॥३८-३९ ॥

निर्माणकोट्यो ह्यमिता बुद्धानां निश्चरन्ति च ।
सर्वत्र बालाः शृण्वन्ति धर्मं तेभ्यः प्रतिश्रुत्वा (?) ॥४० ॥
आदिमध्यान्तनिर्मुक्तं भावाभावविवर्जितम् ।
व्यापिनतचलं शुद्धमचित्रं चित्रसंभवम् ॥४१ ॥
विज्ञप्तिगोत्रसंछन्नमालीनं सर्वदेहिनाम् ।
भ्रान्तेश्च विद्यते माया न माया भ्रान्तिकारणम् ॥४२ ॥

निर्वाणकोटिहरू जो नापिएका छैनन् र बुद्धहरूबाट निस्कन्छन् तिनै बुद्धबाट जानेर बालकहरूले सुन्दछन् ॥४० ॥

आदि मध्य र अन्तरहित, भाव र अभावले वर्जित, व्यापिअचल, शुद्ध, अचित्त र चित्तसंभव र सबै प्राणीहरूका लागि विज्ञप्तिगोत्रसंछन्नमा लीन भ्रान्तिको कारणले माया छ मायाका कारणले भ्रान्ति होइन ॥४१-४२॥

चित्तस्य मोहेनाप्यस्ति यत्किचिदपि विद्यते ।
स्वभावद्वयनिबद्धमालयविज्ञाननिर्मितम् ।
लोकं विज्ञप्तिमात्रं च दृष्ट्यौघं धर्मपुद्गलम् ॥४३ ॥
विभाव्य लोकमेवं तु परावृत्तो यदा भवेत् ।
तदा पुत्रो भवेन्मह्यं निष्पन्नधर्मवर्तकः ॥४४ ॥
उष्णद्रवचलकठिना धर्मा बालैर्विकल्पिताः ।
असद्भूतसमारोपो नास्ति लक्ष्यं न लक्षणम् ॥४५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्तको जुन कुनै मोह छ त्यो स्वभावद्वय निबद्ध आलयविज्ञान निर्मित हो। लोक भनेको विज्ञप्तिमात्र हो दृष्ट्यौघ धर्मपुद्गल हो। विभाव्य लोक जब परावृत्त हुन्छ त्यसबेला मेरा लागि त्यो निष्पन्न धर्मप्रवर्तक पुत्र समान हुनेछ ॥४३-४४ ॥

उष्ण, प्रवचन कठिन धर्महरू बालहरूले विकल्पित गरेका हुन् र असद्भूतसमारोपलक्ष्य र लक्षण दुबै हुँदैन ॥४५ ॥

अष्टद्रव्यकमेतत्तु कायसंस्थानमिन्द्रियम् ।
रूपं कल्पन्ति वै बाला भ्रान्ताः संसारपंजर ॥४६॥
हेतुप्रत्ययसामया बालाः कल्पन्ति संभवम् ।
अजानाना नयमिदं भ्रमन्ति त्रिभवालये ॥४७॥
सर्वभावास्वभावा च वचनमपि नृणाम् ।
कल्पनाच्चापि निर्माणं नास्ति स्वप्नोपमं भवम् ।
परीक्षेन्नैव संसारं नापि निर्वापयेत् स्वयम् ॥४८ ॥
चित्तं विचित्रं बीजाख्यं ख्यायते चित्तगोचरम् ।
ख्यातौ कल्पन्ति उत्पत्तिं बालाः कल्पद्वये रताः ॥४९ ॥
अज्ञानं तृष्णा कर्म च चित्तचैत्ता न मारकम् ।
प्रवर्तति ततौ यस्मात्पारतन्त्र्यं हि तन्मतम् ॥५० ॥

यो अष्टद्रव्ययुक्त काय, संस्थान र इन्द्रियलाई बालबुद्धिहरूले भ्रान्त संसारपञ्जरमा रूपको कल्पना गर्दछन् ॥४६ ॥

हेतुप्रत्ययसामग्रीद्वारा बालहरूले संभावनाको कल्पना गर्दछन् भन्ने कुरालाई नजान्ने व्यक्तिहरू त्रिभवालयमा घुम्छन् ॥४७ ॥

निर्वाण पनि काल्पनिक मात्रै हो, त्यसैले जगत् स्वप्नोपम हो। संसार र निर्वाण दुबैको परीक्षा गर्नुको कुनै अर्थ छैन ॥४८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्तलाई विचित्र बीज भनिन्छ र जो चित्त गोचरका रूपमा प्रख्यात छ त्यस चित्तको ख्यातिमा कल्पनाद्वयमा रत बालकहरूले उत्पत्तिको कल्पना गर्दछन् ॥४९ ॥

अज्ञान, तृष्णा, कर्म र चित्तचैत्तहरू मारक होइनन् त्यसैले प्रवर्तितलाई पारतन्त्र्य मानिन्छ ॥५० ॥

ते च कल्पन्ति यद्वस्तु चित्तगोचरविभ्रमम् ।
कल्पनायामनिष्पन्नं मिथ्याभ्रान्तिविकल्पितम् ॥५१ ॥
चित्तं प्रत्ययसंबद्धं प्रवर्तति शरीरिणाम् ।
प्रत्ययेभ्यो विनिर्मुक्तं न पश्यामि वदाम्यहम् ॥५२ ॥
प्रत्ययेभ्यो विनिर्मुक्तं स्वलक्षणविवर्जितम् ।
न तिष्ठति यदा देहे तेन मह्यमगोचरम् ॥५३ ॥
राजा श्रेष्ठी यथा पुत्रान् विचित्रैर्मृगसादृशैः ।
प्रलोभ्य क्रीडति गृहे वने मृगसमागमम् ॥५४ ॥
तथाहं लक्षणैश्चित्रैर्धर्माणां प्रतिबिम्बकैः ।
प्रत्यात्मवेद्यां हि सुतां भूतकोटिं वदाम्यहम् ॥५५ ॥

तिनीहरूले कल्पना गरेको जुन वस्तु छ त्यो चित्तगोचरविभ्रम हो र कल्पनामा अनिष्पन्न मिथ्याभ्रान्तिविकल्पित हो ॥५१ ॥

प्राणीहरूको चित्त प्रत्ययसंबद्ध भएर प्रवर्तित हुन्छ र प्रत्ययहरूबाट विनिर्मुक्त भएको म देख्दिन ॥५२ ॥

प्रत्ययहरूबाट मुक्त भएको र स्वलक्षणलाई वर्जित गरेको देहमा रहँदैन त्यसैले ममा देखिदैन ॥५३॥

राजा र श्रेष्ठीहरूले जसरी मृगसदृश पुत्रहरूलाई लोभ देखाएर खेल्दछन् र वनमा मृगहरू एक आपसमा खेल्दछन् त्यसरी नै म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणचित्तधर्महरूको प्रतिबिम्बकहरूद्वारा प्रत्यात्मवेद्य सुतहरूलाई भूतकोटी भन्दछु ॥५४-५५॥

तरङ्गा ह्रदधेर्यद्वत्पवनप्रत्ययोदिताः ।
नृत्यमानाः प्रवर्तन्ते व्युच्छेदश्च न विद्यते ॥५६ ॥
आलयौघस्तथा नित्यं विषयपवनेरितः ।
चित्रैस्तरङ्गविज्ञानैर्नृत्यमानः प्रवर्तते ॥५७ ॥
ग्राह्यग्राहकभावेन चित्तं नमति देहिनाम् ।
दृष्यस्य दक्षणं नास्ति यथा बालेर्विकल्प्यते ॥५८ ॥
परमालयविज्ञानं विज्ञप्तिरालयं पुनः ।
ग्राह्यग्राहकापगमात्तथतां देशयाम्यहम् ॥५९ ॥
नास्ति स्कन्धेष्वात्मा न सत्त्वो न च पुद्गलः ।
उत्पद्यते च विज्ञानं विज्ञानं च निरुध्यते ॥६० ॥

आलयविज्ञानका तरङ्गहरू निरन्तर नाचि नै रहन्छन्, त्यहाँ कुनै उच्छेद छैन, जसरी वायुद्वारा प्रवर्तित पदार्थहरू हल्लिनै रहन्छन्। त्यस्तै नै तरङ्गरूपी विज्ञानद्वारा प्रेरित भएर संस्कारहरू सधैं प्रवर्तित हुन्छन् ॥५६-५७॥

ग्राह्यग्राहकभावले चित्तले प्राणीहरूलाई नमन गर्दछ र बालकहरूद्वारा विकल्पित गरेझैं दृष्यको लक्षण हुँदैन ॥५८ ॥

परमालयविज्ञान र विज्ञप्तिरालय दुबै ग्राह्यग्राहकको अपगमबाट तथताको देशना गर्दछु ॥५९॥

स्कन्ध, सत्त्व र पुद्गल कुनैमा पनि आत्मा हुँदैन। उत्पत्ति र निरोध दुबै विज्ञानको हुन्छ ॥६०॥

निम्नोन्नतं यथा चित्रे दृश्यते न च विद्यते ।
तथा भावेषु भावत्वं दृश्यते न च विद्यते ॥६१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गन्धर्वनगरं यद्वद्यथा च मृगतृष्णिका ।
दृश्यं ख्याति तथा नित्यं प्रज्ञया च न विद्यते ॥६२ ॥
प्रमाणेन्द्रियनिर्वृत्तं न कार्यं नापि कारणम् ।
बुद्धिबोद्धव्यरहितं लक्ष्यलक्षणवर्जितम् ॥६३ ॥
स्कन्धान् प्रतीत्य संबुद्धो न दृष्टः केनचित्क्वचित् ।
यो न दृष्टः क्वचित्केन कुतस्तस्य विभावन ॥६४ ॥
प्रत्ययैर्हेतुदृष्टान्तैः प्रतिज्ञा कारणेन च ।
स्वप्नगन्धर्वचक्रेण मरीच्या सोमभास्करैः ॥६५ ॥
अदृश्यं कुलादिदृष्टान्तैरुत्पत्तिं वादयाम्यहम् ।
स्वप्नविभ्रममायाख्यं शून्यं कल्पितं जगत् ॥६६ ॥

जसरी चित्रमा निम्न र उन्नत देखिन्छ तर त्यो हुँदैन त्यसरी नै भावहरूमा भावत्व देखिन्छ तर त्यो हुँदैन ॥६१ ॥

यथा गन्धर्वनगर र मृगतृष्णिकामा पानी देखिए झैं लाग्छ तर वास्तवमा हुँदैन त्यसरी ने भावहरूमाथि पनि प्रज्ञाद्वारा विचार गर्दा त्यो हुँदैन ॥६२ ॥

प्रत्ययद्वारा, हेतुद्वारा, दृष्टान्तद्वारा, प्रतिज्ञा कारणद्वारा, स्वप्नगन्धर्वचक्रद्वारा, मरीचीद्वारा र सोमभास्करद्वारा तथा अदृश्यकुलादिदृष्टान्तद्वारा स्वप्नविभ्रममायाख्य शून्यकल्पित भनेर भन्दछु म जगत्लाई ॥६५-६६ ॥

अनाश्रितश्च त्रैलोक्ये अध्यात्मं च बहिस्तथा ।
अनुत्पन्नं भवं दृष्ट्वा क्षान्त्यनुत्पत्तिजायते ॥६७ ॥
मायोपमसमाधिं च कायं मनोमयं पुनः ।
अभिज्ञा वशिता तस्य बाला चित्तस्य चित्रिता ॥६८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भावा येषां ह्यनुत्पन्नाः शून्या वै अस्वभावकाः ।
तेषामुत्पद्यते भ्रान्तिः प्रत्ययैश्च निरुध्यते ॥६९ ॥
चित्तं हि ख्याति चित्तस्य बहिर्धा ख्याति रूपिणः ।
अन्यत्र विद्यते दृश्यं यथा बालैर्विकल्प्यते ॥७० ॥

प्रमाणद्वारा निर्दिष्ट न कार्य छ न त कारण नै छ । एवंरीत्या बुद्धि र उसको विषयरहित लक्षण लक्षणरहित हुनाले चित्तले स्कन्धहरूको आश्रय लिएर कुनै कर्म सम्भव छैन । त्यस्ता पदार्थको चिन्तन कसरी सम्भव छ ? ॥६७-६८॥

जसका भावहरू अनुत्पन्न छन्, शून्य र अस्वँभाविक हुन्छन् । त्यसैगरी तिनीहरूको भ्रान्ति उत्पन्न हुन्छ र प्रत्ययहरूद्वारा निरुद्ध हुन्छ ॥६९ ॥

चित्तले नै चित्तको ज्ञान गर्दछ र बाहिरबाट चाहिँ रूपको ज्ञान हुन्छ, बालकहरूले सोचे झैँ अन्य दृश्य हुँदैन ॥७० ॥

सङ्कला बुद्धिबिम्बं च भूतानां च विदारणम् ।
अधिष्ठन्ति जगच्चित्रं प्रज्ञया वै सुशिक्षिताः ॥७१ ॥
देहः प्रतिष्ठा भोगश्च ग्राह्यविज्ञप्तश्त्रयः ।
विकल्पश्च विकल्प्यं च यावत्त्वक्षरगोचाम्
मन इन्द्रियविज्ञप्तिविकल्पो ग्राहकास्त्रयः ॥७२॥
तावत्तत्त्वं न पश्यन्ति तार्किकास्तर्कविभ्रमात् ॥७३ ॥
नैःस्वभाव्यं हि भावानां यदा बुध्यन्ति प्रज्ञया ।
तदा विश्रमति योगी आनिमित्तप्रतिष्ठितः ॥७४ ॥

जति पदार्थहरूका समूह छन् तर सबै नै बुद्धिका विकल्प मात्र हुन् । तीनै पदार्थहरू संसारका रूपमा देखिन्छन् र प्रज्ञाद्वारा मात्र निवृत्त हुन्छन् ॥७१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देह, प्रतिष्ठा, भोग र तीनवटा ग्राह्यविज्ञप्ति त्यसैगरी मन, विज्ञप्ति, विकल्प र तीनवटा ग्राहक हुन्छन् ॥७२ ॥

तर्कमा लागेका विद्वान्हरूले चित्तभ्रमले गर्दा तत्त्व बुझ्दैनन् ॥७३॥

जबसम्म विकल्प र विकल्प्य देखिँदैन त्यसबेलासम्म तर्कका विभ्रमले गर्दा तार्किकहरूले निःस्वभावता जान्दछन् त्यसबेला त्यो आनिमित्तप्रतिष्ठित योगीले विश्राम लिन्छ ॥७४ ॥

मसिम्रक्षितको यद्वग्दृह्यते कुर्कुटोऽबुधैः ।
स एवायमजानानैर्बालैर्यानत्रयं तथा ॥७५ ॥
न ह्यत्र श्रावकाः केचिन्नास्ति प्रत्येकयानिकाः ।
यच्चैतदृश्यते रूपं श्रावकस्य जिनस्य च ।
निर्माणं देशयन्त्येते बोधिसत्त्वाः कृपात्मकाः ॥७६ ॥

जसरी मसिम्रक्षितक (लेखनी)लाई अज्ञानीहरूले कुडाकर्कट ठान्दछन् त्यसरी नै अज्ञानीबालकहरूले यानत्रयलाई ठान्दछन्। यहाँ न श्रावकयानीहरू छन् न त प्रत्येकबुद्धयानीहरू नै छन्। जो यो श्रावक र जिनको रूप देखिन्छ त्यसलाई कृपात्मक बोधिसत्त्वहरूले निर्माण भन्दछन् ॥७५-७६ ॥

विज्ञप्तिमात्रं त्रिभवं स्वभावद्वयकल्पितम् ।
परावृत्तस्तु तथता धर्मपुद्गलसंचरात् ॥७७ ॥
सोमभास्करदीपार्चिर्भूतानि मणयस्तथा ।
निर्विकल्पाः प्रवर्तन्ते तथा बुद्धस्य बुद्धता ॥७८ ॥
केशोण्डुकं यथा मिथ्या गृह्यते तैमिरैर्जनैः ।
तथा भावविकल्पोऽयं मिथ्या बालैर्विकल्प्यते ॥७९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थितिभङ्गोत्पत्तिरहिता नित्यानित्यविवर्जिताः ।
संक्लेशव्यवदानाख्या भावाः केशोण्डुकोपमाः ॥८० ॥

यो जो त्रिभव हो त्यो स्वभावद्वय कल्पित विज्ञप्तिमात्र हो। परावृत्त चाहिँ धर्मपुद्गलसंचारका कारणले गर्दा तथता हो ॥७७ ॥

सोम, सूर्य दीपको किरण तथा भूतप्राणी र मणिहरू एवम् बुद्धको बुद्धता पनि निर्विकल्पकरूपमा प्रवृत्त हुन्छन् ॥७८ ॥

जसरी तैमिर रोगलागेका व्यक्तिहरूले मिथ्या केशोण्ड्रक (केशका गुजुल्टा) लाई सत्य झैँ देख्दछन् त्यसरी नै बालबुद्धि मूर्खहरूले यस अभावरूप संसारलाई भावरूप मान्दछन् ॥७९ ॥

स्थिति, भङ्ग र उत्पत्ति रहित त्यसैगरी नित्यानित्य रहित एवम् संक्लेश व्यवदानाख्य भावहरू केशोण्ड्रक झैँ छन् ॥८० ॥

पुत्तलिको यथा कश्चित्कनकाभं पश्यते जगत् ।
न ह्यस्ति कनकं तत्र भूमिश्च कनकायते ॥८१ ॥
एवम् हि दूषिता बालाश्चित्तचैत्तैरनादिकैः ।
मायामरीचिप्रभवं भावं गृह्णन्ति तत्त्वतः ॥८२ ॥
एकबीजमबीजं च समुद्रैकं च बीजकम् ।
सर्वबीजकमप्येतच्चित्तं पश्यथ चित्रिकम् ॥८३ ॥
एकं बीजं यदा शुद्धं परावृत्तमबीजकम् ।
चित्तं हि निर्विकल्पत्वादुद्रेकाज्जनासङ्करः ।
बीजमावहते चित्रं सर्वबीजं तदुच्यते ॥८४ ॥
न ह्यत्रोत्पद्यते किञ्चित्प्रत्ययैर्न निरुध्यते ।
उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते प्रत्यया एव कल्पिताः ॥८५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुनौलो खेलौना झैं कसैले संसार र भूमिलाई नै सुनौलो देख्दछ तर त्यहाँ सुन हुँदैन ॥८१ ॥

त्यसरी नै अनादिकालदेखि दूषित चित्त चैत्त भएका बालकहरूले मायामरीचिप्रभावले गर्दा भावलाई तत्त्वतः ग्रहण गर्दछन् ॥८२ ॥

एकबीजलाई अवीज समुद्रलाई एक बीज र सबै बीजलाई यो चित्तले देख्दछ ॥८३ ॥

चित्त आफैंमा निर्विकल्प भएको हुनाले सांसारिक पदार्थहरूको संसर्गद्वारा विकल्पित हुन्छ, त्यसपछि भ्रमद्वारा आफैंलाई विकल्पित गर्दछ । त्यसैले 'सर्वबीज' कहलाउँछ ॥८४॥

यहाँ प्रत्ययहरूद्वारा केही उत्पन्न पनि हुँदैन र निरुद्ध पनि हुँदैन अपितु तिनै कल्पित प्रत्यहरू उत्पन्न र निरुद्ध हुन्छन् ॥८५ ॥

प्रज्ञप्तिमात्रं त्रिभवं नास्ति वस्तु स्वभावतः ।
प्रज्ञप्तिवस्तुभावेन कल्पयिष्यन्ति तार्किकाः ॥८६ ॥
भावस्वभावजिज्ञासा न हि भ्रान्तिर्निवार्यते ।
भावस्वभावमुत्पत्तिरेवं दृष्ट्वा विमुच्यते ॥८७ ॥
न माया नास्तिसाधर्म्याद्भावानां कथ्यतेऽस्तिता ।
वितथाशुविद्युत्सदृशास्तेन मायोपमाः स्मृताः ॥८८ ॥
न चोत्पद्या न चोत्पन्नाः प्रत्ययोऽपि न केचन ।
संविद्यन्ते क्वचित्तेन व्यवहारं तु कथ्यते ॥८९ ॥
न भङ्गोत्पादसङ्क्लेशः प्रत्ययानां निवार्यते ।
यत्तु बाला विकल्पेन्ति प्रत्ययैः संनिवार्यते ॥९० ॥

विज्ञप्ति (विज्ञान) मात्र त्रिभवका रूपमा प्रकटित हुन्छ र स्वभावतः कुनै वस्तु हुँदैन । त्यही प्रज्ञप्तिलाई तार्किकहरूले भाववस्तुका रूपमा कल्पना गर्दछन् ॥८६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भावस्वभावको जिज्ञासाले न भ्रान्तिको निवारण हुन्छ। भावस्वभावउत्पत्तिलाई देखेर मुक्त हुन्छ ॥८७॥

मायाका साधर्म्यले गर्दा भावपदार्थहरूको अस्तित्व छ भनिन्छ। तिनीहरू विद्युत्समान भएकाले माया भनिन्छन् ॥८८॥

वस्तुहरू न उत्पन्न नै हुन्छन् र न कुनै प्रत्यय नै हुन्छन्। तिनीहरूको संवेदना हुने हुनाले तिनीहरूको व्यवहार गरिन्छ ॥८९॥

प्रत्ययहरूको भङ्गोत्पादसङ्कलेश निवारण हुँदैन र जुन बालकहरूले विकल्पित गर्दछन् त्यो प्रत्ययहरूद्वारा निवारित हुन्छ ॥९०॥

न स्वभावो न विज्ञप्तिर्न वस्तु न च आलयः ।
बालैर्विकल्पिता ह्येते वशभूतैः कुतार्किकैः ॥९१॥
चित्तमात्रं यदा लोकं प्रपश्यन्ति जिनात्मजा ।
तदा नैर्वाणिकं कायं क्रियासंस्कारवर्जितम् ।
लभन्ते ने बलाभिज्ञावशितैः सह संयुतम् ॥९२॥
सर्वरूपावभासं हि यदा चित्तं प्रवर्तते ।
नात्रचित्तं न रूपाणि भ्रान्तं चित्तमनादिकम् ॥९३॥
तदा योगी ह्यनाभासं प्रज्ञया पश्यते जगत् ।
निमित्तं वस्तुविज्ञप्तिर्मनोविस्पन्दितं च यत् ।
अतिक्रम्य तु पुत्रा मे निर्दिकलपाश्चरन्ति ते ॥९४॥
गन्धर्वनगरं माया केशोण्डुक मरीचिका ।
असत्याः सत्यतः ख्यान्ति भावेषु भावना तथा ॥९५॥

स्वभाव, विज्ञान, वस्तु र आलय यी कुनैपनि हुँदैनन्। यी सबै वशीभूत भएका बालक र कुतार्किकहरूले विकल्पित गरेका हुन् ॥९१॥

जिनपुत्रहरूले संसारलाई चित्तमात्र देख्दछन् र त्यसबेला नैर्वाणिक क्रियासंस्कारवर्जित र बालाभिज्ञावशिता सँग संयुक्त देख्दछन् ॥९२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जब सर्वरूपावभास चित्त प्रवृत्त हुन्छ, यहाँ चित्त र रूप केही पनि हुँदैन त्यो सबै भ्रम हो ॥९३ ॥

जब योगीले आफ्नो प्रज्ञाद्वारा जगत्लाई देख्दछ र त्यसको स्वरूपमा केही पनि छैन भन्ने बुझ्दछ र त्यसलाई जितेर स्वच्छन्दतया विचरण गर्दछन् ॥९४ ॥

गन्धर्वनगर, माया, केशोण्ड्रक र मरीचिकादि असत्य भएपनि सत्य झैँ देखिए झैँ पदार्थहरू पनि भाव झैँ देखिन्छन् ॥९५ ॥

अनुत्पन्नाः सर्वभावा भ्रान्तिमात्रं हि दृश्यते ।
भ्रान्तिं कल्पेन्ति उत्पन्नां बालाः कल्पद्वये रताः ॥९६ ॥
औपपत्त्यङ्गिकं चित्तं विचित्रवासनासंभवम् ।
प्रवर्तते तरङ्गौघं तच्छेदान्न प्रवर्तते ॥९७ ॥
विचित्रालम्बनं चित्रं यथा चित्ते प्रवर्तते ।
तथाकाशे च कुड्ये च कस्मान्नाभिप्रवर्तते ॥९८ ॥
निमित्तं किञ्चिदालम्ब्य यदि चित्तं प्रवर्तते ।
प्रत्ययैर्जनितं चित्तं चित्तमात्रं न युज्यते ॥९९ ॥
चित्तेन गृह्यते चित्तं नास्ति किंचित्सहेतुकम् ।
चित्तस्य धर्मता शुद्धा गगने नास्ति वासना ॥१०० ॥

अनुत्पन्न सर्वभाव भ्रान्तिमात्र देखिन्छ। यस भ्रान्तिलाई बालकहरूले उत्पत्तिमान कल्पना गर्दछन् ॥९६ ॥

विचित्र वासना संभव औपपत्यङ्गिक चित्त प्रवृत्त हुन्छ र तरङ्गौघ काट्नाले प्रवृत्त हुँदैन ॥९७ ॥

विचित्रालम्बित चित्त जसरी चित्तमा प्रवृत्त हुन्छ त्यसरी नै आकाश र कुड्यमा किन प्रवृत्त हुँदैन ॥९८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निमित्तलाई आलम्बन बनाएर यदि चित्त प्रवर्तित हुन्छ भने प्रत्ययहरूद्वारा जनित चित्त चित्तमात्र उपयुक्त हुँदैन ॥९९ ॥

चित्तले चित्तलाई ग्रहण गर्दछ र केही पनि सहेतुक छैन। चित्तको धर्मता शुद्ध हुन्छ, जस्तो कि आकाशमा वासना हुँदैन ॥१०० ॥

स्वचित्ताभिनिवेशेन चित्तं वै संप्रवर्तते ।
बहिर्धा नास्ति वै दृश्यमतो वै चित्तमात्रकम् ॥१०१ ॥
चित्तमालयविज्ञानं मनो यन्मन्यनात्मकम् ।
गृह्णाति विषयान् येन विज्ञानं हि तदुच्यते ॥१०२ ॥
चित्तमयाकृतं नित्यं मनो ह्युभयसंचरम् ।
वर्तमानं हि विज्ञानं कुशलाकुशलं हि तत् ॥१०३ ॥
द्वारं हि परमार्थस्य विज्ञप्तिद्वयवर्जितम् ।
यानत्रयब्यवस्थानं निराभासे स्थितं कुतः ॥१०४ ॥
चित्तमात्रं निराभासं विहारा बुद्धभूमय ।
एतद्धि भाषितं बुद्धैर्भाषन्ते भाषयन्ति च ॥१०५ ॥

स्वचित्ताभिनिवेशले चित्त प्रवर्तित हुन्छ। बाहिर दृश्य छैन त्यसैले त्यो सबै चित्त मात्र हो ॥१०१ ॥

चित्त, आलयविज्ञान र मन जुन मननात्मक छ र त्यसैले विषयहरूलाई ग्रहण गर्दछ त्यसैले यसलाई विज्ञान भनिन्छ ॥१०२ ॥

चित्तमयाकृत नित्य र मन उभयसंचर हुन्छ र विज्ञान वर्तमान हुन्छ र त्यही नै कुशल हो ॥१०३ ॥

परमार्थको द्वार विज्ञप्तिद्वयवर्जित हो। यानत्रयव्यवस्था निराभास भएपछि कसरी रहन्छ ॥१०४ ॥

चित्तमात्र निराभास विहार र बुद्धभूमि सबै त्यही हो। यही कुरो बुद्धले भने, भन्छन् र भन्नेछन् ॥१०५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्तं हि भूमयः सप्त निराभासा च अष्टमी ।
द्वे भूमयो विहारश्च शेषा भूमिर्ममात्मिका ॥१०६ ॥
प्रत्यात्मवेद्या शुद्धा च भूमिश्चापि ममात्मिका ।
माहेश्वरपरस्थानमकनिष्ठे विराजते ॥१०७ ॥
हुताशनस्यैव यथा निश्चेरुस्तस्य रश्मयः ।
चित्रा मनोहराः सौम्यास्त्रिभवं निर्मिणन्ति ये ॥१०८ ॥
निर्माय त्रिभवं किंचित्किञ्चिद्वै पूर्वनिर्मितम् ।
तत्र देशेमि यानानि एषा भूमिर्ममात्मिका ॥१०९ ॥
नास्ति कालो ह्यधिगमे भूमीनां क्षेत्रसंक्रमे ।
चित्तमात्रमतिक्रम्य निराभासे स्थितं फलम् ॥११० ॥

चित्त नै सप्तभूमि र आठौं निराभास त्यसैगरी विहारहरू र बाँकी भवामात्मकभूमि ॥१०६ ॥

प्रत्यात्मवेद्य शुद्धभूमि प्रत्येकव्यक्तिमा हुन्छ। महामहेश्वर स्थान अकनिष्ठमा विराजित हुन्छ ॥१०७ ॥

जसरी आगोका फुलिङ्गाहरू स्वतः बाहिर निस्कन्छन, त्यस्तै नै चित्तका विकल्पहरूले संसारको निर्माण गर्दछन् ॥१०८॥

केही त्रिभव निर्माण गरेर र केही पूर्वनिर्मित यानहरूद्वारा भवात्मिकको उपदेश गर्दछु ॥१०९ ॥

अधिगममा काल छैन र भूमिहरूको क्षत्रसंक्रममा पनि त्यो छैन। चित्तमात्रलाई अतिक्रमण गरेर निराभासमा स्थित नै फल हो ॥११० ॥

असत्ता चैव सत्ता च दृश्यते च विचित्रता ।
बाला ग्राहविपर्यस्ता विपर्यासो हि चित्तया ॥१११ ॥
निर्विकल्पं यदि ज्ञानं वस्त्वस्तीति न युज्यते ।
यस्माच्चित्तं रूपाणि निर्विकल्पं हि तेन तत् ॥११२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इन्द्रियाणि च मायाख्या विषयाः स्वप्नसंनिभाः ।
कर्ता कर्म क्रिया चैव सर्वथापि न विद्यते ॥११३ ॥
ध्यानानि चाप्रमाणानि आरूपयाश्च समाधयः ।
संज्ञानिरोधो निखिलश्चित्तमात्रे न विद्यते ॥११४ ॥
स्रोतापत्तिफलं चैव सकृदागामिफलं तथा ।
अनागामिफलं चैव आर्हत्त्वं चित्तविभ्रमः ॥११५ ॥

असत्ता नै सत्ता हो र त्यो नै चित्रविचित्ररूपमा देखिन्छ। बालकहरूले त्यसलाई विपरीततया बुभ्दछन् र त्यो विपर्यास चाहिँ चित्तका कारणले हो ॥१११ ॥

यदि निर्विकल्पक ज्ञान वस्तु हो भन्छौ भने त्यो भन्न मिल्दैन त्यसैले चित्त र रूपहरू नै निर्विकल्पक ज्ञान हुन् ॥११२ ॥

इन्द्रिय र मायाख्य विषयहरू स्वप्नसंनिभ हुन् त्यसैले कर्ता, कर्म र क्रिया सर्वथा छैनन् ॥११३ ॥

ध्यानहरू अप्रमाण, आरूप्य र समाधिहरू र संज्ञानिरोध यी सबै चित्तमात्रमा विद्यमान छैनन् ॥११४ ॥

स्रोतापत्तिफल, सकृदागामिफल, अनागामिफल र अर्हत्फल सबै चित्तविभ्रम हुन् ॥११५ ॥

शून्यमनित्यं क्षणिकं बालाः कल्पन्ति संस्कृतम् ।
नदीदीपादिदृष्टान्तैः क्षणिकार्थो विकल्प्यते ॥११६ ॥
निर्व्यापारं तु क्षणिकं विविक्तं क्रियवर्जितम् ।
अनुत्पत्तिं च धर्माणां क्षणिकार्थं वदाम्यहम् ॥११७ ॥
सच्चासतो ह्यनुत्पादः सांख्यवैशषिकैःस्मृतः ।
अव्याकृतानि सर्वाणि तैरेव हि प्रकाशितम् ॥११८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चतुर्विधं व्याकरणमेकांशपरिपृच्छनम् ।
विभज्यस्थापनीयं च तीर्थवादनिवारणम् ॥११९ ॥
सर्वं विद्यति संवृत्यां परमार्थे न विद्यते ।
धर्माणां निः स्वभावत्वं परमार्थेऽपि दृश्यपि ।
उपलब्धिनिःस्वभन्वे संवृतिस्तेन उच्यते ॥१२० ॥

शून्य, नित्य र क्षणिकलाई बालकहरूले संस्कृत कल्पना गर्दछन्। नदी र दीपादिको दृष्टान्तहरूद्वारा कल्पना बुझिन्छ ॥११६ ॥

निर्व्यापार चाहिँ क्षणिक विविक्त र क्रियावर्जित र अनुत्पत्ति धर्महरूको क्षणिकता बताउँछु ॥११७ ॥

सत्, असत् र अनुत्पाद भनेर सांख्य र वैशेषिकहरूले भन्दछन्। ती सबै भव्याकृत रूपमा प्रकाशित छन् ॥११८ ॥

चार प्रकारको व्याकरण एकांश परिपृच्छन, विभज्यस्थापनीय र तीर्थवादनिवारण ॥११९ ॥

संवृत्तिमा भएको सबै परमार्थमा छैन। धर्महरूको निःस्वभावत्व परमार्थमा दृश्यमान भए पनि उपलब्धि चाहिँ निःस्वभाव भएकाले संवृत्ति भनिन्छ ॥१२० ॥

अभिलापहेतुको भावः स्वभावो यदि विद्यते ।
अभिलापसंभवो भावो नास्तीति च न विद्यते ॥१२१ ॥
निर्वस्तुको ह्यभिलापस्तत्संवृत्यापि न विद्यते ।
विपर्यासस्य वस्तुत्वाच्चोपलब्धिर्न विद्यते ॥१२२ ॥
विद्यते चद्विपर्यासो नैःस्वभाव्यं न विद्यते ।
विपर्यासस्य बस्तुत्वाद्यद्यदेवोपलभ्यते ।
निःस्वभावं भवेत्तद्धि सर्वथापि न विद्यते ॥१२३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदेतदृश्यते चित्तं द्वौष्ठुल्यवासितम् ।
रूपावभासग्रहणं वहिर्धा चित्तविभ्रमम् ॥१२४ ॥
विकल्पेनाविकल्पेन विकल्पो हि प्रहीयते ।
विकल्पेनाविकल्पेन शून्यतातत्त्वदर्शनम् ॥१२५ ॥

यदि अभिलापहेतुक भाव स्वभाव हो भने अभिलापसंभव भाव छैन ॥१२१ ॥

निर्वस्तुक अभिलाप संवृतिबाट छैन। विपर्यासको वस्तुत्वात् उपलब्ध छैन ॥१२२ ॥

विपर्यास छ भने नैःस्वभाव्य छैन। विपर्यासको वस्तुत्वभएको हुनाले जे जे उपलब्ध हुन्छ ॥१२३ ॥

यो जो चित्त दौष्ठुल्यवासित छ। बहिर्धा रूपावभासग्रहण छ त्यो चित्तविभ्रम हो ॥१२४ ॥

विकल्प र अविकल्पद्वारा विकल्पको नै नाश हुन्छ। विकल्प र अविकल्पद्वारा शून्यतातत्त्वको दर्शन हुन्छ ॥१२५ ॥

मायाहस्ती यथा चित्रं पत्राणि कनका यथा ।
तथा दृश्यं नृणां ख्याति चित्ते अज्ञानवासिते ॥१२६ ॥
आर्यो न पश्यते भ्रान्तिं नापि तत्त्वं तदन्तरे ।
भ्रान्तिरेव भवेत्तत्त्वं यस्मात्तत्त्वं तदन्तरे ॥१२७ ॥
भ्रान्ति विधूय सर्वांतु निमित्तं यदि जायते ।
सैव चास्य भवेद्भ्रान्तिरशुद्धं तिमिरं यथा ॥१२८ ॥
केशोण्डुकं तैमिरिको यथा गृह्णाति विभ्रमात् ।
विषयेषु तद्वद्बालानां ग्रहणं संप्रवर्तते ॥१२९ ॥
केशोण्डुकप्रख्यमिदं मरीच्युदकविभ्रमम् ।
त्रिभवं स्वप्नमायाभं विभावेन्तो विमुच्यते ॥१३० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माया, हस्ती, चित्त, पत्र र कनक जसरी भासित हुन्छन् त्यसरी नै मानिसहरूको अज्ञानवासित चित्तमा दृश्य प्रख्यात हुन्छ ॥१२६ ॥

आर्यले भ्रान्तलाई देख्दैन र तत्त्वलाई पनि तदन्तर देख्दैन त्यसैले भ्रान्ति नै तत्त्व हो जसबाट तदन्तर तत्त्व प्रकट हुन्छ ॥१२७ ॥

भ्रान्तिलाई हटाएर यदि निमित्त हुन्छ भने त्यो त्यसको भ्रान्ति हो जस्तो कि अशुद्ध तिमिर ॥१२८ ॥

जसरी तिमिरले भ्रववश केशोण्डुक देख्दछ त्यसरी नै बालहरूले विषयलाई लिन्छन् ॥१२९ ॥

यो केशोण्ड्रक भनिने र मरुमरीचिका भनिने यी भ्रान्ति हुन् र त्यसरी नै त्रिभव स्वप्न र माया भनिनेलाई पनि छोड्यो भने मुक्ति मिल्दछ ॥१३० ॥

विकल्पश्च विकल्प्यश्च विकल्पस्य प्रवर्तते ।
बन्धो बन्ध्यश्च बद्धश्च षडेते मोक्षहेतवः ॥१३१॥
न भूमयो न सत्यानि न क्षेत्रा न च निर्मिताः ।
बुद्धाः प्रत्येकबुद्धाश्च श्रावकाश्चापि कल्पिताः ॥१३२॥
पुद्‌गलः संततिः स्कन्धाः प्रत्यया ह्यणवस्तथा ।
प्रधानमीश्वरः कर्ता चित्तमात्रे विकल्प्यते ॥१३३॥
चित्तं हि सर्वं सर्वत्र सर्वदेहेषु वर्तते ।
विचित्रं गृह्यतेऽसद्भिश्चित्तमात्रं ह्यलक्षणम् ॥१३४॥
नह्यात्मा विद्यते स्कन्धे स्कन्धाश्चैव हि नात्मनि ।
न ते यथा विकल्प्यन्ते न च ते वै न सन्ति च ॥१३५॥

विकल्प, विकल्त्य, विकल्पको प्रवृत्ति, बन्ध, बन्ध्य र बद्ध यी छवटा मोक्षका हेतु हुन् ॥१३१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न भूमि, न सत्य, न क्षेत्र र न निर्मित नै छन्। त्यसै गरी बुद्ध, प्रत्येक बुद्ध र श्रावकादि पनि कल्पित हुन् ॥१३२॥

पुदगल, संतति, स्कन्ध, प्रत्यय र अणुहरू त्यसैगरी प्रधान, ईश्वर र कर्ता चाहिँ चित्तमात्रका विकल्प हुन् ॥१३३॥

चित्त नै सबै देहहरूमा अवस्थित छ। असद्हरूद्वारा विचित्रको ग्रहण गर्दछ र चित्तमात्र चाहिँ अलक्षण छ ॥

स्कन्धमा आत्मा छैन र आत्मामा स्कन्धहरू पनि छैनन्। ती जसरी विकल्पित छन् त्यसरी छैनन् ॥१३५॥

अस्तित्त्वं सर्वभावनां यथा बालैर्विकल्प्यते ।
यदि ते भवेद्यथादृष्टाः सर्वे स्युस्तत्त्वदर्शिनः ॥१३६॥
अभावात्सर्वधर्माणां सङ्क्लेशो नास्ति शुद्धि च ।
न च ते तथा यथादृष्टा न च ते वै न सन्ति च ॥१३७॥
भ्रान्तिर्निमितं सङ्कल्पः परतन्त्रस्य लक्षणम् ।
तस्मिन्निमित्ते यन्नाम तद्विकल्पितलक्षणम् ॥१३८॥
नामनिमित्तसङ्कल्पो यदा तस्य न जायते ।
प्रत्ययावस्तुसङ्केतं परिनिष्पन्नलक्षणम् ॥१३९॥

जसरी बालकहरूले सबै भावपदार्थहरूका अस्तित्त्वको कल्पना गर्दछन् यदि ती हुन्थे भने सबै व्यक्तिहरू तत्त्वदर्शी हुन्थे ॥१३६॥

सबै धर्महरूको अभावले गर्दा सङ्क्लेश र शुद्धि पनि छैन। ती धर्महरू त्यस्ता छैनन् र जस्ता छन् त्यस्ता पनि छैनन् ॥१३७॥

भ्रान्तिनिमित्त सङ्कल्प परतन्त्रलक्षण हो। त्यसलाई निमित्त मानेर जो नाम हुन्छ त्यो विकल्पलक्षण हो ॥१३८॥

जब त्यसको नामनिमित्त सङ्कल्प हुँदैन त्यसबेला प्रत्यय अवस्तु सङ्केत हुन्छ र त्यही परिनिष्पन्न लक्षण हो ॥१३९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैपाकिकाश्च ये बुद्धा जिना नैर्माणिकाश्च ये ।
सत्त्वाश्च बोधिसत्त्वाश्च क्षेत्राणि च दिशे दिशे ॥१४०॥
निस्यन्दधर्मनिर्माणा जिना नैर्माणिकाश्च ये ।
सर्वे ते ह्यमिताभस्य सुखावत्या विनिर्गताः ॥१४१॥

वैपाकिक जो बुद्धहरू छन् र जो जिन र नैर्माणिकहरू छन् त्यसैगरी सत्त्व र बोधिसत्त्वहरू जो सबैतिर फैलिएका छन् ती सबै धर्मनिर्माणको लागि अमिताभ बुद्धबाट निस्किएका हुन् ॥१४०॥ ॥१४१॥

यच्च नैर्माणिकैर्भाष्टं यच्च भ्राष्टं विपाकजैः ।
सूत्रान्तवैपुल्यनये तस्य संधिं विजानत ॥१४२॥
यद्भाषितं जिनसुतैर्यच्च भाषन्ति नायकाः ।
यद्धि नैर्माणिकाभाष्टं न तु वैपाकिकैर्जिनैः ॥१४३॥
अनुत्पन्ना ह्यमी धर्मा न चैवैते न सन्ति च ।
गन्धर्वनगरस्वप्नमायानिर्माणसादृशाः ॥१४४॥
चित्तं प्रवर्तते चित्तं चित्तमेव विमुच्यते ।
चितं हि जायते नान्यच्चित्तमेव निरुध्यते ॥१४५॥

जो नैर्माणिक विपाकजले भुटेको छ त्यसको सन्धिलाई सूत्रान्तवैपुल्यनयमा जान ॥१४२॥

जे जिनपुत्रहरूले भने र नायकहरूले जे भन्दछन् त्यो परिपक्क छैन त्यो नैर्माणिक र जिनहरूले भनेको होइन ॥

गन्धर्वनगर, स्वप्न र मायानिर्मित वस्तु झैं यी धर्महरूको पनि अभाव छ ॥१४४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्त नै प्रवृत्त हुन्छ, चित्त नै मुक्त हुन्छ, चित्त नै उत्पन्न हुन्छ र चित्त नै निरुद्ध हुन्छ ॥१४५॥

अर्थाभासं नृणां चितं चित्तं वै ख्याति कल्पितम् ।
नास्त्यर्थश्चित्तमात्रेयं निर्विकल्पो विमुच्यते ॥१४६॥
अनादिकालप्रपञ्चदौष्ठुल्यं हि समाहितम् ।
विकल्पो भावितस्तेन मिथ्याभासं प्रवर्तते ॥१४७॥
अर्थाभासे च विज्ञाने ज्ञानं तथतागोचरम् ।
परावृत्तं निराभासमार्याणां गोचरे ह्यसौ ॥१४८॥
अर्थप्रविचयं ध्यानं ध्यानं बालोपचारिकम् ।
तथतारम्बणं ध्यानं ध्यानं ताथागतं शुभम् ॥१४९॥
परिकल्पितं स्वभावेन सर्वधर्मा अजानकाः ।
परतन्त्रं समाश्रित्य विकल्पो भ्रमते नृणाम् ॥१५०॥

अर्थको आभास मानिसको चित्त हो । चित्त कल्पित रूपमा कल्पित छ । चित्तभन्दा अतिरिक्त अर्थ छैन र निर्विकल्पक चित्तवाला व्यक्ति मुक्त हुन्छ ॥१४६॥

अनादिकालिकप्रपञ्चको दौष्ठुल्यले गर्दा कल्पना उत्पन्न भयो र त्यस कल्पनाद्वारा मिथ्याभास प्रवृत्त भयो ॥

अर्थाभास र विज्ञान उत्पन्न भएपछि तथताका गोचरको ज्ञान हुन्छ । यो परावृत्त चाहिँ आर्यहरूले निराभासको रूपमा देख्दछन् ॥१४८॥

वस्तुमात्रलाई ज्ञानगर्ने जो ध्यान हो त्यो बालोपचारिक हो र तथतारम्भण ज्ञान चाहिँ तथागतको वास्तविक ध्यान हो ॥१४९॥

परिकल्पित स्वभावले गर्दा सर्वधर्महरू अजानक छन् र परतन्त्रको संमिश्रणले गर्दा मानिसहरू भ्रममा पर्छन् । ॥१५०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परतन्त्रं यथा शुद्धं विकल्पेन विसंयुतम् ।
परावृत्तं हि तथता विहारः कल्पवर्जितः ॥१५१॥
मा विकल्पं विकल्पेऽथ विकल्पो नास्ति सत्यतः ।
भ्रातिं विकल्पयन्तस्य ग्राह्यग्राहकयोर्न तु ।
बाह्यार्थदर्शनं कल्पं स्वभावः परिकल्पितः ॥१५२॥
येन कल्पेन कल्पेन्ति स्वभावः प्रत्ययोद्भवः ।
बाह्यार्थदर्शनं मिथ्या नास्त्यर्थं चित्तमेव तु ॥१५३॥
युक्त्या विपश्यमानानां ग्राहग्राह्यं निरुध्यते ।
बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो यथा बालैर्विकल्प्यते ॥१५४॥
वासनैर्लुलितं चित्तमर्थाभासं प्रवर्तते ।
कल्पद्वयनिरोधेन ज्ञानं तथतगोचरम् ॥१५५॥

तथता चाहिँ परतन्त्र र शुद्धविकल्पद्वारा असंयुत हुन्छ र परावृत्त विहार र कल्पना वर्जित छ ॥१५१॥

विकल्पद्वारा विकल्पलाई कल्पना नगर्नू किनभने वास्तवमा कल्पना वा विकल्प छैन। यसलाई भ्रान्तिहरूले कल्पित गर्दछन् र त्यो ग्राह्यग्राहकमा छैन। बाह्यर्थदर्शन कल्पित हो र स्वभाव परिकल्पित हो ॥१५२॥

जुन कल्पनाद्वारा स्वभावको परिकल्पना उत्पन्न हुन्छ त्यो बाह्यर्थदर्शन मिथ्या हो र त्यो अर्थ भनेको चित्त मात्र हो ॥१५३॥

युक्तिपूर्वक हेर्ने व्यक्तिको ग्राह्यग्राहक भाव नष्ट हुन्छन्। जसरी बालहरूद्वारा कल्पना गरिन्छ त्यसरूपमा बाह्यार्थ छैनन् ॥१५४॥

वासनालुठित चित्तमा अर्थाभास प्रवृत्त हुन्छ। कल्पनाद्वयको निरोधले तथताको ज्ञान हुन्छ ॥१५५॥

उत्पद्यते ह्यनाभाषमचिन्त्यमार्यगोचरम् ।
नामनिमित्तसङ्कल्पः स्वभावद्वयलक्षणम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्यग्ज्ञानं हि तथता परिनिष्पन्नलक्षणम् ॥१५६॥
मातापितृसमायोगादालयमनसंयुतम् ।
घृतकुम्भे मूषिका यद्वत्सह शुक्रेण वर्धते ॥१५७॥
पेशीघनार्बुदं पिटकमशुभं कर्मचित्रितम् ।
कर्मवायुमहाभूतैः फलवत्संप्रपद्यते ॥१५८॥
पञ्चपञ्चकपञ्चैव व्रणाश्चैव नवैव तु ।
नखदन्तरोमसंछन्नः स्फुरमाणः प्रजायते ॥१५९॥
प्रजातमात्रं विष्ठाकृमिं सुप्तबुद्धेव मानवः ।
चक्षुषा स्फुरते रूपं विवृद्धिं याति कल्पनात् ॥१६०॥

आर्यलाई अज्ञानाभास र अचिन्त्य गोचर हुन्छन् । नापनिमित्तसङ्कल्प चाहिँ स्वभावद्वयलक्षण हो । सम्यग्ज्ञान चाहिँ तथताको परिनिष्पन्न लक्षण हो ॥१५६॥

मातापिताको संयोगबाट र आलय र मनको संयोगबाट घृतकुम्भमा मूषिका झैँ शुक्रसँग बढ्दछ ॥१५७॥

मेशीघनार्बुद पिटकमा शुभाशुभ कर्मचित्रित कर्मवायु र महाभूतहरूद्वारा फलले संयुक्त भएर निष्पन्न हुन्छ ॥१५८॥

पञ्च विज्ञान, पञ्च इन्द्रिय र पञ्चविषय त्यसैगरी नवद्वार एवम् नङ्ग, दन्त र रोमले आच्छादित (युक्त) भएर उत्पन्न हुन्छ ॥१५९॥

जन्मिएपछि मानव मलमूत्रादिले युक्त हुन्छ र त्यसले नेत्रादि इन्द्रियहरूद्वारा तत् तत् विषयको ज्ञान गर्दछ ॥१६०॥

ताल्वोष्ठपुटसंयोगाद्विकल्पेनावधार्यते ।
वाचा प्रवर्तते नृणां शुकस्येव विकल्पना ॥१६१॥
निश्चतास्तीर्थ्यवादातां महायानमनिश्चितम् ।
सत्त्वाश्रयप्रवृत्तोऽयं कुदृष्टीनामनास्पदम् ॥१६२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्यात्मवेद्ययानं मे तार्किकाणामगोचरम् ।
पश्चात्काले गते नाथे ब्रूहि कोऽयं धरिष्यति ॥१६३॥
निर्वृते सुगते पश्चात्कालोऽतीतो भविष्यति ।
महामते निबोध त्वं यो नेत्रीं धारयिष्यति ॥१६४॥
दक्षिणापथ वेदल्यां भिक्षुः श्रीमान् महायशाः ।
नागाह्वयः स नाम्ना तु सदसत्पक्षदारकः ॥१६५॥
प्रकाश्य लोके मद्यानं मयायानमनुत्तरम् ।
आसाद्य भूमिं मुदितां यास्यतेऽसौ सुखावतीम् ॥१६६॥

ताल्वादिको संयोगवाट मनुष्यले वाणिको प्रयोग गर्दछ र त्यसैबाट कल्पनाहरू उत्पन्न हुन्छन् ॥१६१॥

तैर्थीकहरूलाई र कुदृष्टि भएकालाई यो शास्त्र उपलब्ध हुँदैन, किनभने यो अति उत्तम महायान हो ॥१६२॥

यो प्रत्यात्मवेद्य जो यान छ त्यो तार्किकहरूलाई गोचर हुँदैन। पछि कालक्रमले धेरै समय बितेपछि र नाथ ले छोडेपछि यसलाई कसले धारण गर्छ ? ॥१६३॥

सुगत निवृत्त भएपछि काल पनि अतीत हुनेछ र हे महामते त्यसलाई नीतिले धारण गर्नेछन् ॥१६४॥

दक्षिणपथवदैल्यसूत्रमा श्रीमान्भिक्षु महाशय (जसको नाम नागार्जुन हुनेछ) ले सद् र असद्का पक्षमा प्रकाशित गर्ने छन् र उनले मुदिता भूमिको व्याख्या गरेर सुखावती तर्फ जानेछन् ॥१६५॥१६६॥

बुद्ध्या विवेच्यमानानां स्वाभावो नावधार्यते ।
यस्मात्तदनभिलाप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिताः ॥१६७॥
प्रत्ययोत्पादिते ह्यर्थे नास्त्यतीति न विद्यते ।
प्रत्ययान्तर्गतं भावं ये कल्पेन्त्यस्ति नास्ति च ।
दूरीभूता भवेन्मन्ये शासनात्तीर्थदृष्टयः ॥१६८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिधानं सर्वभावानां जन्मान्तरशतैः सदा ।
अभ्यस्तमभ्यसन्तं च परस्परविकल्पया ॥१६९॥
अकथ्यमाने संमोहं सर्वलोक आपद्यते ।
तस्मात्क्रियते नाम संमोहस्य व्युदासार्थम् ॥१७०॥

बुद्धिद्वारा विवेच्यमानको स्वभाव धारण हुँदैन त्यसैले ती अनभिलाप्य र निःस्वभाव छन् ॥१६७॥

हेतु प्रत्ययद्वारा उत्पादित अर्थमा कुनै अस्तित्त्व छैन। प्रत्ययान्तगर्त भावलाई कल्पना गर्दछन् ती भाव छैनन् ॥१६८॥

सबै भावहरूको नामकरण सयौं जन्मदेखि परस्पर कल्पनाद्वारा अभ्यस्त छ ॥१६९॥

त्यो नामको कल्पना नगर्दा अव्यवस्था हुने हुनाले केवल व्यवहारतः त्यसको कल्पना गरिन्छ ॥१७०॥

त्रिविधेन विकल्पेन बालैर्भावा विकल्पिताः ।
भ्रान्तिर्नामविकल्पेन प्रत्ययैर्जनितेन च ॥१७१॥
अनिरुद्धा ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्या गगनोपनाः ।
अभावस्वभावा ये तु ते विकल्पितलक्षणाः ॥१७२॥
प्रतिभासबिम्बमायाभमरीच्या सुपिनेन तु ।
अलातचक्रगन्धर्वप्रतिश्रुत्कासमोद्भवाः ॥१७३॥
अद्वया तथता शून्या भूतकोटिश्च धर्मता ।
निर्विकल्पश्च देशेमि ये ते निष्पन्नलक्षणाः ॥१७४॥
वाक्चित्तगोचरं मिथ्या सत्यं प्रज्ञा विकल्पिता ।
द्वयान्तपतितं चित्तं तस्मात्प्रज्ञा न कल्पिता ॥१७५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रिविध विकल्पद्वारा वालकहरूले कल्पना गर्दछन्। भ्रान्ति भनेको विकल्प र प्रत्ययजनित हो ॥१७१॥

अनिरुद्ध, अनुत्पन्न र गगनोत्पन्न त्यसैगरी अभावस्वभाव जो भाव छन्। ती कल्पित हुन्। ती पदार्थहरू प्रतिभासमान, विम्ब र मरीची एवम् गन्धर्वनगर झैँ छन् ॥१७२-१७३॥

ती पदार्थहरूलाई म अद्वय, तथता, शून्य, भूतकोटि, धर्मता, निर्विकल्प र निष्पन्न लक्षण भन्दछु ॥१७४॥

वाक् र चित्तको गोचर मिथ्या हो। सत्य र प्रज्ञा विकल्पित हो। द्वयान्त पतित चित्त र प्रज्ञा कल्पित होइनन् ॥१७५॥

अस्ति नास्ति च द्वावन्तौ यावच्चित्तस्य गोचरः ।
गोचरेण विधूतेन सम्यक्चित्तं निरुध्यते ॥१७६॥
विषयग्रहणाभावान्निरोधेन च नास्ति च ।
विद्यते तथतावस्था आर्याणां गोचरो यथा ॥१७७॥
बालानां न तथा ख्याति यथा ख्याति मनीषिणाम् ।
मनीषिणां तथा ख्याति सर्वधर्मा अलक्षणाः ॥१७८॥
हारकूटं यथा बालैः सुवर्णं परिकल्प्यते ।
असुवर्णं सुवर्णाभं तथा धर्माः कुतार्किकैः ॥१७९॥
अभूत्वा यस्य चोत्पादो भूत्वा चापि विनश्यति ।
प्रत्ययैः सदसच्चापि न ते मे शासने स्थिताः ॥१८०॥

अस्ति र नास्ति रूपी दुईवटा अन्त जबसम्म चित्तमा देखिन्छन् त्यसबेला गोचरविधूत सम्यक्चित्त निरुद्ध हुन्छ।

विषयग्रहणाभावबाट र निरोधवाट पनि रहँदैन। तथताको अवस्था आर्यलाई गोचर हुन्छ ॥१७७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बालबुद्धि व्यक्तिहरूमा जस्तो (पदार्थ) बोध हुन्छ त्यस्तो बोध मनीषिहरूलाई हुँदैन र मनीषिहरूको बोध अनुसार सर्वधर्म अलक्षण छन् ॥१७८॥

जसरी हारकूटलाई बालकहरूले सुवर्ण कल्पना गर्दछन् र त्यो असुवर्ण चाहिँ सुवर्णवत् प्रतिभासित हुन्छ, त्यसरी नै असद्धर्मलाई कुतार्किकहरूले सद्धर्म मान्दछन् ॥१७९॥

जसको उत्पाद हुँदैन र भएपनि सद् र असद् प्रत्ययहरूद्वारा विनाश हुन्छन् ॥१८०॥

अनाद्यनिधनाभावाद्भूतलक्षणसंस्थिताः ।
कारणकरवल्लोके न च बुध्यन्ति तार्किकाः ॥१८१॥
अतीतो विद्यते भावो विद्यते च अनागतः ।
प्रत्यक्षो विद्यते यस्मात्तस्माद्भावा अजातकाः ॥१८२॥
परिणामकालसंस्थानं भूतभावेन्द्रियेषु च ।
अन्तराभवसङ्ग्राह ये कल्पन्ति न ते बुधाः ॥१८३॥
न प्रतीत्यसमुत्पन्नं लोकं वर्णन्ति वै जिनाः ।
किं तु प्रत्ययमेवायं लोको गन्धर्वसंनिभः ॥१८४॥
धर्मसङ्केत एवायं तस्मिंस्तदिदमुच्यते ।
सङ्केताच्च पृथग्भूतो न जातो न निरुध्यते ॥१८५॥

पदार्थहरू अनादि र अनन्त छैनन् र ती सबै भूतलक्षण हुन् । तथा ती लोकमा कारणकरवत् छन् भन्ने कुरा तार्किकहरूले बुझ्दैनन् ॥१८१॥

भाव अतीत छ, अनागत छ र प्रत्यक्ष पनि छ त्यसैले भावलाई अजातक भनिन्छ ॥१८२॥

भावहरूलाई जसले परिणाम, काल संस्थान, महाभूत, इन्द्रियहरूमा अन्तराभव भनेर कल्पना गर्दछन् ती विद्वान् होइनन् ॥१८३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो लोक प्रतीत्यसमुत्पन्न होइन अपितु यो प्रत्ययमात्र हो र गन्धर्वनगर झैँ छ ॥१८४॥

यो जो भाव कल्पना छ त्यो केवल व्यवहार सङ्केत मात्र हो र भाव सङ्केत भन्दा पृथक् भएको पनि छैन र त्यसको निरोध पनि हुँदैन ॥१८५॥

दर्पणे उदके नेत्रे भाण्डेषु च मणीषु च ।
बिम्बं हि दृश्यते तेषु न च बिम्बोऽस्ति कुत्रचित् ॥१८६॥
भावाभासं तथा चितं मृगतृष्णा यथा नभे ।
दृश्यते चित्ररूपेण स्वप्ने वन्ध्यौरसो यथा ॥१८७॥
न मे यानं महायानं न घोषो न च अक्षराः ।
न सत्या न विमोक्षा वै न निराभासगोचरम् ॥१८८॥
किं तु यानं महायानं समाधिवशवर्तिता ।
कायं मनोमयं चित्रं वशितापुष्पमण्डितम् ॥१८९॥
एकत्वेन पृथक्त्वेन भावो वै प्रत्यये न तु ।
जन्म समासमेवोक्तं निरोधो नाश एव हि ॥१९०॥

दर्पण, पानी, आँखा, भाँडा र मणिहरूमा बिम्ब देखिन्छ तर त्यो बिम्ब वास्तवमा कहीं पनि हुँदैन ॥१८६॥

भावको आभास चित्तमा देखिनु भनेको आकाशमा मृगतृष्णा र स्वप्नमा बन्ध्यौरस देखिए जस्तै हो ॥१८७॥

मेरो लागि कुनै यान र महायान केही पनि छैन र घोष र अक्षर पनि छैनन् त्यसैगरी सत्य, विमोक्ष र निराभासगोचर पनि छैनन् ॥१८८॥

तर यान भनेको महायान हो। समाधि भनेको वशवर्तिता छ। काय मनोमय र चित्त वशित पुष्पमण्डित हो ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकत्वले र पृथकत्वले भावको वर्णन हुन्छ, त्यो वर्णन प्रत्ययमा हुँदैन। जन्मलाई चाहिँ समासम भनिएको छ र निरोध भनेको नाश हो ॥१९०॥

अजातशून्यता चैकमेकं जातेषु शून्यता ।
आजातशून्यता श्रेष्ठा नश्यते जातशून्यता ॥१९१॥
तथता शून्यता कोटी निर्वाणं धर्मधातुवत् ।
कायो मनोमयं चित्रं पर्यायैर्देशितं मया ॥१९२॥
सूत्रविनयाभिधर्मेण विशुद्धिं कल्पयन्ति ये ।
ग्रन्थतो न तु अर्थेन न ते नैरात्म्यमाश्रिताः ॥१९३॥
न तीर्थिकैर्न बुद्धैश्च न मया न च केनचित्त् ।
प्रत्ययैः साधितास्तित्त्वं कथं नास्तिर्भविष्यति ॥१९४॥
केन प्रसाधितास्तित्त्वं प्रत्ययैर्यस्य नास्तिता ।
उत्पादवाददुर्दृष्ट्या नास्त्यस्तीति विकल्पयेत् ॥१९५॥

अजातशून्यता र जातशून्यता गरी दुईप्रकारका शून्यता छन् र अजातशून्यता श्रेष्ठ हुन्छ किनभने जातशून्यता नष्ट हुन्छ ॥१९१॥

तथता भनेको शून्यताको कोटीमा पर्दछ र निर्वाण चाहिँ धर्मधातु झैँ छ। कायलाई मनोमय चित्रका रूपमा पर्यायहरूका रूपमा मैले वर्णन गरें ॥१९२॥

सूत्रपिटक विनयपिटक र अभिधर्मपिटकहरूद्वारा जसले विशुद्धिको कल्पना गर्दछन् र ती सबै अर्थहरू नैरात्म्यमा आश्रित छन् ॥१९३॥

तीर्थिकहरूले, बुद्धहरूले, मैले र अरूकसैले पनि पदार्थहरूको अस्तित्त्वलाई स्वीकारेका छैनौं। सबै पदार्थहरूको अस्तित्त्व हेतुप्रत्ययद्वारा अवस्थित छ र त्यसै आधारमा कल्पना प्रवृत्त हुन्छ ॥१९४-१९५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्य नोत्पद्यते किंचिन्न किंचित्तं निरुध्यते ।
तस्यास्तिनास्ति नोपैति विविक्तं पश्यतो जगत् ॥१९६॥
दृश्यते शशविषाणाख्यं विकल्पो विद्यते नृणाम् ।
ये तु कल्पेन्ति ते भ्रान्ता मृगतृष्णां यथा मृगाः ॥१९७॥
विकल्पाभिनिवेशेन विकल्पः संप्रवर्तते ।
निर्हेतुकं विकल्पं हि विकल्पोऽपि न युज्यते ॥१९८॥
अजले च जलग्राहो मृगतृष्णा यथा नभे ।
दृश्यतेऽर्थो हि बालानामार्याणां न विशेषतः ॥१९९॥
आर्याणां दर्शनं शुद्धं विमोक्षत्रयसंभवम् ।
उत्पादभङ्गनिर्मुक्तं निराभासप्रचारिणम् ॥२००॥

जसको केही उत्पन्न हुँदैन र निरुद्ध पनि हुँदैन त्यसको अस्तित्त्व र नास्तित्त्व दुवै हुँदैन जसले जगत्लाई विविक्त गरेको छ ॥१९६॥

मानिसहरूमा कल्पना भएको हुनाले शशविषाणवत् हुँदाहुँदै पनि जगत्लाई भावरूपमा देख्दछन् त्यसैले यो जो कल्पनाका वशमा छन् ती मृगतृष्णामा लागेका मृग झैं भ्रान्त छन् ॥१९७॥

विकल्पका अभिनिवेशले गर्दा विकल्प प्रवृत्त हुन्छ त्यसैले विकल्प वा कल्पना पनि निर्हेतुक छैन ॥१९८॥

अजलमा जलग्राह र नभमा मृगतृष्णा जो देखिन्छ। वास्तवमा ती पदार्थहरूको अस्तित्त्व न भएकाले आर्यहरूले त्यस्तो देख्दैनन् ॥१९९॥

आर्यहरूको दर्शन दृष्टि शुद्ध हुन्छ र त्यस दृष्टिमा विमोक्षत्रय हुन्छ त्यसैगरी त्यो उत्पादभङ्गरहित हुन्छ र निराभास हुन्छ ॥२००॥

गाम्भीर्यौदार्यवैपुल्यं ज्ञानं क्षेत्रान् विभूति च ।
देशेमि जिनपुत्राणां श्रावकाणामनित्यताम् ॥२०१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनित्यं त्रिभवं शून्यमात्मात्मीयविवर्जितम् ।
श्रावकाणां च देशेमि तथा सामान्यलक्षणम् ॥२०२॥
सर्वधर्मेष्वसंसक्तिर्विवेका ह्येकचारिका ।
प्रत्येकजिनपुत्राणां फल देशेभ्यतर्किकम् ॥२०३॥
स्वभावकल्पितं बाह्यं परतन्त्र च देहिनाम् ।
अपश्यन्नात्मसंभ्रान्तिं ततश्चित्तं प्रवर्तते ॥२०४॥

गम्भीर तथा उदार छ ज्ञान त्यसैले म जिनपुत्र श्रावकहरूका लागि म त्यसको देशना गर्छु। त्यो ज्ञान अनुसार सबै पदार्थहरू अनित्य छन्। त्रिभव अनित्य र शून्य छन्। आत्मा र आत्मीय पदार्थहरू छैनन् ॥२०१-२०२॥

सर्वधर्महरूमा असंसक्तिविवेक र एकचारिकता छ भन्ने कुरा म प्रत्येक जिनपुत्रहरूलाई देशना गर्छु ॥२०३॥

प्राणीहरूका लागि बाह्यपदार्थ स्वभावकल्पित परतन्त्र भएका हुनाले आत्म भ्रान्तिलाई छोडेर चित्त प्रवृत्त हुन्छ ॥२०४॥

दशमी तु भवेत्प्रथमी प्रथमी चाष्टमी भवेत् ।
नवमी सप्तमी चापि सप्तमी चाष्टमी भवेत् ॥२०५॥
द्वितीया तु तृतीया स्याच्चतुर्थी पञ्चमी भवेत् ।
तृतीया तु भवेत्षष्ठी निराभासे क्रमः कुतः ॥२०६॥

दशमी प्रथम हुन्छ, प्रथमा चाहिँ अष्टमी हुन्छ, त्यसैगरी नवौं सातौं, सातौं आठौं, द्वितीया तृतीया, चतुर्थी चाहिँ पञ्चमी हुन्छ र तृतीय चाहिँ षष्ठी हुनसक्छ किनभने निराभासमा कुनै क्रम छैन ॥२०५-२०६॥

निराभासो हि भावानामभावो नास्ति योगिनाम् ।
भावाभावसमत्वेन आर्याणां जायते फलम् ॥२०७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथं ह्यभावो भावानां कुरुते समतां कथम् ।
यदा चित्तं न जानाति बाह्यमध्यात्मिकं चलम् ।
तदा तु कुरुते नाशं समताचित्तदर्शनात् ॥२०८॥
अनादिमति संसारे भावग्राहोपगूहितम् ।
बालैः कील यथा कीलं प्रलोभ्य विनिवर्तते ॥२०९॥
तद्धेतुकं तदालम्ब्यं मनोगतिसमाश्रयम् ।
हेतुं ददाति चित्तस्य विज्ञानं च समाश्रितम् ॥२१०॥

भावहरूको निराभास जो छ त्यो योगीहरूलाई छैन र भाव र अभावको समत्वले आर्यहरूलाई फल उत्पन्न हुन्छ त्यसैले चित्तले बाह्य पदार्थको अभावलाई बुझ्नु पर्दछ अनि समता चित्त उत्पन्न हुन्छ र त्यसले बाह्यभास नष्ट हुन्छ ॥२०७-२०८॥

यस अनादि संसारमा भावग्राहले युक्त भएका बालकहरूले गर्दा मानिसहरू प्रवृत्त हुन्छन् ॥२०९॥

तद्धेतुक, तदालम्ब्य र मनोगतिसमाश्रित त्यसैगरी विज्ञानयुक्त चित्त उत्पन्न हुन्छ ॥२१०॥

वैपाकिकादधिष्ठानां निकायगतिसंभवात् ।
लभ्यन्ते येन वै स्वप्ने अभिज्ञा च चतुर्विधाः ॥२११॥
स्वप्ने च लभ्यते यच्च यच्च बुद्धप्रसादतः ।
निकायगतिगोत्रा ये ते विज्ञानविपाकजाः ॥२१२॥
वासनैर्भावितं चितं भावाभासं प्रवर्तते ।
बाला यदा न बुध्यन्ते उत्पादं देशयेत्तदा ॥२१३॥
यावद्वाक्यं विकल्पेन्ति भावं वै लक्षणान्वितम् ।
तावद्विबुध्यते चित्तमपश्यन् हि स्वविभ्रमम् ॥२१४॥
उत्पादो वर्ण्यते कस्मात्कस्मादृश्यं न वर्ण्यते ।
अदृश्यं दृश्यमानं हि कस्य किं वर्ण्यते कुतः ॥२१५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैपाकिकाधिष्ठान र निकाय गतिसंभवले गर्दा चारप्रकारका अभिज्ञाहरू स्वप्नमा उपलब्ध हुन्छन् ॥२११॥

जो बुद्धको प्रसादबाट स्वप्नमा उपलब्ध हुन्छ त्यो निकायगतगोत्र हो र त्यही विज्ञानको विपाक हो ॥२१२॥

वासनाले ग्रस्त चित्त भावाभासतर्फ प्रवृत्त हुन्छ भन्ने कुरालाई बालव्यक्तिहरूले जब बुझ्दैनन् त्यसबेला उनीहरूलाई देशना गर्नुपर्दछ ॥२१३॥

जबसम्म लक्षणान्वित वाक्यका रूपमा भावलाई बुझ्दछन् त्यसवेला सम्म मानिसहरूले आफ्नो चित्तको विभ्रमलाई बुझ्दैनन् ॥२१४॥

किन उत्पादको वर्णन गरिन्छ र दृश्य चाहिँ किन वर्णन गरिदैन भन्ने हो भने- अदृश्य नै दृश्यमान भएकाले कसको के वर्णन गर्नू ॥२१५॥

स्वच्छं चित्तं स्वभावेन मनः कलुषकारकम् ।
मनश्च सहविज्ञानैर्वासनां क्षिपते सदा ॥२१६॥
आलयो मुञ्चते कायं मनः प्रार्थयते गतिम् ।
विज्ञानं विषयाभासं भ्रान्ति दृष्ट्वा प्रलभ्यते ॥२१७॥
मदीयं दृश्यते चितं बाह्यमर्थं न विद्यते ।
एवम् विभावयेद्भ्रान्ति तथतां चाप्यनुस्मरेत् ॥२१८॥
ध्यायिनां विषयः कर्म बुद्धमाहात्म्यमेव च ।
एतानि त्रीण्यचिन्त्यानि अचिन्त्यं विज्ञानगोचरम् ॥२१९॥
अनागतमतीतं च निर्वाणं पुद्गलं वचः ।
संवृत्या देशयाम्येतान् परमार्थस्त्वनक्षरः ॥२२०॥

चित्त स्वाभावैले स्वच्छ हुन्छ। त्यसमा कलुषकारक मन हो र मनले विज्ञानसँग मिलेर वासना गर्दछ ॥२१६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आलयले कायलाई मुक्त गर्छ, मनले गतिलाई प्रार्थित गर्छ र विज्ञानले विषयाभासलाई देखेर प्राप्त गर्छ ॥२१७॥

मेरो चित्त मात्र वस्तुतः छ र अन्य बाह्यर्थहरू छैनन् भन्ने भावना गरेर भ्रान्तिलाई हटाउँनु पर्दछ र तथतालाई स्मरण गर्नुपर्दछ ॥२१८॥

ध्यायिहरूको विषय, कर्म र बुद्धमाहात्म्य यी तीनवटा अचिन्त्य हुन् र विज्ञानगोचर पनि अचिन्त्य हो ॥२१९॥

अनागत, अतीत, निर्वाण र पुद्गलको वचन सांवर्तिक हुन् र अनक्षरतत्त्व चाहिँ पारमार्थिक हो ॥२२०॥

नैयायिकाश्च तीर्थ्याश्च दृष्टिमेकांशमाश्रिताः ।
चित्तमात्रे विसंमूढा भावं कल्पेन्ति बाहिरम् ॥२२१॥
प्रत्येकबोधिं बुद्धत्त्वमर्हत्वं बुद्धदर्शनम् ।
गूढबीजं भवेद्बोधौ स्वप्ने वै सिध्यते तु यः ॥२२२॥
कुत्र केषां कथं कस्मात्किमर्थं च वदाहि मे ।
मायाचित्तमतिशान्तं सदसत्पक्षदेशनाम् ॥२२३॥
चित्तमात्रे विमूढानां मायानास्त्यस्तिदेशनाम् ।
उत्पादभङ्गसंयुक्तं लक्ष्यलक्षणवर्जितम् ॥२२४॥
विकल्पो मनो नाम विज्ञानैः पञ्चभिः सह ।
बिम्बौघजलतुल्यादौ चित्तबीजं प्रवर्तते ॥२२५॥

नैयायिक र तैर्थिकहरूले एकदेशी दृष्टिमा आश्रित भएर बाह्यको कल्पना गर्दछन्, जबकि त्यो सबै चित्त मात्र हो ॥२२१॥

प्रत्येकबोधि, बुद्धत्व, अर्हत्व, बुद्धदर्शन र गूढबीज बोधमा र स्वप्नमा सिद्ध हुन्छ ॥२२२॥

यो कुरा मैले किन भनेको हो भने अज्ञानीहरूलाई सद् र असद्को देशना गर्नाले तिनीहरूले मायामोहित चित्तमा शान्ति प्राप्ति गर्दछन् ॥२२३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूढहरूलाई चित्त छ र माया छैन त्यसैले उत्पादभङ्गक्लेयुक्त र लक्ष्यलक्षणरहित व्यवस्था छ भन्ने देशना गर्नुपर्दछ ॥२२४॥

विकल्प भनेको पञ्चविज्ञान सहित मन हो र बिम्बौघजल झैं चित्तबीज प्रवृत्त हुन्छ ॥२२५॥

यदा चित्तं मनश्चापि विज्ञानं न प्रवर्तते ।
तदा मनोमयं कायं लभते बुद्धभूमि च ॥२२६॥
प्रत्यया धातवः स्कन्धा धर्माणां च स्वलक्षणम् ।
प्रज्ञप्ति पुद्गलं चित्तं स्वप्नकेशोण्डुकोपमाः ॥२२७॥
मायास्वप्नोपमं लोकं दृष्ट्वा तत्त्वं समाश्रयेत् ।
तत्त्वं हि लक्षणैर्मुक्तं युक्तिहेतुविवर्जितम् ॥२२८॥
प्रत्यात्मवेद्यमार्याणां विहारं तु स्मरेत्सदा ।
युक्तिहेतुविसंमूढं लोकं तत्त्वे निवेशयेत् ॥२२९॥
सर्वप्रपञ्चोपशमाद्भ्रान्तो नाभिप्रवर्तते ।
प्रज्ञा यावद्विकल्पन्ते भ्रान्तिस्तावत्प्रवर्तते ॥२३०॥

जब चित्त, मन र विज्ञान प्रवृत्त हुँदैनन् त्यसबेला मनोमय कायले बुद्धभूमिलाई प्राप्त गर्दछ ॥२२६॥

प्रत्यय, धातु, स्कन्ध, धर्म-स्वलक्षण, प्रज्ञप्ति, पुद्गल र चित्त यी सबै स्वप्न र केशोण्डुक झैं छन् ॥२२७॥

लोकलाई माया र स्वप्न झैं देखेर तत्त्वज्ञानमा आश्रित हुनु पर्दछ किनभने तत्त्वमात्रै लक्षणबाट मुक्त युक्तिका हेतुबाट रहित छ ॥२२८॥

आर्यहरूको प्रत्यात्मवेद्य विहारलाई आर्यले सर्वदा स्मरण गर्नुपर्दछ र युक्तिहेतुले मूढ व्यक्तिहरूलाई पारमार्थिक तत्त्वमा लगाउनुपर्दछ ॥२२९॥

उक्त पारमार्थिक तत्त्वमा सर्व प्रपञ्चको शमन भएकाले भ्रान्ति प्रवृत्त हुँदैन किनभने भ्रान्ति भनेको प्रज्ञा रहुन्जेल मात्र रहन्छ ॥२३०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैःस्वभाव्यं च भावं च शुन्या वै नित्यानित्यता ।
उत्पादवादिनां दृष्टिर्न त्वनुत्पादवादिनाम् ॥२३१॥
एकत्वमन्यत्वोभायामीश्चराच्च यदृच्छया ।
कालाप्रधानादन्येभिः प्रत्ययैः कल्प्यते जगत् ॥२३२॥
संसारबीजं विज्ञानं सति दृश्ये प्रवर्तते ।
कुडचे सति यथा चित्रं परिज्ञानान्निरुध्यते ॥२३३॥
मायापुरुषवन्नृणां मृतजन्म प्रवर्तते ।
मोहात्तथैव बालानां बन्धमोक्षं प्रवर्तते ॥२३४॥
अध्यात्मबाह्यं द्विविधं धर्माश्च प्रत्ययानि च ।
एतद्विभावयन् योगी निराभासे प्रतिष्ठते ॥२३५॥

नैःस्वभाव्य, भाव, शून्य, नित्य र अनित्य यी सबै उत्पादवादीहरूको दृष्टि हो, अनुत्पादवादीहरूको होइन ॥२३१॥

एकत्व, अनेकत्व, माया, ईश्वर वा स्वेच्छाले र काल र प्रधान आदि कारणहरूबाट जगत्का उत्पत्तिको कल्पना गर्दछन् अन्यवादीहरू ॥२३२॥

संसारको बीज विज्ञान देखिए छँदामा मात्र जगत् प्रवृत्त हुन्छ र चित्तपट रहँदा मात्र चित्त रहन्छ र त्यसको ज्ञान हुने वित्तिकै त्यो निरुद्ध हुन्छ ॥२२३॥

बालहरूले मोहले गर्दा मायापुरुष झैं मानिसहरू जन्म मृत्युको चक्रमा प्रवृत्त हुन्छन् र बन्ध मोक्षमा पर्दछन् ॥

धर्म र प्रत्ययहरू अध्यात्म र बाह्य गरी दुईप्रकारका हुन्छन् भन्ने जानेर योगी निराभासमा प्रतिष्ठित हुन्छ ॥२३५॥

न वासनैर्भिद्यते चित्तं न चित्तं वासनैः सह ।
अभिन्नलक्षणं चित्तं वासनैः परिवेष्टितम् ॥२३६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मलवद्वासना यस्य मनोविज्ञानसंभवा ।
पटशुक्लोपमं चित्तं वासनैर्न विराजते ॥२३७॥
यथा न भावो नाभावो गगनं कथ्यते मया ।
आलयं हि तथा काये भावाभावविवर्जितम् ॥२३८॥
मनोविज्ञानव्यावृत्तं चित्तं कालुष्यवर्जितम् ।
सर्वधर्मावबोधेन चित्तं बुद्धं वदाम्यहम् ॥२३९॥
त्रिसंततिव्यवच्छिन्नं सत्तासत्ताविवर्जितम् ।
चातुष्कोटिकया मुक्तं भवं मायोपमं सदा ॥२४०॥

चित्त न वासनाबाट भिन्न हुन्छ न वासनासँग हुन्छ। अभिन्न लक्षणले युक्त चित्त वासनाहरूद्वारा परिवेष्टित हुन्छ ॥२३६॥

मनोविज्ञानले युक्त जसको वासना मल जस्तै छ। चित्त चाहिँ शुक्लपट झैँ छ र वासनाहरूद्वारा विराजित हुँदैन ॥२३७॥

जसरी गगनलाई न भाव वा न अभाव भनिन्छ, त्यसरी नै कायम आलय विज्ञान पनि भावाभावरहित छ ॥२३८॥

मनोविज्ञानयुक्त चित्त कालुष्यरहित भएपछि सवधर्मको बोधले बुद्ध नै हुन्छ ॥२३९॥

भव जो छ त्यो त्रिसंततिव्यवच्छिन्न, सत्ता र असत्ताविवर्जित, चतुष्कोटी रहित र माया युक्त छ ॥२४०॥

द्वे स्वभावो भवेत्सप्त भूमयश्चित्तसंभवाः ।
शेषा भवेयुर्निष्पन्ना भूमयो बुद्धभूमि च ॥२४१॥
रूपी चारूपयधातुश्च कामधातुश्च निर्वृतिः ।
अस्मिन् कलेवरे सर्वं कथितं चित्तगोचरम् ॥२४२॥
उपलभ्यते यदा यावद्भ्रान्तिस्तावत्प्रवर्तते ।
भ्रान्तिः स्वचित्तसंबोधान्न प्रवर्तते न निवर्तते ॥२४३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनुत्पादे कारणाभावो भावे संसारसङ्ग्रहः ।
मायादिसदृशं पश्यन् लक्षणं न विकल्पयेत् ॥२४४॥
त्रियानमेकयानं च अयानं च वदाम्यहम् ।
बालानां मन्दबुद्धीनामार्याणां च विविक्तताम् ॥२४५॥

स्वभाव दुईवटा हुन्छन् र चित्तबाट उत्पन्न हुने भूमिहरू सातवटा हुन्छन् । अन्य भूमिलाई बुद्धभूमि भनिन्छ ॥२४१॥

रूपीधातु, अरूपी धातु र कामधातु निर्वृत्ति आदि सबैलाई यस कलेवरमा चित्तगोचर भनिन्छ ॥२४२॥

जबसम्म यी सबैको उपलब्धता छ त्यसबेलासम्म भ्रान्ति प्रवृत्त हुन्छ र आफ्नो चित्तको ज्ञान भएपछि न प्रवृत्त हुन्छ न निवृत्त नै ॥२४३॥

अनुत्पादमा कारणाभाव हुन्छ र भावमा संसार सङ्ग्रह हुन्छ त्यसैले मायासदृश देखेर लक्षणलाई कल्पना नगर्नू ॥२४४॥

त्रियान र एकयानलाई म अयान भन्छु किनभने त्यो भेद बालहरूको लागि हो ॥२४५॥

उत्पत्तिर्द्विविधा मह्यं लक्षणाधिगमौ च या ।
चतुर्विधो नयविधिः सिद्धान्तं युक्तिदेशना ॥२४६॥
संस्थानाकृतिविशेषैर्भ्रान्ति दृष्ट्वा विकल्प्यते ।
नामसंस्थानविरहात्स्वभावमार्यगोचरम् ॥२४७॥
विकल्पेन कल्प्यते यावत्तावत्कल्पितलक्षणम् ।
विकल्पकल्पनाभावात्स्वभावमार्यगोचरम् ॥२४८॥
नित्यं च शाश्वतं तत्त्वं गोत्रं वस्तुस्वभावकम् ।
तथता चित्तनिर्मुक्तं कल्पनैश्च विवर्जितम् ॥२४९॥
यद्यद्वस्तु न शुद्धिः स्यात्सङ्कलेशो नापि कस्यचित् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्माच्च शुध्यते चित्तं सङ्क्लेशश्चापि दृश्यते ।
तस्मात्तत्वं भवेद्वस्तु विशुद्धमार्यगोचरम् ॥२५०॥

मेरो लागि लक्षण र अधिगम गरेर उत्पत्ति दुईप्रकारको छ र नयविधि चारप्रकारको छ र सिद्धान्त भनेको युक्तिदेशना हो ॥२४६॥

आकारप्रकार विशेषले गर्दा भ्रान्ति देखेर कल्पना गरिन्छ। नाम र संस्थान रहित स्वभाव चाहिँ आर्यहरूलाई गोचर हुन्छ ॥२४७॥

जबसम्म विकल्पहरूद्वारा कल्पना गरिन्छ त्यसबेलासम्म कल्पित लक्षण हुन्छ र विकल्पका कल्पनाको अभाव भएपछि जो वास्तविक स्वभाव हो त्यो आर्यहरूलाई गोचर हुन्छ ॥२४८॥

वस्तु स्वभावक जो गोत्र छ त्यो शाश्वत तत्त्व हो। 'तथता' भनेको चित्तरहित र कल्पनारहित हो ॥२४९॥

जुन जुन वस्तु शुद्ध छैन त्यसको सङ्क्लेश पनि हुँदैन र जसबाट चित्त शुद्ध सङ्क्लेश पनि देखिन्छ त्यसैले तत्त्व नै वस्तु हो, जो आर्यलाई गोचर हुन्छ ॥२५०॥

प्रत्ययैर्जनितं लोकं विकल्पैश्च विवर्जितम् ।
मायादिस्वप्नसदृशं विपश्यन्तो विमुच्यते ॥२५१॥
दौष्ठुल्यवासनाश्चित्ताश्चित्तेन सह संयुताः ।
बहिर्धा दृश्यते नृणां न हि चित्तस्य धर्मता ॥२५२॥
चित्तस्य धर्मता शुद्धा न चित्तं भ्रान्तिसंभवम् ।
भ्रान्तिश्च दौष्ठुल्यमयी तेन चित्तं न दृश्यते ॥२५३॥
भ्रान्तिमात्रं भवेत्तत्वं तत्त्वं नान्यत्र विद्यते ।
न संस्कारे न चान्यत्र किं तु संस्कारदर्शनात् ॥२५४॥
लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तं यदा पश्यति संस्कृतम् ।
विधूतं हि भवेत्तेन स्वचित्तं पश्यतो जगत् ॥२५५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हेतु प्रत्ययहरूबाट उत्पन्न जो लोक छ, त्यसलाई त्यसै रूपमा बुझेर कल्पना रहित र मायादि स्वप्न सदृश जसले जान्दछ त्यो मुक्त हुन्छ ॥२५१॥

दौष्ठुल्यवासनादिचित्रविचित्रवस्तुहरूसँग संयुक्त भएको हुनाले मानिसहरूलाई वाह्यवस्तु गोचर हुन्छन् तापनि त्यो चित्तको धर्म चाहिँ होइन ॥२५२॥

चित्तको धर्म शुद्ध छ त्यसैले त्यसमा भ्रान्तिको सम्भावना छैन। भ्रान्ति भनेको चाहिँ दौष्ठुल्यमय हुने हुनाले चित्त देखिँदैन ॥२५३॥

भ्रान्तिमात्र तत्त्व होला तत्त्व अन्यत्र छैन किनभने संस्कारमा अन्यत्र संस्कारको दर्शन हुनाले ॥२५४॥

संस्कृत धर्महरू लक्ष्य र लक्षणवाट मुक्त हुन्छन् त्यसैले आफ्नो चित्त विधूत हुने हुनाले जगत्लाई पनि त्यसै अनुरूप बुझ्नुपर्दछ ॥२५५॥

चित्तमात्रं समारुह्य बाह्यमर्थं न कल्पयेत् ।
तथतालम्बने स्थित्वा चित्तमात्रमतिक्रमेत् ॥२५६॥
चित्तमात्रमतिक्रम्य निराभासमतिक्रमेत् ।
निराभासस्थितो योगी महायानं स पश्यति ॥२५७॥
अनाभोगगतिः शान्ता प्रणिधानैर्विशोधिता ।
ज्ञानमनात्मकं श्रेष्ठं निराभासे न पश्यति ॥२५८॥
चित्तस्य गोचरं पश्येत्पश्येज्ज्ञानस्य गोचरम् ।
प्रज्ञाया गोचरं पश्येल्लक्षणे न प्रमुह्यते ॥२५९॥
चित्तस्य दुःखसत्यं समुदयो ज्ञानगोचरः ।
द्वे सत्ते बुद्धभूमिश्च प्रज्ञा यत्र प्रवतृते ॥२६०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्तमा आरुह्य भएर बाह्यार्थलाई कल्पना नगर्नू र तथतालम्बनमा बसेर चित्त मात्रलाई अतिक्रमण गर्नू ॥

चित्तलाई अतिक्रमण गरेर निराभासलाई अतिक्रमण गर्नू र निराभासमा बसेका योगीले महायानलाई देख्दछ ॥

शान्त र प्रणिधानले विशोधित एवम् ज्ञानात्मक श्रेष्ठ अनाभोगगतिलाई निराभासमा स्थित योगीले देख्दैन ॥२५८॥

चित्तको गोचरलाई हेर्नू त्यसैगरी ज्ञानको गोचरलाई पनि हेर्नू र प्रज्ञाको गोचरलाई पनि हेर्दै लक्षणमा मोहित नहुनू ॥२५९॥

चित्तमा दुःखसत्य, समुदय र ज्ञानगोचर सत्यद्वय र बुद्धभूमि पनि हुन्छन् जहाँ प्रज्ञा प्रवृत्त हुन्छ ॥२६०॥

फलप्राप्तिश्च निर्वाणं मार्गमष्टाङ्गिकं तथा ।
सर्वधर्मावबोधेन बुद्धज्ञानं विशुध्यते ॥२६१॥
चक्षुश्च रूपमालोक आकाशश्च मनस्तथा ।
एभिरुत्पद्यते नृणां विज्ञानं ह्यालयोद्भवम् ॥२६२॥
ग्राह्यं ग्राहो ग्रहीता च नास्ति नाम ह्यवस्तुकम् ।
निर्हेतुकं विकल्पं ये मन्यन्ति हि न ते बुधाः ॥२६३॥
अर्थे नाम ह्यसंभूतमर्थो नाम्नि तथैव च ।
हेत्वहेतुसमुत्पन्नं विकल्पं न विकल्पयेत् ॥२६४॥
सर्वभावस्वभावोऽसन् वचनं हि तथाप्यसत् ।
शन्यतां शून्यतार्थं वा बालोऽपश्यन् विधावति ॥२६५॥

फलप्राप्ति, निर्वाण, आर्याष्टाङ्गिकमार्ग र सर्वधर्मको अवबोधले बुद्धज्ञान शुद्ध हुन्छ ॥२६१॥

चक्षु, रूप, आलोक, आकाश र मनहरूद्वारा मानिसको आलयोद्भव विज्ञान उत्पन्न हुन्छ ॥२६२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्राह्य, ग्राहक र ग्रहीता यी सबै अवस्तुक होइनन् र यिनलाई जसले निर्हेतुक र विकल्पक जसले मान्दछन् ती विज्ञ होइनन् ॥२६३॥

अर्थमा नाम असम्भूत अर्थ र नाममा पनि हेतु र अहेतु उत्पन्नलाई विकल्पको कल्पना नगरोस् ॥२६४॥

सर्वभावस्वभाव नभएर र वचन पनि नभएर शून्यता र शून्यतार्थलाई बालवुद्धिले देख्दैन ॥२६५॥

सत्यस्थितिं मन्यतया दृष्ट्वा प्रज्ञप्तिदेशना ।
एकत्वं पञ्चधासिद्धमिदं सत्यं प्रहीयते ॥२६६॥
प्रपञ्चमारभेद्यश्च अस्तिनास्ति व्यतिक्रमेत् ।
नास्तिच्छन्दो भवेन् मिथ्यासंज्ञा नैरात्म्यदर्शनात् ॥२६७॥
शाश्वतं हि सकर्तृत्वं वादमात्रप्रवर्तितम् ।
सत्यं परं ह्यवक्तव्यं निरोधे धर्मदर्शनम् ॥२६८॥
आलयं हि समाश्रित्य मनो वै संप्रवर्तते ।
चित्तं मनश्च संश्रित्य विज्ञानं संप्रवर्तते ॥२६९॥
समारोपं समारोप्य तथता चित्तधर्मता ।
एतद्विभावयन् योगी चित्तमात्रज्ञतांलभेत् ॥२७०॥

सत्यस्थितिलाई मानेर र प्रज्ञप्तिदेशनालाई देखेर एकत्वलाई पाँचप्रकारले सिद्ध गरेको यो सत्य प्रहीण हुन्छ ॥

प्रपञ्चलाई आरम्भ गरेर अस्ति नास्तिलाई व्यतिक्रम गर्नुपर्दछ र नैरात्म्यदर्शनबाट संज्ञा मिथ्या हुन्छ ॥२६७॥

शाश्वत जो सकर्तृत्व छ त्यो वादमात्र प्रवर्तित हो धर्मदर्शन निरोध भएपछि परंसत्य अवक्तव्य हुन जान्छ ॥

आलम्बनको आश्रय लिएर मन प्रवृत्त हुन्छ र चित्त र मनको आश्रय लिएर विज्ञान प्रवृत्त हुन्छ ॥२६९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समारोपलाई आरोप गरेर तथता चित्तधर्मतालाई भावना गरेर योगीले चित्तमात्रलाई प्राप्त गरोस् ॥२७०॥

मनश्च लक्षणं वस्तु नित्यानित्ये न मन्यते ।
उत्पादं चाप्यनुत्पादं योगी योगे न मन्यते ॥२७१॥
अर्थद्वयं न कल्पेन्ति विज्ञानं ह्यालयोद्भवम् ।
एकमर्थ द्विचित्तेन न जानीते तदुद्भम् ॥२७२॥
न वक्ता न च वाच्योऽस्ति न शून्यं चित्तदर्शनात् ।
आदर्शनात्स्वचित्तस्य दृष्टिजालं प्रवर्तते ॥२७३॥
प्रत्ययागमनं नास्ति इन्द्रियाणि न केचन ।
न धातवो न व स्कन्धा न रागो न च संस्कृतम् ॥२७४॥

मन जो लक्षणवस्तु नित्यानित्य मानिदैन र योगमा यागीले उत्पाद र अनुत्पादलाई मान्दैन ॥२७१॥

आलयोद्भव विज्ञानलाई दुईवटा अर्थमा कल्पना गर्दैनन् र दुईवटा चित्तले एउटा अर्थलाई त्यसको उद्भवलाई जान्दैन ॥२७२॥

न वक्ता छ न वाच्य नै छ न शून्य नै बाँकी रहन्छ चित्तदर्शन पश्चात् अदर्शन हुँदासम्म चाहिँ चित्तको दृष्टिजाल प्रवृत्त हुन्छ ॥२७३॥

इन्द्रियहरूको प्रत्यागमन छैन र धातु, स्कन्ध, राग र संस्कृत पनि छैनन् ॥२७४॥

कर्मणोऽग्रिं न वै पूर्व कृतं न च संस्कृतम् ।
न कोटि न च वै शक्तिर्न मोक्षो न च बन्धनम् ॥२७५॥
अव्याकृतो न भावोऽस्ति धर्माधर्म न चैव हि ।
न कालं न च निर्वाणं धर्मतापि न विद्यते ॥२७६॥
न च बुद्धो न सत्यानि न फलं न च हेतवः ।
विपर्ययो न निर्वाणं विभवो नास्ति संभवः ॥२७७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वादशाङ्गं न चैवास्ति अन्तानन्तं न चैव हि ।

सर्वदृष्टिप्रहाणाय चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥२७८॥

कर्मलाई पहिले न बनाइयो न त संस्कृतलाई नै र कोटि न शक्ति र न मोक्ष र बन्धन नै बनाइयो । अव्याकृत भाव पनि छैन । धर्माधर्महरू पनि छैनन् त्यसरी नै काल, निर्वाण, धर्मता, बुद्ध, सत्य, फल, हेतु, विपर्यय निर्वाण, विभव, संभव, द्वादशङ्ग, अन्त र अनन्त पनि छैनन् त्यसैले यी सबैको दृष्टि प्रहाणका लागि म चित्तमात्र छ भन्छु ॥२७५-२७८॥

क्लेशाः कर्मपथा देहः कर्तारश्च फलं च वै ।

मरीचिस्वप्नसङ्काशा गन्धर्वनगरोपमाः ॥२७९॥

चित्तमात्रव्यवस्थानाद्व्यावृत्तं भावलक्षणम् ।

चित्तमात्रप्रतिष्ठानाच्छाश्चतोच्छेददर्शनम् ॥२८०॥

क्लेश, कर्मपथ, देह, कर्ता र फल यी सबै मरीचिका, स्वप्न र गन्धर्वनगरवत् अभावात्मक छन् ॥२७९॥

चित्तमात्रको व्यवस्थानले भावलक्षण व्यावृत्त छ र चित्तमात्रको प्रतिष्ठानले शाश्वत र उच्छेद देखिन्छ ॥२८०॥

स्कन्धा न सन्ति निर्वाणे न चैवात्मा न लक्षणम् ।

चित्तमात्रावतारेण मोक्षग्राहान्निवर्तते ॥२८१॥

भूदृश्यहेतुको दोषो बहिर्धा ख्यायते नृणाम् ।

चित्तं ह्यदृश्यसंभूतं तेन चित्तं न दृश्यते ॥२८२॥

देहभोगप्रतिष्ठाना ख्यायते वासना नृणाम् ।

चित्तं न भावो नाभावो बालने न विराजते ॥२८३॥

मलो वै ख्यायते शुक्ले न शुक्ले ख्यायते मलः ।

घने हि गगनं यद्वत्तथा चित्तं न दृश्यते ॥२८४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्तेन चीयते कर्म ज्ञानेन च विचीयते ।
प्रज्ञया च निराभासं प्रभावं चाधिगच्छति ॥२८५॥

निर्वाणमा स्कन्ध, आत्मा र लक्षण केही पनि छैनन् त्यसैले चित्तमात्रको अवतारले मोक्षग्राहबाट निवृत्त हुन्छ ॥२८१॥

भूदृश्यहेतुको दोष मानिसहरूलाई बाह्यरूपमा ख्यापित छ र चित्त अदृश्यसंभूत छ त्यसैले त्यो देखिँदैन ॥२८२॥

देहभोगप्रतिष्ठाले गर्दा मानिसहरूमा वासना उत्पन्न हुन्छ र चित्त चाहिँ भावरूपमा पनि छैन फेरि अभावरूपमा पनि छैन त्यसैले त्यो ...विराजमान हुँदैन ॥२८३॥

मल शुक्लमा देखिन्छ र अशुक्लमा देखिँदैन त्यसैगरी वादलमा आकाश देखिन्छ तर त्यसरी नै चित्त चाहिँ देखिँदैन ॥२८४॥

चित्तले कर्मको चयन गर्छ र ज्ञानले विवेचन गर्दछ भने प्रज्ञाले त्यसको निराभास प्रभावलाई जान्दछ ॥२८५॥

चित्तं विषयसंबद्धं ज्ञानं तर्के प्रवर्तते ।
निराभासे विशेषे च ज्ञानं वै संप्रवर्तते ॥२८६॥
चित्तं मनश्च विज्ञानं संज्ञा वै कल्पवर्जिता ।
अविकल्पधर्मतां प्राप्ताः श्रावका न जिनात्मजाः ॥२८७॥
क्षान्ते क्षान्ते विशेषे वै ज्ञानं ताथागतं शुभम् ।
संजायते विशेषार्थं समुदाचारवर्जितम् ॥२८८॥
परिकल्पितस्वभावोऽस्ति परतन्त्रो न विद्यते ।
कल्पितं गृह्यते भ्रान्त्या परतन्त्रं न कल्प्यते ॥२८९॥
चित्तं ह्यभूतसंभूतं न चित्तं दृश्यते क्वचित् ।
देहभोगप्रतिष्ठानं ख्यायते वासना नृणाम् ॥२९०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्त विषयसंबद्ध ज्ञान तर्कमा प्रवृत्त हुन्छ र निराभास विशेषमा ज्ञान प्रवृत्त हुन्छ ॥२८६॥

चित्त, मन, विज्ञान र संज्ञा यी कल्पनारहित अविकल्पधर्मतालाई प्राप्त गरेका श्रावकहरू जिनात्मज होइनन् ॥

क्षान्ति-क्षान्ति विशेषमा ताथागत शुभज्ञान समुदाचारवर्जित विशेषार्थमा हुन्छ ॥२८८॥

वस्तुतः परिकल्पित स्वभाव छ तर परतन्त्र स्वभाव छैन त्यसैले भ्रान्तिवश परिकल्पित स्वभाव ग्रहण गरिन्छ र परतन्त्र ग्रहण गरिदैन ॥२८९॥

अभूतसंभूत चित्त भएको हुनाले त्यो चित्त कतै पनि देखिँदैन र देहभोगप्रतिष्ठान भएको हुनाले मानिसहरूमा वासना ख्यापित हुन्छ ॥२९०॥

न सर्वभौतिकं रूपमस्ति रूपमभौतिकम् ।
गन्धर्वस्वप्नमाया या मृगतृष्णा ह्यभौतिका ॥२९१॥
प्रज्ञा हि त्रिविधा महामार्य येन प्रभावितम् ।
चित्तं ह्यदृश्यसंभूतं तेन चित्तं न दृश्यते ॥२९२॥
देहभोगप्रतिष्ठाना ख्यायते वासना नृणाम् ।
लक्षणं कल्पते येन यः स्वभावान् वृणोति च ॥२९३॥
यानद्वयविसंयुक्ता प्रज्ञा ह्याभासवर्जिता ।
संभवाभिनिवेशेन श्रावकाणां प्रवर्तते ।
चित्तमात्रावतारेण प्रज्ञा ताथागतीऽमला ॥२९४॥
सतो हि असतश्चापि प्रत्ययैर्यदि जायते ।
एकत्वान्यत्वदृष्टिश्च अवश्यं तैः समाश्रिना ॥२९५॥

न रूप भौतिक छ न अभौतिक नै छ किनभने गन्धर्व, स्वप्न, माया र मृगतृष्णा पनि अभौतिक छन् ॥२९१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रज्ञा तीन प्रकारको हुन्छ जसले महामायालाई प्रभावित गरेको हुन्छ र चित्त चाहिँ अदृश्य संभूत भएकाले देखिँदैन ॥२९२॥

देहभोगप्रतिष्ठानले गर्दा मानिसहरूमा वासना उत्पन्न हुन्छ र जसले लक्षणको कल्पना गर्दछ साथै स्वभावहरूलाई पनि वरण गर्दछ ॥२९३॥

यानद्वयविसंयुक्त प्रज्ञा आभासवर्जित संभवाभिनिवेशले गर्दा श्रावकहरूमा प्रवृत्त हुन्छ र चित्तमात्रावतारले गर्दा तथागती प्रज्ञा अमला मानिन्छ ॥२९४॥

यदि सत् र असत् प्रत्ययहरूद्वारा उत्पन्न हुन्छ भने एकत्व र अन्यत्व दृष्टि पनि तिनीहरूद्वारा नै समाश्रित हुन्छ ॥२९५॥

विविधागतिर्हि निर्वृता यथा माया न सिध्यति ।
निमित्तं हि तथा चित्रं कल्प्यमानं न सिध्यति ॥२९६॥
निमित्तदौष्ठुल्यमयं बन्धनं चित्तसंभवम् ।
परिकल्पितं ह्यजानैः परतन्त्रं विकल्प्यते ॥२९७॥
य एव कल्पितो भावः परतन्त्रं तदेव हि ।
कल्पितं हि विचित्राभं परतन्त्रं विकल्प्यते ॥२९८॥
संवृतिः परमार्थश्च तृतीयं नास्ति हेतुकम् ।
कल्पितं संवृतिर्ह्युक्ता तच्छेदादार्यगोचरः ॥२९९॥
यथा हि योगिनां वस्तु चित्तमेकं विराजते ।
न ह्यस्ति चित्तता तत्र तथा कल्पितलक्षणम् ॥३००॥

विविधगतिनिर्वृत्त माया जसरी सिद्ध हुँदैन त्यसरी नै निमित्त चित्तको कल्पना पनि सिद्ध हुँदैन ॥२९६॥

जो चित्तमा हुने निमित्तदौष्ठुल्यमय बन्धन छ त्यसलाई परिकल्पित लक्षणलाई न जान्नेहरूले परतन्त्रस्वभावको कल्पना गर्दछन ॥२९७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जो यो कल्पित भाव छ त्यो नै परतन्त्र हो र जो कल्पित विचित्राभ छ त्यसले परतन्त्रलाई कल्पित गर्छ ॥

संवृति र परमार्थ गरी दुईवटा सत्य छन्, तेस्रो हेतु छैन। कल्पितलाई संवृति भनियो र त्यसको छेदनबाट आर्यहरूले परमार्थलाई देख्दछन् ॥२९९॥

जसरी योगीहरूलाई वस्तु चित्त मात्र विराजमान हुन्छ र त्यहाँ चित्तता छैन। त्यही परिकल्पित लक्षण हो ॥३००॥

यथा हि तैमिरैश्चित्रं कल्प्यते रूपदर्शनम् ।
तिमिरं न रूपं नारूपं परतन्त्रं तथा बुधैः ॥३०१॥
हेमं स्यात्तु यथा शुद्धं जलं कलुषवर्जितम् ।
गगनं हि घनाभावात्तथा शुद्धं विकल्पितम् ॥३०२॥
श्रावकास्त्रिविधो मह्यं निर्मितः प्रणिधानजः ।
रागद्वेषविसंयुक्तः श्रावको धर्मसंभवः ॥३०३॥
बाधिसत्त्वोऽपि त्रिविधो बुद्धानां नास्ति लक्षणम् ।
चित्ते चित्ते तु सत्त्वानां बुद्धबिम्बं विदृश्यते ॥३०४॥
नास्ति वै कल्पितो भावः परतन्त्रं च विद्यते ।
समारोपापवादं च विकल्पं नो विनश्यति ॥३०५॥

जसरी तैमिरहरूले रूपदर्शनको कल्पना गर्दछन् र तिमिर न रूप हो न अरूप नै हो त्यही परतन्त्र हो ॥३०१॥

जस्तो शुद्ध सुवर्ण, कलुषरहित जल र मेघरहित आकाश झैं शुद्ध कल्पित छ ॥३०२॥

प्रणिधान श्रावक मेरा लागि तीन प्रकारको निर्मित छ र रागद्वेषविसंयुक्त श्रावक धर्मसंभव छ ॥३०३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बोधिसत्त्व पनि तीन प्रकारको हुन्छ र बुद्धको लक्षण छैन र प्राणिहरूको प्रत्येक चित्तमा बुद्धको बिम्ब देखिन्छ ॥

कल्पितभाव छैन तर परतन्त्र चाहिँ छ समारोप र अपवाद पनि भएकाले हाम्रो विकल्प विनष्ट हुन्छ ॥३०५॥

कल्पितं यद्यभावः स्यात्परतन्त्रस्वभावतः ।
विनाभावेन वै भावं भावश्चाभावसंभवः ॥३०६॥
परिकल्पितं समाश्रित्य परतन्त्रं प्रलभ्यते ।
निमित्तनामसंवन्धाज्जायते परिकल्पितम् ॥३०७॥
अत्यन्तं चाप्यनिष्पन्नं कल्पितेन परोद्भवम् ।
तदा प्रज्ञायते शुद्धः स्वभावः पारमार्थिकः ॥३०८॥
परिकल्पितं दशविधं परतन्त्रं च षड्विधम् ।
तथता च प्रत्यात्पगतिमतो नास्ति विशेषणम् ॥३०९॥
पञ्च धर्मा भवेत्तत्वं स्वभावा हि त्रयस्तथा ।
एतद्विभावयन् योगी तथतां नातिवर्तते ॥३१०॥

कल्पित जो अभाव छ त्यो परतन्त्र स्वभावले गर्दा विना भावले भाव जो छ त्यो भाव अभाव संभव हुन्छ ॥

परिकल्पित स्वभावमा आश्रित भएर परतन्त्र स्वभाव प्राप्त हुन्छ र निमित्तनामसम्बन्धबाट परिकल्पित स्वभाव उत्पन्न हुन्छ ॥३०७॥

अत्यन्त अनिष्पन्न कल्पितद्वारा उद्भव भएर पारमार्थिक शुद्ध स्वभाव जानिन्छ ॥३०८॥

परिकल्पित दशप्रकारको हुन्छ र परतन्त्र चाहिँ छ प्रकारको हुन्छ। तथता चाहिँ प्रत्यात्मगतियुक्त हुन्छ र विशेषण हुँदैन ॥३०९॥

धर्म पाँचवटा तत्त्व छन् र स्वभाव चाहिँ तीनवटा छन् भन्ने जानेर योगीले तथतालाई जित्न सक्तैनन् ॥३१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नक्षत्रमेघसंस्थानां सोमभास्करसंनिभम् ।
चित्तं संदृश्यते नृणां दृश्याभं वासनोदितम् ॥३११॥
भूतालबधात्मका ह्येते न लक्ष्यं न च लक्षणम् ।
सर्वे भूतमया भूता यदि रूपं हि भौकिकम् ॥३१२॥
असंभूता महाभूता नास्ति भूतषु भौतिकम् ।
कारणं हि महाभूताः कार्यं भूसलिलादयः ॥३१३॥
द्रव्यप्रज्ञप्तिरूपं च मायाजातिकृतं तथा ।
स्वप्नगन्धर्वरूपं च मृगतृष्णा च पञ्चमम् ॥३१४॥
इच्छन्तिकं पञ्चविधं गोत्राः पञ्च तथा भवेत् ।
पञ्च यानान्ययानं च निर्वाणं षड्विधं भवेत् ॥३१५॥

नक्षत्र र मेघले युक्त र चन्द्र तथा सूर्ययुक्त आकाश झैं मानिसहरूको चित्त हुन्छ र दृश्याभ भनेको वासनोदित हो ॥३११॥

यिनीहरू भूत अलब्धात्मक हुनाले न लक्ष्य हुन्छ, न लक्षण नै । यदि रूप नै भौतिक छ भने सबै भूतहरू भूतमय हुन्छन् ॥३१२॥

महाभूतहरू असंभूत भएकाले भूतहरूमा भौतिकता छैन । महाभूतहरू कारण हुन् भने भू सलिलादि चाहिँ कार्य हुन् ॥३१३॥

द्रव्यप्रज्ञप्तिरूप, मायाजातिकृत र स्वप्नगन्धर्वरूप यी सबै मृगतृष्णा समान छन् ॥३१४॥

पाँच प्रकारका इच्छा, पाँच प्रकारका गोत्र, पाँचवटा यान र अयान हुन्छन् र निर्वाण छ प्रकारको हुन्छ ॥

स्कन्धभेदाश्चतुर्विंशद्रूपं चाष्टविधं भवेत् ।
बुद्धा भवेच्चतुर्विंशद्विविधाश्च जिनौरसाः ॥३१६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अष्टोत्तरं नयशतं श्रावकाश्च त्रयस्तथा ।
क्षेत्रमेकं हि बुद्धानां बुद्धश्चैकस्तथा भवेत् ॥३१७॥
विमुक्तयस्तथा तिसृश्चित्तधारा चतुर्विधम् ।
नैरात्म्यं षड्विधं मह्यं ज्ञेयं चापि चतुर्विधम् ॥३१८॥
कारणैश्च विसंयुक्तं दृष्टिदोषविवर्जितम् ।
प्रत्यात्मवेद्यमचलं महायानमनुत्तरम् ॥३१९॥

स्कन्धभेदले चौविसप्रकारको रूप आठ प्रकारको हुन्छ। बुद्धहरू चौविस प्रकारका हुन्छन्। अष्टोत्तर नयशत र श्रावक चाहिँ एउटा हुन्छन्। क्षेत्र एउटा हुन्छ र सम्यक् सम्बुद्ध चाहिँ एउटा हुन्छन्। मुक्तिहरू तीनवटा हुन्छन् र चित्तधारा चारप्रकारका हुन्छन्। नैरात्म्य छ प्रकारको र ज्ञेय चारप्रकारका हुन्छन् ॥३१६-३१८॥

कारणहरूले युक्त, दृष्टिदोष रहित, प्रत्यात्मवेद्य र अचल जो महायान छ त्यो नै अनुत्तर यान हो ॥३१९॥

उत्पादं चाप्यनुत्पादमष्टधा नवधा भवेत् ।
एकानुपूर्वसमयं सिद्धान्तमेकमेव च ॥३२०॥
आरूपयधात्वष्टविधं ध्यानभेदश्च षड्विधः ।
प्रत्येकजिनपुत्राणां निर्याणं सप्तधा भवेत् ॥३२१॥
अध्वत्रयं न चैवास्ति नित्यानित्यं च नास्ति वै ।
क्रिया कर्म फलं चैव स्वप्नकार्यं तथा भवेत् ॥३२२॥
अन्ताद्यासंभवा बुद्धाः श्रावकाश्च जिनौरसाः ।
चित्तं दृश्यविसंयुक्तं मायाधर्मोपमं सदा ॥३२३॥
गर्भश्चक्रं तथा जातिनैष्क्रम्यं तुषितालयम् ।
सर्वक्षेत्रगताश्चपि दृश्यन्ते न च योनिजाः ॥३२४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संक्रान्तिं संचरं सत्त्वं देशना निर्वृर्तिस्था
सत्यं क्षेत्रावबोधिश्च प्रत्ययप्रेरितो भवेत् ॥३२५॥

उत्पाद र अनुत्पाद क्रमशः आठ र नौ प्रकारको हुन्छ। एकानुपूर्वसमय सिद्धान्त एउटा मात्र हुन्छ। आरूप्यधातु आठ प्रकारको हुन्छ र ध्यान छ प्रकारको हुन्छ त्यसैगरी प्रत्येक जिनपुत्रहरूको निर्याण सात प्रकारको हुन्छ ॥३२०-३२१॥

मार्गत्रय छैन, नित्यानित्य पनि छैन र क्रिया, कर्मफल र स्वप्नकार्य पनि त्यस्तै हो ॥३२२॥

बुद्ध र बुद्धपुत्रहरू अन्तादि रहित छन् र चित्त दृश्यविसंयुक्त छ र माया धर्मोपम छ ॥३२३॥

बुद्ध गर्भचक्र, जातिको नैष्कर्म्य र तुषितालयादि सबै क्षेत्रालमा पुगेका देखिन्छन् तर योनिज होइनन् ॥३२४॥

संक्रान्ति, संचर, सत्त्व, देशना, निर्वृति, सत्य र क्षेत्रा एवम् अबोधि प्रत्ययप्रेरित हुन्छन्।। ३२५॥

लोका वनस्पतिर्द्वीपो नैरात्म्यतीर्थसंचरम् ।
ध्यान यानालयप्राप्तिरचिन्त्यफलगोचरम् ॥३२६॥
चन्द्रनक्षत्रगोत्राणि नृपगोत्रा सुरालयम् ।
यक्षगन्धर्वगोत्राणि कर्मजा तृष्णसंभवा ॥ ३२७ ॥
अचिन्त्यपरिणामी च च्युतिर्वासनसंयुता ।
व्युच्छिन्नच्युत्यभावेन क्लेशजालं निरुध्यते ॥३२८॥

लोक, वनस्पति, द्वीप नैरात्म्य, तीर्थसंचर, ध्यान, यान, आलयप्राप्ति, अचिन्त्य फलगोचर जो छन् ॥३२६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नृपगोत्र, सुरालय र यक्षगन्धर्वगोत्रहरू यी सबै कर्मज हुन् र तृष्णाबाट उत्पन्न हुन्छन् ।। ३२७॥

अचिन्त्यपरिणामी र च्युतिवासनाले युक्त व्यच्छिन्नच्युत्यभावले क्लेशजालङ्को निरोध हुन्छ ॥३२८॥

धनधान्यं सुवर्णं च क्षेत्रवस्तु विकल्प्यते ।
गवैडकाश्च दासा वै तथा हयगजादयः ॥३२९॥
तल्पविद्धे, न स्वप्तव्यं भूमिश्चापि न लेपयते् ।
सौवर्णराजतं पात्रं कांसं ताम्रं न कारयेत् ॥३३०॥
कम्बला नीररक्ताश्च काषायो गोमयेन च ।
कर्दमैवं फलपत्रैश्च शुक्लान् योगी रजेत्सदा ॥३३१॥
शैलीकं मृन्मयं लोहं शाङ्खें वै स्फटिकामयम् ।
पात्रार्थं धारयेद्योगी परिपूर्णं च मागधम् ॥३३२॥
चतुरङ्गुलं भवेच्छस्त्रं कुब्जं वै वस्तुच्छेदनः ।
शिल्पविद्यां न शिक्षेत योगी योगपरायणः ॥३३३॥
क्रयविक्रयो न कर्तव्यो योगिना योगिवाहिना ।
आरामिकैश्च कर्तव्यमेतद्धर्मं वदाम्यहम् ॥३३४॥
गुप्तेन्द्रियं तथार्थज्ञं सूत्रान्ते विनये तथा ।
गृहस्थैर्न च संसृष्टं योगिनं तं वदाम्यहम् ॥३३५॥

धनधान्य, सुवर्ण, क्षेत्र र वस्तुको कल्पना गरिन्छ। गाई, भेडा, दास, हय, र गज आदि तल्पबिद्ध भएपछि न स्वप्तव्य र भूमिमा पनि लिप्त नहुनू। सौवर्णराजतपात्रलाई कास र ताम्र न बनाउँनू। कम्बल, नीररक्त, काष र गोमयले पनि कर्दम तथा फपत्रले शुक्ललाई शुक्ललाई योगीले रजत बनाउनु।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शैलीक, मृण्मय, लोह, शङ्ख र स्फटिकमय पात्रका लागि योगीले परिपूर्ण मागधका लागि धारण गरोस्।

शस्त्र चार अङ्गुलको होस् र कुन्ज र बस्तुछेदन गर्ने खालको हुनुपर्छ र योगपरायण योगीले शिल्पविद्या न सिकोस् योगबाहिन योगीले क्रयविक्रय पनि न गर्नु र आरामिकहरूले चाहिँ गर्नु, यही धर्म हो। गुप्तेन्द्रिय, विनय र सूत्रपिटकको अर्थज्ञ हुनुपर्छ र गृहस्थसँग धेरै मित्रता पनि योगीले गर्नुहुँदैन ॥३२९-३३५॥

शून्यागारे श्मशाने वा वृक्षमूले गुहासु वा ।
पलालेऽभ्यवकाशे च योगी वासं प्रकल्पयेत् ॥३३६॥
त्रिवस्त्रप्रावृतो नित्यं श्मशानाद्यत्रकुत्रचित् ।
वस्त्रार्यं संविधातव्यं यश्च दद्यात्सुखागतम् ॥३३७॥
युगमात्रानुसारी स्यात्पिण्डभक्षपरायणः ॥
कुसुमेभ्यो यथा भ्रमरास्तथा पिण्डं समाचरेत् ॥३३८॥
गणे च गणसंसृष्टे भिक्षुणीषु च यद्भवेत् ।
तद्धि आजीवसंसृष्टं न तत्कल्पति योगिनाम् ॥३३९॥
राजानो राजपुत्रश्च आमात्याः श्रेष्ठिनस्तथा ।
पिण्डार्थे नोपदेशेत योगी योगपरायणः ॥३४०॥

शून्यागार, श्मशान, वृक्षमूल, गुफा, पलाल र अभ्यकाश मध्ये कतै पनि योगीले बास बस्नु। त्रिवस्त्रप्राकृत भएर नित्य श्मशानादि कतै पनि योगीले वस्त्र धारण गर्नू ॥३३६-३३७॥

योगीले समयानुसार पिण्डपात भक्षण गर्नुपर्दछ, जस्तो कि भ्रमरले पुष्पबाट आहार ग्रहण गर्दछ ॥३३८॥

गणमा, गणसंसृष्टमा र भिक्षुणीहरूसँग पनि जे छ त्यही तिनीहरूले ग्रहण गर्नुपर्छ ॥ ३३९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

योगपरायण योगीले राजा, राजपुत्र, मन्त्री र सेठ आदिलाई भोजनका लागि अनुरोध वा उपदेश न गर्नु ॥३४०॥

मृतसूतकुलान्नं च मित्रप्रीतिसमन्वितम् ।
भिक्षुभिक्षुणिसंसृष्टं न तत्कल्पति योगिनाम् ॥३४१॥
विहारे यत्र वै धूमः पच्यते विधिवत्सदा ।
उद्दिश्य यत्कृतं चापि न तत्कल्पति योगिनाम् ॥३४२॥
उत्पादभङ्गनिर्मुक्तं सदसत्पक्षबर्जितम् ।
लक्ष्यलक्षणसंयुक्तं योगी लोकं विभावयेत् ॥३४३॥
समाधिबलसंयुक्तमभिज्ञैर्वशितश्च वै
नचिरात्तु भवेद्योगी यद्युत्पादं न कल्पयेत् ॥३४४॥
अणुकालप्रधानेभ्यः कारणेभ्यो न कल्पयेत् ।
हेतुप्रत्ययसंभूतं योगी लोकं न कल्पयेत् ॥३४५॥

मृतसूतकुलको अन्न, मित्रप्रीतिसमन्वित र भिक्षुभिक्षुणीसंसृष्ट आदिको कल्पना योगीले न गर्नु ॥३४१॥

त्यसलाई निमित्त मानेर गरिने कर्मप्रति योगीहरूको संलग्नता हुँदैन ॥३४२॥

योगीले संसारलाई उत्पादभङ्गरहित, सदसत्पक्षरहित र लक्ष्यलक्षयणयुक्त बुझ्नु पर्दछ ॥३४३॥

समाधिबलले युक्त र अभिज्ञादिले पनि संयुक्त भएर योगीले उत्पादनको कल्पना न गर्नू ॥३४४॥

योगीले हेतुप्रत्ययसंभूतलोकलाई अणु, काल र प्रधानादिबाट उत्पन्न भएको कल्पना नगर्नु ॥३४५॥

स्वकल्पकल्पितं लोकं चित्रं वै वासनोदितम् ।
प्रतिपश्येत्सदा योगी मायास्वप्नोपमं भवम् ॥३४६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपवादसमारोपवर्जितं दर्शनं सदा ।
देहभोगप्रतिष्ठाभं त्रिभवं न विकल्पयेत् ॥३४७॥

स्वकल्पकल्पनाबाट कल्पित लोकलाई र वासनोदित चित्तलाई योगीले माया र स्वप्न झैं बुझ्नु ॥३४६॥

अपवाद र समारोप रहित दर्शन र त्रिभवलाई देहभोग प्रतिष्ठाभ कल्पना नगरोस् ॥३४७॥

कृतभक्तपिण्डो निश्चितमृजुं संस्थाप्य वै तनुम् ।
बुद्धांश्च बोधिसत्त्वांश्च नमस्कृत्य पुनः पुन ॥३४८॥
विनयात्सुत्रयुक्तिभ्यां तत्त्वं संहृत्य योगवित् ।
पञ्चधर्मस्वचित्तं च नैरात्म्यं च विभावयेत् ॥ ३४९॥
प्रत्यात्मधर्मताशुद्धा भूमयो बुद्धभूमि च ।
एतद्विभावयेद्योगी महापद्मेऽभिषिच्यते ॥३५०॥
विभ्राम्य गतयः सर्वा भवादुद्वेगमानसः ।
योगानारभते चित्रां गत्वा शिवपथीं शुभाम् ॥३५१॥

भक्तपिण्डपात गरिसकेपछि योगीले शीरलाई सीधा राखेर बुद्ध र बोधिसत्त्वलाई बारम्बार नमस्कार गरेर विनय र सूत्रपिटकका राम्रा सूक्तिहरूलाई सङ्ग्रह गरेर पञ्चधर्मस्वचित्तलाई र नैरात्म्यलाई विभावन गर्नू। शुद्धप्रत्यात्मधर्मता र बुद्धभूमिलाई पनि योगीले भावना गर्नू सबै भ्रान्तिहरूलाई र मानसिक उद्वेगहरूलाई हटाएर योगीले कल्याणकारक पथमा आबद्ध हुनू ॥३४८-३५१॥

सोमभास्करसंस्थानं पद्मपत्रांशुसप्रभम् ।
गगनाग्निचित्रसदृशं योगी पुञ्जान् प्रपश्यते ॥३५२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निमित्तानि च चित्राणि तीर्थ्यमार्गं नयन्ति ते ।
श्रावकत्वे निपात्यन्ति प्रत्येकं जिनगोचरे ॥३५३॥
विधूय सर्वाण्येतानि निराभासो यदा भवेत् ।
तदा बुद्धकरादित्याः सर्वक्षेत्रसमागताः ।
शिरो हि तस्य मार्जन्ति निमित्तं तथतानुगाः ॥३५४॥

सोमभास्कर संस्थान, पद्मपत्रांशुसम र गगनाग्निचित्रसदृश प्रकाशपुन्जलाई योगीले हेरोस् ॥३५२॥

निमित्तहरूले युक्त चित्रहरूले तीथ्यमार्ग तर्फ लान्छन् र श्रावकत्व र प्रत्येकजिन गोचरमा खसाल्छन् ॥३५३॥

यी सबैलाई विधूय जब निराभास उत्पन्न हुन्छन् र तिनले आफूलाई तथतानुग बनाउँदै त्यसका शिरको मार्जन गर्दछन् ॥ ३५४॥

अस्त्यनाकारतो भावः शाश्वतोच्छेदवर्जितः ।
सदसत्पक्षविगताः कल्पयिष्यन्ति मध्यमम् ॥३५५॥
अहेतुवादे कल्प्यन्ते अहेतूच्छेददर्शनम् ।
बाह्यभाववापरिज्ञानान्नाशयिष्यन्ति मध्यमम् ॥३५६॥
भावग्राहं न मोक्ष्यन्ते मा भूदुच्छेददर्शनम् ।
समारोपापवादेन देशयिष्यन्ति मध्यमम् ॥३५७॥
चित्तमात्राबबोधेन बाह्याभावा व्युदाश्रया ।
विनिवृत्तिर्विकल्पस्य प्रतिपत् सैव मध्यमा ॥३५८॥

अनाकार भाव शाश्वत र उच्छेद वर्जित र सदसत्पक्षविगत आदि कल्पना गर्दछन् माध्यमिकहरूले त्यसैगरी अहेतुवादमा अहेतु उच्छेद दर्शनले गर्दा बाह्यभावापरिज्ञानाद्वरा नष्ट गर्दछन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भावग्राहलाई न मोक्षन उच्छेददर्शन नहोस् र समारोप र अपवाद पनि देखिन्छ। चित्तमात्रको अवबोधनले बाह्यभावको व्युदाश्रय हुन्छ र विनिवृत्तिर्विकल्पको जो मार्ग छ त्यही माध्यमिक हो ॥ ३५५-३५८॥

चित्तमात्रं न दृश्यन्ति दृश्याभावान्न जायते ।
प्रतिपन्मध्यमा चैषा मया चान्यैश्च देशिता ॥३५९॥
उत्पादं चाप्यनुत्पादं भावाभावश्च शून्यता ।
नैःस्वभाव्यं च भावानां द्वयमेतन्न कल्पयेत् ॥३६०॥
विकल्पवृत्या भावो न मोक्षं कल्पेन्ति बालिशाः ।
न चित्तवृत्यसंबोधाद्द्वयग्राहः प्रहीयते ॥३६१॥
स्वचित्तदृश्यसंबोधाद्द्वयग्राहः प्रहीयते ।
प्रहाणं हि परिज्ञानं विकल्प्यस्याविनाशकम् ॥३६२॥
चित्तदृश्यपरिज्ञानाद्विकल्पो न प्रवर्तते
अप्रवृत्तिर्विकल्पस्य तथता चित्तवर्जिता ॥३६३॥

चित्तमात्रलाई देख्दैनन् रदृष्याभावबाट उत्पन्न हुँदैन। प्रतिपन्मध्यमा योमैले र अन्यले पनि देशित गरेका छन् ॥ ३५९॥

उत्पाद, अनुत्पाद भाव, अभाव, शून्यता र नैःस्वभाव्य आदि भावहरूमा यो कल्पना नगर्नु ॥३६०॥

बालकहरूले विकल्पवृत्तिले गर्दा भावलाई मोक्ष कल्पना गर्दैनन् र चित्तकृत्यको असंबोधले द्वयग्राहको नाश हुँदैन ॥३६१॥

स्वचित्तको दृश्यसंबोधले द्वयाग्राह नाश हुन्छ र प्रहाण भनेको परिज्ञान हो र विकल्प्यको अविनाशक हो ॥ ३६२॥

चित्तदृश्यपरिज्ञानले विकल्प प्रवृत्त हुँदैन र विकल्पको अप्रवृत्ति चाहिँ तथता हो र त्यो चित्त वर्जित हुन्छ ॥३६३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीर्थ्यदोषविनिर्मुक्ता प्रवृत्तिर्यदि दृश्यते ।
सा विद्वद्भिर्भवेद्ग्राह्या निवृत्तिश्चाविनाशतः ॥३६४॥
अस्यावबोधाद्बुद्धत्वं मया बुद्धैश्च देशितम् ।
अन्यथा कल्प्यमानं हि तीर्थ्यवादः प्रसज्यते ॥३६५॥
अजाः प्रसूतजन्मा वै अच्युताश्च च्यवन्ति च ।
युगपज्जलचन्द्राभा दृश्यन्ते क्षेत्रकोटिषु ॥३६६॥
एकाध बहुधा भूत्वा वर्षन्ति च ज्वलन्ति वै
चित्ते चिन्तमया भूत्वा चित्तमात्रं बदन्ति ते ॥३६७॥
चित्तेषु चित्तमात्रं च अचित्ता चित्तसंभवा ।
विचित्ररूपसंस्थानाश्चित्तमात्रे गतिंगताः ॥३६८॥

यदि तीर्थ्यदोषरहित प्रवृत्ति देखिन्छ भने त्यो विद्वान्हरूद्वारा ग्राह्य हुन्छ र अविनाशतः निवृत्ति हुन्छ ॥३६४॥

यसको बोधले बुद्ध हुन्छ भन्ने कुरा मैले र बुद्धले पनि देशना गरेका छन् र जसले अन्यथा कल्पना गर्दछ तीर्थ्यवाद प्रसज्य हुन्छ ॥३६५॥

अज, प्रसूतजन्मा, अच्युत र च्यवनादि चाहिँ क्षेत्र कोटिहरूमा एकैपटक आभा झै देखिन्छन् ॥३६६॥

एउटा र धेरै भएर तिनीहरू वर्षन्छन् र जल्छन् पनि त्यसैगरी चित्तमा चित्तमय भएर तिनीहरू चित्तमात्र भन्छन् ॥३६७॥

चित्तमा चित्तमात्र। अचित्तमा चित्संभव छ र विचित्ररूप संस्थान भएकाले चित्तमात्रमा गति भएको छ ॥३६८॥

मौनीन्द्रै श्रावकै रूपैः प्रत्येकजिनसादृशैः
अन्यैश्च विविधै रूपैश्चित्तमात्रं बदन्ति ते । ॥३६९॥
आरूप्यरूपं ह्यारूपैर्नारकाणां च नारकम् ।
रूपं दर्शयन्ति सत्त्वानां चित्तमात्रस्य कारणम् ॥६७०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मायोपमं समाधिं च कायं चापि मनोमयम् ।
दश भूमीश्च वशिताः परावृत्ता लभन्ति ते ॥ ३७१॥
स्वविकल्पवियर्यासैः प्रपञ्चस्पन्दितैश्च वै ।
दृष्टश्रुतमतज्ञते बाला बध्यन्ति संज्ञया ॥३७२॥
निमित्तं परतन्त्रं हि यान्नाम तत्र कल्पितम् ।
परिकल्पितनिमित्तं पारतन्त्र्यात्प्रवर्तते ॥३७३॥

प्रमुख मुनि, श्रावक, रूप प्रत्येकजिनसदृश र अन्य विविध रूपहरूले गर्दा त्यसलाई चित्तमात्र भन्दछन् ॥३६९॥

आरूप्यरूप र आरूपनरकहरूको नारक रूप देखिन्छ र त्यही नै सत्त्वहरूको चित्तमात्रको कारण हो ॥३७०॥

मायोपम समाधि, मनोमयकाय, दशभूमि, दशशिता र आश्रयपरावृति आदि लाभ हुन्छ ॥३६१॥

स्वविकल्पविपर्यासले र प्रपञ्चस्पन्दितले दृष्टश्रुतज्ञातामा संज्ञाद्वारा बालकहरूले बन्धनमा पर्दछन् ॥३७२॥

निमित्त परतन्त्र हो र त्यहाँ जुन नाम कल्पित छ त्यो चाहिँ परिकल्पित निमित्त हो र पारतन्त्रबाट प्रवृत्त हुन्छ ॥३७३॥

बुद्ध्या विवेच्यमानं हि न तन्त्रं नापि कल्पितम् ।
निष्पन्नो नास्ति वै भावः कथं बुद्ध्या प्रकल्प्यते ॥३७४॥
निष्पन्नो विद्यते भावो भावाभावविवर्जितः ।
भावाभावविनिर्मुक्तौ द्वौ स्वभावौ कथं भवेत् ॥३७५॥
परिकल्पिते स्वभावे च स्वभावौ द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
कल्पितं दृश्यते चित्रं विशुद्धमार्यगोचरम् ॥३७६॥
कल्पितं हि विचित्राभं परतन्त्रे विकल्प्यते ।
अन्यथा कल्प्यमानं हि तीर्थ्यवादं समाश्रयेत् ॥३७७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कल्पना कल्पनेत्युक्तं, दर्शनाद्धेतुसंभवम् ।
विकल्पद्वय र्निमुक्तं, निष्पन्नं स्यात्तदेव हि ॥३७८॥

बुद्धिले विवेच्यमान न परतन्त्र लक्षण छ न परिकल्पित नै छ र परिनिष्पन्न पनि छैन त्यसैले भावलाई बुद्धिले कसरी कल्पना गर्ने ॥३७४॥

भावाभाव वर्जित भाव जो छ त्यो परिनिष्पन्न लक्षण हो त्यसैले कसरी दुइवटा स्वभाव भावाभाव विवर्जित होलान् ॥३७५॥

परिकल्पित स्वभावमा अन्य दुइवटा स्वभावहरू प्रतिष्ठित छन् र विशुद्ध आर्यगोचर रूपमा परिकल्पित नै देखिन्छन् ॥३७६॥

परिकल्पित विचित्राभलाई नै परतन्त्रमा कल्पना गरिन्छ र त्यसलाई अन्यथा कल्पना गर्नाले तीर्थ्यवाद समाश्रित हुन्छ ॥३७७॥

कल्पना कल्पना इत्युक्त दर्शनबाट हेतु संभव र विकल्प द्वयरहित त्यही नै निष्पन्न हो ॥३७८॥

क्षेत्रं बुद्धाश्च निर्माणा एकं यानं त्रयं तथा ।
न निर्वाणमहं सर्वे, शून्या उत्पत्तिवर्जिताः ॥३७९॥
षट्त्रिंशद्बुद्धभेदाश्च दश भेदाः पृथक्पृथक् ।
सत्त्वानां चित्तसंताना एते क्षेत्राण्यभाजनम् ॥३८०॥
यथा हि कल्पितं भावं ख्यायते चित्रदर्शनम्
न ह्यस्ति चित्रता तत्र बुद्धधर्म तथा जगत् ॥३८१॥
धर्मबुद्धो भवेद्बुद्धः शेषा वै तस्य निर्मित्ताः ।
सत्त्वाः स्वबीजसंतानं पश्यन्ते बुद्धदर्शनैः ॥३८२॥
भ्रान्तिनिमित्तसंबन्धाद्विकल्पः संप्रवर्तते ।
विकल्पा तथता नान्या न निमित्ता विकल्पना ॥३८३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बुद्ध क्षेत्र, बुद्ध निर्वाण एकयान, त्रियान र निर्वाण म सबै शून्य र उत्पत्तिवर्जित छ ॥३७९॥

छत्तीस बुद्धका भेद, दशवटा अलग-अलग भेद र सत्त्वहरूको चित्त संतान यी सबै क्षेत्रगत भाजनलोक हुन् ॥३८०॥

जस्तो कि कल्पित भाव भनेको चित्रदर्शन हो ता पनि त्यहाँ चित्रता छैन त्यस्तै बुद्ध धर्म र जगत्मा पनि जान्नुपर्दछ ॥३८१॥

धर्मरूपी बुद्ध नै बुद्ध हुन् र बाँकी त्यसका निर्माण बुद्ध हुन् र सत्त्वहरू स्वबीजसंतान हुन् भनेर बुद्धका दर्शनहरूले भन्दछन् ॥३८२॥

भ्रान्तिनिमित्तसंबन्धले गर्दा विकल्प प्रवृत्त हुन्छ। विकल्प र तथता पनि अन्य होइनन्, त्यसैले विकल्पना निमित्त होइन ॥ ३८३॥

स्वाभाविकश्च संभोगो निर्मितं पञ्चर्निर्मितम् ।
षट्त्रिंशकं बुद्धगणं बुद्धः स्वाभाविको भवेत् ॥३८४॥
नीले रक्तेऽथ लवणे शङ्खे क्षीरे च शार्करे ।
कषायैः फलपुष्पाद्यैः किरणा यथ भास्करे ॥३८५॥
न चान्ये न च नान्ये तरङ्गा ह्युदधाविव
विज्ञानानि तथा सप्त चित्तेन सह संयुता ॥३८६॥
उदधेः परिणामोऽसौ तरङ्गाणां विचत्रता ।
आलयं हि तथा चित्रं विज्ञानाख्यं प्रवर्तते ॥३८७॥

स्वाभाविक कार्य, संभोगकाय, निर्माणकाय, पञ्चबुद्ध, छत्तीस बुद्धगण र बुद्ध स्वाभाविक हुन् ॥३८४॥

नील, रक्त, लवण, शंख, क्षीर र शर्करामा काषय, फलपुष्पादि किरणहरू जसरी भास्करमा हुन्छन् त्यसरी नै समुद्रमा तरङ्गहरू झैं सप्त विज्ञानहरू चित्तसँग जोडिएका हुन्छन् ॥३८५-३८६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तरङ्गहरूको विचित्रता भनेको समुद्रको परिणाम हो र विज्ञानाख्य आलयको चित्त प्रवृत्त हुन्छ ॥३८७॥

चित्तं मनश्च विज्ञानं लक्षणार्थं, प्रकल्प्यते ।
अभिन्नलक्षणान्ष्टौ न च लक्ष्यं न लक्षणम् ॥३८८॥
उदधेश्च तरङ्गाणां यथा नास्ति विशेषणम् ।
विज्ञानानां यथा चित्ते परिणामो न लभ्यते ॥३८९॥
चित्तेन चीयते कर्म मनसा च विचीयते ।
विज्ञानेन विजानाति दृश्यं कल्पेति पञ्चभिः ॥३९०॥
नीलरक्तप्रकारं हि विज्ञानं ख्यायते नृणाम् ।
तरङ्गचित्तसाधर्म्यं वद कस्माद्महामुने ॥३९१॥
नीलरक्तप्रकारं हि तरङ्गेषु न विद्यते ।
वृत्तिश्च वर्ण्यते चित्ते लक्षणार्थं हि बालिशाः ॥३९२॥

चित्त मन र विज्ञान लक्षणका लागि प्रवृत्त हुन्छ र अभिन्न लक्षणहरू आठवटा हुन्छन् र वास्तवमा लक्ष्य र लक्षण दुवै हुँदैनन् ॥३८८॥

जसरी समुद्रका तरङ्गहरूको विशेषण छैन त्यसरी नै विज्ञानहरूको पनि चित्तमा परिणाम उपलब्ध हुँदैन। चित्तले कर्मको चयन गर्छ, मनले विवेचन गर्छ, विज्ञानले जान्दछ र पाँचवटाले दृष्यको कल्पना गर्दछ ॥३८९-३९०॥

नीलरक्तप्रकारलाई नै मानिसहरूले विज्ञान भन्दछन् र त्यो तरङ्गचित्तसाधर्म्य हो। नीलरक्तप्रकार तरङ्गमा छैन र लक्षणका लागि बालिशहरूले चित्तमा वृत्तिको वर्णन गर्दछन् ॥३९१-३९२॥

न तस्य विद्यते वृत्तिः स्वचित्तं ग्राह्यवर्जितम् ।
ग्राह्ये सति हि वै ग्राहस्तरङ्गैः सह साध्यते ॥३९३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देहभोगप्रतिष्ठानं विज्ञानं ख्यायते नृणाम् ।
तेनास्य दृश्यते वृत्तिस्तरङ्गैः सहसादृशा ॥३९४॥
उदधिस्तरङ्गभावेन नृत्यमानो विभाव्यते ।
आलयस्य तथा वृत्तिः कस्माद्बुध्या न गृह्यते ॥३९५॥
बालानां बुद्धिवैकल्यादालयं ह्युदधेर्यथा ।
तरङ्गवृत्तिसाधर्म्या दृष्टान्तेनोपनीयते ॥३९६॥
उदेति भास्करो यद्वत्समं हीनोत्तमे जने ।
तथा त्वं लोकप्रद्योत तत्त्वं देशेसि बालिशान् ॥३९७॥

स्वचित्तग्राह्यरहित त्यसको वृत्ति हुँदैन र ग्राह्य भएपछि ग्राह चाहिँ तरङ्गहरूसँग साधित हुन्छ ॥३९३॥

मानिसहरूमा देहभोगप्रतिष्ठान भनेर विज्ञान ख्यापित छ त्यसैले तरङ्गसदृश वृत्ति देखिन्छ ॥३९४॥

त्यो चाहिँ उदधितरङ्गभावले नृत्यमान विभावित हुन्छ र आलस्यको वृत्ति किन ग्रहण नगर्ने ? ॥३९५॥

बालकहरूको बुद्धिवैकल्यले गर्दा समुद्रको तरङ्गवृत्तिसाधर्म्य दृष्टान्तले बुझिन्छ ॥३९६॥

जसरी सूर्य ठूला-साना सबैका लागि समानरूपले उदाउँछ, त्यसरी नै यो ज्ञान पनि सबैका लागि हो ॥३९७॥

कृत्वा धर्मेष्ववस्थानं कस्मात्तत्वं न भाषसे ।
भाषसे यदि तत्त्वं वै तत्त्वं चित्ते न विद्यते ॥३९८॥
उदधेर्यथा तरङ्गाणि दर्पणे सुपिने यथा ।
दृश्यन्ते युगपत्काले तथा चित्तं स्वगोचरे ।
वैकल्याद्विषयाणां हि क्रमवृत्या प्रवर्तते ॥३९९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विज्ञानेन विजानाति मनसा मन्यते पुनः ।
पञ्चानां ख्यायते दृश्यं क्रमो नास्ति समाहिते ॥४००॥

धर्महरूमा अवस्थित भएर किन तत्त्व नभन्ने र यदि तत्त्वका वारेमा भन्छौं भनें तत्त्व चित्तमा छैन ॥३९८॥

जसरी तरङ्गहरू दर्पण र सुपिनमा एउटै समयमा देखिन्छन् त्यसरी नै चित्त पनि स्वगोचरमा वैकल्यादि विषयहरूको क्रमवृत्तिद्वारा प्रवृत्त हुन्छ ॥३९९॥

विज्ञानले जान्दछ, मनले मान्दछ । पाँचवटाको दृश्य ख्यापित हुन्छ र समाहितमा क्रम छैन ॥४००॥

चित्राचार्यो यथा कश्चिच्चित्रान्तेवासिकोऽपि वा ।
चित्रार्थे नामयेद्रङ्गं देशनापि तथा मम ॥४०१॥
रङ्गे न विद्यते चित्रं न कुड्ये न च भाजने ।
सत्त्वानां कर्षणार्थाय रङ्गैश्चित्रं विकल्प्यते ॥४०२॥
देशनाव्यभिचारी च तत्त्वं ह्यक्षरवर्जितम् ।
कृत्वा धर्मे व्यवस्थानं तत्त्वं देशेमि योगिनाम् ॥४०३॥
तत्त्वं प्रत्यात्मगतिकं कल्प्यकल्पनवर्जितम् ।
देशेमि जिनपुत्राणां बालानां देशनान्यथा ॥४०४॥
विचित्रा हि यथामाया दृश्यते न च विद्यते ।
देशना हि तथा चित्रा दृश्यतेऽव्यभिचारिणी ॥४०५॥

चित्र सिकाउने गुरू र उसको शिष्य दुवैले चित्र लेख्नका लागि नै रङ्गको निर्माण गर्दछन् त्यसरी नै देशना पनि दुवैका लागि हुन्छ ॥४०१॥

चित्र र रङ्गमा, न भित्तामा र न भाँडामा नै रहन्छ । प्राणीहरूको कर्षणका लागि रङ्गहरूद्वारा चित्तको कल्पना गरिन्छ ॥४०२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देशना व्यभिचारी अक्षरवर्जिते तत्त्वलाई धर्ममा व्यवस्थान गरेर योगीहरूका लागिं तत्त्वको देशना गर्दछु ॥४०३॥

प्रत्यात्मगतिक तत्त्व जो कल्प्य कल्पना रहित छ, जिनपुत्रकरुका लागि त्यसको देशना गर्दछु ॥४०४॥

विचित्रमाया जो देखिन्छ तर वास्तवमा छैन त्यसरी नै देशना पनि अव्यभिचारिणी र चित्र रूपमा देखिन्छ ॥४०५॥

देशना हि यदन्यस्य तदन्यस्याप्यदेशना ।
आतुरे आतुरे यद्वद्भिषग्द्रव्यं प्रयच्छति ।
बुद्धा हि तद्वत्सत्त्वानां चित्तमात्रं वदन्ति ते ॥४०६॥
बाह्यवासनबीजेन विकल्पः संप्रवर्तते ।
तन्त्रं हि येन गृह्णाति यद्गृह्णाति स कल्पितम् ॥४०७॥
बाह्यमालम्बनं गृह्यं चित्तं चाश्रित्य जायते ।
द्विधा प्रवर्तते भ्रान्तिस्तृतीयं नास्ति कारणम् ॥४०८॥
यस्माच्च जायते भ्रान्तिर्यदाश्रित्य च जायते ।
षड्द्वादशाष्टादशकं चित्तमेव वदाम्यहम् ॥४०९॥
स्वबीजग्राह्यसंबन्धादात्मग्राहः प्रहीयते ।
चित्तकल्पावतारेण धर्मग्राहः प्रहीयते ॥४१०॥

जो एउटाको देशना हो त्यो अन्यका लागि पनि हुन सक्छ ; जस्तो कि एउटा आतुरलाई दिएको औषधि अन्यलाई पनि काम लाग्न सक्छ त्यसैले बुद्ध सबै प्राणीहरूका लागि चित्तमात्र भन्दछन् ॥४०६॥

बाह्यवासनाबीजले विकल्प प्रवृत्त हुन्छ र जसले तन्त्रलाई ग्रहण गर्दछ त्यो कल्पित हो ॥४०७॥

बाह्यलम्बन ग्राह्य चित्तमा आश्रित भएर उत्पन्न हुन्छ र भ्रान्ति दुई प्रकारले हुन्छ, तेस्रो कुनै कारण छैन ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जसबाट र जसलाई आश्रय मानेर भ्रान्ति उत्पन्न हुन्छ ती षड्इन्द्रिय, द्वादशायतन र अष्टादश धातु हुन् ॥

स्वबीजग्राह्यसंबन्धबाट आत्मग्राह नष्ट हुन्छ र चित्तकल्पावतारबाट धर्मग्राह विनष्ट हुन्छ ॥४१०॥

यत्तु आलयविज्ञानं तद्विज्ञानं प्रवर्तते ।
आध्यात्मिकं ह्यायतनं भवेद्बाह्यं यदाभया ॥४११॥
नक्षत्रकेशग्रहणं स्वप्नरूपं यथाबुधैः ।
संस्कृतासंस्कृतं नित्यं कल्प्यते न च विद्यते ॥४१२॥
गन्धर्वनगरं माया मृगतृष्णाम्भसां यथा ।
असन्तो वा विदृश्यन्ते परतन्त्रं तथा भवेत् ॥४१३॥
आत्मेन्द्रियोपचारं हि त्रिचित्ते देशयाम्यहम् ।
चित्तं मनश्च विज्ञानं स्वलक्षणविसंयुता ॥४१४॥
चित्तं मनश्च विज्ञानं नैरात्म्यं स्याद्द्वयं तथा ।
पञ्च धर्माः स्वभावा हि बुद्धानां गोचरो ह्ययम् ॥४१५॥

जो आलयविज्ञान हो त्यही विज्ञान प्रवृत्त हुन्छ र जो आध्यात्मिक आयतन छ त्यही नै प्रकाशद्वारा बाह्य आयतन हो ॥४११॥

जसरी नक्षत्र र केशग्रहणलाइ विद्वान्हरूले स्वप्न समान मान्दछन् त्यसरी नै संस्कृत र असंस्कृतको जो नित्य कल्पना छ त्यसलाई विद्वान्हरूले छैन भन्ने बुझ्दछन् ॥४१२॥

जसरी गन्धर्वनगर, माया, मृगतृष्णा र आकाशादि नभए पनि छन् झैं प्रतिभासित हुन्छन् त्यसरी नै परंतन्त्रलाई बुझ्नु पर्दछ ॥४१३॥

आत्मोपचार भनेको चित्तत्रय (आलयविज्ञान, क्लिष्टमन र मनोविज्ञान) हो र चित्त, मन र विज्ञान र स्वलक्षणले युक्त छन् ॥४१४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्त, मन, विज्ञान, नैरात्म्यद्वय, पञ्चधर्म स्वभाव यी सबै बुद्धलाई गोचर हुन्छन् ॥४१५॥

लक्षणेन भवेत्त्रीणी एकं वासनहेतुकाः ।
रङ्गं हि यथाप्येकं कुड्ये चित्रं विदृश्यते ॥४१६॥
नैरात्म्यमद्वयं चित्तं मनोविज्ञानमेव च ।
पञ्च धर्माः स्वभावा हि मम गोत्रे न सन्ति ते ॥४१७॥
चित्तलक्षणनिर्मुक्तं विज्ञानमनवर्जितम् ।
धर्मस्वभावविरहं गोत्रं ताथागतं लभेत् ॥४१८॥
कायेन वाचा मनसा न तत्र क्रियते शुभम् ।
गोत्रं ताथागतं शुद्धं समुदाचारवर्जितम् ॥४१९॥
अभिज्ञैर्वशितैः शुद्धं समाधिबलमण्डितम् ।
कायं मनोमयं चित्तं गोत्रं ताथागतं शुभम् ॥४२०॥

लक्षणद्वारा तीन हुन्छ र एउटा वासनाहेतुक हुन्छ त्यसैगरी रङ्ग एउटै भएपनि भित्तामा चित्र देखिन्छ ॥४१६॥

नैरात्म्यद्वय, चित्त, मनोविज्ञान, पञ्चधर्म र स्वाभाव मेरो (बुद्धको) गोत्रमा छैनन् ॥४१७॥

निमित्तलक्षरहित, विज्ञान र मन रहित त्यसैगरी धर्मस्वभावरहित तथागतका गोत्रमा पाइन्छन् ॥४१८॥

काय, वाक् र मनद्वारा त्यहाँ शुभ गरिदैन र तथागत गोत्र शुद्ध र समुदाचारवर्जित छ ॥४१९॥

अभिज्ञा र वशितद्वारा शुद्ध र समाधिबलमण्डित तथा काय, मनोमय, चित्त र गोत्र चाहिँ ताथागत र शुभ छ ॥

प्रत्यात्मवेद्यं ह्यमलं हेतुलक्षणवर्जितम् ।
अष्टमी बुद्धभूमिश्च गोत्रं तथागतं भवेत् ॥४२१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दूरङ्गमा साधुमती धर्ममेघा तथागती ।
एतद्धि गोत्रं बुद्धानां शेषा यानद्वयावहा ॥४२२॥
सत्त्वसंतानभेदेन लक्षणार्थं च बालिशाम् ।
देश्यन्ते भूमयः सप्त बुद्धैश्चित्तवशं गताः ॥४२३॥
वाक्कायचित्तदौष्ठुल्यं न सप्तम्यां प्रवर्तते ।
अष्टम्यां ह्याश्रयस्तस्य स्वप्नौघसमसादृशः ॥४२४॥
भूम्यष्टम्याँ च पञ्चम्यां शिल्पविद्याकलागमम् ।
कुर्वन्ति जिनपुत्रा वै नृपत्वं च भवालये ॥४२५॥

प्रत्यात्मवेद्य, अमल र हेतुलक्षणवर्जित तथा जो अष्टमी बुद्धभूमि छ त्यो तथागत गोत्र हो ॥४२१॥

दूरङ्गमा, साधुमती, धर्ममेघा र तथागती यिनै बुद्धका गोत्र हुन् र शेष चाहिँ यानद्वयावह हुन् ॥४२२॥

बालजनबोधका लागि सत्त्वसंतानभेदले लक्षणार्थलाई देशना गरिन्छ र बुद्धचित्तवशगत भूमिहरू सातवटा छन् ॥४२३॥

वाक्काय र चित्तको दौष्ठुल्य सप्तमी भूमिमा प्रवृत्त हुँदैन । आठौँ भूमिमा त्यसको आश्रय जो छ त्यो स्वप्नोपमान छ ॥४२४॥

आठौँ भूमिमा र पञ्चमभूमिमा जिनपुत्रहरूले शिल्पविद्या, कला आगमादिको अभ्यास गर्छन् र संसारमा राजासमान हुन्छन् ॥४२५॥

उत्पादमथ नोत्पादं शून्याशून्यं न कल्पयेत् ।
स्वभावमस्वभावत्वं चित्तमात्रे न विद्यते ॥४२६॥
इदं तथ्यमिदं तथ्यमिदं मिथ्या विकल्पयेत् ।
प्रत्येकश्रावकाणां च देशना न जिनौरसाम् ॥४२७॥
सच्चासच्च सतो नैव क्षणिकं लक्षणं न वै ।
प्रज्ञप्तिद्रव्यसन्नैव चित्तमात्रे न विद्यते ॥४२८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भावा विद्यन्ति संवृत्या परमार्थे न भावकाः ।
निःस्वभावेषु या भ्रान्तिस्तत्सत्यं संवृतिर्भवेत् ॥४२९॥
असत्सु सर्वधर्मेषु प्रज्ञप्तिः क्रियते मया ।
अभिलापो व्यवहारश्च बालानां तत्त्ववर्जितः ॥४३०॥

उत्पाद, अनुत्पाद, शून्य र अशून्यको कल्पना नगरोस् र स्वभाव र अस्वभाव चित्तमा विद्यमान छैन ॥४२६॥

यो तथ्य र यो मिथ्या हो भनेर कल्पना गर्नुपर्दछ र यो देशना प्रत्येकबुद्ध र श्रावकयानीहरूका लागि हो तर बोधिसत्त्वहरूका लागि होइन ॥४२७॥

सत् र असत् हुँदा हुँदै पनि छैनन्, त्यसैगरी क्षणिक र लक्षण पनि छैनन् । प्रज्ञप्तिद्रव्यसत् पनि छैन ॥४२८॥

सांवृतिक रूपमा भावहरू छन् र पारमार्थिक रूपमा छैनन् र निःस्वभावमा जो भ्रान्ति छ त्यो पारमार्थिक सत्य हो ॥४२९॥

सर्वधर्ममा असत् प्रज्ञप्ति गरिन्छ र अभिलाप र व्यवहार चाहिँ बालहरूका लागि तत्त्ववर्जित छ ॥४३०॥

अभिलापसंभवो भावो विद्यते ह्यर्थगोचरः ।
अभिलापसंभवो भावो दृष्ट्वा वै नास्ति विद्यते ॥४३१॥
कुड्याभावे यथा चित्रं छायायां स्थाणुवर्जिते ।
आलयं तु तथा शुद्धं तरङ्गे न विराजते ॥४३२॥
नटवत्तिष्ठते चित्तं मनो विदूषसादृशम् ।
विज्ञानपञ्चकैः सार्धं दृश्यं कल्पति रङ्गवत् ॥४३३॥
देशनाधर्मनिष्यन्दो यच्च निष्यन्दनिर्मितम् ।
बुद्धा ह्येते भवेत्पौराः शेषा निर्माणविग्रहाः ॥४३४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दृश्यं न विद्यते चित्तं चित्तं दृश्यात्प्रमुह्यते ।
देहभोगप्रतिष्ठानमालयं ख्यायते नृणाम् ॥४३५॥

अभिलापसंभव भाव अर्थगोचर छ र अभिलाप संभव भाव जो छ त्यो देखेर छैन ॥४३१॥

जसरी भित्तो न हुँदा चित्र रहँदैन र स्थाणु न हुँदा छाया रहँदैन त्यसरी नै शुद्ध आलय तरङ्गमा विराजमान हुँदैन ॥४३२॥

चित्त नट भैँ हुन्छ र मन चाहिँ विदूष भैँ हुन्छ त्यस्तै पाँचविज्ञान सहित दृश्यलाई रङ्गवत् कल्पना गर्दछन् ।

देशना धर्मनिष्यन्द हो र त्यो चाहिँ निर्मित हो र त्यसैगरी बुद्धहरू पौर हुन् भने बाँकी निर्माणकाय युक्त हुन् ॥

चित्तमा दृश्यता छैन र चित्त चाहिँ दृश्यबाट मोहित हुन्छ र देहभोगप्रतिष्ठान आलय मानिसहरूमा प्रसिद्ध छ ।

चित्तं मनश्च विज्ञानं स्वभावं धर्मपञ्चकम् ।
नैरात्म्यं द्वितयं शुद्धं प्रभाषन्ते विनयकाः ॥४३६॥
तार्किकाणामविषयं श्रावकाणां न चैव हि ।
यं देशयन्ति वै नाथा प्रत्यात्मगतिगोचरम् ॥४३७॥
दीर्घह्रस्वादिसंबद्धमत्योन्यतः प्रवर्तते ।
अस्तित्त्वसाधका नास्ति अस्ति नास्तित्त्वसाधकम् ॥४३८॥
अणुशो विभज्य द्रव्यं न वै रूपं विकल्पयेत् ।
चित्तमात्रव्यवस्थानं कुदृष्ट्या न प्रसीदति ॥४३९॥
मा शून्यतां विकल्पेथ मा शून्यमिति वा पुनः ।
नास्त्यस्ति कल्पनैवेयं कल्प्यमर्थ न विद्यते ॥४४०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्त, मन, विज्ञान, स्वभाव र धर्मपञ्चक र नैरात्म्य चाहिँ द्वितय शुद्ध भन्दछन् विनायकहरू ॥४३६॥

तार्किकहरूका लागि अविषय र श्रावकका लागि पनि त्यस्तै छ भनेर नाथले यसलाई प्रत्यान्मगतिगोचर भन्छन् ॥४३७॥

दीर्घह्रस्वादि सम्बद्ध अन्योन्यतः प्रवृत्त हुन्छन्। अस्तित्त्व साधक छैनन् र नास्तित्त्व साधक छन् ॥४३८॥

अणुबाट विभाजन भएर रूप उत्पन्न हुन्छ भन्ने कल्पना नगर्नू। चित्तमात्रको व्यवस्थान कुदृष्टिले प्रसारित हुँदैन ॥४३९॥

शून्यतालाई कल्पना नगर्नू र शून्य छैन पनि नभन्नू। नास्ति र अस्ति भन्ने कल्पना र कल्प्यर्थ छैन ॥४४०॥

गुणाणुद्रव्यसङ्घातै रूपं बालैर्विकल्प्यते ।
एकैकमणुशो नास्ति अतोऽप्यर्थं न विद्यते ॥४४१॥
स्वचित्तं दृश्यसंस्थानं बहिर्धा ख्यायते नृणाम् ।
बाह्यं न विद्यते दृश्यमतोऽप्यर्थं न विद्यते ॥४४२॥
चित्तं केशोण्डुकं मायां स्वप्न गन्धर्वमेव च ।
अलात मृगतृष्णा च असन्तं ख्यायते नृणाम् ॥४४३॥
नित्यानित्यं तथैकत्वमुभयं नोभयं तथा ।
अनादिदोषसंबद्धा बालाः कल्पेन्ति मोहिताः ॥४४४॥
यानव्यवस्था नैवास्ति यानमेकं वदाम्यहम् ।
परिकर्षणार्थं बालानां यानभेदं वदाम्यहम् ॥४४५॥

गुण, अणु र द्रव्यको सङ्घातबाट रूपको कल्पना बालजनले गर्दछन् तर एउटा-एउटा अणु छैन त्यसैले अर्थ पनि छैन ॥४४१॥

स्वचित्त दृश्यसंस्थान मानिसहरूमा बहिर्धा प्रसिद्ध छ तर दृश्य बाह्य छैन त्यसैले अर्थ छैन ॥४४२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्त केशोण्डुक, माया, स्वप्न, गन्धर्वनगर, आलात र मृगतृष्णा छैनन् तापनि छन् भन्ने प्रसिद्धि छ ॥

नित्य, अनित्य, एकत्व, उभय र नोभयलाई अनादिदोषसम्बद्ध मोहित बालकहरूले कल्पना गर्छन् ॥४४४॥

यानव्यवस्था छैन तापनि एउटा यानको बारेमा म बताउँछु र वालकहरूको आकर्षणका लागि म यानभेद बताउँछु ॥४४५॥

विमुक्तयस्तथा तिस्रो धर्मनैरात्म्यमेव च ।
समताज्ञानक्लेशाख्या विमुक्त्या ते विवर्जिताः ॥४४६॥
यथा हि काष्टमुदधौ तरङ्गैर्विप्रवाह्यते ।
तथा च श्रावको मूढो लक्षणेन प्रवाह्यते ॥४४७॥
निष्ठागतिर्न तत्तस्या न च भूयो निवर्तते ।
समाधिकायं संप्राप्य आ कल्पान्न प्रबुध्यते ॥४४८॥
वासनाक्लेशसंबद्धा पर्युत्थानैर्विसंयुताः ।
समाधिमदमत्तास्ते धातौ तिष्ठन्त्यनास्रवे ॥४४९॥
यथा हि मत्तः पुरूषो मद्याभावाद्विबुध्यते ।
तथा ते बुद्धधर्माख्यं कायं प्राप्स्यन्ति मामकम् ॥४५०॥

तीनवटा विमुक्तिहरू, धर्मनैरात्म्य र क्लेशाख्य समताज्ञान विमुक्तिबाट विवर्जित छन्। जसरी समुद्रमा तरङ्गहरूद्वारा काठ प्रवाहित हुन्छ त्यसरी नै मूढ श्रावक लक्षणद्वारा प्रवाहित हुन्छ ॥४४६-४४७॥

श्रावकयानीको निष्ठागति हुँदैन र न भूय निवृत्ति नै हुन्छ र समाधिकायलाई प्राप्त गरेर आकल्पबाट प्रबुद्ध हुँदैन ॥४४८॥

वासनाक्लेशसंबद्ध पर्युत्थानले विसंयुत समाधिमदमत्तहरू अनाश्रव धातुमा बस्दछन् ॥४४९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जसरी मत्त पुरुष मदिराले छोडेपछि व्युभिन्छ त्यसरी नै तिनीहरूले मेरो बुद्धाख्य काय प्राप्त गर्दछन् ॥४५०॥

पङ्कमग्नो यथा हस्ती इतस्ततो न धावति ।
समाधिमदमग्ना वै तथा तिष्ठन्ति श्रावकाः ॥४५१॥
अधिष्ठानं नरेन्द्राणां प्रणिधानैर्विशोधितम् ।
अभिषेकसमाध्याद्य प्रथमा दशमी च वै ॥४५२॥
आकाशं शशशृङ्गं च वन्ध्यायाः पुत्र एव च ।
असन्तश्चाभिलप्यन्ते तथा भावेषु कल्पना ॥४५३॥
वासनाहेतुकं लोकं नासन्न सदसत्क्वचित् ।
ये पश्यन्ति विमुच्यन्ते धर्मनैरात्म्यकोविदाः ॥४५४॥
स्वभावकल्पितं नाम परभावश्च तन्त्रजः ।
निष्पन्नं तथतेत्युक्तं सूत्रे सूत्रे सदा मया ॥४५५॥

जसरी हिलामा भासिएको हात्ती यता उता गर्दैन त्यसरी नै श्रावकहरू समाधिमा बस्दछन् ॥४५१॥

प्रणिधानादिद्वारा विशोधित जो अधिष्ठान छ त्यो अभिषेक र समाधि नामले जानिन्छ र तिनीहरू प्रथमादेखि दशमी भूमिसम्म हुन्छन् ॥४५२॥

आकाश, शशशृङ्ग र वन्ध्यापुत्र आदि नभएपनि भावरूपमा कल्पना गरिन्छन् त्यसरी नै पदार्थको कल्पना हो ॥

जो धर्मनैरात्म्यलाई जान्दछन् त्यस्ता विद्वान्हरूले यो लोकलाई सत् र असत् रूपमा जान्दछन् तिनीहरू मुक्त हुन्छन् ॥४५४॥

भावकल्पि (परिकल्पित) नाम हो, परतन्त्र लक्षण परभाव हो भने परिनिष्पन्न स्वभाव तथता हो भनेर मैले सूत्र सूत्रमा भनेको छु ॥४५५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यञ्जनं पदकायं च नाम चापि विशेषतः ।
बालाः सृजन्ति दुर्मेधा यथा पङ्के महागजाः ॥४५६॥
देवयानं ब्रह्मयानं श्रावकीयं तथैव च ।
ताथागतं च प्रत्येक यानान्येतान् वदाम्यहम् ॥४५७॥
यानानां नास्ति वै निष्ठा यावच्चित्तं प्रवर्तते ।
चित्ते तु वै परावृत्ते न यानं न च यानिनः ॥४५८॥
चित्तं विकल्पो विज्ञप्तिर्मनो विज्ञानमेव च ।
आलयं त्रिभवश्चेष्टा एते चित्तस्य पर्ययाः ॥४५९॥
आयुरुष्माथ विज्ञानमालयो जीवितेन्द्रियम् ।
मनश्च मनविज्ञानं विकल्पस्य विशेषणम् ॥४६०॥

व्यञ्जन, पदकाय र नामलाई दुर्मेध बालकहरूले पङ्कमा फसेको महागजले झैँ कल्पना गर्दछन् ॥४५६॥

देवयान, ब्रह्मयान, श्रावकयान, ताथागतयान र प्रत्येकबुद्धयान छन् ॥४५७॥

जहिले सम्म चित्त प्रवृत्त हुन्छ त्यसबेला सम्म यानहरूको निष्ठा छैन र चित्त परावृत्त भएपछि यान र यानी दुवै रहँदैनन् ॥४५८॥

चित्त, विकल्प, विज्ञप्ति, मन, विज्ञान, आलय, त्रिभव र चेष्टा यी सबै चित्तका पर्याय हुन् ॥४५९॥

आयु, उष्म, विज्ञान, आलय, जीवितेन्द्रिय, मन र मनविज्ञान यी विकल्पका विशेषण हुन् ॥४६०॥

चित्तेन धार्यते कायो मनो मन्यति वै सदा ।
विज्ञानं चित्तविषयं विज्ञानैः सह छिन्दति ॥४६१॥
तृष्णा हि माता इत्युक्ता अविद्या च तथा पिता ।
विषयावबोधाद्विज्ञानं बुद्ध इत्युपदिश्यते ॥४६२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्हन्तो ह्यनुशयाः स्कन्धाः सङ्घः स्कन्धकपञ्चकः ।
निरन्तरान्तरच्छेदात्कर्म ह्यानन्तरं भवेत् ॥४६३॥
नैरात्म्यस्य द्वयं क्लेशास्तथैवावरणद्वयम् ।
अचिन्त्यपरिणामिन्याश्च्युतेर्लाभास्तथागताः ॥४६४॥
सिद्धान्तश्च नयश्चापि प्रत्यात्मं शासनं च वै ।
ये पश्यन्ति विभागज्ञा न ते तर्कवशं गताः ॥४६५॥

चित्तले कायलाई धारण गर्छ, मनले मनन गर्छ र विज्ञान भनेको चित्तविषय हो त्यसैले विज्ञानसँग विनष्ट हुन्छ ॥४६१॥

तृष्णालाई भवको माता भनिन्छ र अविद्या चाहिँ पिता हो र विषयावबोध विज्ञान मन चाहिँ बुद्ध हो । अर्हत्, भनेको रागादि अनुशय हो । पञ्चस्कन्धहरूको समूह चाहिँ सङ्घ हो । निरन्तर, अन्तर र आनन्तर चाहिँ कर्म हुन् ॥४६२-४६३॥

नैरात्म्यद्वय, आवरणद्वय अचिन्त्य परिणामच्युतिलाभ र तथागत ॥४६४॥

सिद्धान्त, नय, प्रत्यात्म र शासनलाई जुन विभागज्ञले देख्दछन् ती तर्कका वशमा पर्दैनन् ॥४६५॥

न भावो विद्यते सत्यं यथा बालैर्विकल्प्यते ।
अभावेन तु वै मोक्षं कथं नेच्छन्ति तार्किकाः ॥४६६॥
उत्पादभङ्गसंबद्धं संस्कृतं प्रतिपश्यतः ।
दृष्टिद्वयं प्रपुष्णन्ति न च जानन्ति प्रत्ययान् ॥४६७॥
एकमेव भवेत्सत्यं निर्वाणं मनवर्जितम् ।
कदलीस्वप्नमायाभं लोकं पश्येद्विकल्पितम् ॥४६८॥
रागो न विद्यते द्वेषो महश्चापि न पुद्गलः ।
तृष्णाया ह्युदिताः स्कन्धा विद्यन्ते स्वप्नसादृशाः ॥४६९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वास्तवमा बालहरूले कल्पना गरे झैँ भावपदार्थहरू छैनन् । तिनीहरूको अभाव जानेपछि मुक्त भइन्छ भन्ने जानेर पनि तार्किकहरू किन त्यो चाहँदैनन् ॥४६६॥

उत्पादभङ्गसम्बद्ध संस्कृतलाई हेर्दै दृष्टिद्वयलाई पोषण गर्दै प्रत्ययलाई जान्दैनन् ॥४६७॥

सत्य एउटा मात्र छ, त्यो हो मनरहित निर्वाण र त्यस निर्वाणस्थ व्यक्तिले संसारलाई कदलीस्वप्नमायाभ झैँ कल्पित मान्नुपर्छ ॥४६८॥

राग, द्वेष, मोह पुद्गल कहीँ पनि छैनन् र तृष्णाबाट उदित भएपछि स्कन्ध स्वप्न समान हुन्छन् ॥४६९॥

यस्यां च रात्र्यां धिगमो यस्यां च परिनिर्वृतः ।
एतस्मिन्नन्तरे नास्ति मया किञ्चित्प्रकाशितम् ॥४७०॥
प्रत्यात्मधर्मस्थितितां संधाय कथितं मया ।
तैश्च बुद्धैर्मया चैव च किञ्चिद्विशेषितम् ॥४७१॥
द्रव्यवद्विद्यते ह्यात्मा स्कन्धा लक्षणवर्जिताः ।
स्कन्धा विद्यन्ति भावेन आत्मा तेषु न विद्यते ॥४७२॥
प्रतिपत्तिं विभावन्तो क्लेशैर्मार्गानुषसङ्गमैः ।
मुच्यते सर्वदुःखेभ्यः स्वचित्तं पश्यतो जगत् ॥४७३॥

जुन रात्रिमा अधिगम (ज्ञानप्राप्ति) भयो र जुन रात्रिमा परिनिर्वाण प्राप्त भयो यो बाहेक मैले केही प्रकाशित गर्नु छैन । प्रत्यात्मधर्मको स्थितिलाई मैले जो अनुसन्धान गरेर भनें त्योभन्दा अरू केही भन्नु पर्ने छैन ॥४७०-४७१॥

आत्मा द्रव्य झैँ छ, स्कन्धहरू लक्षणरहित छन्, स्कन्धहरू भावरूपमा विद्यमान हुन्छन् र तिनीहरूमा आत्मा हुँदैन ॥४७२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिपत्तिलाई क्लेश र मानुषसङ्गमले भावना गर्दै स्वचित्तलाई जसले जगत् जान्दछ त्यो सर्वदुःखबाट मुक्त हुन्छ ॥४७३॥

कारणैः प्रत्ययैश्चपि येषां लोकः प्रवर्तते ।
चातुष्कोटिकया युक्तो न ते मन्नयकोविदाः ॥४७४॥
सदसन्न जानते लोको नासन्न सदसत्क्वचित् ।
प्रत्ययैः कारणैश्चापि कथं बालैर्विकल्प्यते ॥४७५॥
न सन्नासन्न सदसद्यदा लोकं प्रयश्यति ।
तदा व्यावर्तते चित्तं नैरात्म्यं चाधिगच्छति ॥४७६॥
अनुत्पन्नाः सर्वभावा यस्मात्प्रत्ययसंभवाः ।
कार्यं हिं प्रत्ययाः सर्वे न कार्याज्जायते भवः ॥४७७॥
कार्यं न जायते कार्यं द्वित्वं कार्ये प्रसज्यते ।
न च द्वित्वप्रसङ्गेन कार्याभावोपलभ्यते ॥४७८॥

कारण र प्रत्ययहरूद्वारा जसको लोक प्रवृत्त हुन्छ त्यो चातुष्कोटिले युक्त ॥४७४॥

जो सद् र असद् रूपमा जानिन्छ र प्रत्यय र कारणहरूद्वारा उत्पन्न भएको हुँदाहुँदै पनि बालकहरूद्वारा कल्पना गरिन्छ ॥४७५॥

न सन्नासन्न र सदसद् रूपमा लोकलाई देख्दछ त्यसबेला चित्र व्यावृत्त हुन्छ र नैरात्म्यतर्फ पनि जान्छ ॥

सबै भावहरू अनुत्पन्न हुन् जसबाट प्रत्ययहरू संभव हुन्छन् । कार्य भनेको प्रत्ययहरू हुन् र भव चाहिँ कार्यबाट उत्पन्न हुन्छ ॥४७७॥

कार्य भनेको कार्य होइन र द्वित्वबाट उत्पन्न हुन्छन् र द्वित्वप्रसङ्गले कार्याभावोपलब्ध हुँदैन ॥४७८॥

आलम्बालम्बविगतं यदा पश्यति संस्कृतम् ।
निमित्तं चित्तमात्रं हिवित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥४७९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मात्रास्वभावसंस्थानं प्रत्ययैर्भावविवर्जितम् ।
निष्ठाभावपरं ब्रह्म एतां मात्रां वदाम्यहम् ॥४८०॥
प्रज्ञप्तिसत्यत्तो ह्यात्मा द्रव्यः स हि न विद्यते ।
स्कन्धानां स्कन्धता तद्वत्प्रज्ञप्त्या न तु द्रव्यतः ॥४८१॥
चतुर्विधा वै समता लक्षणं हेतुभाजनम् ।
नेरात्म्यसमता चैव चतुर्था योगयोगिनाम् ॥४८२॥
व्यावृत्तिः सर्वदृष्टीनां कल्प्यकल्पनवर्जिता ।
अनुपलम्भो ह्यजातिश्च चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥४८३॥

आलम्बालम्वविगत जसरी संस्कृतलाई हेर्छ त्यसैले त्यसको निमित्त चित्तमात्र हो, म त्यही भन्छु ॥४७९॥

मात्रास्वभावसंस्थान, प्रत्यय भावरहित र निष्ठाभावपर ब्रह्म जो छ त्यसलाई म मात्रा भन्दछु ॥४८०॥

प्रज्ञप्तिसत्य आत्मा हो त्यो द्रव्य होइन र स्कन्धहरूको स्कन्धता जो छ त्यस्तै प्रज्ञप्तिद्वारा हो न कि द्रव्यतः ॥४८१॥

समता चारप्रकारको हुन्छ लक्षण, हेतुभाजन, नैरात्म्यसमता र चौथो समता चाहिँ योगीहरूको योग हो ॥

सम्पूर्ण दृष्टिहरूको कल्प्यकल्पनवर्जित, अनुपलम्भ र अजातिलाई म चित्तमात्र भन्दछु ॥४८३॥

न भावं नापि चाभावं भावाभाववर्जितम् ।
तथता चित्तनिर्मुक्तं चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥४८४॥
तथता शून्यता कोटी निर्वार्ण धर्मधातुकम्
कायं मनोमयं चित्तं चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥४८५॥
विकल्पवासनाबद्धं विचित्रं चित्तसंभवम् ।
बहिर्धा जायते नृणां चित्तमात्रं हि लौकिकम् ॥४८६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दृश्यं न विद्यते बाह्यं चित्तचित्रं विदृश्यते ।
देहभोगप्रतिष्ठाभं चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥४८७॥

न भाव, न अभाव, नत भावाभावरहित जो तथता छ त्यसलाई म चित्तविनिर्मुक्त चित्तमात्र भन्दछु ॥४८४॥

तथता, शून्यता, भूतकोटि, निर्वाण, धर्मधातु, मनोमयकाय र चित्तलाई म चित्तमात्र भन्दछु ॥४८५॥

विकल्पवासनाबद्ध विचित्र जो छ त्यो चित्तोत्पन्न हो र मनुष्यहरूको जो चित्तमात्र छ त्यो बहिर्धा उत्पन्न हुन्छ र त्यो लौकिक हो । बाह्य दृश्य छैन र चित्तको चित्र नै देखिने हो र जो देहभोग प्रतिष्ठाभ छ त्यसलाई म चित्तमात्र भन्दछु ॥४८६-४८७॥

श्रावकाणां क्षयज्ञानं बुद्धानां जन्मसंभवम् ।
प्रत्येकजिनपुत्राणां असङ्कलेशात्प्रवर्तते ॥४८८॥
बहिर्धा नास्ति वै रूपंस्वचित्तं दृश्यते वहिः ।
अनवबोधात्स्वचित्तस्य बालाः कल्पेन्ति संस्कृतम् ॥४८९॥
बाह्यमर्थमजानानैः स्वचित्तचित्रदर्शनम् ।
हेतुभिर्वार्यते मूढैश्चातुष्कोटिसुयोजितैः ॥४९०॥
न हेतवो न कोटचो वै दृष्टान्तावयवानि च ।
स्वचित्तं ह्यर्थसंक्रान्तं यदि जानन्ति पण्डिता ॥४९१॥
विकल्पैर्न विकल्पेत यद्विकल्पितलक्ष्यणम् ।
कल्पितं च समाश्रित्य विकल्पः संप्रवर्तते ॥४९२॥

श्रावकहरूको क्षयज्ञान र बुद्धहरूको जन्म चाहिँ प्रत्येक जिनपुत्रहरूको असङ्कलेशबाट उत्पन्न हुन्छ ॥४८८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रूप बाह्य छैन अपितु स्वचित्त नै बाह्यरूपमा देखिन्छ र आफ्नो चित्तको अबोधले गर्दा बालजनहरूले संस्कृतको कल्पना गर्दछन् ॥४८९॥

बाह्यर्थलाई नजान्नेहरूले र मूढ तथा चतुष्कोटियोजितहरूद्वारा स्वचित्तचित्रदर्शनलाई हेतुहरूले निवारण गर्दछन् ॥४९०॥

हेतु र चतुष्कोटि प्रमाण र हित तर दृष्टान्त र अवयव संक्रान्त स्वचित्तलाई जान्दछन् भने ती पण्डित हुन् ॥४९१॥

विकल्पहरूद्वारा कल्पित जो विकल्पित लक्ष्ण छ त्यो र कल्पितलाई आश्रय बनाएर विकल्प प्रवृत्त हुन्छ ॥४९२॥

अन्योन्याभिन्नसंबन्धादेकवासनहेतुकाः ।
आगन्तुकत्वात्तद्द्वयोर्न चित्तं जायते नृणाम् ॥४९३॥
विकल्पं चित्तचैत्तार्थी त्रिभवे च प्रतिष्ठिताः ॥
यदर्थाभाः प्रवर्तन्ते स्वभावकल्पितो हि सः ॥४९४॥
आभासबीजसंयोगाद्द्वादशायतनानि वै ।
आश्रयालम्ब्यसंयोगात्प्रक्रिया वर्ण्यते मया ॥४९५॥
यथा हि दर्पणे बिम्बं केशोण्डूस्तिमिरस्य वा ।
तथा हि वासनैश्छन्नं चित्तं पश्यन्ति बालिशाः ॥४९६॥
स्वविकल्पकल्पिते ह्यर्थे विकल्पः संप्रवर्तते
अर्थो न विद्यते बाह्यो यथा तीर्थ्यैर्विकल्प्यते ॥४९७॥

अन्योन्याभिन्न संबन्धबाट एकवासनहेतुक आगन्तुकत्वमा दुईवटा मानिसहरूको चित्त उत्पन्न हुँदैन ॥४९३॥

विकल्प चित्तचैत्तार्थी त्रिभवमा प्रतिष्ठित जो अर्थ प्रकाश जो प्रवृत्त हुन्छ त्यो कल्पित स्वभाव हो ॥ ४९४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आभासबीजसंयोगबाट द्वादश आयतन आदि जो आश्रयलाई अवलम्बन गरेर जो संयोगबाट हुने प्रक्रिया छ त्यसको म वर्णन गर्छु ॥४९५॥

जस्तो कि दर्पणमा बिम्ब, तिमिरले कोशेण्डुक देखे झैं बालजनहरूले वासनाले छिन्न चित्तलाई देख्छन् ॥४९६॥

स्वविकल्पकल्पित अर्थमा विकल्प प्रवृत्त हुन्छ र बाह्यार्थ छैन तापनि तैर्थिकहरूले त्यसको कल्पना गर्दछन् ॥४९७॥

रज्जुं यथा ह्यजानानाः सर्पं गृह्णन्ति बालिशाः ।
स्वचित्तार्थमजानाना ह्यर्थं कल्पेन्ति बाहिरम् ॥४९८॥
तथा हि रज्जुं रज्जुत्वे एकत्वान्यत्ववर्जितम् ।
किं तु स्वचित्तदोषोऽयं येन रज्जुर्विकल्प्यते ॥४९९॥
न हि यो येन भावेन कल्प्यमानो न लक्ष्यते ।
न तन्नास्त्यवगन्तव्यं धर्माणामेष धर्मता ॥५००॥
अस्तित्त्वपूर्वकं नास्ति अस्ति नास्तित्त्वपूर्वकम् ।
अतो नास्ति न गन्तव्यं अस्तित्त्वं न च कल्पयेत् ॥५०१॥
कल्पितं कल्प्यमानं हि यदिदं न तदात्मकम् ।
अनात्मकं कथं दृष्ट्वा विकल्पः संप्रवर्तते ॥५०२॥

जसरी बालजनहरूले रज्जुलाई सर्प मान्दछन् त्यसरी नै स्वचित्त अर्थलाई नजान्नेहरूले बाह्यार्थको कल्पना गर्दछन् ॥४९८॥

रज्जु रज्जुत्वमा एकत्व र अन्यत्व रहित छ तापनि स्वचित्तको दोषले गर्दा रज्जुको कल्पना हुन्छ ॥४९९॥

जो जुन न भावद्वारा कल्प्यमान लक्षित हुँदैन त्यो न तन्नास्ति भन्ने बुझ्नु नै धर्महरूको धर्मता हो ॥५००॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्तित्त्वपूर्वक छैन र नास्तित्त्वपूर्वक छ त्यसैले गन्तव्य छैन र अस्तित्त्वको कल्पना पनि न गर्नू ॥५०१॥

कल्पित र कल्प्यमान जो छ त्यो तदात्मक छैन र अनात्मकलाई देखेर विकल्प कसरी प्रवृत्त हुन्छ ॥५०२॥

रूपं रूपात्मना नास्ति तथा घटपटादयः ।
अविद्यमाने दृश्ये तु विकल्पस्तेन जायते ॥५०३॥
विकल्पस्ते यदि भ्रान्तावनादिमति संस्कृते ।
भावानां भावता केन भ्रामिता ब्रूहि मे मुने ॥५०४॥
भावानां भावता नास्ति चित्तमात्रं च दृश्यते ।
अपश्यमानः स्वचित्तं विकल्पः संप्रवर्तते ॥५०५॥
कल्पितं यदि वै नास्ति यथा कल्पति बालिशः ।
अन्यथा विद्यते चासौ न च बुद्ध्यावगम्यते ॥५०६॥
आर्याणां यदि वा सोऽस्ति नासौ बालैर्विकल्पितः ।
आर्याणामय मिथ्यासौ आर्या बालैः समं गताः ॥५०७॥

रूप रूपात्मक छैन त्यसैगरी घटघटादिमा पनि छैन र विद्यमानमा त्यसलाई देखेपछि विकल्प उत्पन्न हुन्छ ॥५०३॥

भ्रान्तियुक्त अनादिमति संस्कृतमा कल्पना भएपछि भावहरूको भावता कसरी भ्रमित होला ॥५०४॥

भावहरूको भावता छैन र चित्तमात्र त्यसरूपमा देखिन्छ र स्वचित्त अदृश्यमान हुनाले कल्पना प्रवृत्त हुन्छ ॥५०५॥

जसरी बालजनहरूले कल्पना गर्दछन् त्यस्तो छैन भने र अन्यथा विद्यमान छ भने त्यो बुद्धिले जनिंदैन ॥५०६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदि आर्यहरूका लागि त्यो छ भने बालजनहरूले कल्पना गरेको होइन भने त्यो आर्यहरूको लागि मिथ्या भयो र आर्यहरू पनि बालक समान भए ॥५०७॥

आर्याणां नास्ति वै भ्रान्तिर्यस्माच्चित्तं विशोधितम् ।
अशुद्धचित्तसन्ताना बालाः कल्पेन्ति कल्पितम् ॥५०८॥
माता यथा हि पुत्रस्य आकाशात्फलमानयेत् ।
एतद्धि पुत्रमाक्रन्द गृहृण चित्रमिदं फलम् ॥५०९॥
तथाहं सर्वसत्त्वानां विचित्रैः कल्पितैः फलैः ।
प्रलोभ्य देशेमि नयं सदसत्पक्षवर्जितम् ॥५१०॥
अभूत्वा यस्य वै भावः प्रत्ययैर्न च सङ्कुलः ।
आजातपूर्व तज्जातमलब्धात्मकमेव च ॥५११॥
अलब्धात्मकं ह्यजातं च प्रत्ययैर्न विना क्वचित्
उत्पन्नमपि ते भावो प्रत्ययैर्न विना क्वचित् ॥५१२॥

आर्यहरूलाई भ्रान्ति छैन त्यसैले उनीहरूको चित्त विशोधित छ र अशुद्धचित्तसंतान भएका बालकहरूले भ्रान्तिको कल्पना गर्दछन् ॥५०८॥

जसरी माताले रुदैगरेको छोरालाई आकाशबाट फल ल्याएँ भनेर फल दिँदै उक्त छोरालाई फकाउँछिन्,त्यसरी नै म -बुद्ध सबै प्राणीहरूलाई कल्पनारूपी फल देखाउँदै लोभ्याएर सदसत्पक्षरहित मार्गको उपदेश गर्दछु ॥५०९-५१०॥

जुन भाव (पदार्थ) छैन त्यसलाई प्रत्ययहरूले योग गरेका हुँदैनन् । जुन वस्तु अभूतपूर्व छ त्यो उत्पादन भए पनि अलब्धात्मक नै हुन्छ ॥५११॥

जो अलब्धात्मक (अनुपलब्ध) स्वाभाव वस्तु छ त्यो प्रत्ययहरू विना अजात नै हुन्छ, र यदि कतै उत्पन्न हुन्छ भने पनि प्रत्ययविना हुँदैन ॥५१२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवम् समासतः पश्यन् नासन्न सदसत्क्वचित् ।
प्रत्ययैर्जायते भूतमविकल्प्यं हि पण्डितैः ॥५१३॥
एकत्वान्यत्वकथाः कुतीर्थ्याः कुर्वन्ति बालिशाः ।
प्रत्ययैर्न च जानन्ति मायास्वप्नोपमं जगत् ॥५१४॥
अभिधानविषयं यानं महायानमनुत्तरम् ।
अर्थं सुनीतं हि मया न च बुध्यन्ति बालिशाः ॥५१५॥
मात्सर्यैर्ये प्राणीतानि श्रावकैस्तीर्थकैस्तथा ।
व्यभिचरन्ति ते ह्यर्थं यस्मात्तर्केण देशिताः ॥५१६॥
लक्षणं भावसंस्थानं नाम चैव चुतर्विधम् ।
एतदालम्बनीकृत्य कल्पना संप्रवर्तते ॥५१७॥

यसरी संक्षेपतः नासन्न र कतै सदसत्‌रूपमा हेर्दै प्रत्ययहरूद्वारा उत्पन्न हुने भूतको कल्पना पण्डितहरूले नगर्नु ॥५१३॥

बाल कुतीर्थ्यहरूले एकत्व र अन्यत्वको कथा बनाउँछन् र तिनीहरूले यो माया र स्वप्नोपम जगत्‌लाई प्रत्ययहरूद्वारा उत्पन्न भन्ने जान्दैनन् ॥५१४॥

अनुत्तर महायानलाई नामका लागि मात्र मैले यान भनेको हुँ मैले अर्थलाई सुनीत भनेको छु,जसलाई बालहरूले बुझ्दैनन् ॥५१५॥

मात्सर्ययुक्त श्रावक र तैर्थकहरूले तर्कदेशित जो व्याख्या गरेका छन् त्यसकारण अर्थलाई व्यभिचार गर्दछन् ॥५१६॥

लक्षण, भाव संस्थान र नामलाई आलम्बन गरेर कल्पना प्रवृत्त हुन्छ ॥५१७॥

एकाधबहुधा ये तु ब्रह्मकायवशङ्गताः ।
सोमभास्करयोर्भावा ये नाशेन्ति न ते सुताः ॥५१८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आर्यदर्शनसंपन्ना यथाभूतगर्तिगताः ।
संज्ञाविवर्तकुशला विज्ञाने च परङ्गताः ॥५१९॥
एषा हि मुद्रा मुक्तानां पुत्राणां मम शासने ।
भावाभावविनिर्मुक्ता गत्यागतिविवर्जिता ॥५२०॥

एकपटक र धेरैपटक ब्रह्मकाय वशमा गएका ज़ो सोम र भाष्कर समान ज्योती भएका तत्त्वलाई जसले जान्दैनन् ती मेरा शिष्य होइनन् ॥५१८॥

आर्यदर्शन सम्पन्न, यथाभूतगतितर्फ गएका, संज्ञावितर्ककुशल र विज्ञानमा पारङ्गत भएका, भावाभावविवर्जित र गत्यागति रहित हुनु नै मेरा शासनमा रहेका बुद्धपुत्रहरूको मुक्तिका चिन्हहरू हुन् ॥५१९-५२०॥

ब्यवृत्ते रूपविज्ञाने यदि शर्म विनश्यति ।
नित्यानित्यं न प्राप्नोति संसारश्च न विद्यते ॥५२१॥
विनिर्वृत्तिकाले प्रध्वस्तं रूपं देशान्निवर्तते ।
नास्त्यस्तिदोषनिर्मुक्तं कर्म तिष्ठति आलये ॥५२२॥
प्रध्वंसि पतितं रूपं विज्ञानं च भवालये ।
रूपविज्ञानसंबद्धं न च कर्म विनश्यति ॥५२३॥
अथ तैः सह संबद्धं कर्म वै ध्वस्यते नृणाम् ।
ध्वस्ते तु कर्मसंबन्धे न संसृतिर्न निर्वृतिः ॥५२४॥
अथ ध्वस्तमपि तैः सार्ध संसारे यदि जायते ।
रूपं च तेन संबद्धमभिन्नत्वाद्भविष्यति ॥५२५॥

रूपविज्ञान व्यावृत्त भएपछि र कर्मको विनाश भएपछि नित्यानिद को प्राप्ति पनि हुँदैन र संसार पनि रहँदैन ॥५२१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विनिवृत्तिकालमा प्रध्वस्त रूपमा स्कन्धबाट निवृत्त हुन्छ र नास्ति र अस्ति दोष रहित कर्म आलयमा बस्छ ॥५२२॥

प्रध्वंसमा पतित रूप र भवालयमा विज्ञान त्यसैगरी रूपविज्ञानमा सम्बद्ध कर्म विनाश हुँदैन ॥५२३॥

त्यसैले तिनीहरूसँग सम्बद्ध मनुष्यकर्म पनि ध्वस्त हुन्छ र कर्मसम्बन्ध ध्वस्त भएपछि न संसृति हुन्छ न निवृत्ति नै ॥५२४॥

र यदि कर्म ध्वस्त भएपनि संसारमा उत्पन्न हुन्छ भने त्यससँग सम्बन्धित रूप अभिन्नतया उत्पन्न हुन्छ ॥५२५॥

नाभिन्नं न च वै भिन्नं चित्तं रूपं विकल्पनात् ।
प्रध्वंसो नास्ति भावानां सदसत्पक्षवर्जनात् ॥५२६॥
कल्पितः परतन्त्रश्च अन्योन्याभिन्नलक्षणात् ।
रूपे ह्यनित्यता यद्वदन्योन्यजनकाश्च वै ॥५२७॥
अन्योऽनन्यविनिर्मुक्तः कल्पितो नावधार्यते ।
नास्त्यस्ति कथं भवति रूपे चानित्यता यथा ॥५२८॥
कल्पितेन सुदृष्टेन परतन्त्रो न जायते ।
परतन्त्रेण दृष्टेन कल्पितस्तथता भवेत् ॥५२९॥
कल्पितं हि विनाशेते मम नेत्री विनश्यते ।
समारोपापवादं च कुर्वते मम शासने ॥५३०॥

चित्त र जो रूपको कल्पना छ त्यो न अभिन्न छ न त भिन्न नै छ र भावहरूले प्रध्वंस पनि छैन किनभने सदसत्पक्ष नभएकाले ॥५२६॥

परिकल्पित र परतन्त्र स्वभाव अन्योन्य अभिन्न लक्षण भएका हुनाले रूपमा अनित्यता भए झै तिनीहरू पनि अन्योन्य जनक हुन् ॥५२७॥

अन्य र अनन्य विनिर्मुक्त तथा कल्पित हँदैन किनभने रूपमा अनित्यता भए झैँ नास्ति र अस्ति कसरी हुन्छ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुदृष्टि कल्पित स्वभावद्वारा परतन्त्र स्वभाव उत्पन्न हुँदैन र दृष्ट परतन्त्रद्वारा कल्पित तथता हुन्छ ॥५२९॥

मेरो नेत्री (प्रज्ञापारमिता) विनष्ट हुन्छ कल्पित नष्ट भएपछि र समारोप र अपवादद्वारा मेरो उपदेशले काम गर्छ ॥५३०॥

एवम्विधा यदा यस्मिन् काले स्युर्धर्मदूषकाः ।
सर्वे च ते ह्यसङ्कथ्या मम नेत्रीविनाशकाः ॥५३१॥
आनालप्याश्च विद्वद्भिर्भिक्षुकार्यं च वर्जयेत् ।
कल्पितं यत्र नाशेन्ति समारोपापवादिनः ॥५३२॥
केशोण्डुकमायाभं स्वप्नगन्धर्वसादृशम् ।
मरीच्याभदृशकल्पो येषां नास्त्यस्तिदर्शनात् ॥५३३॥
नासौ शिक्षति बुद्धानां यस्तेषां संग्रहे चरेत् ।
द्वयान्तपतिता ह्येते अन्यषां च विनाशकाः ॥५३४॥
विविक्तं कल्पितं भावं ये तु पश्यन्ति योगिनः ।
भावाभावविनिर्मुक्तं तेषां वै सङ्ग्रहे चरेत् ॥५३५॥

यस्ता प्रकारका धर्मदूषकहरू जुन समयमा हुन्छन् ती सबै असङ्कथ्यहरू नै मेरो प्रज्ञापारमिताका विनाशक हुन् ॥५३१॥

जब समारोप र अपवादहरूद्वारा अनालप्यका कल्पनाको नाश हुन्छ त्यसबेला विद्वान्हरूले भिक्षुकार्य त्याग्नु पर्दछ ॥५३२॥

केशोण्डुक, माया, स्वप्न, गन्धर्वनगर र मरीचि झैं जसलाई त्यस्ता असत्को सत् दर्शन हुन्छ तिनीहरू द्वयान्तपतित हुन् र अरूलाई पनि नाश गर्छन् किनभने बुद्धका शिक्षामा त्यस्ता उल्टो उपदेश छैन ॥५३३-५३४॥

कल्पित स्वभाव तथा विविक्त (पवित्र, शून्य) जो योगीहरूले देख्छन्, त्यस्ता भावाभावविनिर्मुक्त योगीहरूको सङ्गतमा जानू ॥५३५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आकरा हि यथा लोके सुवर्णमणिमुक्तिजाः ।
अकर्महेतुकाश्चित्रा उपजीव्याश्च बालिशाम् ॥५३६॥
तथा हि सत्त्वगोत्राणि चित्रा वै कर्मवर्जिता ।
दृश्याभावान्न कर्मास्ति न च वै कर्मजा गतिः ॥५३७॥
भावानां भावता नास्ति यथा त्वार्यैर्विभाव्यते ।
किं तु विद्यन्ति वै भावा यथा बालैर्विकल्पिताः ॥५३८॥
यदि भावा न विद्यन्ते यथा बालैर्विकल्पिताः ।
असत्सु सत्त्वभावेषु सङ्क्लेशो नास्ति कस्यचित् ॥५३९॥
भाववैचित्र्यसङ्कलेशात्संसारं इन्द्रियोपगः ।
अज्ञानतृष्णासंवद्धः प्रवर्तते शरीरिणाम् ॥५४०॥

जसरी लोकमा बालजनहरूका लागि अकर्महेतुक जीविकाका लागि सुन, मणि र मोतिका खानिहरू हुन्छन् त्यसरी नै चित्त कर्मवर्जित सत्त्वगोत्रहरू छन्, तिनीहरू दृश्यका अभावले गर्दा कर्म होइनन् र कर्मज गति पनि होइनन् ॥५३६-५३७॥

जसरी आर्यहरूले विचार गर्छन् त्यसरी नै भावहरूको सत्ता छैन र जसरी बालजनहरूले कल्पना गर्छन् त्यसरी नै भावहरूको भावता छ ॥५३८॥

जसरी बालहरूले कल्पना गर्दछन् त्यसरी नै यदि भावहरू छन् भने असत् सत्त्वभाव भएपछि कसैको सङ्क्लेश नष्ट हुन्छ ॥५३९॥

भाव वैचित्र्यसङ्कलेशबाट यदि संसार ईन्द्रियोपग छ भने प्राणीहरूका लागि अज्ञान तृष्णा सम्बद्ध भएर प्रवृत्त हुन्छ ॥५४०॥

येषां तु भावो वै नास्ति यथा बालैर्विकल्पितः ।
तेषां न विद्यते वृत्तिरिन्द्रियाणां न योगिनः ॥५४१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदि भावा विद्यन्ते भावसंसारहेतवः ।
अयं तेन भवेन्मोक्षो बालानां क्रियवर्जितः ॥५४२॥
बालार्याणां विशेषस्ते भावाभावात्कथं भवेत् ।
आर्याणां नास्ति वै भावो विमोक्षत्रयचारिणाम् ॥५४३॥
स्कन्धाश्च पुद्गला धर्माः स्वसामान्या अलक्षणाः ।
प्रत्ययानीन्द्रियाश्चैव श्रावकाणां वदाम्यहम् ॥५४४॥
अहेतुचित्तमात्रं तु विभूतिभूमयस्तथा ।
प्रत्यात्मतथतां शुद्धां देशयामि जिनौरसाम् ॥५४५॥

बालकल्पना झैँ जुन योगीहरूका लागि भाव छैनन् ती योगीहरूका ईन्द्रियहरूको वृत्ति पनि विद्यमान छैन ।५४१।

यदि भावहरू छन् भने ती संसारका हेतु हुन् भन्ने जाने पछि संसारबाट मुक्ति मिल्छ ॥५४२॥

बाल र आर्य जनहरूमा फरक भनेको क्रमशः भाव र अभाव हुन् किनभने विमोक्षत्रयचारि आर्यहरूका लागि भाव छैन ॥५४३॥

स्कन्ध, पुद्गल र धर्म स्वसामान्य र अलक्षण छन् र प्रत्यय र इन्द्रियहरू पनि त्यस्तै छन् भनेर म श्रावकहरूका लागि भन्दछु ॥५४४॥

अहेतुवाद, चित्तमात्र, विभूति (ऋद्धि), भूमि, प्रत्यात्मवेद्य र शुद्ध तथता भनेर म बोधिसत्त्वहरूका लागि देशना गर्छु ॥५४५॥

भविष्यन्त्यनागते काले मम शासनदूषकाः ।
काषायवासोवसनाः सदसत्कार्यवादिनः ॥५४६॥
असन्तः प्रत्ययैर्भावा विद्यन्ते ह्यार्यगोचरम् ।
कल्पितो नास्ति वै भावः कल्पयिष्यन्ति तार्किकाः ॥५४७॥
भविष्यन्त्यनागते काले कणभुग्बालजातिकाः ।
असत्कार्यवाददुर्दृष्ट्या जनतां नाशयन्ति च ॥५४८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अणुभ्यो जगदुत्पन्नमणवश्चाप्यहेतुकाः ।
नव द्रव्याणि नित्यानि कुदृष्टचा देशयिष्यति ॥५४९॥
द्रव्यैरारभ्यते द्रव्यं गुणैश्चैव गुणास्तथा ।
भावानां भावतामन्यां सतीं वै नाशयिष्यति ॥५५०॥

भविष्यमा काषायवस्त्रधारी सदसत्कार्यवादीहरू मेरो शासनका दूषक हुनेछन् ॥५४६॥

भावहरू नभए पनि हेतुप्रत्ययबाट उत्पन्न हुन्छन् भन्ने कुरा आर्यगोचर हुन्छ र भाव कल्पित होइन तापनि तार्किकले त्यसको कल्पना गर्दछन् ॥५४७॥

अनागतकालमा कणादादिबालबुद्धि जन्मिने छन् र त्यस्ता असत्कार्यवाद कुदृष्टिहरूले जनतालाई नाश गर्नेछन् ।

ती काणादहरूले जगत् अणुबाट उत्पन्न हो र अणु चाहिँ अहेतुक हो र नौ वटा द्रव्य चाहिँ नित्य छन् भनेर कुदृष्टिपूर्वक भन्ने छन् ॥५४९॥

द्रव्यहरूबाट द्रव्यको उत्पत्ति हुन्छ। गुणहरूबाट गुणको र भावनाहरूबाट भावको उत्पत्ति हुन्छ। त्यसपछि अन्य सबैको नाश हुन पुग्नेछ ॥५५०॥

आदिमान् हि भवेल्लोको यद्यभूत्वा प्रवर्तते ।
पूर्वा च कोटिर्नैवास्ति संसारस्य वदाम्यहम् ॥५५१॥
त्रिभवः सर्वसंख्यातं यद्यभूत्वा प्रवर्तते ।
श्वानोष्ट्रखरशृङ्गाणामुत्पत्तिः स्यान्न संशयः ॥५५२॥
यद्यभूत्वा भवेच्चक्षू रूपं विज्ञानमेव च ।
कटमुकुटपटाद्यानां मृत्पिण्डात्संभवो भवेत् ॥५५३॥
पटैश्च वै कटो नास्ति पटो वै वीरणैस्तथा ।
एक एकत्रा संभूतः प्रत्ययै किं न जायते ॥५५४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तज्जीवं तच्छरीरं च यच्चाभूत्वा प्रवर्तते ।
परवादा ह्यमी सर्वे मया च समुदाहृताः ॥५५५॥

यदि संसार आदियुक्त छ भने र जो नभएर प्रवृत्त हुन्छ भने म संसारको पूर्वकोटी छैन भन्छु ॥५५१॥

त्रिभव सम्पूर्णसंख्या युक्त नभएर पनि प्रवर्तित हुन्छ भने कुकुर, उँट र गधाको सिङ्ग उम्रन्छ भन्ने कुरामा कुनै शङ्का नै रहँदैन ॥५५२॥

यदि नभएर पनि चक्षु, रूप र विज्ञान हुन्छन् भने पराल (कट), मुकुट, कपडा आदिको निर्माण मृत्पिण्ड (माटो) बाट सम्भव हुने थियो ॥५५३॥

पटद्वारा कट बनाउन सकिँदैन र कट द्वारा पट पनि बन्दैन । दुइवटैलाई एकैठाउँमा मिलाउँदा पनि एउटै रूप हुन सक्दैन ॥५५४॥

त्यस्तै नै जीव र शरीर पनि जो न भईकन नै प्रवर्तित हुन्छन् भन्नेकुरा मैले यहाँ उपदेश गरेको छु जुन अरूहरूले भन्ने गरेकै कुरा हुन् ॥५५५॥

उच्चार्य पूर्वपक्षं च मतिस्तेषां निवार्यते ।
निवार्य तु मतिस्तेषां स्वपक्षं देशयाम्यहम् ॥५५६॥
अतीर्थं तीर्थवादानां कतमुच्चारणं मया ।
मा मे शिष्यगणो मूढः सदसत्पक्षमाश्रयेत् ॥५५७॥
प्रधानाज्जगदुत्पन्नं कपिलाज्ञोऽपि दुर्मतिः ।
शिष्येभ्यः संप्रकाशेति गुणानां च विकारिता ॥५५८॥
न भूतं नापि चाभूतं प्रत्ययैर्न च प्रत्ययः ।
प्रत्ययानामसद्भावादभूतं न प्रवर्तते ॥५५९॥
सदसत्पक्षविगतो हेतुप्रत्ययवर्जितः ।
उत्पादभङ्गरहितः स्वपक्षो लक्ष्यवर्जितः ॥५६०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पहिले पूर्व पक्षलाई बताएर त्यसलाई निवारण गरिन्छ। त्यसलाई निवारण गरेपश्चात स्वपक्षलाई उपदेश गर्दछु ॥५५६॥

त्यसैले यी मूढ आत्मवादी (तीर्थिक) हरूका लागि यो कुरा मैले बताएँ। मेरा शिष्यगणले त्यस्तो सत् र असत् पक्षहरूमा आश्रित हुनु हुँदैन ॥५५७॥

कपिल जस्ता दुमर्तिहरूले प्रधानबाट जगत्को उत्पत्ति भएको भनेर आफ्ना शिष्यहरूका लागि बताएका छन्। जसलाई गुणहरूको विकारका रूपमा उपदेश गरेका छन् ॥५५८॥

भएको पनि होइन र नभएको पनि होइन। प्रत्ययद्वारा प्रत्यायित पनि होइन। प्रत्ययहरूको असद्भावका कारण नभएको चीज प्रवर्तित हुनै सक्दैन ॥५५९॥

सत् र असत् पक्षहरू नभएको, हेतु र प्रत्ययवर्जित त्यसैगरी उत्पत्ति र विनाशले रहित नै स्वपक्ष हो जुन लक्ष्यवर्जित छ ॥५६०॥

मायास्वप्नोपमं लोकं हेतुप्रत्ययवर्जितम् ।
अहेतुकं सदा पश्यन् विकल्पो न प्रवर्तते ॥५६१॥
गन्धर्वमृगतृष्णाभं केशोण्डुकनिभं सदा ।
सदसत्पक्षविगतं हेतुप्रत्ययवर्जितम् ।
अहेतुकं भवं पश्यंश्चित्तधारा विशुध्यते ॥५६२॥
वस्तु न विद्यते पश्यंश्चित्तमात्रं न विद्यते ।
अवस्तुकं कथं चित्तं चित्तमात्रं न युज्यते ॥५६३॥
वस्तुमालम्बनीकृत्य चित्तं संजायते नृणाम् ।
अहेतुकं कथं चित्तं चित्तमात्रं न युज्यते ॥५६४॥
तथता चित्तमात्रं च आर्यवस्तुनयस्य तु ।
विद्यन्ते न च विद्यन्ते न ते मन्नयकोविदाः ॥५६५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मायायुक्त स्वप्नले घेरिएको लोकलाई हेतुप्रत्यय नभएको अहेतुकका रूपमा सधैं जान्नु पर्दछ जसबाट विकल्पको उत्पत्ति हुन सक्दैन ॥५६१॥

गन्धर्व नगर जस्तै, मृगतृष्णा वा केशोण्डुक जस्तै सत् असत् पक्षबाट मुक्त, हेतु र प्रत्ययबाट वर्जित अहेतुकका रूपमा भव (संसार) लाई हेर्नाले/बुझ्नाले चित्तको प्रवाह विशुद्ध हुन्छ ॥५६२॥

पदार्थ विद्यमान छैन। यदि राम्ररी हेर्ने हो भने चित्तमात्र पनि छैन। अवस्तु कसरी चित्त हुन सक्छ र चित्त स्वयं पनि हुन सम्भव छैन ॥५६३॥

वस्तुलाई आलम्बन बनाएर मनुष्यमा चित्तको उत्पत्ति हुन्छ भने अहेतुक जगत्मा कसरी चित्त सम्भव छ र साथै चित्तमात्र पनि स्वयं सम्भव छैन ॥५६४॥

तथता र चित्तमात्र आर्यवस्तुको ज्ञानको रूपमा रहेको हुन्छन् र ती त मेरो ज्ञानलाई बुझ्नेहरूका लागि रहेका हुँदैनन् ॥५६५॥

ग्राह्यग्राहकभावेन यदि चित्तं प्रवर्तते ।
एतद्धि लौकिकं चित्तं चित्तमात्रं न युज्यते ॥५६६॥
देहभोगप्रतिष्ठाभं स्वप्नवज्जायते यदि ।
द्विचित्तता प्रसज्येत न च चित्तं द्विलक्षणम् ॥५६७॥
स्वधारं हि यथा खड्गं स्वाग्रं वै अङगुलिर्यथा ।
न छिन्दते न स्पृशते तथा चित्तं स्वदर्शने ॥५६८॥
न परं न च वै तन्त्रं कल्पितं वस्तुमेव च ।
पञ्च धर्मा द्विचित्तं च निराभासे न सन्ति वै ॥५६९॥
उत्पादकं च उत्पाद्यं द्विविधं भावलक्षणम् ।
उत्पादकं हि संधाय नैःस्वभाव्यं वदाम्यहम् ॥५७०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्राह्य र ग्राहक भावमा यदि चित्त प्रवर्तित हुन्छ भने त्यो लौकिक रूपमा प्रतभाषित चित्तमात्र हो र चित्तमात्र सम्भव नै छैन ॥५६६॥

देहको भोग गर्नेरूपमा प्रतिष्ठित भएर स्वप्न जस्तै यदि चित्त रहन्छ भने चित्त दुईवटा हुन्छन् भन्ने बुझिन्छ तर चित्तका दुइवटा लक्षण नै छैनन् ॥५६७॥

जसरी खड्गले आफ्नै धारलाई काट्न सक्दैन र औलाले आफ्नै अग्रभागलाई स्पर्श गर्न सक्दैन । चित्तको पनि आफ्नो दर्शनमा त्यस्तै गति हुन्छ ॥५६८॥

वस्तु परिनिष्पन्न र परतन्त्र पनि होइन । वस्तु कल्पित मात्र हो । पञ्चधर्म र द्विचित्तको निराभास पनि छैन ॥ ५६९॥

उत्पादक र उत्पाद्य गरी दुई प्रकारका भावलक्षणहरू छन् । उत्पादकलाई सन्धान गरेर निःस्वभावलाई बताउँदछु ॥५७०॥

अथ वैचित्र्यसंस्थाने कल्पा च यदि जायते ॥
आकाशे शशशृङ्गे च अर्थाभासं भविष्यति ॥५७१॥
अर्थाभासं भवेच्चित्तं तदर्थः स्यादकल्पितः ।
न च वै कल्पितो ह्यर्थश्चित्तादन्योऽभिलप्यते ॥५७२॥
अनादिमति संसारे अर्थो वै नास्ति कुत्रचित् ।
अपुष्टं हि कथं चित्तमर्थाभासं प्रवर्तते ॥५७३॥
यद्यभावेन पुष्टिः स्याच्छशशृङ्गेऽपि तद्भवेत् ।
न चाभावेन वै पुष्टो विकल्पः संप्रवर्तते ॥५७४॥
यथापि दानीं नैवास्ति तथा पूर्वेऽपिनास्त्यसौ ।
अनर्थे अर्थसंबद्धं कथं चित्तं प्रवर्तते ॥५७५॥

विचित्रताले युक्त संस्थानमा यदि विकल्पहरू हुन्छन् भने आकाश एवम् शशशृङ्गमा पनि अर्थको अवभास हुनेछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्त भनेको अर्थाभास हो र तदर्थ चाहिँ अकल्पित हो र चित्त बाहेक कल्पित वस्तु छैन ॥५७२॥

अनादिमत् संसारमा कतै पनि अर्थ छैन र वासना अपुष्ट चित्तमा अर्थाभास कसरी हुन सक्छ ॥५७३॥

यदि अभावद्वारा पुष्टि हुन्छ भन्छौ भने शशृङ्गमा पनि त्यो लागू होला त्यसैले अभावले पुष्ट विकल्प प्रवृत्त हुन्छ भन्न मिल्दैन ॥५७४॥

जसरी अहिले वस्तु छैन त्यसरी नै पहिले पनि थिएन र अनर्थमा अर्थसंवद्ध चित्त कसरी प्रवृत्त होला ॥५७५॥

तथता शून्यता कोटिर्निर्वाणं धर्मधातुकम् ।
अनुतत्पादश्च धर्माणां स्वभावः पारमार्थिकः ॥५७६॥
नास्त्यस्तिपतिता बाला हेतुप्रत्ययकल्पनैः ।
अहेतुकमनुत्पन्नं भवं वै अप्रजानतः ॥५७७॥
चित्तं ख्याति न दृश्योऽस्ति विशेषोऽनादिहेतुकः ।
अनादावपि नास्त्यर्थो विशेषः केन जायते ॥५७८॥
यद्यभावेन पुष्टिः स्याद्दरिद्रो धनवान् भवेत् ।
अर्थाभावे कथं चित्तं जायते ब्रहि मे मुने ॥५७९॥
अहेतुकमिदं सर्वं न चित्तं न च गोचरः
न च वै पुष्यते चित्तं त्रिभवं क्रियवर्जितम् ॥५८०॥

तथता, शून्यता, भूतकोटि, निर्वाण, धर्मधातु र अनुत्पाद चाहिँ धर्महरूको पारमार्थिक स्वभाव हो ॥५७६॥

नास्ति र अस्तिको दोसाँधमा परेका बालजनहरूले हेतुप्रत्ययकल्पनाद्वार अहेतुक र अनुत्पन्न भवलाई जान्दैनन् ॥

चित्त प्रख्यात छ दृश्य छैन विशेष अनादिहेतुक, अनादिमा पनि अर्थ छैन त्यसैले विशेषलाई कसले उत्पन्न गर्दछ ॥५७८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदि अभावले पुष्टि हुने भए दरिद्र पनि धनी हुन्थ्यो होला र अर्थका अभावमा चित्त कसरी उत्पन्न हुन्छ ॥५७९॥

यो सबै अहेतुक छ र न चित्त छ न गोचर छ र न चित्त पुष्ट हुन्छ र त्रिभव क्रियावर्जित छ ॥५८०॥

उत्पादविनिवृत्यर्थमनुत्पादप्रसाधनम् ।
अहेतुवादं देशेमि न च बालैर्विभाव्यते ।
अनुत्पन्नमिदं सर्वं न च भावा न सन्ति च ॥५८१॥
गन्धर्वस्वप्नमायाख्या भावा विद्यन्त्यहेतुहाः ।
अनुत्पन्नान् स्वभावांश्च शून्याः केन वदासि मे ॥५८२॥
समवायविनिर्मुक्तो यदा भावो न दृश्यते ।
तदा शून्यमनुत्पन्नमस्वभावं वदाम्यहम् ॥५८३॥
स्वप्नकेशोण्डुकं माया गन्धर्वं मृगतृष्णिका ।
अहेतुका पि दृश्यन्ते तथा लोकविचित्रता ॥५८४॥
समवायस्तथैवैको दृश्याभावान्न विद्यते ।
न तु तीर्थ्यदृष्टया प्रलयो समवायो न विद्यते ॥५८५॥

उत्पादको विनिवृत्तिका लागि र अनुत्पादको पृष्टपोषणका लागि म जुन अहेतुवाद देशना गर्छु त्यसलाई वालजनहरूले विचार गर्दैनन्। यो सवै अनुत्पन्न छ र न भाव छन् न अभाव ॥५८१॥

भावहरू गन्धर्वनगर, स्वप्न र माया झैं अहेतुक छन् र अहेतुक र अस्वभाव भएकाले म शून्य छन् भन्छु ।५८२।

जब समवायविनिर्मुक्त भाव देखिंदैन त्यसैले म पदार्थलाई शून्य, अनुत्पन्न र अस्वभाव भन्छु ॥

जसरी स्वप्न, केशोण्डुक, माया, गन्धर्वनगर र मृगतृष्णिकाहरू अहेतुक हुँदा हुँदै पनि देखिन्छन् त्यसरी नै लोकको चित्र विचित्रता देखिन्छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एउटै समवाय पनि छैन किनभने दृश्यको अभाव भएकाले र तैर्थिक कल्पना झैँ कुनै प्रलय र समवाय पनि छैन ॥५८४-५८५॥

विगृह्याहेतुवादेन अनुत्पादं प्रसाधयेत् ।
अनुत्पादैः प्रसाध्यन्ते मम नेत्रो न नश्यति ॥५८६॥
अहेतुवादैर्देश्यन्ते तीर्थ्यानां जायते भयम् ।
कथं केन कुतः कुत्र संभवोऽहेतुको भवेत् ॥५८७॥
नाहेतुकमहेतुत्वं यदा पश्यन्ति पण्डिताः ।
तदा व्यावर्तते दृष्टिर्भङ्गोत्पादानुवादिनी ॥५८८॥
किमभावो ह्यनुत्पाद उत्पादोत्पत्तिलक्षणम् ।
अथ भावस्य नामेदं निरर्थं वा ब्रवीहि मे ॥५८९॥
न च भावो ह्यनुत्पादो न च प्रत्ययलक्षणम् ।
न च भावस्य नामेदं न च नाम निरर्थकम् ॥५९०॥

अनुत्पादलाई अहेतुवादद्वारा ग्रहण गरेर अनुत्पादलाई प्रसाधन गरोस् र अनुत्पादद्वारा प्रसाधित गरिन्छन् र मेरो प्रज्ञापारमिता नष्ट हुँदैन ॥५८६॥

अहेतुवादको देशना गर्दा कसरी, केले, कहाँबाट र कहाँ त्यो सम्भव हुन्छ भनेर तैर्थिकहरू भयभीत हुन्छन् ॥

विनाहेतु छैन, अहेतु पनि छैन भनेर जब पण्डितहरूले बुझ्दछन् त्यसबेला अङ्गोत्पादानुवादिनी दृष्टि व्यावृत्त हुन्छ ॥५८८॥

अभाव अनुत्पाद छ कि उत्पाद र उत्पत्ति लक्षण छ त भन्दा म चाहिँ यसलाई भाव भन्नु भनेको निरर्थक भन्छु ॥५८९॥

न भाव अनुत्पाद छ न त प्रत्यक्षलक्षणयुक्त नै छ र यसलाई भाव नामले नै पुकार्न सकिन्छ र न नाम निरर्थक नै छ ॥५९०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्र श्रावकबुद्धानां तीर्थ्यानां च अगोचरः ।
सप्तभूमिगतानां च तदनुत्पादलक्षणम् ॥५९१॥
हेतुप्रत्ययव्यावृत्तिं कारणस्य निषेधनम् ।
चित्तमात्रव्यवस्थानमनुत्पादं वदाम्यहम् ॥५९२॥
अहेतुवृत्तिं भावानां कल्प्यकल्पविवर्जिताम् ।
सदसत्पक्षनिर्मुक्तमनुत्पादं वदाम्यहम् ॥५९३॥
चित्तदृश्यविनिर्मुक्तं स्वभावद्वयवर्जितम् ।
आश्रयस्य परावृत्तिमनुत्पादं वदाम्यहम् ॥५९४॥
न बाह्यभावं भावानां न च चित्तपरिग्रहम् ।
सर्वदृष्टिप्रहाणं यत्तदनुत्पादलक्षणम् ॥५९५॥

जहाँ श्रावक, प्रत्येकबुद्ध र तैर्थिकहरूको विषयको अगोचर छ र सप्तभूमिगत (बोधिसत्त्व) हरूलाई पनि त्यो अनुत्पाद नै छ त्यस्तो हेतु प्रत्ययव्यावृत्ति कारणको निषेध चित्तमात्र व्यवस्थान अनुत्पाद हो म भन्दछु ॥

कल्प्य अकल्प्यवर्जित भावहरूलाई अहेतुवृत्ति, सदसत्पक्षरहित र अनुत्पाद हो भन्छु म। त्यसैगरी चित्तदृश्यरहित, स्वभावद्वयरहित र आश्रयको परावृत्तियुक्त र अनुत्पाद पनि भन्दछु ॥५९३-५९४॥

भावहरूको बाह्यभाव पनि छैन र चित्तपरिग्रह पनि छैन त्यसैले त्यो सर्वदृष्टिप्रहाण हो र त्यही नै अनुत्पादलक्षण हो ॥५९५॥

एवम् शून्यास्वभावाद्यान् सर्वधर्मान् विभावयेत् ।
न जातु शून्यया शून्या किं त्वनुत्पादशून्यया ॥५९६॥
कलापः प्रत्ययानां हि प्रवर्तते निवर्तते ।
कलापाच्च पृथग्भूतं न जातं न निरुध्यते ॥५९७॥
भावो न विद्यते ह्यन्यः कलापाच्च पृथक् क्वचित् ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन यथा तीर्थ्यैर्विकल्प्यते ॥५९८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सदसन्न जायते भावो नासन्न सदसत्क्वचित् ।
अन्यत्र हि कलापोऽयं प्रवर्तते निवर्तते ॥५९९॥
सङ्केतमात्रमेवेदमन्योन्यापेक्षसङ्कलात् ।
जन्यमर्थं न चैवास्ति पृथक्प्रत्ययसङ्कलात् ॥६००॥

यसरी शून्यस्वभावादि सर्वधर्मलाई मान्नू र शून्यबाट कदाचिदपि शून्य उत्पन्न हुँदैन अपितु शून्यद्वारा अनुत्पाद हुन्छ ॥५९६॥

प्रत्ययहरूको समूह (कलाप) नै प्रवृत्त हुन्छ र निवृत्त पनि हुन्छ त्यसैले कलापभन्दा पृथक केही उत्पन्न पनि हुँदैन र निरुद्ध पनि हुँदैन। कलाप भन्दा पृथक कुनै भाव (वस्तु) एकत्व वा पृथक्त्व रूपमा छैन, जसको कल्पना तैर्थिकहरूले गर्छन् ॥५९७-५९८॥

भाव कदापि सदसत् र नासद् हुँदैन र केवल कलाप नै प्रवृत्त निवृत्त हुन्छ ॥५९९॥

परस्पर अपेक्षा गरेर संमिश्रण भएर बनेको यो सङ्केत मात्र उत्पन्न जो वस्तु छ त्यो प्रत्ययसङ्कलनभन्दा पृथक् छैन ॥६००॥

जन्याभावो ह्यनुत्पादः तीर्थ्यदोषविवर्जितः ।
देशेमि सङ्कलामात्रं न च बालैर्विभाव्यते ॥६०१॥
यस्य जन्यो हि भावोऽस्ति सङ्कलायाः पृथक् क्वचित् ।
अहेतुवादी विज्ञेयः सङ्कलाया विनाशकः ॥६०२॥
प्रदीपद्रव्यजातीनां व्यञ्जका सङ्कला भवेत् ।
यस्य भावो भवेत्कश्चित्सङ्कलायाः पृथक क्वचित् ॥६०३॥
अस्वभावो ह्यनुत्पन्नः प्रकृत्या गगनोपमः ।
सङ्कलायाः पृथग्भूतो यो धर्मः कल्पितोऽबुधैः ॥६०४॥
अयमन्यमनुत्पादमार्याणां प्राप्तिधर्मता ।
यश्च तस्य अनुत्पादं तदनुत्पादक्षान्तिः स्यात् ॥६०५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीर्थ्यदोषविवर्जित जन्यभाव अनुत्पाद जो छ त्यसलाई म सङ्कलन (संमिश्रण) मात्र हो भनेर देशना गर्छु जसलाई बालककहरूले बुझ्न सक्दैनन् ॥६०१॥

सङ्कलको सिद्धान्त भन्दा पृथक कसैको भाव जन्य हो भन्ने विचार छ भने त्यो सङ्कलसिद्धान्तको विनाशक अहेतुवादी हो ॥६०२॥

प्रदीपद्रव्यजातिको व्यञ्जक सङ्कल हो र सङ्कल भन्दा पृथक् कुनै भाव हुनै सक्दैन ॥६०३॥

वस्तु स्वभावैले अस्वभाव, अनुत्पन्न र गगनोपम छ र जुन सङ्कलभन्दा पृथक धर्मको कल्पना गर्नु मूर्खको कार्य हो ॥६०४॥

यो चित्त आफैंमा अनुत्पन्न छ र प्राप्तिधर्म पनि अनुत्पन्न नै छ, त्यसबाट अनुत्पत्तिधर्मको सिद्धि हुन्छ ॥६०५॥

यदा सर्वमिमं लोकं सङ्कलामेव पश्यति ।
सङ्कलामात्रमेवेदं तदा चित्तं समाध्यते ॥६०६॥
अज्ञानतृष्णाकर्मादि सङ्कलाध्यात्मिका भवेत् ।
खजमृद्दण्डचक्रादि बीजभूतादि बाहिरम् ॥६०७॥
परतो यस्य वै भावः प्रत्ययैर्जायते क्वचित् ।
न सङ्कलामात्रमेवेदं न ते युक्त्यागमे स्थिताः ॥६०८॥
यदि जन्यो न भावोऽस्ति स्याद्बुद्धिः कस्य प्रत्ययात् ।
अन्योन्यप्रत्यया ह्येते ते तेन प्रत्ययाः स्मृताः ॥६०९॥
उष्णद्रवचलकठिना बालैर्धर्मा विकल्पिताः ।
कलापोऽयं य धर्मोऽस्ति अतो वै निःस्वभावता ॥६१०॥

जब व्यक्तिले यो सम्पूर्ण लोकलाई सङ्कल देख्दछ त्यसबेला सङ्कलबाहेक केही रहँदैन र चित्त समाहित हुन्छ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अज्ञान, तृष्णा र कर्म आदि आध्यात्मिक सङ्कल हुन् र खज, माटो, दण्ड र चक्रादि जो बीज भूत छन् ती बाह्य सङ्कल हुन् ॥६०७॥

प्रत्ययबाहेक अन्यत्रबाट वस्तु उत्पन्न हुन्छ भन्ने कसैलाई लाग्छ भने ती युक्त्यागममा स्थित छैनन् ॥६०८॥

यदि भाव जन्य होइन भने बुद्धि कसको प्रत्ययबाट उत्पन्न हुन्छ ? यी अन्योन्य प्रत्यय हुन् त्यसैले ती प्रत्यय हुन् ॥६०९॥

उष्ण, द्रव, चल र कठिन भनेर जो बालजनहरूले कल्पना गरेका छन् त्यो सबै कलाप हो त्यसैले सबै धर्महरू निःस्वभाव छन् ॥६१०॥

वैद्या यथातुरवशात्क्रियाभेदं प्रकुर्वते ।
नतु शास्त्रस्य भेदोऽस्ति दोषभेदस्तु विद्यते ॥६११॥
तथाहं सत्त्वसंताने क्लेशदोषैः सुदूषितैः ।
इन्द्रियाणां बलं ज्ञात्वा नयं देशेमि बालिशान् ॥६१२॥
न क्लेशेन्द्रियभेदेन शासनं भिद्यते मम ।
एकमेव भवेद्यानं मार्गमष्टाङ्गिकं शिवम् ॥६१३॥
घटपटमुकुटविषाणहेतुकशशविषाणानास्तित्त्वम् ।
यद्धेतुसमुत्पन्नं स च नास्ति तेऽवगन्तव्यम् ॥६१४॥
अस्तित्त्वसाधकं नास्ति नास्ति नास्ति न युज्यते ।
अस्तित्त्वं नास्त्यपेक्ष्यं हि अन्योन्यापेक्षकारणम् ॥६१५॥

जसरी वैद्यहरूले रोगीलाई विरेचनादि क्रियाभेद गर्दछन् । शास्त्रमा त्यस्तो भेद छैन र दोषमा चाहिँ भेद छ । त्यसैले सत्त्वसंतानमा क्लेशदोषले दूषित इन्द्रियहरूको बल जानेर बालजनका लागि मार्ग बताउँछु । क्लेश भेदले मेरो शासनमा भेद हुँदैन त्यसैले एउटा मात्र यान छ त्यो कल्याणकारक आर्याष्टाङ्गिक मार्ग हो ॥६११-६१३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घट, पट, मुकुट र विषाणहेतुक शशविषाण छैन त्यसैले जुन हेतुबाट त्यो उत्पन्न भएको हो त्यो नै छैन भन्ने बुझ्नुपर्दछ ॥६१४॥

अस्तित्त्व साधक छैन, नास्ति पनि छैन भन्न मिल्दैन अस्तित्त्व नास्तिको अपेक्षा गरेर हुने हुनाले तिनीहरू अन्योन्यापेक्ष कारण हुन् ॥६१५॥

किंचिदाश्रित्य पुनः किञ्चित्ख्यायते यस्य वै मतम् ।
अहेतुकं यदाश्रित्य किञ्चिच्चाहेतुकं न तु ॥६१६॥
अथ तदन्यमाश्रित्य तदप्यन्यस्य ख्यायते ।
अनवस्था प्रसज्येत किञ्चिच्च किं च नो भवेत् ॥६१७॥
आश्रित्य पर्णकाष्ठादीन् यथा माया प्रसज्यते ।
वस्तु तद्वत्समाश्रित्य वैचित्र्यं ख्यायते नृणाम् ॥६१८॥
मायाजालं न पर्णानि न काष्ठं न च शर्करा ।
मायैव दृश्यते बालैर्मायाकारेण चाश्रयम् ॥६१९॥
तथा वस्तु समाश्रित्य यदि किंचिद्विनश्यति ।
दृश्यकाले द्वयं नास्ति कथं किञ्चिद्विकल्प्यते ॥६२०॥

केहीलाई आश्रय मानेर केही चिज उत्पन्न हुन्छ भन्ने कसैको मत छ भने अहेतुक जो आश्रित भएर केही पनि अहेतुक छैन ॥६१६॥

त्यस भन्दा अन्यमा आश्रित भएर अन्यको पनि ख्यापित भएपछि के हो र के होइन भन्ने अनवस्था उत्पन्न होला ॥६१७॥

जसरी पर्णकाष्ठादिलाई आश्रय बनाएर माया प्रसज्जित हुन्छ त्यसरी नै वस्तुलाई आधार बनाएर मानिसहरूमा वैचित्र्य ख्यापित हुन्छ ॥६१८॥

मायाजाल न पर्ण, न काष्ठ र न शर्करा नै छ अपितु माया नै देखिन्छ र बालहरूले मायाकारणले नै आश्रय देखिन्छ ॥६१९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसैगरी वस्तुलाई आधार बनाएर यदि केही विनष्ट हुन्छ भने दृश्यकालमा द्वय छैन भने कसरी केही कल्पित हुन्छ ॥६२०॥

विकल्पैर्विकल्पितं नास्ति विकल्पश्च न विद्यते ।
विकल्पे ह्यविद्यमाने तु न संसृतिर्न निर्वृतिः ॥६२१॥
विकल्पे ह्यविद्यमाने तु विकल्पो न प्रवर्तते ।
अप्रवृत्तिं कथं चित्तं चित्तमात्रं न युज्यते ॥६२२॥
अनेकमतिभिन्नत्वाच्छासने नास्ति सारता ।
साराभावान्न मोक्षोऽस्ति न च लोकबिचित्रता ॥६२३॥
बाह्यं न विद्यते दृश्यं यथा बालैर्विकल्प्यते ।
विम्ववत्ख्यायते चित्तं वासनैर्भ्रमणीकृतम् ॥६२४॥
सर्वभावा ह्यनुत्पन्ना असत्सदसंभवाः ।
चित्तमात्रमिदं सर्वं कल्पनाभिश्च बर्जितम् ॥६२५॥

कल्पनाद्वारा कल्पित पनि छैन र विकल्प पनि छैन र विकल्प अविद्यमान भएपछि न संवृत्ति नै हुन्छ र न निवृत्ति नै ॥६२१॥

विकल्प अविद्यमान भएपछि कल्पना पनि रहँदैन र अप्रवृत्ति भएपछि कसरी चित्त रहन्छ र चित्तमात्र छ भन्नु उपयुक्त हुँदैन ॥६२२॥

अनेकमतिभिन्नताले गर्दा शासनमा (मर्ममा) सारता (महत्त्व) छैन र सारको अभावले गर्दा मोक्ष पनि छैन र लोकधर्मको विचित्रता पनि छैन ॥६२३॥

जसरी बालकल्पना छ त्यस्तो बाह्य दृश्य छैन र वास्तवमा वासनाद्वारा भ्रमित चित्त प्रतिबिम्ब मात्र ख्यापित हुन्छ ॥६२४॥

सर्वभावहरू अनुत्पन्न छन् र असत्सत् संभव पनि छैनन् । यो सबै कल्पना रहित चित्तमात्र हो ॥६२५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बालैर्भावाः समाख्याताः प्रत्ययैर्न तु पंण्डितैः ।
स्वभावचित्तनिर्मुक्तश्चित्तमार्योपगं शिवम् ॥६२६॥
सांख्या वैशेषिका नग्ना विप्राः पाशुपतास्तथा ।
असत्सदृष्टिपतिता विविक्तार्थविवर्जिताः ६२७॥
निःस्वभावा ह्यनुत्पन्नाः शून्या मायोपमागलाः ।
कस्यैते देशिता बुद्धैस्त्वया च प्रतिवर्णिताः ॥६२८॥
योगिनां शुद्धचित्तानां दृष्टितर्कविवर्जिताः ।
बुद्धा देशेन्ति वै योगं मया च प्रतिवर्णिताः ॥६२९॥
यदि चित्तमिदं सर्व कस्मिल्लोकः प्रतिष्ठितः ।
गमनागमनं केन दृश्यते भूतले नृणाम् ॥६३०॥

हेतुप्रत्ययद्वारा भावपदार्थको उत्पत्ति भएको भन्ने बालजनद्वारा प्रतिपादित कुरो हो, पण्डितजनद्वारा भनिएको होइन किनभने पण्डितका विचारमा त त्यो स्वभावचित्तनिर्मुक्तचित्त आर्योपगम र शिव छ ॥६२६॥

सांख्य, वैशेषिक, जैन, ब्राह्मण र पाशुपत सिद्धान्तवादीहरू असत् दृष्टिमा परेका हुनाले पवित्र शून्यतालाई जान्दैनन् ॥६२७॥

निःस्वभाव, अनुत्पन्न, शून्य, मायोपम र अमल भनेर कसैका लागि बुद्धले यी पदार्थको वर्णन गरेका हुन् र तिमीद्वारा पनि वर्णित छन् ॥६२८॥

बुद्धले दृष्टितर्करहित र शुद्ध चित्तयुक्त योगीहरूका लागि वर्णित योग मद्वारा पनि प्रतिवर्णित छ ॥६२९॥

यदि यो चित्त कुनै लोकमा स्थित छ भने, भूतलमा मानिसहरूको गमनागमन कसले देखेको छ ॥६३०॥

शकुनिर्यथा गगने विकल्पेन समीरितः ।
अप्रतिष्ठमनालम्ब्यं चरते भूतले यथा ॥६३१॥
तथा हि देहिनः सर्वे विकल्पेन समीरिताः ।
स्वचित्ते चंक्रमन्ते ते गगने शकुनिर्यथा ॥६३२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देहभोगप्रतिष्ठाभं ब्रूहि चित्तं प्रवर्तते ।
आभा वृत्तिः कथं केन चित्तमात्रं वदाहि मे ॥६३३॥
देहभोगप्रतिष्ठाश्च आभा वृत्तिश्च वासनैः ।
संजायते अयुक्तानामाभा वृत्तिर्विकल्पनैः ॥६३४॥
विषयो विकल्पितो भावश्चित्तं विषयसंभवम् ।
दृश्यचित्तपरिज्ञानाद्विकल्पो न प्रवर्तते ॥६३५॥

जसरी आकाशमा चराहरू समीरित र अप्रतिष्ठित अनालम्ब्य भएर भूतलमा विचरण गर्दछ ॥६३१॥

त्यसैगरी जसरी शकुनि आकाशमा विचरण गर्दछ, सबै प्राणीहरू विकल्पले प्रेरित भएर आफ्नो चित्तमा विचरण गर्दछन् ॥६३२॥

देहभोगप्रतिष्ठाभ चित्तमात्र प्रवृत्त हुन्छ र आभावृत्ति चाहिँ कसरी र केले गर्दछ ॥६३३॥

देहभोगप्रतिष्ठा, आभा र वृत्ति वासनाद्वारा उत्पन्न हुन्छन् र अयुक्तहरूको आभा वृत्तिविकल्पद्वारा हुन्छ ॥६३४॥

विषय विकल्पित भाव चित्त विषयबाट सम्भव हुन्छ र दृश्यचित्तपरिज्ञानबाट विकल्प प्रवृत्त हुँदैन ॥६३५॥

नाम नाम्नि विसंयुक्तं यदा पश्यति कल्पितम् ।
बुद्धिबोद्धव्यरहितं संस्कृतं मुच्यते तदा ॥६३६॥
एता बुद्धिर्भवेद्बोध्यं नाम नाम्नि विभावनम् ।
ये त्वन्यथावबुध्यन्ते न ते बुद्धा न बोधकाः ॥६३७॥
पञ्च धर्माः स्वभावाश्च विज्ञानान्यष्ट एव च
द्वे नैरात्म्ये भवेत्कृत्स्नो महायानपरिग्रहः ॥६३८॥
यदा बुद्धिश्च बोद्धव्यं विविक्तं पश्यते जगत् ।
नास्ति नाम विकल्पश्च तथा नाभिप्रवर्तते ॥६३९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रियाक्षरविकल्पानां निवृत्तिश्चित्तदर्शनात् ।
अदर्शनात्स्वचित्तस्य विकल्पः संप्रवर्तने ॥६४०॥

नाम नाममा विसंयुक्त भएको कल्पना जब उत्पन्न हुन्छ त्यसबेला बुद्ध र बोद्धव्य रहित संस्कृत भनिन्छ ॥

यो बुद्धि चाहिँ बोध्य हो जसले नामलाई नाममा विचार गर्दछ र जसले अन्यथा बुझ्दछन् ती न बुद्ध हुन् न बोधक हुन् ॥६३७॥

पञ्चधर्म त्रिस्वभाव, अष्ट विज्ञान र नैरात्म्य द्वय पूर्ण महायान हो ॥६३८॥

जब बुद्धि र बोद्धव्य विविक्तपूर्वक जगत्लाई देख्छ त्यसबेला विकल्प रहँदैन र प्रवृत्ति पनि हुँदैन ॥६३९॥

चित्तदर्शनबाट क्रिया, अक्षर र विकल्पहरूको निवृत्ति हुन्छ र त्यसको आदर्शबाट विकल्प प्रवृत्त हुन्छ ॥६४०॥

चत्वारोऽरूपिणः स्कन्धाः संख्या तेषां न विद्यते ।
भूतैर्विलक्षणै रूपं कथं रूपबहुत्वता ॥६४१॥
लक्षणस्य परित्यागान्न भूतं न च भौतिकम्
अथान्यलक्षणै रूपं कस्मात्स्कन्धैर्न जायतें ॥६४२॥
विमुक्तायतनस्कन्धा यदा पश्यत्यलक्षणाः ।
तदा निवर्तते चित्तं धर्मनैरात्म्यदर्शनात् ॥६४३॥
विषयेन्द्रियभेदेन विज्ञानं जायतेऽष्टधा ।
लक्षणेन भवेत्रीणि निराभासे निवर्तते ॥६४४॥
आलयं हि मनस्यात्मा आत्मीयं ज्ञानमेव च ।
प्रवर्तते द्वयग्राहात्परिज्ञानान्निवर्तते ॥६४५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान यी चारवटा, अरूपि स्कन्ध तिनीहरूको संख्या छैन भूतविलक्षणद्वारा कसरी रूप जो छ त्यसको रूपबहुलता हुन्छ ॥६४१॥

लक्षणको परित्यागबाट न भूत हुन्छ न भौतिक नै हुन्छ त्यसैले अन्यलक्षणद्वारा रूपस्कन्धद्वारा कसरी उत्पन्न हुँदैन ॥६४२॥

विमुक्तायतनस्कन्धहरूलाई जब अलक्षण देख्दछ त्यसबेला धर्मनैरात्म्य दर्शनले चित्त निवृत्त हुन्छ ॥६४३॥

विषययेन्द्रियभेदले आठप्रकारको विज्ञान उत्पन्न हुन्छ र लक्षण अनुसार चाहिँ त्यो विज्ञान तीन प्रकारको हुन्छ र निराभासमा निवृत्त हुन्छ ॥६४४॥

आलयविज्ञान मनोविज्ञानको आत्मा हो र ज्ञान चाहिँ आत्मीय हो त्यसैले यो ग्राहले चाहिँ प्रवृत्ति हुन्छ र त्यसको ज्ञानले निवृत्ति हुन्छ ॥६४५॥

अन्यानन्यविनिर्मुक्तं यदा पश्यत्यसंचरम् ।
तदा द्वयं न कल्पन्ति आत्मा चात्मीयमेव च ॥६४६॥
अप्रवृत्तं न पुष्णाति न च विज्ञानकारणम् ।
कार्यकारणनिर्मुक्तं निरुद्धं न प्रवर्तते ॥६४७॥

जब अन्यानन्य विनिर्मुक्त र असंचर देख्दछ त्यसबेला आत्मा र आत्मीय दुवैको कल्पना हुँदैन ॥६४६॥

अप्रवृत्तले पोषण पनि गर्दैन न विज्ञान कारण नै बन्छ र कार्यकारणनिर्मुक्त विरुद्ध भएर प्रवृत्त हुँदैन ॥६४७॥

विकल्पं चित्तमात्रं च लोकं केन वदाहि मे ।
कारणैश्च विसंयुक्तं लक्ष्यलक्षणवर्जितम् ॥६४८॥
स्वचित्तं दृश्यते चित्रं दृश्याकारं विकल्पितम्
चित्तदृश्यापरिज्ञानादन्यं चित्तार्थसङ्ग्रहात् ॥६४९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नास्तित्त्वदृष्टिर्भवति यदा बुद्धचा न पश्यति ।
अस्तित्त्वं हि कथं तस्य चित्तग्राहन्न जायते ॥६५०॥
विकल्पो न भावो नाभावो अतोऽस्तित्त्वं न जायते ।
चित्तदृश्यपरिज्ञानाद्विकल्पो न प्रवर्तते ॥६५१॥
अप्रवृत्ति विकल्पस्य परावृत्ति निराश्रयः
निवार्य पक्षांश्चत्वारो यदि भावा सहेतुकाः ॥६५२॥

विकल्प भनेको चित्तमात्र हो र त्यसैले लोक जो छ त्यो कारणहरूद्वारा विसंयुक्त र लक्ष्यलक्षणवर्जित छ। स्वचित्त नै चित्र रूपमा देखिन्छ जो दृश्याकार विकल्प हो। किनभने चित्त दृश्यापरिज्ञान र अन्य चित्तार्थसङ्ग्रहबाट ॥६४८॥ ॥६४९॥

जब नास्तित्त्व दर्शन त्यसबेला हुन्छ जब बुद्धिले देख्छ र चित्तग्राहबाट त्यसको अस्तित्त्व कसरी उत्पन्न न होला ॥६५०॥

विकल्प भनेको न भाव हो र न अभाव नै हो त्यसैले अस्तित्त्व छैन र चित्तदृश्यपरिज्ञानबाट विकल्प प्रवृत्त हुँदैन ॥६५१॥

यदि भावहरू सहेतुक हुन् भने विकल्पको अप्रवृत्ति, निराश्रय र निवार्य चारवटा पक्ष छन् ॥६५२॥

संज्ञान्तरविशेषोऽयं कृतं केन न साधितः ।
अर्थापत्तिर्भवेत्तेषां कारणद्वा प्रवर्तते ॥६५३॥
हेतुप्रत्ययसंयोगात्कारणप्रतिषेधतः ।
नित्यदोषो निवार्यते अनित्या यदि प्रत्ययाः ॥६५४॥
न संभवो न विभवो अनित्यत्वाद्धि बालिशाम् ।
न हि नश्यमानं किञ्चिद्वै कारणत्वेन दृश्यते ॥६५५॥
अदृष्टं हि कथं केन नानित्यो जायते भवः ॥
सङ्ग्रहैश्च दमेत्सत्तवान् शीलेन च वशीकरेत् ॥६५६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रज्ञया नाशयेदृष्टिं विमोक्षश्च विवर्धयेत् ।
लोकायतमिदं सर्वं यत्तीर्थ्यैर्देश्यते मृषा ॥६५७॥
कार्यकारणसद्दृष्टया स्वसिद्धान्तं न विद्यते ।
अहमेकं स्वसिद्धान्तं कार्यकारणवर्जितः ॥६५८॥

संज्ञान्तरविशेषलाई कसले बनायो र केले साधित गऱ्यो र अर्थापत्ति हुन्छ तिनीहरूको कारणबाट प्रवृत्ति हुन्छ ॥६५३॥

हेतुप्रत्ययसंयोगबाट र कारणको प्रतिषेधबाट यदि प्रत्यहरू अनित्य छन् भने नित्यदोष केले निवारण गर्छ ॥६५४॥

बालजनलाई अनित्यबाट न संभव छ न विभव नै र जो नश्यमान छ त्यो कुनै कारणद्वारा पनि देखिँदैन ॥६५५॥

अदृष्ट जो भव छ त्यो कसरी र केद्वारा उत्पन्न हुन्छ र चारवटा सङ्ग्रहवस्तुद्वारा चित्तलाई शान्त गर्नु र शीलद्वारा वशमा गर्नु ॥६५६॥

प्रज्ञाद्वारा दुष्ट दृष्टिको विनाश गर्नु मोक्ष प्रतिको उत्कण्ठा बढाउँनू किनभने लौकायतिक र तीर्थकहरूले जो झुठो वर्णन गर्दछन् त्यस अनुसार न चाल्नु ॥६५७॥

कार्यकारणसद्दृष्टिले स्वसिद्धान्त छैन र म एक स्वसिद्धान्त कार्यकारण वर्जित छ भनेर उपदेश गर्दछु ॥६५८॥

देशेमि शिष्यवर्गस्य लोकायतविवर्जितः ।
चित्तमात्रं न दृश्योऽस्ति द्विधा चित्तं विदृश्यते
ग्राह्यग्राहकभावेन शाश्वतोच्छेदवर्जितम् ॥६५९॥
यावत्प्रवर्तते चित्तं तावल्लोकायतं भवेत् ।
अप्रवृत्तिर्विकल्पस्य स्वचित्तं पश्यतो जगत् ॥६६०॥
आयं कार्यभिनिर्वृत्तिर्व्ययं कार्यस्य दर्शनम् ।
आयव्ययपरिज्ञानाद्विकल्पो न प्रवर्तते ॥६६१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नित्यमनित्यं कृतकमकृतकं परापरम् ।
एवमाद्यानि सर्वाणि (तल) लोकायतनं भवेत् ॥६६२॥
देवासुरमनुष्याश्च तिर्यक्प्रेतयमालयाः ।
गतयः षट् समाख्याता यत्र जायन्ति देहिनः ॥६६३॥
हीनउत्कृष्टमध्येन कर्मणा तेषु जायते ।
संरक्ष्य कुशलान् सर्वान् विशेषो मोक्ष एव वा ॥६६४॥

लोकायतविवर्जित शिष्यवर्गका लागि म भन्दछु कि चित्तमात्र दृश्य छैन र चित्त दुई प्रकारले विदृश्य हुन्छ र त्यो भनेको ग्राह्यग्राहकभाव र शाश्वतोच्छेद वर्जित हो ॥६५९॥

जहिलेसम्म चित्त प्रवृत्त हुन्छ त्यसबेलासम्म लोकायत हुन्छ र विकल्पको अप्रवृत्ति चाहिँ स्वचित जो छ जगत्लाई हेर्नुपर्दछ ॥६६०॥

आय कार्यविनिवृत्त हो भने व्यय चाहिँ कार्यको दर्शन हो। आयव्ययको परिज्ञान भएपछि विकल्प प्रवृत्त हुँदैन ॥६६१॥

नित्य, अनित्य, कृतक, अकृतक, पर र अपर इत्यादि सबै नै लोकायतन हुन्छन् ॥६६२॥

देव, असर मनुष्य, तिर्यक् प्रेत र यमालय गरी ६ वटा गति हुन्छन्, जहाँ प्राणीहरू जान्छन् ॥६६३॥

हीन, उत्कृष्ट र मध्य कर्महरूद्वारा प्राणीहरू क्रमसः तत्-तत् गतिमा उत्पन्न हुन्छन् त्यसैले कुशलमूलको संरक्षण गरे विशिष्ट मोक्षतर्फ जानुपर्दछ ॥६६४॥

क्षणे क्षणे त्वया यन्मरणं उपपत्ति च ।
देश्यते भिक्षुवर्गस्य अभिप्रायं बदाहि मे ॥६६५॥
रूपाद्रूपान्तरं यद्वच्चित्तं संभूय भज्यते ।
तस्माद्देशेमि शिष्याणां क्षणजन्मपरंपराम् ॥६६६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रूपे रूपे विकल्पस्य संभवो विभवस्तथा ।
विकल्पो हि भवेजन्तुर्विकल्पोऽन्यो न विद्यते ॥६६७॥
क्षणे क्षणे यन्न युक्तमिदंप्रत्ययभाषितम् ।
रूपग्राहविनिर्मुक्तं न जन्म न च भज्यते ॥६६८॥

क्षण-क्षणमा जो तिमीद्वारा मरण र उपपत्तिको प्रश्न गरिएको छ त्यसको अभिप्राय म भिक्षुवर्गका लागि भन्दछु ॥६६५॥

जसरी रूपबाट अर्को रूप झै चित्त भएर उत्पन्न हुन्छ त्यसैले म शिष्यहरूका लागि क्षणजन्मपरम्पराको देशना गर्छु ॥६६६॥

रूपरूपमा विकल्पको संभव र विभव जो छ त्यो विकल्प भनेको प्राणी हो, त्यस अतिरिक्त विकल्प अन्य केही छैन ॥६६७॥

क्षण-क्षणमा उत्पत्ति र विनाश हुन्छ जो भनियो त्यो हेतु प्रत्यय संजात जो भनियो त्यो रूपग्राहरहित न जन्म, न मृत्य नै संभव छ ॥६६८॥

प्रत्यया: प्रत्ययोत्पन्ना अविद्यातथतादयः ।
धर्मद्वयेन वर्तन्ते अद्वया तथता भवेत् ॥६६९॥
प्रत्यया: प्रत्ययोत्पन्ना: यदि धर्मा विशेषिता:।
नित्यादयो भवेत्कार्य कारणं प्रत्यायो भवेत् ॥६७०॥
निर्विशिष्टं भवेत्तीर्थ्यैः कार्यकारणसङ्ग्रहात्
वादस्तब च बुद्धानां तस्मान्नार्यो महामुने ॥६७१॥
शरीरे व्याममत्रे च लोकं वै लोकसमुदयम् ।
निरोधगामिनी प्रतिपद्देशयामि जिनौरसान् ॥६७२॥
स्वभावत्रयग्राहेण ग्राह्यग्राहविदृष्टयः ।
लोक्यलोकोत्तरान् धर्मान् विकल्पेन्ति पृथगजना: ॥६७३॥
अतः स्वभावग्रहणं क्रियते पूर्वपक्षया ।
निवारार्थ तु दृष्टीनां स्वभावं न विकल्पयेत् ॥६७४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्यहरू प्रत्ययबाट एवम् अविद्यातथता आदि पनि उत्पन्न हुन्छन् दुई धर्मले युक्त सबै छन् र यो नै तथता हो ॥६६९॥

प्रत्यययोत्पन्न एवम् धर्म विशिष्ट छन् भने नित्यआदि कार्य हुन्छन् । प्रत्यय कारण हुन जान्छ ॥६७०॥

कार्य र कारणका सङ्ग्रहले गर्दा तीर्थकहरू निर्विशिष्ट रूपले स्वीकारर्द छन् । र बृद्धवाद एवम् अन्यवाद समान हो भन्छन् ।त्यसैले ती आर्य होइनन् ॥६७१॥

शरीर ब्योमजस्तै छ लोक समुद्र हो । त्यसैले निरोधगामिनी प्रतिपद् को देशना गर्दछु ।६७२॥

तीन स्वभावका कारणले ग्राह्य उवं ग्राहक रहन्छन् । लौकिक एवम् लोकोत्तर धर्महरूलाई पृथग्जनहरूले विकल्पित गर्दछन् । त्यसैले पूर्वपक्षका रूपमा स्वभावको ग्रहण गरिन्छ । दृष्टिहरूको निवारणार्थ स्वभावको कल्पना गर्नु हुँदैन ॥६७३-६७४॥

छिद्रदोषान्न नियमो न वा चित्तं प्रवर्तते
प्रवृत्तिद्वयग्राहेण अद्वया तथता भवेत् ॥६७५॥
अज्ञान तृष्णा कर्म च विज्ञानाद्या अयोनिजाः ।
अनवस्थाकृतकत्वं च न कृत्वा जायते भवः ॥६७६॥
चतुर्विधश्च प्रध्वंसो भावानां कथ्यतेऽबुधैः ।
द्विधावृत्तेर्विकल्पस्य भावाभावो न विद्यते ।
चातुष्कोटिकनिर्मुक्तं दर्शनद्वयवर्जितम् ॥६७७॥
द्विधावृत्तिविकल्पः स्यादृष्ट्वा नाभिप्रवर्तते ।
अनुत्पन्नेषु भावेषु बुद्धेर्व्युत्थानभावतः ॥६७८॥
उत्पन्नेष्वपि भावेषु तत्कल्पत्वान्न कल्पयेत्
युक्तिं वदाहि मे नाथ द्विधादृष्टिनिवारणात् ॥६७९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छिद्र एवम् दोषबाट नियम एवम् चित्त कहीँ पनि प्रवर्तित हुँदैन। दुई प्रवृत्ति ग्रहणले तथता हुन्छ।

अज्ञान, दृष्य, कर्म, विज्ञान आदि सबै आयोजित छन्। अनवस्था एवम् कृतक पनि नगरिकन भव हुन्छ। पदार्थको चार प्रकारको नाश हुन्छ भनेर विद्वान्हरू भन्दछन् विकल्पको दुई वृत्ति हुन्छन् भाव र अभाव हुँदैन। चतुस्कोटि विनियुक्त दुई दर्शनरहित छ। दुई प्रकारको वृक्तिविकल्प छ तर त्यसलाई जानेपछि त्यो प्रवृत्त हुन्न। किनकि अनुत्पन्नपदार्थहरूमा बुद्धि पनि कसरी प्रवृत्त हुन्छ र !!

उत्पन्नपदार्थहरूमा पनि त्यो कल्पित हुनाले कल्पना गर्नु उचित हुँदैन। दुईप्रकारको दृष्टिनिवारण'नै त्यसको युक्ति हो ॥६७५-६७९॥

यथाहमन्ये च सदा नास्त्यस्ति न विसङ्करेत् ।
तीर्थवाद असंसृष्टाः श्रावकैर्जिनवर्जिताः ।
जिनाभिसमयचर्यां च जिनपुत्राविनाशतः ॥६८०॥
विमोक्षहेत्वहेतुश्चाप्यनुत्पादैकलक्षणः ।
पर्यायैर्मोहयन्त्येतां वर्जनीयां सदा बुधैः ॥६८१॥
मेघाभ्रकूटेन्द्रधनुः प्रकाशा
मरीचिकेशोण्डुकमायतल्याः ।
भावा हि सर्वे स्वविकल्वसंभवा-
स्तीर्थ्या विकल्पेन्ति जगत्स्वकारणैः ॥६८२॥
अनुत्पादश्च तथता भूतकोटिश्च शून्यता ।
रूपस्य नामान्येतानि अभावं न विकल्पयेत् ॥६८३॥
हस्तः करो यथा लोके इन्द्रः शक्रः पुरंदरः ।
तथा हि सर्वभावानामभावं न विकल्पयेत ॥६८४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जस्तो म र अन्य सदा न अस्ति न नास्ति दुवै होइनौ त्यसैले मिश्रण नगर्नु। हामीहरू तीर्थवादले असंसृष्ट श्रावकजिनविवर्जित एवम् जिना-भि समय चर्या हुन्छ जिनपुत्रहरूको अविनाश हुने हुनाले। विमोक्षको हेतु अहेतु अनुत्पादैकलक्षण हो। तर पदार्थद्वारा सामान्यजनहरू मोहित हुन्छन् विद्वान्हरूले त्यागनु पर्दछ। मेघ अग्रको समूह, इन्द्रधनुष, मृगमरीच, केशोण्डुक, एवम् माया समान सारा पदार्थहरूछन् स्वविकल्प उत्पन्न हुन्छन्, तीर्थिकहरूले आ-आफ्नै कारणले हुन्छन् भन्दछन्। तथता, भूतकोटि, शून्यता यी अनुत्पन्न हुन्। यी सबै रूपका नाम हुन् यिनको अभावको कल्पना नगर्नु। जसरी हात करलोकमा भनिन्छ। त्यस्तै इन्द्र, शक्र, पुरंदर आदि विकल्पित नाम छन् त्यस्तै सबै पदार्थहरूको अभावको कल्पना नगरोस् ॥६८०-६८४॥

रूपाच्च शून्यता नात्या अनुत्पादं तथैव च ।
न कल्पयेदनन्यत्वादृष्टिदोषः प्रसज्यते ॥६८५॥
सङ्कल्पश्च विकल्पश्च वस्तुलक्षणसंग्रहात् ।
दीर्घह्रस्वादिमाण्डल्यं परिकल्पस्य संग्रहात् ॥६८६॥
सङ्कल्पो हि भवेच्चित्तं परिकल्पो मनस्तथा ।
विकल्पो मनविज्ञानं लक्ष्यलक्षणवर्जितम् ॥६८७॥
यच्च तीर्थ्यैरनुत्पादो यच्च मन्नयदृष्टिभिः ।
कल्प्यते निर्विशिष्टोऽयं दृष्टिदोषः प्रसज्यते ॥६८८॥
प्रयोजनमनुत्पादमनुत्पादार्थमेव च ।
ये वै जानन्ति युक्तिज्ञास्तेऽभिबुध्यन्ति मन्नयम् ॥६८९॥

रूप बाहेक शून्यता अन्य होइन, त्यस्तै अनुत्पाद पनि हो अनन्य नहुनाले कल्पना नर्गनु, अन्यथा त्यसबाट दृष्टिदोष हुन्छ। वस्तुलक्षणको संग्रहबाट सङ्कल्प र विकल्प हुन्छन्। परिकल्पको संग्रहबाट दीर्घ, ह्रस्व र मण्डल आदि हुन्छन्। सङ्कल्प नै चित्त हो, परिकल्प मन हो। विकल्प

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मनोविज्ञान हो जुन लक्ष्यलक्षण रहित हुन्छ। तीर्थिकहरूले अनुत्पन्न भन्दछन् र मेरो सिद्धान्तले कल्पना भन्दछ। वस्तुतः त्यो एउटै हो जो दृष्टिदोषबाट हुने गर्दछ। प्रयोजन नै अनुत्पाद हो र त्यसैका लागि नै मेरो नीति हो युक्तिज्ञहरूले त्यसलाई जान्दछन् तिनैले मेरो सिद्धान्तलाई बुझ्न सक्दछन् ॥६८५-६८९॥

प्रयोजनं दृष्टिसङ्कोचमनुत्पादमनालयम् ।
अर्थद्वयपरिज्ञानादनुत्पादं वदाम्यहम् ॥६९०॥
भावा विद्यन्त्यनुत्पन्ना न वा ब्रूहि महामुने ।
अहेतुवावोऽनुत्पादो प्रवृत्तिस्तीर्थदर्शनम् ॥६९१॥
अहेतुवादोऽनुत्पादो वैषम्यतीर्थदर्शनम् ।
अस्तिनास्तिविनिर्मुक्तं चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥६९२॥
उत्पादकमनुत्पादं वर्जयेदृष्टिहेतुकंम् ।
अहेतुवादेऽनुत्पादे उत्पादे कारणाश्रयः ॥६९३॥
अनाभोगक्रिया नास्ति क्रिया चेद्दृष्टिसङ्करः ।
उपायप्रणिधानाद्यैर्दृष्टिमेव वदाहि मे ।
असत्त्वात्सर्वधर्माणां मण्डलं जायते कथम् ॥६९४॥

प्रयोजन, दृष्टिसङ्कोच एवम् अनुत्पाद तथा अनालय नै हो र अर्थद्वयको ज्ञानबाट अनुत्पाद हुन्छ भन्दछु।

भावहरू अनुत्पन्ननै छन्। अथवा छैनन् भन्नुहोस् मुनिजी! अहेतुवाद-अनुत्पाद हो यो प्रवृत्ति तीर्थकहरूकोदर्शनमा छ। अहेतुवाद, अनुत्पाद, वैषम्यतीर्थ तीर्थकहरूको दर्शनमा छ र अस्ति र नास्ति रहित चित्तमात्रको उपदेश गर्दछु। उत्पाद एवम् अनुत्पाद दृष्टिलाई त्यागोस् अहेतुवादको अनुत्पाद भएपछि उत्पादमा कारणको आश्रय हुन्छ। अनाभोग क्रिया छैन,यदि क्रिया छ भने दृटिमा सङ्कल्प हुन्छ उपाय र प्रविधानद्वारा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दृष्टिको मात्र उपदेश गर्नुहोस ।सबै पदार्थहरूको अभावमा मण्डल कसरी संभव हुन्छ ॥६९०-६९४॥

ग्राह्यग्राहकविसंयोगान्न प्रवृत्तिर्न निर्वृतिः।
भावाद्भावान्तरं दृष्टिं चितं वै तत्समुत्थितम् ॥६९५॥
अनुत्पादश्च धर्माणां कथमेतद्वदाहि मे ।
सत्त्वश्चेन्नाबबुध्यन्ते अत एतत्प्रकाश्यते ॥६९६॥
पूर्वोत्तरविरोधं च सर्व भाष्य महामुने ॥
तीर्थदोषविनिर्मुक्तं विषमाहेतुवर्जितम् ॥६९७॥
अप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च ब्रू हि मे वादिनांवर ।
अस्तिनास्तिविनिर्मुक्तं फलहेत्वबिनाशकम् ॥६९८॥
भूमिक्रमानुसंधिश्च ब्रू हि मे धर्मलक्षणम् ।
द्वयान्तपतितो लोको दृटिभिर्व्याकुलीनकृतः ॥६९९॥
अनुत्पादा उत्पादाद्यैः शमहेतुर्न बुध्यते ।
मण्डलं हि न मे किंचिन्न च देशेमि धर्मताम् ॥७००॥
द्वये सति हि दोषः स्याद्द्वयं बुद्धैर्विशोधितम् ।
शून्याश्च क्षणिका भावा निःस्वभावा ह्यजातिकाः ॥७०१॥

ग्राह्य एवम् ग्राहको संयोग न हुनाले प्रवृत्ति एवम् निवृत्ति छैनन् । भावबाट अर्को भावदृष्टि हुन्छ त्यसैबाट चित्तको निर्माण हुन्छ । अनुत्पन्न धर्महरूको यो कसरी संभव हुन्छ तर सत्त्वहरूले बुझ्दैनन् त्यसैले यो भन्दछु । पूर्वोत्तरको विरोध पनि सबै भनेर हे महामुनि ! तीर्थ दोषरहित विषद् कारणरहित अप्रवृत्ति एवम् निवृत्तिको विषयमा कृपया बताउनुहोस् । एवम् अस्ति नास्ति रहित फल एवम् हेतुको अविनाशक तत्त्व बताउनुहोस् ।

भूमिक्रम, अनुसन्धि, जो धर्मको लक्षण बताउनुहोस् । दुई अन्तमा फँसेको संसार दृष्टिद्वारा व्याकुलीकृत छ। उत्पाद आदिद्वारा अनुत्पन्न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शमहेतुको बोध हुँदैन मेरो कुनै मण्डल छैन र धर्मको उपदेश पनि गर्दिन। दुई भएमा नै दोष हुन्छ, दुईलाई बुद्धले हटाइसकेका छन्। क्षीणकपदार्थहरू शून्य छन्। अजन्म पदार्थहरू निःस्वभाव छन् ॥६९५-७०१॥

कुदृष्टिवादसंछन्नैः कल्प्यन्ते न तथागतैः ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च विकल्पस्य वदाहि मे ॥७०२॥
यथा येन प्रकारेण जायते विषयो मुखम् ।
वर्णपुष्कलसंयोगात्प्रपञ्चैः समुदानितम् ॥७०३॥
रूपं दृष्ट्वा बहिर्धा वै विकल्पः संप्रवर्तते ।
तस्यैव हि परिज्ञानाद्यथाभूतार्थदर्शनात् ।
आर्यगोत्रानुकूलं च चित्तं नाभिप्रवर्तते ॥७०४॥
पत्याख्याय तु भूतानि भावोत्पत्तिर्न विद्यते ।
भूताकारं सदा चित्तमनुत्पन्नं बिभावयेत ॥७०५॥
मा विकल्पं विकल्पेथ निर्विकल्पा हि पण्डिताः ।
विकल्पं विकल्पयंस्तस्य द्वयमेव न निर्वृतिः ॥७०६॥

कुदृष्टिवाद दृष्टिहीनहरूको कल्पना हो बुद्धको होइन। कल्पनाको प्रवृत्ति एवम् निवृत्तिको उपदेश गर्नुहोस्।

जसरी जुनकारणले विषय उपस्थित हुन्छ। यथाभूतार्थको ज्ञान र त्यसैको विशेष ज्ञानले त्यो हट्दछ। आर्यगोत्रानुकुल चित्त भने त्यहाँ प्रवृत्त हँदैन। भूतलाई हटाए पछि पदार्थको उत्पत्ति हुँदैन। चित्तलाई सँधै भूताकार मान्नु र अनुत्पन्न भनेर विचार गर्नु। विकल्पको कल्पना नगर्नु पण्डितहरू निर्विकल्प हुन्छन्। विकल्पको कल्पनाले दुईको निवृत्ति हुँदैन ॥७०२-७०६॥

अनुत्पादप्रतिस्य माया च दृश्यते नयः ।
मायानिर्हेतुसंभूतं हानिसिद्धान्तलक्षणम् ॥७०७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विम्ववदृश्यते चित्तमनादिमतिभावितम् ।
अर्थाकार न चार्थोऽति यथाभूतं विभावयेत् ॥७०८॥
यथा हि दर्पणे रूपमेकत्वान्यत्ववर्जितम् ।
दृश्यते न च तान्नास्ति तथा चोत्पादलक्षणम् ॥७०९॥
गन्धर्वमायादि यथा हेतुप्रत्ययलक्षणाः ।
तथा हि सर्वभावानां संभवो न ह्यसंभवः ॥७१०॥
विकल्पः पुरूषाकारो द्विधावृत्या प्रवर्तते ।
आत्मधर्मोपचारैश्च न च बालैर्विभाव्यते ॥७११॥

अनुत्पादधर्मयुक्त पदार्थको जो सिद्धान्त छ त्यसमा माया संभव छैन। मायहेतुरहित पदार्थ हानि सिद्धान्त रहित हुन्छ। अनादिकालिक संस्कार भावित चित्त विम्वदृश्य झैं देखिन्छ अर्थाकार छ तर अर्थ छैन यस्तो कल्पना गर्नु। जसरी दर्पणमा अवस्थितरूपमा न एवत्व छ नअनेकत्व न देखिने पनि होइन र त भएको पनि होइन तथा उत्पादलक्षण पनि छैनं। गन्धर्वनगर, माया आदि हेतुप्रत्यय आदिबाट भएका हुन। त्यस्तै सबै पदार्थहरूको न संभव न त असंभव नै छ। पुरुषाकार विकल्प दुई प्रकारले प्रवृत्त हुन्छ। आत्मधर्मको उपचारद्वारा तर बच्चाहरूले त्यसलाई जान्दैनन् ॥७०७-७११॥

विपुलप्रत्ययाधीनः श्रावकोऽपि ह्यहंस्तथा ।
स्ववलाधीनं जिनाधीनं पञ्चमंश्रावकं नयेत् ॥७१२॥
कालान्तरं च प्रध्वस्तं परमार्थेतरेतरम् ।
चतुर्विधमनित्यत्वं बालाः कल्पेन्त्यकोबिदाः ॥७१३॥
द्वयान्तपतिता बाला गुणाणुप्रकृतिकारणैः ।
मोक्षोपायं न जानन्ति सदसत्पक्षसंग्रहात् ॥७१४॥
अङ्गुल्यग्रं यथा बालैश्चन्द्रं गृह्णन्ति दुर्मतिः ।
तथा ह्यक्षरसंसक्तास्तत्त्वं नावेन्ति मामकम् ॥७१५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विलक्षणानि भूतानि रूपभावप्रवर्तका ।
भूतानां संनिवेशोऽयं न भूतैर्भौतिकं कृतम् ॥७१६॥

धेरै प्रत्ययको अधीन श्रावक एवम् म पनि हुँ । त्यसैले स्ववलाधीन जिनाधीन श्रावकलाई लानु । कालान्तरमा नष्ट हुने परमार्थ भिन्न अपरमार्थलाई चार प्रकारका अनित्यत्वको बालकहरूले कल्पना गर्दछन् । दुई अन्तमा लागेका बालकहरूले गुण र अगुण प्रकृतिका कारणले पनि मोक्षोपाय जान्दैनन् सत् र असत् पक्ष हुनाले । अगुंलीको अग्रभाग (देखाउँदा) देखाएर चन्द्र देखाउँदा केवल बच्चहरूले औलोको टुप्पो मात्र जसरी हेर्दछन् त्यस्तै अक्षरमा लागेकाहरूले मेरो मूलतत्त्वलाई बुझ्दैनन् । विलक्षण भूतहरू नै रूपको अभावका प्रवर्तक हुन् । यो नै भूतहरूको संनिवेश हो र भूतले भौतिकलाई बनाएको होइन ॥७१२-७१६॥

अग्निना दह्यते रूपमब्धातुः क्लेदनात्मकः ।
वायुना कीर्यते रूपं कथं भूतैः प्रवर्तते ॥७१७॥
रूपं स्कन्धश्च विज्ञानं द्वयमेतन्न पञ्चकम् ।
पर्यायभेदं स्कन्धानां शतधा देशयाम्यहम् ॥७१८॥
चित्तचैत्तस्य भेदेन वर्तमानं प्रवर्तते ।
ब्यतिभिन्नानि रूपाणि चित्तं रूपं न भौतिकम् ॥७१९॥
नीलाद्यपेक्षणं श्वेतं श्वेतं नीलं ह्यपेक्षणम् ।
कार्यकारणमुत्पाद्य शून्यता अस्ति नास्ति च ॥७२०॥
साधनं साधकं साध्यं शीतोष्णे लक्ष्यलक्षणम् ।
एवमाद्यानि सर्वाणि तार्किकैर्न प्रसाधिताः ॥७२१॥

रूप अपधातुबाट बल्दछ, अब्धातु क्लेदनात्मक हुन्छ । वायुले रूपलाई विकिरण गर्दछ, कसरी भूतद्वारा भौतिक हुन्छन् । रूप, स्कन्ध,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विज्ञान, द्वय र पञ्चम यी सबै नै स्कन्धका पर्याय हुन् सयौं प्रकारले वताउँदछु। चित्त एवम् चैत्तका भेदले वर्तमान प्रवृत्ति हुन्छ। रूपहरू धेरै प्रकारका छन्। चित्त रूप भौतिक होइन। नील भएको सेताले हो र सेतो नीलो भएर नै हो। कार्यकारणलाई उत्पन्न गरेर शून्यता अस्तिा एवम् नास्तिा दुवै रूपमा छ। साधन, साधक, साध्य शीत एवम् उष्ण लक्ष एवम् लक्षण यी सबै नै तार्किकहरूले सिद्ध गरेका चीज होइनन् ॥७१७-७२१॥

चित्तं मनश्च षड्वान्यविज्ञानान्यात्मसंयुता ।
एकत्वान्यत्वरहिता आलयोऽयं प्रवर्तते ॥७२२॥
सांख्या वैशेषिकानग्नास्तार्किका ईश्चरोदिताः ।
सदसत्पक्षपतिता विविक्तार्थविवर्जिताः ॥७२३॥
संस्थानाकृतिविशेषो भूतानां नास्ति भौतिकम् ।
तीर्थ्या वदन्ति जन्म भूतानां भौतिकस्य च ॥७२४॥
अनुत्पन्ना यतो येऽन्ये तीर्थ्याः कल्पन्ति कारणैः ।
न च बुध्यन्ति मोहेन सदसत्पक्षमाश्रिताः ॥७२५॥
चित्तेन सह संयुक्तं विसंयुक्तं मनादिभिः ।
विशुद्धलक्षणं सत्त्वं ज्ञानेन सह तिष्ठति ॥७२६॥

चित्त, मन, अरू छ विज्ञानहरू आत्मसंग लागेर एकत्व एवम् अन्यत्वरहित भएर आलयविज्ञान प्रवृत्त हुन्छ। साङख्य, वैशेषिक, जैन, नैयायिक ईश्वरवादीहरू सत् र असत् पक्षमा लागेर विविक्त अर्थ ज्ञान रहित भएका छन्। संस्थानकृतिविविशेष कुनै भूतको छैन साथै भौतिक पनि छैन तीर्थिकहरू भूत र भौतिकको उत्पत्ति हुन्छ भन्दछन्। अनुत्पन्नपदार्थलाई पनि तीर्थिकहरू कारणद्वारा कल्पना गर्दछन्। मोहका कारणले गर्दा सदसत्पक्षमा लागेर बुझ्दैनन्। चित्त संगै लागेको मन आदिद्वारा रहित, विशुद्धासत्त्व ज्ञानसंग रहन्छ ॥७२२-७२६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्म यच्च भवेद्रूपं स्कन्धविषयहेतुकाः ।
सत्त्वाश्च निरूपादाना आरूप्ये नावतिष्ठति ॥७२७॥
नैरात्म्यं सत्त्ववादित्वं सत्त्वाभावात्प्रसज्यते ।
नैरात्म्यवादिनोच्छोदो विज्ञानस्याप्यसंभवः ॥७२८॥
चत्वारः स्थितयस्तस्य रूपाभावात्कथं भवेत् ।
अध्यात्मवाह्याभावाद्विज्ञानं न प्रवर्तते ॥७२९॥
अन्तराभविकाः स्कन्धाः यथैवेच्छन्ति तार्किकाः ।
तथारूप्योपपन्नस्य भवोऽरूपो न चास्ति किम् ॥७३०॥
अप्रयत्नेन मोक्षः स्यात्सत्त्वविज्ञानयोर्विना ।
तीर्थ्यवादो न संदेहो न च बुध्यन्ति तार्किकाः ॥७३१॥
रूपं च विद्यते तत्र आरूप्ये नास्ति दर्शनम् ।
तदभावो न सिद्धान्तो न यानं न च यायिनम् ॥७३२॥

स्कन्धविषय जुन कम छ त्यो यदि रूप हो भने सत्त्वहरू उपादान रहित हुनेछन् र आरूपयधातुमा रहने छैनन् । नैरात्म्य तत्त्ववादित्व, सत्त्वका अभावले गर्दा प्रसक्त हुन्छ । नैरात्म्यवादीहरूको उच्छेद एवम् विज्ञानको उच्छेद पनि संभव छैन । चारप्रकारका स्थितिहरू रूप नहुनाले संभव हुँदैनन् । अध्यात्म र बाह्यका अभावले विज्ञान प्रवृत्त हुँदैन । अन्तरभविक स्कन्धहरूलाई जसरी तार्किकहरू स्वकार्य छन् त्यस्तै आरूपय धातुबाट समुत्पन्न भव आरूप हुँदैन त !! सत्त्वको ज्ञान विना नै अप्रयत्नबाट नै मोक्ष हुने हो भने तीर्थिकवादमा सन्देह नगरौं र तार्किकहरूले पनि बुझ्दैनन् । रूप त्यहाँ छ तर आरूपयधातुमा त्यो देखिंदैन । त्यसको अभाव छ भन्ने सिद्धान्त होइन, त्यहाँ न यान छ न त गन्ता नै छ ॥७२७-७३२॥

इन्द्रियैः सह संयुक्तं विज्ञानं वासनोद्भवम् ।
अष्टविधैकदेशं हि क्षणे काले न गृण्हन्ति ॥७३३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न प्रवर्तते यदा रूपं इन्द्रिया न च इन्द्रियैः ।
अतो हि देशेति भगवान् क्षणिका इन्द्रियादयः ॥७३४॥
अनिर्धार्य कथं रूपं विज्ञानं संप्रवत्स्र्यये ।
अप्रवृत्तं कथं ज्ञानं संसारं जनयिष्यति ॥७३५॥
उत्पत्यनन्तरं भङ्गं न देशेन्ति विनायकाः ।
नैरन्तर्यं न भावानां विकल्पस्पन्दिते गतौ ॥७३६॥
इन्द्रिया इन्द्रियार्थाश्च मूढानां न तु पण्डिताः ।
बाला गृहणन्ति नामेन आर्या वै अर्थकोविदाः ॥७३७॥

इन्द्रियसंगै लागेर वासनाद्वारा विज्ञान उत्पन्न हुन्छ। त्यो आठप्रकारको हुन्छ। क्षणिकताले गर्दा गृहीत हुँदैन। जब रूपको प्रवृत्ति हुँदैन, इन्द्रियहरूसँग इन्द्रिय हुँदैनन्। त्यसैले इन्द्रिय आदि क्षणिक हुन् भनेर भगवान्ले उपदेश गर्नुभएको हो। रूपलाई निर्धारित नगरीकन कसरी विज्ञान प्रवर्तित हुन्छ। अप्रवृत्त ज्ञानले कसरी संसारलाई जन्माउँछ। उत्पत्ति पछि नाश हुन्छ भनेर विनायकले उपदेश गर्दैनन्। विकल्प स्पन्दित गतिमा पदार्थको निरन्तरता पनि भन्दैनन्। इन्द्रियहरू र विषयहरू मूढहरूका लागि हो। पण्डितका लागि हुँदैनन्। बच्चाहरूले नामद्वारा पदार्थ लिन्छन्, विद्वान्हरू चाहिं अर्थमा लाग्दछन् ॥७३३-७३७॥

षष्ठं हि निरूपादानः सोपादानो न गृह्यते ।
अनिधार्य वदन्त्यार्या अस्तिदोषैर्विवर्जिताः ॥७३८॥
शाश्वतोच्छेद भीताश्च तार्किका ज्ञानवर्जिताः
संस्कृतासंस्कृतात्मानं न विशेषन्ति बालिशाः ॥७३९॥
एकत्वे विद्यते दानमन्यत्वे चापि विद्यते ।
चित्तेन सह चैकत्वमन्यत्वं वै मनादिभिः ॥७४०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निर्धार्यते यदा दानं चित्तं चैत्ताभिशद्वितम् ।
उपादानात्कथं तत्र एकत्वेनावधार्यते ॥७४१॥
सोपादानोपलब्धिश्च कर्मजन्मक्रियादिभिः ।
अग्निवत्साधयिष्यन्ति सदृशासदृशैर्नयैः ॥७४२॥
यथा हि अग्नर्युगपद्दृह्यते दाह्यदाहकौ ।
सोपादानस्तथा ह्यात्मा तार्किकैः किं न गृह्यते ॥७४३॥

छैठौं मनोविज्ञान निरूपादन हो, सोपादानको ग्रहण हुँदैन। यसलाई नलिइकन यो ग्राह्य हुँदैन भनेर दोषरहित आर्यहरू भन्ने गर्दछन्। शाश्वत एवम् उच्छेदबाट डराएर ज्ञानवर्जित तार्किकहरू संस्कृत एवम् असंस्कृतमा आफूलाई फसाउँदछन्। ती बालजस्ता मात्र हुन्। एकता मा दान छ अन्यत्वमा पनि छ। चित्तसँग हुँदा एकत्व र इन्द्रियसँग हुँदा अनेकत्व हुन्छ। जब चित्तको निर्धारक चैत्तआदिद्वारा बोध गरिन्छ भने उपादानबाट कसरी एकत्वको निर्धारण हुन्छ। सोपादान उपलब्धि कर्मजन्य क्रियाआदिबाट हुन्छ। अग्निले जस्तै सदृश एवम् असदृश सिद्धान्तद्वारा सिद्ध गर्दछन्। जसरी अग्नि एकै पटक दाह्य एवम् दाहकको रूपमा प्रतीत हुन्छ त्यस्तै नै उपादान एवम् आत्मालाई तार्किकहरूले किन कल्पना गर्दैनन् ॥७३८-७४३॥

उत्पादाद्वाप्यनुत्पादाच्चित्तं वै भास्वरं सदा ।
दृष्टान्तं किं न कुर्वन्ति तार्किका आत्मसाधकाः ॥७४४॥
विज्ञानगह्वरे मूढास्तार्किका नयवर्जिताः ।
इतस्ततः प्रधावन्ति आत्मवादचिकीर्षया ॥७४५॥
प्रत्यात्मगतिगम्यश्च आत्मा वै शुद्धिलक्षणम् ।
गर्भस्तथागतस्यासौ तार्किकाणामगोचरः ॥७४६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपादानउपादात्रोर्विभागस्कन्धयोस्तथा ।
लक्षणं यदि जानाति ज्ञानं संजायते नयम् ॥७४७॥
आलयं गर्भसंस्थानं मतं तीर्थ्यानुवर्णितम् ।
आत्मना सह संयुक्तं न च धर्माः प्रकीर्तिताः ॥७४८॥
एतेषां प्रविभागेन बिमोक्षः सत्यदर्शनम् ।
भावानां दर्श्यहेयानां क्लेशानां स्याद्विशोधनम् ॥७४९॥

उत्पत्तिमय होस् या अनुत्पत्तिधर्मा चित्त सधैं नै प्रभास्वर हुन्छ। त्यसैले तार्किकहरू जो आत्मसिद्ध गर्न लागेका छन् किन यसलाई दृष्टान्त बनाउँदैनन्। विज्ञानरूपि ठूलो गुफामा मूढ, सिद्धान्तहीन तार्किकहरू आत्मवादका लागि एताउता भड्किइरहन्छन्। प्रत्यात्म गति गम्य विशुद्ध तथागतगर्भ हो। आलयविज्ञानरूप आत्माको के अर्थ छ र त्यो तथागत गर्भ तार्किकहरका लागि अगोचर छ। उपादान र उपादेयको जुनविभाग छ त्यो स्कन्धहरूको हो। यदि त्यसको लक्षण कसैले जान्दछ भने ज्ञान नै सिद्धान्त हुन पुग्दछ। आलयविज्ञान नै तथागतगर्भ हो भने तीर्थिकहरू भन्दछन् त्यो आत्मासँग सम्बन्धित छ र त्यो धर्म पनि होइन। यी पदार्थको विभागद्वारा नै मोक्ष हुन्छ जुन सत्यदर्शनविरूद्ध छ। त्यसबाट भावहरूको समाप्ति एवम् क्लेशको समाप्ति हुन्छ ॥७४४-७४९॥

प्रकृतिप्रभास्वरं चित्तं गर्भं ताथागतं शुभम् ।
उपादानं हि सत्त्वस्य अन्तानन्तविवर्जितम् ॥७५०॥
कान्तिर्यथा सुवर्णस्य जातरूपं च शर्करम् ।
परिकर्मेण पश्यन्ति सत्त्वं स्कन्धालयैस्तथा ॥७५१॥
न पुद्गलो न च स्कन्धा बुद्धो ज्ञानमनास्रवम् ।
सदाशान्ति बिभावित्वा गच्छामि शरणं ह्यहम् ॥७५२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकृतिप्रभास्वरं चित्तमुपक्लेशैर्मनादिभिः ।
आत्मना सह संयुक्तं देशेति वदतांवरः ॥७५३॥
प्रकृतिप्रभास्वरं चित्तं मनद्यस्तस्य वै परः ।
तैराचित्तानि कर्माणि यतः क्लिश्यन्ति तावुभौ ॥७५४॥

प्रकृतिप्रभास्वर चित्त नै शुभ तथागत गर्भ हो। प्राणीहरूको जुन उपादन कारण हो त्यो अन्त एवम् अनन्त रहित छ। जसरी सुवर्ण कान्ति र आगो ज्वालाले (आफ्नो तेजद्वारा) देखिन्छन् त्यस्तै प्राणीहरू पनि आफ्नै स्कन्धद्वारा नै देखिन्छन्। न पुद्गल, न स्कन्ध, बुद्ध भनेको अनास्रवज्ञान नै हो सँधै शान्तिलाई लिएर म बुद्धको शरणमा जान्छु। यद्यपि प्रकृति प्रभास्वर छ चित्त तथापि मन आदि उपक्लेशहरूद्वारा आत्मासँग लागेर जन्म लिन्छ भनेर श्रेष्ठ वक्ता भगवान् भन्नुहुन्छ। प्रभातिप्रभास्ववर चित्त छ, तंर त्योभन्दा पर मन आदि क्लेशहरू छन् तीद्वारा चित्त कर्मजालमा सधैं फस्दछन् ॥७५०-७५४॥

आगन्तुकैरनाद्यैश्च क्लेशैरात्मा प्रभास्वरः ।
संक्लिश्यते उपेतश्च वस्त्रवत्परिशुध्यते ॥७५५॥
मलाभावाद्यथा वस्त्रं हेमं वा दोषवर्जितम् ।
तिष्ठन्ति न च नश्यन्ते आत्मा दोषैस्तथा विना ॥७५६॥
बीणाशङ्खेऽथ भेर्या च माधुर्यस्वरसंपदा ।
मृगयेद्धचकोविदः कश्चित्तथा स्कन्धेषु पुद्गलम् ॥७५७॥
धियो मणयश्चापि पृथिव्यामुदकं तथा ।
विद्यमाना न दृश्यन्ति तथा स्कन्धेषु पुद्गलम् ॥७५८॥
चित्तचैत्तकलापैश्च स्वगुणां स्कन्धसंयुत्तां ।
अकोविदा न गृहणयन्ति तथा स्कन्धेषु पुद्गलम् ॥७५९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथा हि गर्भो गर्भिण्यां विद्यते न च दृश्यते ।
आत्मा हि तद्वत्स्कन्धेषु अयुक्तिज्ञो न पश्यति ॥७६०॥

आगन्तुक क्लेश एवम् अनादिका लिकक्लेशद्वारा प्रभास्वर चित्त क्लिष्ट हुन्छ र ज्ञानद्वारा सधैं शुद्ध हुन्छ ।

मल नहुँदा जसरी वस्त्र र दोष न हुँदा सुन यथावत् रहन्छन् नष्ट हुँदैनन् त्यस्तै चित्त पनि दोष नहुँदा त्यस्तै रहन्छ ।

वीणा, शङ्खे भेरी आदिको मधुर स्वरद्वारा मूर्ख फँस्दछ त्यस्तै स्कन्धहरूमा पुद्गल पनि फँस्दछ ।

चित्त एवम् चैत्तको समूह आफ्ना गुणमा स्कन्धसंग लागेर मोहित हुन्छन् र मूर्खहरूले त्यो कुरा बुझ्दैनन् स्कन्धमा पुद्गल छ भनेर ।

जस्तो गर्भिणी स्त्रीमा गर्भ हुन्छ तर बाहिर प्रकट हुँदैन त्यस्तै चित्त पनि स्कन्धहरूमा विनायुक्ति देखिंदैन ॥७५५-७६०॥

औषधीनां यथा सारमग्निं वा इन्धनैर्यथा ।
न पश्यिन्ति अयुक्तिज्ञास्तथा स्कन्धेषु पुद्गलम् ॥७६१॥
अनित्यतां सर्वभावेषु शून्यतां च यथाबुधाः ।
विद्यमानां न पश्यन्ति तथा स्कन्धेषु पुद्गलम् ॥७६२॥
भूमयो वशिताभिज्ञा अभिषेकं च उत्तरम् ।
समाधयो विशेषाश्च असत्यात्मनि नास्ति वै ॥७६३॥
वंनाशिकोयदा गत्वा ब्रूयाद्यद्यस्ति देश्यताम् ।
स वक्तव्यो भवेद्विज्ञः स्वविकल्प प्रदर्शय ॥७६४॥
नैरात्म्यवादिनोऽभाष्या भिक्षुकर्माणि वर्जय ।
बाधकाबुद्धधर्माणां सदसत्पक्षदृष्टयः ॥७६५॥
तीर्थदोषैर्विनिर्मुक्तं नैरात्म्यवनदाहकम् ।
जाज्वलत्यात्मवादोऽयं युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥७६६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

औषधि (अन्न) आदिको परिपक्व रूप विना इन्धन एवम् अग्नी जसरी उपलब्ध हुँदैन त्यस्तै विनायुक्ति स्कन्धमा आत्मा (चित्त) देखिँदैन ।

औषधि (अन्न) आदिको परिपक्व विना इन्धन एवम् अग्नी जसरी उपलब्ध हुँदैन त्यस्तै विनायुक्ति स्कन्धमा आत्मा (चित्त) देखिँदैन । सबै पदार्थमा अनित्यता र शून्यता जसरी विद्वान्ले देख्छन् तर मूर्खले देख्दैनन् त्यस्तै स्कन्धमाशून्यतापनि देख्दैनन् । भिन्न भूमिहरू वशिता आदि सिद्धिहरू उत्तर अभिषेक विशेष समाधि असत् आत्मामा हुँदैनन् ।

यदि कुनै वैनाशिकले जे छ त्यसको उपदेश गर्नुहोस् भन्छ भने त्यसलाई सोध्नु आफ्नो विकल्प देखुन् ।

नैरात्म्यवादीहरूलाई भन्नु भिक्षुका कर्महरू छोड । यी सबै नै बुद्धधमर्कका बाधक हुन सदसत्पक्ष दृष्टि युक्त हुनाले तीर्थ्यदोषरहित नैरात्म्यवनादाहका अग्निले यस आत्मवादलाई प्रलयकालीन अग्निले जस्तै डढाउँछ ॥७६१-७६६॥

खण्डेक्षुशर्करमध्वादिदधितिलघृतादिषु ।
स्वरसं विद्यते तेषु अनास्वाद्यं न गृह्यते ॥७६७॥
पञ्चधा गृह्यमाणश्च आत्मा स्कन्धसमुच्चये ।
न च पश्यन्त्यविद्वांसो विद्वान् दृष्ट्वा विमुच्यते ॥७६८॥
विद्यादिभिश्च दृष्टान्तैश्चित्तं नैवावधार्यते ।
यत्र यस्माद्यदर्थ च समूहं नाववार्यते ॥७६९॥
विलक्षणा हि वै धर्माश्चित्तमेकं न गृह्यते ।
अहेतुः प्रवृत्तिश्च तार्किकाणां प्रसज्यते ॥७७०॥
चित्तानुपश्यी च योगी चित्तं चित्ते न पश्यति ।
पश्यको दृश्यनिर्जातो दृश्यं किं हेतुसंभवम् ॥७७१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कात्यायनस्य गोत्रोऽहं शुद्धावासाद्विनिःसृतः ॥
देशेमि धर्मं सत्त्वानां निर्वाणपुरगामिनम् ॥७७२॥

मिश्रि, उखु, चिनी, मधु, दही, तेल घिउ आदिमा मधुरस छ यदि त्यहाँ अनास्वद्य छ भने त्यो ग्रहण गरिदैन । पाँच प्रकारले ग्रहण गर्दा आत्मा स्कन्धका समूहमा हुन्छ अविद्वान्हरूले थाहनै पाउँदैनन् विद्वान्ले जानेर मुक्त हुन्छ । विद्या आदिका दृष्टान्तबाट चित्तको धारण हुँदैन जाहाँ जसद्वारा जसका लागि हुन्छ समूहको (स्कन्ध) धारणा हुँदेन । धर्महरू विलक्षण छन् एउटा चित्त गृहीत हुँदैन । अहेतु एवम् अप्रवृत्तिका कारण तार्किकहरूको प्रसक्ति हुन्छ ।

चित्तलाई हेर्ने योगीले पनि चित्तलाई चित्तमा देख्न सक्दैन ।जसले हेर्दछ त्यो दृष्टि बाट नै उत्पन्न हो त्यसैले दृश्य के हेतुबाट हुन्छ ‼

कात्यायन गोत्रमा उत्पन्न भएको हूँ, बुद्ध आवासबाट आएको हुँ, तिंमीहरूलाई निर्वाणगामी धर्मको उपरेश गर्दछु ॥७६७-७७२॥

पौराणिकमिदं वर्त्म अहं ते च तथागताः ।
त्रिभिःसहस्रै सूत्राणां निर्वाणमत्यदेशयन् ॥७७३॥
कामधातौ तथारूपये न वै बुद्धो विबुध्यते ।
रूपधात्वकनिष्ठेषु वीतरागेषु बुध्यते ॥७७४॥
न बन्धहेतुर्विषया हेतुर्विषयबन्धनम् ।
ज्ञानबध्यानि क्लेशानि असिधारव्रतो ह्ययम् ॥७७५॥
असत्यात्मनि मायाद्या धर्मा नास्त्यस्ति वै कथम् ।
बालानां ख्याति तथता कथं नास्ति निरात्मिका ॥७७६॥
कृतकाकृतकत्वाद्धि नास्ति हेतुः प्रवर्तकः ।
अनुत्पन्नमिदं सर्वं न च बालैविभाव्यते ॥७७७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो पौराणिक बाटो हो म र ती तथागतहरू पनि तीनहजार वर्षदेखि निर्वाणदेशनात्मक सूत्रहरूको उपदेश गरिरहेका छन् ।कामधातु एवम् अरू धातुमा बुद्धको ज्ञान प्रवर्तित हुँदैन । उच्च रूप धातु मात्रै वीतरागहरूमा यो बुद्ध विरुद्ध हुन्छ । विषयहरू वन्धनका कारण होइनन् हेतु विषयको वन्धन हो । क्लेशहरू ज्ञानद्वारा बाध्य हुन्छन् । यही असिधारा व्रत हो । असत् आत्मामा माया आदि धर्महरू कसरी छन् एवम् छैनन् वच्चाहरूका लागि त्यस्तो प्रतीति भएको हो किन निरात्मक छैन ?

कृतक एवम् अकृतकद्वारा हेतु प्रवर्तक हुँदैन । यो सवै नै अनुत्पन्न हो तर बच्चाहरूले बुझ्दैनन् ॥७७३-७७७॥

कारणानि अनुत्पन्ना कृतकाः प्रत्ययाश्च ते ।
द्वावप्येतौ न जनकौ कारणैः कल्प्यते कथम् ॥७७८॥
प्राक्पश्चाद्युगपच्चापि हेतुं वर्णेन्ति तार्किकाः ।
प्रकाशघटशिष्याद्यैर्भावानां जन्म कथ्यते ॥७७९॥
नाभिसंस्कारिकैर्बुद्धा लक्षणंलक्षणान्विताः ।
चक्रवर्तिगुणा ह्येते नैते बुद्धप्रभाषिताः ॥७८०॥
बुद्धानां लक्षणं ज्ञानं दृष्टिदौषर्विवर्जितम् ।
प्रत्यात्मदृष्टिगतिकं सर्वदोषविघातकम् ॥७८१॥
बधिरान्धकाणमूकानां बृद्धानां वैरवृत्तिनाम् ।
बालानां च विशेषेण ब्रह्यचय न विद्यते ॥७८२॥

कारणहरू अनुत्पन्न छन् प्रत्ययहरू कृतक हुन् यी दुवै पनि अजनक हुन् कसरी यिनलाई कारण भन्न सकिन्छ ?

पहिला, पछि एकै पटक कारण भनेर तार्किकहरू भन्दछन् प्रकाश घट शिष्यादिबाट पदार्थको उत्पत्ति बताइन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्कारद्वारा बुद्धहरू भएका होइनन् लक्षणद्वारा पनि अन्वित होइनन्। चक्रवर्ती गुणहरू बुद्धले भाषित गरेका होइनन्। समग्रहरिदोषरहित ज्ञान बुद्धको लक्षण हो र प्रत्यात्मदृष्टियुक्त सर्वदोषनाशक पनि हो यो।

वधिर, अन्ध, काण मूकहरू जो वैरवृत्ति युक्त वृद्ध छन् र विशेष गरेर बच्चहरूमा पनि ब्रह्मचार्य हुँदैन ॥७७८-७८२॥

आवृतैर्व्यञ्जनैर्दिव्यैर्लक्षणंश्चक्रवर्तिनः।
व्यञ्जितैः प्रव्रजन्त्येके न चान्ये च प्रवादिनः ७८३॥
व्यासः कणद ऋषभः कपिलः शाक्यनायकः
निर्वृते मम पश्चात्तु भविष्यन्त्येवमादयः ॥७८४॥
मयि निर्वृते वर्षशते व्यासो वै भारतस्तथा ।
पाण्डवाः कौरवा रामः पश्चान्मौरी भविष्यति ॥७८५॥
मौर्या नन्दाश्च गुप्ताश्च ततो म्लेच्छा नृपाधमाः ।
म्लेच्छान्ते शस्त्रसंक्षोभः शस्त्रान्ते च कर्लियुगः ।
कलियुगान्ते लोकैश्च सद्धर्मो हि न भावितः ॥७८६॥
एवमाद्यान्यतीतानि चक्रबद्भ्रमते जगत् ।
बह्न्यादित्यसमायोगात्कामधातुर्विदीर्यते ॥७८७॥
पुनःसंस्थास्यते दिव्यं तस्मिंल्लोकाः प्रवत्स्यर्ते ।
चातुर्वर्णा नृपेन्द्राश्च ऋषयो धर्ममेव च ॥७८८॥

दिव्य-आवृत व्यजन लक्षणहरूद्वारा चक्रवर्ति ढाकिएर पनि प्रव्रजित हुन्छन् केही र अरू केवल प्रवादक कुरौटे हुन्छन्।

मेरो निर्वाण पछि भविष्यमा व्यास, कणाद ऋषभदेव, कपिल, शाक्यनायक आदि हुनेछन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मेरो निर्वाण पछि सातवर्षमा-व्यास, भारत, पाण्डव, कौरव राम र मौरी पनि हुनेछन् मौर्य, नन्द, गुप्त एवम् क्रमले नृपाधम म्लेच्छ हुनेछन्। म्लेच्छहरूको अन्तमा शस्त्र अस्त्रको प्रकोप बढ्नेछ। त्यसबाट कलियुग हुनेछ एवम् कलिको अन्तमा लौकिक जनहरूद्वारा सद्धर्मको उपासना गरिने छैन। यस्तै यस्ता धेरै प्रकारहरूद्वारा यो जगत् चक्र जस्तै भ्रमित हुनेछ। वन्हि आदित्यको योगद्वारा कामधातु नष्ट हुन्छ। फेरि दिव्यलोकको उदय हुनेछ चर्तुर्वर्ण, राजाहरू ऋषि एवम् धर्म पनि हुनेछ ॥७८३-७८८॥

वेदाश्च यज्ञं दानं च धर्मस्था वत्स्यंते पुनः ।
आख्यायिकेतिहासाद्यैर्गद्यचूर्णिकवार्तिकैः ।
एवम् मया श्रुतादिभ्यो लोको वै विभ्रमिष्यति ॥७८९॥
सुरक्ताकोटितं कृत्वा उपरिष्टाद्विवर्णयेत् ।
नीलकर्दमगोमयैः पटं वै संप्रचित्रयेत् ।
सर्वबासैर्विचित्राङ्गस्तीर्थ्यलिङ्गविवर्जितः ॥७९०॥
शासनं देशयेद्योगी बुद्धानामेष वै ध्वजः ।
वस्त्रपूतं जलं पेयं कटिसूत्रं च धारयेत् ।
उपपद्यमानं कालेन भैक्ष्यं वा नीचवर्जितम् ॥७९१॥
दिव्यं संजायते स्वर्गाद्द्वौ चान्यौ मानुषोद्भवौ ।
रत्नलक्षणसंपन्नो देवजन्मजगेश्वरः ॥७९२॥
स्वर्गा प्रभुञ्जते द्वीपांश्चतुरो धर्मशासनः ।
भुक्त्वा तु सुचिरं द्वीपांस्तृष्णाया विप्रणश्यति ॥७९३॥

राम्ररी रंगाएर माथिबाट वेरेर नीलोमाटो गोवर आदिले कपडालाई चित्रित गरेर सबै कपडाद्वारा विचित्ररूप बनाएर तीर्थ्य चिन्ह रहित शासनको उपदेश गरोस् योगीले यो नै बुद्धको ध्वजा हो। कपडाले छानेर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पानी पिउनु, कटिमा सूत्र धारण गर्नु , समयमा प्राप्त भिक्षा ग्रहण गर्नु, नीचले दिएको नखानु ॥७९०-७९१॥

त्यसपछि स्वर्गबाट दिव्य दुई पुरुष आउनेछन, रत्नलक्षणयुक्त देव यो भूमिमा जन्मगृहीत हुनेछन् । यसरी स्वर्गमा पनि यो धर्म पुग्ने छ साथै चार द्वीपमा पनि धेरै समयसम्म त्यहाँ रहेर तृष्णाद्वारा फेरी लुप्त हुने छ ॥७९२-७९३॥

कृतयुगश्च त्रेता च द्वापरं कलिनस्तथा ।
अहं चान्ये कृतयुगे शाक्यसिंहः कलौ युगे ॥७९४॥
सिद्धार्थः शाक्यतनयो विष्णुर्व्यासो महेश्वरः ।
एवमाद्यानि तीर्थ्यानि निर्वृते मे भविष्यति ॥७९५॥
एवम् मया श्रुतादिभ्यः शाक्यसिंहस्य देशना ।
इतिहासं पुरावृत्तं ब्यासस्यैतद्भविष्यति ॥७९६॥
विष्णुर्महेश्वरश्चापि सृष्टित्वं देशयिष्यति ।
एवम् मे निर्वृते पश्चादेवमाद्यं भविष्यति ॥७९७॥

सत्य, त्रेता, द्वापार, कलि युगहरूमा म हुन्छु तर कलियुगमा शाक्यसिंह मेरो नाम हुनेछ ॥७९४॥

सिद्धार्थ, शाक्यपुत्र, विष्णु, व्यास, महेश्वर, यस्ता धेरै नामहरू म निर्वाणमा गएपछि हुनेछन् जो तीर्थिक जस्ता छन् ॥७९५॥

यस्तो मैले सुने आदिबाट शाक्यसिंहको देशना हुनेछ। त्यो इतिहास, परावृत्त यो व्यासको हुनेछ। विष्णु महेश्वर पनि सृष्टिको उपदेश गर्नेछन् । यस्तो धेरै कुरा मेरो निर्वाण पछि हुनेछ ॥७९६-७९७॥

माता च मे वसुमतिः पिता विप्रः प्रजापतिः ।
कात्यायनसगोत्रोऽहं नाम्ना वै विरजो जिनः ॥७९८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चम्पायां हं समुत्पन्नः पितापि च पितामहः ।
सोमगुप्तेति नाम्नासौ सोमवंशसमुद्भवः ॥७९९॥
चीर्णव्रतः प्रवर्जितः सहस्रं देशितं नयम् ।
व्याकृत्य परिनिर्वास्ये अभिषिच्य महामतिम् ॥८००॥

वेद, यज्ञ, दान, धर्म आदिद्वारा वसाइएको व्यवस्था एवम् आख्यायिका, इतिहास, गद्य, चूर्णिका, वार्त्तिक र एवम् श्रुतम् यस्तो मैले सुने आदिबाट लोक भ्रमित हुनेछन् ॥७८९॥

मेरी आमा वसुमती, पिता विप्र प्रजापति, म कात्यायनगोत्री हुँ, नामले विरजिन हुँ। चीवर लगाएर प्रव्रजि भएँ, हजार सिद्धान्तको उपदेश गरें। त्यो सबै उपदेश गरेर पृथिवीलाई अभिषेक गरेर म पनि निवृत्त हुनेछु ॥७९८-८००।

मतिर्दास्यति धर्माय धर्मो दास्यति मेखले ।
मेखलः शिष्यो दौर्बल्यात्कल्पान्ते नाशयिष्यति ॥८०१॥
काश्यपः ऋकुच्छन्दश्च कनकश्च विनायकः ।
अहं च विरजोऽन्ये वै सर्वे ते कृतिनो जिनाः ॥८०२॥
कृते युगे ततः पश्चान्मतिर्नामेन नायकः ।
भविष्यति महावीरः पञ्चज्ञेयावबोधकः ॥८०३॥
न द्वापरे न त्रेतायां न पश्चाच्च कलौ युगे ।
संभवो लोकनाथानां संबुध्यन्ते कृते युगे ॥८०४॥
अहार्या लक्षणायाश्च अच्छिन्नदशकैः सह ।
मोरचन्द्रसमैश्चन्द्रैरुत्तरीयं विचित्रयेत् ॥८०५॥
द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वापि चन्द्रं चन्द्रान्तरं भवेत् ।
अन्यथा चित्र्यमानं हि लोभनीयं हि बालिशान् ॥८०६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बुद्धि धर्ममा लगाउने छन् र धर्मले ज्ञानदिने छ। मेखल नामक शिष्यले आफ्नो दुर्बलताद्वारा कल्पान्तमा नष्ट गर्ने छ ॥८०१॥

काश्यप ककुच्छन्द, कनक, विनायक, म विरज र अन्य धेरै बुद्धहरू सत्ययुगमा हुने छौ त्यसपछि भिन्न भन्न युगमा उत्पन्न हुनेछौं। पञ्चयज्ञको अव बोधक महावीर हुनुहुनेछ। द्वापार त्रेतामा होइन साथै कलियुगको अन्तिममा पनि होइन। केवल कलिको प्रारंभमानै लोकनाथ बुद्ध हुन्छन् ॥८०३-८०४॥

भिन्न-भिन्न लक्षण द्वारा अविच्छिन्न दशगुणले युक्त, मयूर चित्र जस्तै चन्द्रमाद्वारा उत्तरीयको कल्पना गरोस्। दुइ औँला या तीन औँला एउटा चन्द्र एवम् अर्को चन्द्र बनाउनु। अर्को प्रकारले चित्रित गर्दा मूर्खहरू लोभिन्छन् ॥८०५-८०६॥

रागाग्नि शमयेन्नित्यं स्नायाद्वै ज्ञानवारिणा ।
त्रिशरणं त्रिसंध्यासु योगी कुर्यात्प्रयत्नतः ॥८०७॥
इषुप्रस्तरकाष्ठाद्या उत्क्षेपाद्यैः समीरिताः ।
एकः क्षिप्तः पतत्येकः कुशलाकुशलस्तथा ॥८०८॥
एकं च बहुधा नास्ति वैलक्षण्यान्न कुत्रचित् ।
वायुभा ग्राहकाः सर्वे क्षेत्रवद्दायका भवेत् ॥८०९॥
यद्येकं बहुधा वै स्यात्सर्वे ह्यकृतका भवेत् ।
कृतकस्य विनाशः स्यात्तार्किकाणामयं नभाः ॥८१०॥
दीपबीजवदेतत्स्यात्सादृश्याद्बहुधा कुतः ।
एकं हि बहुधा भवति तार्किकाणामयं नमः ॥८११॥
न तिलाज्जायते मुद्गो न व्रीहिर्यवहेतुकः ।
गोधूमधान्यजातानि एकं हि बहुधा कथम् ॥८१२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञानरूपी पानीले नुहाएर राग अग्निलाई दमन नगर्नु। तीनै सन्ध्यामा त्रिशरण गमन गर्नु योगीले सँधै ॥८०७॥

वाण, प्रस्तर, काठ आदि भिन्न प्रकारले उपलब्ध हुन्छन्। एउटा हान्दा अर्को खस्दछ त्यस्तै नै कुशल र अकुशल धर्म पनि हुन् ॥८०८॥

एउटै पदार्थ धेरै रूपमा छैन। विलक्षण हुनाले सबै पदार्थहरू वायुद्वारा संप्रेरित छन् सबै नै खेत मात्रै दाता हुन्छन् ॥ ८०९॥

एउटै यदि धेरै रूपमा जाने हो भने सबै अकृतक हुन्छन्। कृतकको विनाश हुन्छ भनेर तार्किकहरू भन्दछन् ॥८१०॥

दियो र बीजबाट मात्रै नै सादृश्य हुनाले धेरै कसरी हुन संभव छ र‼ एउटै धरै रूपमा परिवर्तित हुन्छ भन्ने तार्किकहरूको मत रहेको देखिन्छ ॥८११॥

तिलबाट मास हुँदैन धान जौको कारण पनि हुँदैन। गहुँ नहुँदा हुँदैनन् त्यसैले एउटै कसरी अनेक हुन्छन् ॥८१२॥

पाणिनिं शब्दनेतारमक्षपादो बृहस्पतिः ।
लोकायतप्रणेतारो ब्रह्मा गर्भो भविष्यति ॥८१३॥
कात्यायनः सूत्रकर्ता यज्ञवल्कस्तथैव च ।
भुद्धुकज्योतिषाद्यानि भविष्यन्ति कलौ युगे ॥८१४॥
बली पुण्यकृताल्लोकात्प्रजाभाग्याद्भविष्यति ।
रक्षकः सर्वधर्माणां राजा बली महीपतिः ॥८१५॥
वाल्मीको मसुराक्षश्च कौटिल्य आश्चलायनः ।
ऋषयश्च महाभागा भविष्यन्ति अनागते ॥८१६॥
सिद्धार्थः शाक्यतनयो भूतान्तः पञ्चचूडकः ।
वागबलिरथ मेधावी पश्चात्काले भविष्यति ॥८१७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाणिनि शब्दशास्त्रको नेता, अक्षपाद, वृहस्पति यी सबै नै लोकायतका प्रणेता हुन् । ब्रह्मा मूल हो ॥८१३॥

कात्यायन सूत्र कर्ता, याज्ञवल्य, मूढ ज्योतिषिहरू कलियुगमा हुनेछन् । काव्यकारकलोकले गर्दा बली प्रजाका भाग्यले हुनेछ । राजबली सर्वधर्मको रक्षक हुनेछ ॥८१४-८१५॥

वाल्मिकी, मसुराक्षस, कौटल्य, आश्वलायन र ऋषिहरू पनि भविष्यमा हुने छन् । सिद्धार्थ शाक्यको छोरो भूतान्त, पञ्चचुडक वाग्बलि, मेधावी पनि भविष्यमा हुनेछन् ॥८१६-८१७॥

अजिनं दण्डकाष्ठं च मेखलाचक्रमण्डलम् ।
ददाति ब्रह्मा महेश्वरो वनभूमौ व्यवस्थिते ॥८१८॥
भविष्यति महायोगी नाम्ना वै विरजो मुनिः
मोक्षस्य देशकः शास्ता मुनीनामेष वै ध्वजः ॥८१९॥
ब्रह्मा ब्रह्मशतैः सार्ध देवैश्च बहुभिर्मम ।
अजिनं प्रपात्य गगनात्तत्रैवान्तर्हितो वशी ॥८२०॥
सर्वचित्राणि वासांसि भैक्ष्यपात्रं सुरैः सह ।
इन्द्रो विरूढकाद्याश्च वनभूमो ददन्ति मे ॥८२१॥
अनुत्पादवादहेत्विष्टोऽजातो जायेत वा पुनः ।
साधयिष्यत्यनुत्पादं वाङ्मात्रं कीर्त्यते तु वै ॥८२२॥

अजिन (छाला) दण्ड, मेखला चक्रमण्डल आदि वनप्रदेशमा महेश्वर एवम् ब्रह्माले दिनेछन् । त्यहाँ विरजनामका मुनि हुनेछन् । मोक्षका उपदेशक, शास्ता यो नै भूमिको चिन्ह हो । सयौं ब्रह्मासहित भएर ब्रह्मा र धेरै देवताहरू सहित मेरा अगाडी अजिन फ्याँकेर बसी त्यहीं अन्तर्ध्यान हुन्छन् । सबै चित्रहरू, वस्त्र भिक्षापात्र आदि देवताहरूसँगै इन्द्रले वनमा बसेका मलाई दिनेछन् । अनुत्पादवादको कारण नै छैन र हुने पनि छैन ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसले अनुत्पादलाई सिद्ध गर्ने छ। केवल वचनमात्रको चर्चा हुनेछ। ८१८-८२२॥

तस्याविद्या कारणं तेषां चित्तानां संप्रवर्तिता ।
अन्तरा किमवस्थासौ यावद्रूपं न जानति ॥८२३॥
समनन्तरप्रध्वस्तं चित्तमन्यत्प्रवर्तते ।
रूपं न तिष्ठते किंचित्किमालम्ब्य प्रवर्त्स्यते ॥८२४॥
यस्माद्यत्र प्रवर्तेत चित्तं बितथहेतुकम् ।
न प्रसिद्धं कथं तस्य क्षणभङ्गोऽवधार्यते ॥८२५॥
योगिनां हि समापत्तिः सुवर्णजिनधातवः ।
आभास्वरविमानानि अभेद्या लोककारणात् ॥८२६॥
स्थितयः प्राप्तिधर्माश्च बुद्धानां ज्ञानसंपदः ।
भिक्षुत्वं समयप्राप्तिर्दृष्टा वै क्षणिका कथम् ॥८२७॥

त्यहाँ अविद्या नै कारण हो जसले गर्दा चित्त प्रवर्तित हुन्छ। त्यसको वीचमा कुन अवस्था हुन्छ जबसम्म यसलाई जान्दैन। समनन्तर प्रत्ययद्वारा प्रध्वस्त चित्त नै पदार्थको रूपमा देखिन्छ। जब त्यहाँ रूप नै छैन भने केलाई अबलम्बन गरेर त्यो प्रवृत्त हुन्छ ? ॥८२३-८२४॥

जुन कारणले वितथहेतुक चिन्त प्रवृत्त हुन्छ। त्यो किन प्रसिद्ध छैन र कसरी क्षणभङ्ग स्वीकृत हुन्छ ? योगीहरू आभास्वर विमानमा अवस्थित छन् र लोकका कारणले अभेद्य हुन्छन्। स्थिति, प्राप्तिधर्म, बुद्धहरूको ज्ञान सम्पति, भिक्षुता आदि देखिन्छन् कसरी क्षणिकत्व त्यहाँ संभव हुन्छ ॥८२५-८२७॥

गन्धर्वपुरमायाद्या रूपा वै क्षणिका कथम् ।
अभूतिका च भूतानि भूताः किंचित्क्व चागतौ ॥८२८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अविद्याहेतुकं चित्तमनादिमतिसंचितम् ।
उत्मादभङ्गसंबद्धं तार्किकैः संप्रकल्प्यते ॥८२९॥
द्विविधः सांख्यवादश्च प्रधानात्परिणामिकम् ।
प्रधाने विद्यते कार्यं कार्यं स्वात्मप्रसाधितम् ॥८३०॥
प्रधानं सह भावेन गुणभेदः प्रकीर्तितः ।
कार्यकारणवैचित्र्यं परिणामे न विद्यते ॥८३१॥
यथा हि पारदः शुद्ध उपक्लेशैर्न लिप्यते ।
आलयं हि तथा शुद्धमाश्रयः सर्वदेहिनाम् ॥८३२॥
हिङ्गुगन्धः पलाण्डुश्च गर्भिण्या गर्भदर्शनम् ।
लवणादिभिश्च लावण्यं बीजवत्किं न वर्तते ॥८३३॥

गन्धर्वनगर, माया आदि पदार्थ कसरी क्षणिक हुन्छन्। अभूतिक भूतहरू कसरी कहाँ जान्छन् कहाँबाट आउँछन्। चित्त अविद्याको कारणबाट हुन्छ त्यो अनादिकालिकसंस्कारले हुनेहो, उत्पादभङ्ग आदि छ भनेर तार्किकहरू कल्पना गर्दछन्। सांख्यावाद दुई प्रकारको छ। प्रधानबाट परिणत हुने र त्यो कार्यप्रधानमात्रै छ आफैद्वारा गरीएको। प्रधानका सहयोगले गुणभेदहुने गर्दछ। कार्यकारणको विचित्रता छ तर परिणाम केही पनि हुँदैन। जस्तो पारद अरू अशुद्धिद्वारा अशुद्ध हुँदैन। आलय मात्रै शुद्ध आश्रयको रूपमा छ। सबै प्राणीहरूका लागि। हिंगको गन्ध, प्याजको गन्ध गर्भिणीको पेट देखिनु, नून आदि खाँदा नुनिलो हुनु के यी सबै पदार्थ बीजजस्तै छैनन् र ॥८२८-८३३॥

अन्यत्वे च तदन्यत्वे उभयं नोभये तथा ।
अस्तित्त्वं निरूपादानं न च नास्ति न संस्कृतम् ॥८३४॥
अश्ववद्विद्यते ह्यात्मा स्कन्धैर्गोभाववर्जितम् ।
संस्कृतासंस्कृतं वाच्यमवक्तव्यं स्वभावकम् ॥८३५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युक्त्यागमाभ्यां दुर्दृष्ट्या तर्कदृष्ट्या मलीकृतम् ।
अनिर्धार्यं वदन्त्यात्मा नोपादाने न चान्यतः ॥८३६॥
दोषनिर्धारणा ह्येषां स्कन्धेनात्मा विभाव्यते ।
एकत्वेन तदन्यत्वे न च बुध्यन्ति तार्किकाः ॥८३७॥
दर्पणे उदके नेत्रे यथा बिम्बं प्रदृश्यते ।
एकत्वान्यत्वरहितस्तथा स्कन्धेषु पुद्गलः ॥८३८॥

अन्यमा, फेरी अर्कामा, उभय र अनुभयमा अस्तित्त्व निरूपदान छ र न नास्ति छ न संस्कृत नै छ। घोडा जस्तै आत्मा छ, स्कन्धहरूद्वारा युक्त भएजस्तो, संस्कृत-असंस्कृत, वाच्य र अवाच्य स्वभावका यी छन्। युक्ति र आगमद्वारा कुदृष्टिहरूले तर्कदृष्टिले पनि अशुद्ध पारेको छ। निर्धारित नगरीकनै आत्मा उपादानमा छैन र अन्त्य पनि छैन भन्दछन्। दोषको निर्धारण यिनीहरूले गर्दछन् जसद्वारा स्कन्धद्वारा नै आत्मा ढाकिने गर्दछ। कहिले एक र कहिले अनेकको रूपमा तार्किकहरू कल्पना गर्दछन्। ऐनामा, पानीमा, आँखामा जसरी बिम्ब देखिन्छ त्यस्तै एक अनेक आदिरहित पुद्गल स्कन्धहरूमा देखिन्छ ॥८३४-८३८॥

भाव्यं विभावनाध्याता मार्गः च सत्या च दर्शनम् ।
एतत्त्रयं विभावेन्तो मुच्यन्ते हि कुदर्शनैः ॥८३९॥
दृष्टं नष्टं यथा विद्युच्चक्रं छिद्रगृहे यथा ।
परिणामः सर्वधर्माणां बालैरिव न कल्पयेत् ॥८४०॥
भावाभावेन निर्वाणं बालानां चित्तमोहनम् ।
आर्यदर्शनसद्भावाद्यथावस्थानदर्शनात् ॥८४१॥
उत्पादभङ्गरहितं भावाभावविवर्जितम् ।
लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तं परिणामं विभावयेत् ॥८४२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीर्थ्यवादविनिर्मुक्तं नामसंस्थानवर्जितम् ।
अध्यात्मदृष्टिनिलयं परिणामं विभावयेत् ॥८४३॥

भाव्य, विभावना, ध्याता, मार्ग, सत्यको दर्शनबाटै नै कुदर्शनबाट मुक्त हुन सकिन्छ। देखेपछि नष्ट भइहाल्छ जस्तो कि बिजुली प्वाल परेको घरमा, त्यत्तै परिणाम सबै धर्महरूको बच्चाहरूले झैँ कल्पना नगर्नु। भावाभावद्वारा निर्वाण हुन्छ भन्नु बच्चाहरूलाई भुल्याउनु जस्तो मात्रै हो आर्यहरू दर्शनसद्भाव र यथार्थ बोधद्वारा मात्र मुक्त हुन्छन्। उत्पाद एवम् भङ्गरहित भावाभावविवर्जित, लक्ष्यलक्षणरहित परिणामको कल्पना गर्नु। तीर्थवादनिर्मुक्त नाम संस्थानरहित, अध्यात्मदृष्टि युक्त परिणामको विचार गर्नु हो ॥८३९-८४३॥

संस्पर्शपीडनाभ्यां वै देवानां नारकाणि च ।
अन्तराभविका नास्ति विज्ञानेन प्रवर्तिता ॥८४४॥
जरजाण्डजसङ्केदाद्या अन्तराभवसंभवाः ।
सत्त्वकाया यथा चित्रा गत्यागत्यां विभावयेत् ॥८४५॥
युक्त्यागमव्यपेतानि निः क्लेशपक्षक्षयावहा ।
तीर्थ्यदृष्टिप्रलापानि गतिमान्त समचरेत् ॥८४६॥
आदौ निर्धार्यते आत्मा उपादानाद्विशेषयेत् ।
अनिर्धार्य विशेषन्ति वन्ध्यापुत्रं विशिष्यते ॥८४७॥
पश्यामि सत्त्वान् दिव्येन प्रज्ञामांसविवर्जितम् ।
संसारस्कन्धनिर्मुक्तं मूर्तिमान् सर्वदेहिनाम् ॥८४८॥
दुर्वर्णसुवर्णगतं मुक्तामुक्तविशेषणम् ।
दिव्यं संस्कारविगतं संस्कारस्थं प्रपश्यते ॥८४९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्पर्श एवम् पीडनबाट देवताहरू एवम् नारकीयजीवनहरू पनि पीडित हुन्छन्। त्यसको बीचमा अन्तर्भविक छैन, ती सबै नै विज्ञानद्वारा प्रवर्तित हुन्छन्। जरज, अण्डज, स्वेदज आदि सबै नै अन्तरा भव हुन्। सत्त्वकाय हुन् त्यसैले गति र अगतिको वैचित्र्यको विभावना गर्नु। युक्ति आगमरहित निःक्लेशपक्षरहित, तीर्थदृष्टिकाप्रलयहरू गतिमान् व्यक्तिले ग्रहण गर्नुहुँदैन। अहिंसा आत्मा निर्धारित हुन्छ, उपादानबाट विशेषकृत गरिन्छ। निर्धारण नगरी कन नै विशिष्टता उत्पन्न गर्छन् जस्तै वन्ध्यापुत्र दिव्य प्रज्ञाचक्षुद्वारा मांसा रहित प्राणीहरूलाई हेर्दछु। त्यो संसार एवम् स्कन्धरहित सबै प्राणीहरूको मूर्तिमान् स्वरूप हो। सुवर्ण सुवर्णमा, मोती मोतीमा जस्तै संस्कार रहित दिव्य संस्कारमा रहेको म देख्दछु ॥८४४-८४९॥

मूर्तिमान् गतिसंधौ वै तार्किकाणामगोचरम् ।
अतिक्रान्तमानुष्यगतिमहं नान्ये कुतार्किकाः ॥८५०॥
नास्त्यात्मा जायते चित्तं कस्मादेतत्प्रवर्तते ।
नदीदीपवीजत्तस्य निर्गमः किं न कथ्यते ॥८५१॥
अनुत्पन्ने च विज्ञाने अज्ञानादि न विद्यते ।
तदभावे न विज्ञानं संतत्या जायते कथम् ॥८५२॥
अध्वत्रयमनध्वश्च अवक्तव्यश्च पञ्चमः ।
ज्ञेयमेतद्धि बुद्धानां तार्किकैः संप्रकीर्त्यते ॥८५३॥
अवक्तव्यश्च संस्कारैर्ज्ञानं संस्कारहेतुकम् ।
गृह्णाति संस्कारगतं ज्ञानं संस्कारशब्दितम् ॥८५४॥

गति सन्धिमा मूर्तिमान् तार्किकहरूद्वारा अगोचर र मनुष्य गति भन्दा माथि छ भनेर म भन्छु तर तार्किकहरू भन्दैनन्। आत्मा छैन चित्त हुन्न केबाट यो होस् र नदी बीज दीप जस्तै कसरी निर्गम छैन. भन्छौ। विज्ञान उत्पन्न नभएपछि अज्ञानादि छैन। त्यसको अभाव विज्ञान हैन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसको संतति कसरी हुन्छ। तीन अध्व नै अनध्व हो, पाँचौ अवक्तव्य हुन्छ। यो सबै बुद्धहरूको लागि ज्ञेय हो भनेर तार्किकहरू भन्दछन्। संस्कारद्वारा अव्यक्त संस्कारहेतुक ज्ञानलाई ग्रहण गरिन्छ र त्यो संस्कारगत ज्ञान हो संस्कार शब्दद्वारा बोध्य पनि हो ॥८५०-८५४॥

अस्मिन् सतीदं भवति प्रत्ययाश्चाप्यहेतुकाः ।
व्यञ्जकेनोपदिश्यन्ते तदभावन्न कारकम् ॥८५५॥
पवनं हि वह्नेर्दहनं प्रेरणे न तु संभवे ।
प्रेर्य निर्वायते तेन कथं सत्त्वप्रसाधकाः ॥८५६॥
संस्कृतासंस्कृतं वाच्यमुपादानविवर्जितम् ।
कथं हि साधकस्तस्य बह्निर्बालैर्विकल्प्यते ॥८५७॥
अन्योन्यस्य बलाधानाद्वह्निर्वै जायते नृणाम् ।
सत्त्वः प्रवर्तितः केन बह्निवत्कल्प्यते यतः ॥८५८॥
स्कन्धायतनकदम्बस्य मनाद्याकारणो नु वै ।
नैरात्मा सार्थवन्नित्यं चित्तेन सह वर्तते ॥८५९॥
द्वावेतौ भास्वरौ नित्यं कार्यकारणवर्जितौ ।
अग्निर्ह्यसाधकस्तेषां न च बुध्यन्ति तार्किकाः ॥८६०॥

यो भएमा यो हुन्छ प्रत्ययहरू हेतुरहित छन् व्यञ्जकद्वारा उपदिष्ट हुन्छन् त्यो नहुँदा ती हुँदैनन्। आगोद्वारा गरिने दहनमा पवन कारण हुन्छ तर उत्पत्तिमा भने हुँदैन। प्रेर्यलाई केले निवारण गर्दछ कसरी प्राणीहरू उत्पन्न हुन्छन्। संस्कृत र असंस्कृत उपादनवर्जित हुन्छ। त्यसको साधक वह्नि कसरी बालकहरूद्वारा विकल्पित हुन्छ। एक अर्काको बलको आधानद्वारा वन्हि मनुष्यहरूका लागि हुने गर्दछ। सत्त्व कसरी हुन्छ किनकि वह्नि जस्तै कल्पना गरिन्छ। स्कन्ध आयतन आदिको मन नै कारण भनिन्छ त्यसैले नैरात्म्य सार्थक छ चित्तसँगै नै हुन्छ। यी दुइ चम्किला सँधै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्यकारणरहित, अग्नि चाहिं साधक होइन तर तार्किकहरूले बुझ्दैनन् ॥८५५-८६०॥

चित्तं सत्त्वाश्च निर्वाणं प्रकृत्या भासुरा नु वै ।
दोषैरनादिकैः क्लिष्टा अभिन्ना गगनोपमाः ॥८६१॥
हस्तिशय्यादिवच्छाया (?) स्तीर्थ्यदृष्टचा मलीकृताः ।
मनोविज्ञानसंछन्ना अग्निराद्यैर्विशोषिताः ॥८६२॥
दृष्टाश्च ते यथाभूतं दृष्ट्वा क्लेशा विदारिताः ।
दृष्टान्तगहनं हित्वा गतास्ते आर्यगोचरम् ॥८६३॥
ज्ञानज्ञेयविभागेन अन्यत्वं कल्प्यते यतः ।
न च बुध्यन्ति दुर्मेधा अवक्तव्यश्च कथ्यते ॥८६४॥
भेरी यथा चन्दनजा बालैः कुर्वन्ति नान्यथा ।
चन्दनागरुसङ्काशं तथा ज्ञानं कुतार्किकैः ॥८६५॥

चित्त, सत्त्व, निर्वाण यी प्रकृतिले नै प्रकाशात्मक छन्। अनादिकालिक दोषहरूद्वारा क्लिष्ट छन् र गगन जस्तै अभिन्न पनि। हरितशय्या जस्तै छाया तीर्थदृष्टिले मलिंन गरिए मन एवम् तिनलाई जानेर गहन दृष्टान्तलाई छोडेर ती आर्य दृष्टिमा पुगेका छन्। ज्ञान र ज्ञेयका विभागले अन्य तत्त्वको कल्पना गरिन्छ। तर दुर्योधनहरूले बुझ्दैनन् तीनीहरूका लागि यो कथनीय पनि हुँदैन।

चन्दनबाट बनाइएको भेरी वच्चाहरूले अन्यथारूपमा जसरी बुझ्दैनन् त्यस्तै चन्दन अगरु अदिलाई कुतार्किकहले पनि बुझ्दैनन ॥८६१-८६५॥

उत्थितः खलुभक्तश्च पात्रसंश्रितमात्रकम् ।
दोषैर्मुखविकाराद्यैः शुद्धं भक्तं समाचरेत् ॥८६६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इमं नयं योऽनुमिनोति युक्तितः
प्रसादवान् योगपरो ह्यकल्पनः ।
अनाश्रितो ह्यर्थपरो भवेदसौ
हिरण्मयीं धर्मगतिं प्रदीपयेत् ॥८६७॥
भावाभावप्रत्ययमोहकल्पना
कुदृष्टिजालं समलं हि तस्य तु ।
सरागदोषप्रतिघं निवर्तते
निरञ्जनो बुद्धकरैश्च सिच्यते ॥८६८॥
तीर्थ्या कारणदिस्मूढा अन्ये प्रत्ययविह्वलाः ।
अन्ये अहेतुसद्भावादुच्छेदं आर्यमास्थिताः ॥८६९॥
विपाकपरिणामश्च विज्ञानस्य मनस्य च ।
मनो ह्यालयसंभूतं विज्ञानं च मनोभवम् ॥८७०॥
आलयात्सर्वचित्तानि प्रवर्तन्ति तरंगवत् ।
वासनाहेतुकाः सर्वे यथाप्रत्ययसंभवाः ॥८७१॥

उठेर, पात्रमा खाद्यलाई हलो पनि , मुखविकारारि दोषद्वारा, (खान सकेन) पीडित हुन्छ त्यसैले शुद्ध भात खानुपर्छ, यो गंभीर धर्म, मुनिका उक्तिद्वारा आएको हो प्रसन्नतापूर्वक जसले अर्थपरक भएर, आश्रय लिन्छ उसले हिरण्मय उत्तमगति प्राप्त गर्दछ ।

भावाभावप्रत्यात्मक मोह कल्पनाद्वारा कुदृष्टि जालमा फँस्दछ त्यों मलसहित हुन्छ र जब परागदोषले रहित हुन्छ निरञ्जन हुन्छ त्यो वेला बुद्धका हातहरूद्वारा सिञ्चित हुन्छ तीर्थकहरू कारणआदिबाट मोहित छन् । अरू प्रत्यद्वारा विह्वल छन् । अरू अहेतु सद्भावद्वारा उच्छिन्न छन् । त्यसैले आर्यहरूमात्र अवस्थित छन् र निकाय एवम् परिणम विज्ञान एवम् मनका हुन् । मनः आलयबाट उत्पन्न हुन्छ । विज्ञान मनबाट, आलयबाट सबै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्तहरू तरंग झैं सबै नै वासनाबाट हुन्छन् जसरी पदार्थहरू कारणबाट हुने गर्दछन् ॥८६६-८७१॥

क्षणभेदसङ्कलाबद्धाः स्वचित्तार्थविग्राहिणः ।
संस्थानलक्षणाकारा मनोचक्ष्वादिसंभवाः ॥८७२॥
अनादिदोषसंबद्धमर्थाभावासनोदितम् ।
बहिर्धा दृश्यते चित्तं तीर्थदृष्टिनिवारणम् ॥८७३॥
तद्धेतुकमेबान्यात्तदालम्ब्य प्रबर्तते ।
यदा संजायते दृष्टिः संसारश्च प्रवर्तते ॥८७४॥
मायास्वप्ननिभा भावा गन्धर्वनगरोपमाः ।
मरीच्युदकचन्द्राभाः स्वविकल्पं विभावयेत् ॥८७५॥
वृत्तिभेदात्तु तथता सम्यग्ज्ञानं यदाश्रयम् ।
मायाशूरंगमादीनि समाधीनि पराणि च ॥ ८७६॥
भूमिप्रवेशाल्लभते अभिज्ञा वशितानि च ।
ज्ञानमायोपमं कायमभिषिक्तं च सौगतम् ॥ ८७७॥

लक्षण भेद आदिद्वारा बद्ध, आफ्नो चित्तगत पदार्थमा बाँधिएका, संस्थान लक्षणकर्ता यी सबै मन चक्षु आदि विज्ञान भएका हुन्। अनादिकालिक दोषमा बाँधिएका अर्थाभासमा लागेका व्यक्तिहरूले चित्तलाई बाहिर मात्र देख्दछ त्यस दृष्टिलाई निवारण गर्नु पर्दछ।

त्यसै हेतुलाई मात्र आलम्बन बनाएर जुन दृष्टि उत्पन्न हुन्छ त्यही नै संसार हो।

पदार्थहरू माया, चित्र, गन्धर्वनगर जस्तै मात्र छन्। मरीची उदक, दुईचन्द्र आदि स्वविकल्प मात्र हुन् भनेर जान्नु पर्दछ।

चित्त वृत्तिका भेदले नै त यस्ता, सम्यागज्ञान आदि जसमा आश्रित छन् माया शूरंगम आदि समाधिहरू पनि निर्दिष्ट छन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूमि प्रवेशद्वारा अभिज्ञा एवम् वशितादि प्राप्त हुन्छन् ज्ञान मायोयम कार्य जुन सुगतको हो लाई अभिषेक गरिन्छ ॥८७२-८७७॥

निवर्तते यदा चित्तं निवृत्तं पश्यतो जगत् ।
मुदितां लभते भूमिं बुद्धभूमिं लभन्ति च ॥८७८॥
आश्रयेण निवृत्तेन विश्वरूपो मर्णिर्यथा ।
करोति सत्त्वकृत्यानि प्रतिबिम्बिं यथा जले ॥८७९॥
सदसत्पक्षनिर्मुक्तमुभयं नोभयं न च ।
प्रत्येक श्रावको याभ्यां निष्क्रान्ता सप्तमी भवेत् ॥ ८८०॥
प्रत्यात्मदृष्टधर्माणां भूतभूमिविशोधितम् ।
बाह्यतीर्थ्यविनिर्मुक्तं महायानं बिनिर्दिशेत् ॥८८१॥
परावृत्तिर्विकल्पस्य च्युतिनाशविवर्जितम् ।
शशरोमणि प्रख्यं मुक्तानां देशयेन्नयम् ॥८८२॥

जब चित्त निवृत्त हुन्छ जगत्लाई नै निवृत्त देख्छ। मुदिता भूमिपनि प्राप्त हुन्छ र बुद्धिमूमिमा अवस्थित हुन्छन्। शाश्वतवादको निवृत्तिद्वारा विश्वरूप निर्दृष्ट हुन्छ त्यसले सबै कृत्य गर्दछ जसरी जलमा रहेको प्रतिबिम्बितले गर्दछ।

सत् एवम् असत्पक्ष र हित दुवै र नोभय पनि होइन, प्रत्येक श्रावक आदिका लागि हुन्छ त्यो सातौं भूमि हो। प्रत्यात्मदृष्ट धर्महरूको भूतभूमि जो संशुद्ध छ, र बाह्य तीर्थिकहरूद्वारा मुक्त पनि छ त्यही महायानको उपदेश गर्नु। विकल्पको परावृत्ति, च्युति एवम् नाश रहित, शशरोम जस्तै शुद्ध, मुक्तहरूलाई नै देशना गर्नु- मेरो सिद्धान्तको लक्ष्य हो ॥८७८-८८२॥

यथा हि ग्रन्थो ग्रन्थेन युक्त्या युक्तिस्तथा यदि ।
अतो युक्तिर्भवेद्युक्तिमन्यथा तु न कल्पयेत् ॥८८३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चक्षुः कर्म च तृष्णा च अविद्यायोनिशस्तथा ।
चक्षुरूपे मनश्चापि आविलस्य मनस्तथा ॥८८४॥

जस्तै ग्रन्थ (पुस्तक) द्वारा ग्रन्थ, युक्तिद्वारा युक्ति (तर्क), त्यसैले युक्ति नै युक्तिहुनेछ अन्यथा कल्पना नगर्नु ।

चक्षु, कर्म, तृष्णा, अविद्या,अयोनिशमनस्कार, चक्षुरूप र मन पनि आलय विज्ञानवाट नै हुन्छन् र मनवाट आलयविज्ञान हुन्छ ॥८८३-८८४॥

इत्यार्यसद्धर्मलङ्कावतारो नाम
महायानसूत्रं सगाथकं समाप्तमिति ॥८८५॥
ये धर्मा हेतुप्रभवा हेतुं तेषां तथागतो ह्यवदत् ।
तंषां च यो निरोधो एवम् वादी महाश्रमणः ॥८८६॥

इत्यार्यसद्धर्मलङ्कावतारो नाम महायानसूत्रं सगाथकं समाप्तमिति ।

जुन धर्महरू हेतुवाट उत्पन्न छन् तिको कारण पनि तथागतले वताउनु भएको छ । तिनको निरोध पनि वताउनु भएको छ । यस्तो भन्ने वादी नै महाश्रमण हो ॥८८५-८८६॥

आर्य सद्धर्मलङ्कारवतार ग्रन्थ पूर्ण भयो ।

***

Acc. 30528
30854

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जयतु संस्कृतं धर्मभूतये, जयतु संस्कृतं लोकभूतये ।
जयतु संस्कृतं राष्ट्रभूतये, जयतु संस्कृतं विश्वभूतये ।।

नेपाल सरकारबाट स्वीकृत प्राप्त सामाजिक एवं प्राज्ञिक गैर-सरकारी संस्था

जयतु संस्कृतम् का प्रकाशनहरु

१.	मङ्गलग्रहः (काव्यम्)	- डा. टीकाराम पन्थी
२.	कृष्णाभिसर्पणम् (काव्यम्)	-महाकवि भरतराज मन्थलीय
३.	मीमांसातर्कभाषा	-डा. काशीनाथ न्यौपाने
४.	चन्द्रप्रभा (काव्यम्)	- डा. टीकाराम अधिकारी
५.	संस्कृतकवितासङ्ग्रहः	- संयुक्त सम्पादन
६.	कलमाक्षरचरितकाव्यम्	- प्रा. तेजकेशरी शर्मा
७.	संस्कृतमा के छ ?	- संयुक्त लेखन
८.	जयतु संस्कृतम् (मुखपत्र)	- संयुक्त सम्पादन
९.	प्राकृतपोखरा (संस्कृतमा)	-अनुवादक डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी
१०.	लङ्कावतारसूत्रम्	-अनु. डा. काशीनाथ न्यौपाने
११.	चार्वाकदर्शन	-प्रा.रेवतीरमण खनाल
१२.	गौतमन्यायसूत्रम्	-अनु. प्रा. पद्मप्रसाद भट्टराई
१३.	ब्रह्मसूत्रम्	-अनु. प्रा. डा. दीर्घराज घिमिरे

जयतु संस्कृतम्
केन्द्रीय कार्यालय, अनामनगर, काठमाडौं
दूरभाष: ४-३७०३७१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu